

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ પ્રિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૮૮૭ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ગાનિતાના પાત્રો

વિષય ૬-૩

સેવાસમિતિ ત્રયમાળા પુસ્તક ૬૬

વનિતાની વાતો.

(સામાજિક દુકી વાર્તાઓ)

લેખક

ધીરજલાલ અમૃતલાલ ભટ્ટ.

રોજકા, (ખુશકા)

પ્રકાશક

નારાયણજી ગોકળદાસ ડોસાણી.

સેવાસમિતિ પુસ્તકાલય

૧૨૩, ચુલાલવાડી મુખર્ષ ૪

વિક્રમ સવત

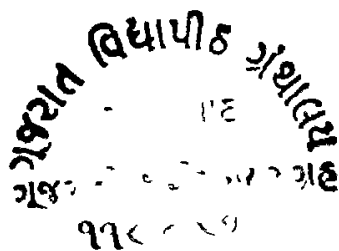
૧૯૮૧

ઈસ્વીસન.

૧૯૨૫

કિંમત રૂપીઆ ત્રણ.

All rights reserved (સર્વ હક પ્રકાશકને સ્વાધીન)
by the Publisher

સુદક:

વીરશાસન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ વિઠલભાઈ મોહનલાલે છાપ્યું
કે. હાનપટેલની પોળ, અમદાવાદ

1st Edition.
January 1925.

સમર્પણ.

વિદ્યાપીઠ

અમદાવાદ

શ્રીયુત દેવચંદલાલ ધર્મસિંહ શેઠીઆ.

મુંબઈ.

માન્યવર શુભેચ્છક ભાઈશ્રી,

‘સતત ઉદ્યોગશીલતા, એ માનવ પ્રગતિની ચાવી છે’
આ મહાવાક્યની સત્યતા આપે પુરૂષાર્થ, હિમ્મત અને
વ્યાપારી સાહસના યોગે આપના જીવનથી સિદ્ધ કરી
ખતાવી છે સાથે સ્વમાનને જીવસંટોસટ ગણી વડીલોની
ટેકને દીપાવી છે અનેકવિધ વ્યાપારપ્રવૃત્તિમા પણ જ્ઞાતિ,
સમાજ અને દેશોન્નતિના સ્તુત્ય કાર્યમા આપ સક્રીય ભાગ
લઈ રહ્યા છો વિદ્વાનો પ્રત્યેનો આપનો પ્રશસાપાત્ર પ્રેમ-
ભાવ, સામાજિક ઉદ્ધાર માટે આપના હૃદયની ઝખના,
ગરીબો પ્રત્યે દયા, નિરાશિમાનિતા-આવા અનેક સદ્ગુણોથી
આકર્ષાઈ, મારા તરફ આપની સદ્ભાવનાના અમર સ્મ-
રણરૂપ માફ આ ‘વનિતાની વાતો’ નામક સામાજિક
દુકી વાર્તાઓનું પ્રકાશન આપશ્રીના કરકમળમા સાદર
સમર્પણ કરી કૃતાર્થ થાઉ છું

આપનો સ્નેહાભિલાષી ભાઈ

નારાયણજી.

સેવાસમિતિ પુસ્તકાલય તરફથી પ્રગટ થયેલ રસપૂર્ણ સામાજિક નવલકથાઓ.

તમે નહિ વાચશો તો જીવનનો એક મોઢો લ્હાવો ગુમાની દેશો
જો તમે તમારા સંસારમા સ્વર્ગ ઉતારવા માગતા હો તો ગુર્જર
સમાજના અટપટા પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરતી આ મનનીય નવલકથાઓ
વાચવીજ નોઈશો દરેક ભાઈ બહેન, આખાળ વૃદ્ધ સર્વને એકમરખી
ઉપયોગી નવલકથાઓ આજસુધી નીચે મુજબ બહાર પડેલી છે

અધકાર પર પ્રકાશ સચિત્ર લેખક રા મધુકર કિ	૩	૨-૮-૦
લોહીનો વેપાર	”	” ૩ ૪-૮-૦
અળખાની આત્મકથાઓ	”	” રા. ધીરજ ” ૨-૮-૦
વનિતાની વાતો	”	” ” ૩-૦-૦
વિશ્વલીલા	”	” રા પરિમળ ” ૨-૦-૦
મહિલાની મહાકથાઓ	”	” લેખિકા બહેન લક્ષ્મી ૩-૦-૦
આદર્શ ચરિત્રાવલિ	”	” લેખક રા ધીરજ ” ૧-૪-૦
સ્વર્ગમાં સેશન્સ	”	” રા ડોમાણી , ૩-૦-૦
લોહીના વેપારનું અનુસંધાન	રા મધુકર (છપાય છે)	૩-૦-૦
સમાજજીવન માસિકપત્ર વાર્ષિક લવાજમ		૩ ૪-૦-૦

ઐતિહાસિક

લોહાણા રત્નમાળા: લેખક બહેન લક્ષ્મી તથા ડોસાણી રૂ ૧૦-૦-૦
લોહાણા પ્રજનો પ્રાચીન ઇતિહાસ લેખક રા ડોસાણી રૂ ૦-૧૨-૦

સેવાસમિતિ અથમાળાના બાહુકોને આ બધાં પુસ્તકો
પાણી કિંમતે મળે છે

સત્વર લખો

નારાયણજી ગોકળદાસ ડોસાણી.

માલેક સેવાસમિતિ પુસ્તકાલય.

૧૨૩, ગુલાબવાડી મુ'બઈ ૪.

પ્રસ્તાવના.

‘અમળાની આત્મકથાઓ’ પ્રકટ થયા પછી લગભગ સાઝત્રણ વર્ષે એવી જ જાતનો આ બીજો વાર્તામંત્ર આજે પ્રકટ થાય છે આ સંગ્રહમાં સામાજિક કુરૂદીઓ અને બદીઓ ઉપર ચર્ચા કરવાના મોહમાં માગથી વાતાલેખનના નિયમો ઠીક રીતે સાચવવાની કાળજી રાખી શકાઈ નથી, બદલે કેટલેક કેડાણે તો કુરૂદીઓના અંતિમ પરિણામની ભય કરતા દર્શાવવા જતા કેટલાક પાત્રોને ગદા પણ બનાવવા પડ્યા છે પરંતુ વિચારશીલ વાચકોને ‘આવતી કાલની પ્રજા’ માટે આ મંગ્રહમાંથી થોડીવણી પણ વિચારસામગ્રી મળશે તો મને મતોષ થશે

સમાજમાં સુધારા કરવાની આવશ્યકતા હવે સર્વકોઈને સમજવા લાગી છે સામાજિક કુરૂદીઓ ઉપર ધણા સ્ત્રીપુરુષોને ધૂણા ઉત્પન્ન થવા માડી છે આવા સમયમાં સવળા સામાજિક પ્રશ્નો વિધવિધ દષ્ટિબિન્દુથી ચર્ચાય એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં મને યોગ્ય લાગ્યા તે પ્રમાણે સામાજિક સુધારાના પ્રશ્નો મેં ચર્ચ્યા છે એમાં નવા અને જૂના વિચારના સ્ત્રીપુરુષો વચ્ચે ચાલી રહેલા સદિગ્ધ વિચારમથનની કેટલીક ગુચો ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે આવો પ્રયત્ન કરવા જતા ધણા સ્થળ-પાત્ર વગેરે પરિચિત રખાયાં છે, પણ તે કોઈ વ્યક્તિગત નથી, અર્થાત્ આમાંની કોઈ વાર્તા અથવા તેના કોઈ ભાગની હકીકત કોઈ અમુક વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને લખવામાં આવી નથી, પરંતુ આવા પ્રમગો અને અનુભવો સમાજમાં ધણીવાર જોવાય છે અને કુરૂદીઓ ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી અરુચિકર બનાવો જોવાશે જ

વાચકોને જો આવી સામાજિક કલ્પનાઓ અને ચર્ચાત્મક સંસાર-ચિત્રો પસંદ પડશે, તો આની જ જાતનો એક ત્રીજો સંગ્રહ બાઈ નારાયણજી દ્વારા પ્રકટ કરાવવાની મારી ઇચ્છા છે

ધીરજ,

અનુક્રમણિકા.

વાર્તા	નામ	પૃષ્ઠ
૧	છ'દગીના વમળમાં	૩
૨	અવળાં કર્મની કહાણી	૪૮
૩	નરકની નીકમાં	૬૩
૪	પ્રકાશને પગલે ...	૭૬
૫	આપઘાત	૯૬
૬	કુમારિકા કે વિધવા	૧૧૬
૭	સ્મરણ અને સંતાપ	૧૩૨
૮	અધકારને શરણે	૧૭૪
૯	અધ-પાત	૨૦૪
૧૦	સેવાશ્રમની નાંધપોથી	૨૨૧

વનિતાની વાતો.

सानन्दं सदनं सुताश्च सुधियः कान्ता न दुर्भाषिणी,
सन्मित्रं सुधनं स्वयोषिति रतिश्चाङ्गापराः सेवकाः
आतिथ्यं शिवपूजन प्रतिदिनं मिष्टान्नपान गृहे;
साधोः सङ्गमुपासते हि सततं धन्यो गृहस्थाश्रमः

x x x x

क्रोशन्तः शिशवः सवारि सदनं पङ्कावृतं चाङ्गणं,
शय्या दंशवती च रूपमशनं धूमेन पूर्णं गृहम्;
भार्या निष्ठुरभाषिणी प्रभुरपि क्रोधेन पूर्णः सदा,
स्नानं शीतलवारिणा हि सततं धिग् धिग् गृहस्थाश्रमम्.

જાંદગીના વમળમાં.

પ્રતિપળ વિધવાને નેત્ર વહે જમ્બુવારી,
ભગવતિ ધરતીનું ઉર સિંચાય તેથી
ધરતીપણ્ય તજીને તેથી આ આર્યભૂમિ
સુત પદ પરદેશી લોકને દેઈ દેશે

ગોવર્ધનરામ,

કુદરત વિરૂદ્ધ ધર્મનો કુદરત પોતે દડ દે છે, મારા સ્વામી એ
દડ ભોગવી ચૂક્યા છે. હું તે ભોગવી સ સારની દુઝામણથી છુટીજવા

તૈયાર થઈ છું. મેં એવું શું પાપ કર્યું હતું કે આટલી ઉમ્મરમાં વિધા તાએ મને વિધવા બનાવી દીધી ? હાય હાય, મારી આ બાળ સુશીલાનું શું થશે ? વિધવા થવા છતાં આ પુત્રીને અર્થે જીવવા ધણી ઇચ્છા છે, પણ મૃત્યુના દૂત નજીક આવી પહોંચ્યા છે અવશ્ય તે મને મારી વહાલી પુત્રીથી દૂર કરી દેશે !

આ દેશમાં રૂઢીની શિલા તળે કચડામ્મ અમારા જેવા અનેક પત્ની પતિ અકાળે મરણના મોઢામાં જઈ પડતા હશે ! ભારતવાસીઓનું ખ્યાન આ દિશા તરફ કયારે દોરાશે ? આજકાલ રાજ્યરચનામાં ફેરફાર કરાવવા માટે આ દેશમાં ઘણા પ્રયાસ થઈ રહ્યા છે, પણ જ્યાસુધી અહીંની સમાજવ્યવસ્થામાં યોગ્ય સુધારા નહિ થાય ત્યાસુધી મને તો એ પ્રયાસની સફળતા માટેની થોડીજ શ્રદ્ધા છે. દેશનું ખર્ચ ધન તેના આશાભરી યુવક-યુવતીઓ છે તેમનો અકાળે ક્ષય થવા દેવો એ દેશનું મોઢામાં મોઢું તુકસાન છે જે હિન્દના સ્ત્રી પુરુષો બળવાન, નિરોગી, સત્યાગ્રહી અને દેશપ્રેમી હશે, તો તેની નિર્ધનતા આખા જગતની હરિશમ વચ્ચે પણ જરૂર દૂર કરી શકાશે. કોઈપણ દેશનું ખર્ચ દ્રવ્ય તેની તરફ પેઢી છે. આ દેશમાં તરફ સ્ત્રી પુરુષોના અકાળ મરણો વધતા જાય છે, તેને અટકાવવાનો ઉપાય કોઈ લેતું નથી અને બીજી દિશામાં દોડાદોડ કરી મૂકે છે એજ મને તો આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. દેશની ઉન્નતિનો આધાર બળવાન, નિરોગી ગૃહિણીઓ અને કેળવાયેલી માતાઓ ઉપર છે કારણકે—

ગૃહિણી ધરતું નૂર છે, ગૃહિણી ધરતું માન,
ગૃહિણી ધરતું ધરેજી તે, ધર ગૃહિણી વિનાનું સ્મશાન

અને જ્યારે ધર સ્મશાન જેવું બને, ત્યારે દેશની સ્થિતિ કેવી હોય ? આ દેશમાં કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓની નિર્બળતા દિવસે દિવસે એટલી વધતી જાય છે કે તેને લીધે પ્રજામાં અશક્તિ, અગ્નિ અને અધ્યાયુષ ધર કરી રહ્યા છે. ઉંચી કોમોમાં યુવાન સ્ત્રી પુરુષોના મરણનું પ્રમાણ તો કમકમાટી ઉપજાવે તેવું છે. ખેડ, ક્ષય અને મહામારી

છઠ્ઠીના વખતમાં

૫

જેવા ભય કર દેઈ, હમેશના દુકાળો, બૂખમરો, અગ્નિતા અને એવાજ બીજા અનેક કારણોથી હજારો મનુષ્યોનો નાશ થયે જાય છે અને તેને સ્થાને આવતા બાળકો જન્મથીજ રોગી, અશક્ત અને માયકાકલા અવતરે છે, આમ બધા ઉગતી પ્રજાનોજ લોપ થવા ખેઠો છે, ત્યાં બીજી શી આશા રાખી શકાય ? સમાજના હલકા વિચારો, હલકી ભાવનાઓ અને હલકું સાહિત્ય હમેશ વધતા જાય છે અને તેથી મનુષ્ય પશુને સ્થાને પશુપણ દાખલ થતું અનુભવાય છે શું આ સ્થિતિમાં સુધારો કરવા માટે કાઈ ઇલાજો લઈ શકાય તેમ નથી ? આ દેશમાં બાળપતિઓ અને બાળપત્નીઓ બનાવવાના નિધ રિવાજો સમાજને નિસત્વ કરી મૂકેલ છે. સમાજના કોઈ જુના થોથાના સડી મચ્છેલા પાના ઉપર લખેલ કાયદાથી વિરૂદ્ધ જઈ જો કોઈ માણસ પોતાના આત્માને અવાજ આપે, તો સમાજના દોઢડાલાઓ તેને વગોવે છે. એટલે આખરે તે કટાણીને સમાજના ચાલતા રગશીયા ગાડામાં બેસી જાય છે અને એ રીતે રૂઢીઓના ચીલા વધારે ઊડા જમતા જાય છે બાળવિવાહનો ખૂરો રિવાજ આ દેશમાંથી હજુ પણ દૂર થતો નથી એ દુર્ભાગ્ય તે રૂઢીઓનેજ આભારી છે બાળલગ્નથી જીવનશક્તિનો લોપ થઈ ગયો છે. આ અભાગી દેશમાં બાળપત્નીઓની સંખ્યા એક કરોડથી અધિક બની ગઈ છે અને તેને લીધે ઘણા અનર્થો ઉભા થયા છે. મારા પતિનું અને મારું બન્નેનું મરણ એ રિવાજનેજ આભારી છે, કારણકે માણસનું જીવન સંજોગોને વશ છે અમુક સારા સંજોગોના વધારે લાભ લેવો કે નહારા સંજોગોના ઓછા પ્રમાણમાં ભોગ થઈ પડવું, એ માણસના હાથમાં છે અત્યારે સમાજમાં ઘણું ઠેકાણું નિર્હોષ, સુકુમાર બાળાઓને રમવાની, આનંદ કરવાની ઉમ્મરે કઠોર તપ કરવા પડે છે બાળા, બાળા ન મટી હોય ત્યાં પત્ની થાય છે અને યુવાન અવસ્થા આવ્યા પહેલાં તો તે ડોસી બની જાય છે હું આ વિષયની વિશેષ ચર્ચા ન કરતાં આ ઠેકાણે મારી જીવન કથા આપું છું, તે ઉપરથી વાચકોને મારા એ વિધાનની ખાત્રી થશે.

અમદાવાદના રાજરામ શાસ્ત્રીના એકના એક ચિરંજીવી પ્રભાકર સાથે જ્યારે નવ વર્ષની ઉંમરે માડ લગ્ન થયું, ત્યારે હું નહોતી જાણતી કે આટલી ટૂંકી જીવગી ભોગવી મારે અને મારા સ્વામીને મોતને તાબે થવું પડશે મારા સ્વામી મારાથી એક વર્ષે મોટા હતા, લગ્ન વખતે તે ગુજરાતી ચોથી ચોપડી બણતા હતા માફ પિયર અમદાવાદમાં હોવાથી હું પણ ચાર ચોપડી શીખી હતી અમારા લગ્ન નાતના રિવાજ પ્રમાણે ધણી ધામધૂમથી થયા હતા મારા સ્વામી તેમના માપાપને જેમ એકના એક પુત્ર હતા, તેમ હું મારા માતા પિતાને એકની એક પુત્રી હતી મારા સસરા જૈનધર્મના સાધુ-સાધ્વીઓને સસ્કૃત તથા મારાથી શીખવાડી માસિક પદર રૂપિયા પગાર મેળવતા હતા તેમની સ્થિતિ સાધારણ હતી. મારા પિતા અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કોલેજમાં છોકરાઓને તથા માસ્તરોને પાણી પાવાનું કામ કરતા હતા કોલેજમાં રળઓ પડે ત્યારે તેઓ 'બ્રાહ્મણીઅ' ચાહ ' બનાવી રીચીરોડ ઉપર ફેરી કરતા, પણ નવરા તો કદી રહેતાજ નહિ તેમનો સ્વભાવ ધણો મિલનસાર હતો મારી બાનામાં સહવાસબળે એ ગુણ ઉતરી આવ્યો હતો તે ધણી વ્યવહાર કુશળ બાઇ હતી પોળના બધા બેરામાં એનું સારૂ માન હતું સ્ત્રીઓના બે મુખ્ય ગુણો-ગાનું અને રેવું, તે સારી રીતે જાણતી હતી અને તેથી હરકોઈ માણસને ઘેર સારા અને માઠા બન્ને પ્રસંગોમાં તેને બોલાવી જવામાં આવતી હતી કોઈને ઘેર વિવાહ કે સીમત જેવો સારો પ્રસંગ હોય તો મારી માતા ત્યાં પહેલી, તેમજ કોઈને ત્યાં મરણ થયું હોય તો પણ મારી માતાને પહેલું નોતરૂં ' અમદાવાદ જેવા શહેરમાં આવ્યા બે મુખ્ય કુત્ર હાથ કરીને મારી માતાએ કમાણીનું એક બીજું દ્વાર ખુલ્લું કર્યું હતું અને મારા પિતાની ઉપરનો રળવાનો બોલો કાઠક ઓછો કર્યો હતો.

મારા લગ્ન થયા તે વખતે મને જેટલો આનંદ થયો હતો તેના કરતા હજારગણો આનંદ મારી માને તથા સાસુને થયો હતો હું તેના સારા કપડા ને સારૂ ખાવાનું મળવાથી ખુશી થતી હતી, પણ એ

બન્ને જણા તો કાંઈક જુદાજ અલબ્ધ લાભથી ખુશી થતા હતા એકને પુત્રી પરણાવ્યાના કોડ પુરા થયા હતા, જ્યારે બીજાને પુત્ર પરણાવ્યાને લ્હાવો મળ્યો હતો. આ દેશમાં લગ્નને નામે થતા ફાર-સોને અને કળેડાની કહાણીઓને જે કોઈ જાણે છે, તેમને મારી વીતક વાર્તા સંબધી વધારે જણાવવાની જરૂર નથી. મારી માતા તથા સાસુના એ કોડ અને લ્હાવાનું અનિષ્ટ પરિણામ જોવા એ બન્નેમાંથી એકેય હયાત નથી, નહિ તો પોતાની મબીર ભૂલનું તેમને અત્યારે અચ્છુ જ્ઞાન થઈ જતું !

પરણ્યા પછી ત્રણવર્ષે મને પહેલી વારના સારા ઘઠાડા દેખાયા. મારા સાસુ-સસરાને એથી જેટલો આનંદ થયો, તેથી વધારે આનંદ મારા માખાપને થયો, કારણ કે એમને હવે દીકરીએ દીવો રહેવાની આશા બધાઈ હતી, પરંતુ માણસનું ધારું ક્યારે સિદ્ધ થાય છે ? મને એ વખતે સાતમે મહિને કસુવાવડ થઈ ગઈ બીજવાર તરતજ પાછી આશા રહી અને સૌના મોઢા પ્રફુલ્લિત થવા લાગ્યા, પરંતુ કુદરતના વિરોધીઓના બાઅમા આનંદનું નામ ક્યાંથી હોય ? એ વખતે આઠમે મહિને મેં એક મુવેલા બાળકને જન્મ આપ્યો. તે પછી ઉપરા ઉપર મને ચાર કસુવાવડો થઈ

બેરાઓમા કહેવત છે કે ‘સાત સુવાવડ કરતા એક કસુવાવડ બુડી’ એ અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે. નાનપણમાંથી ઉપરા ઉપરી સુવાવડો આવવાને લીધે સ્ત્રીઓના શરીરની તમામ શક્તિઓ ઘટી જાય છે, અને ખરી તરણાવરથા વખતે, સપૂર્ણ સુખનો અનુભવ કરવા વખતે તે બિચારીઓ મરવા પડે છે. તેમનાથી પોતાના કુટુંબ તરફની કે દેશ તરફની રૂબે તો નથી બળવાતી, પણ કેટલીક વખત પોતાના પતિ કે બાળકો તરફની પણ રૂબે નથી બળવી શકાતી. શરીર નિર્માસ્ય હોવાથી તેઓ ચાલુ નમજાઈ અને ઉડતા રોગોના ઝપાટામાં જલદી સપડાઈ જાય છે અને

અકાળે મરણને આધીન બની જમ છે બાળલગ્ન હોય ત્યા સ્ત્રી કેળવણી તો ન હોય, પણ કન્યાકેળવણીએ ન હોય. એટલે શાનની બાબતમાં તો મોટું મીઠું હોય, પછી ધર્મ કે ફરજનું જ્ઞાન ક્યાથી આવે ? કાચી ઉમ્મરે સસારમાં જોડાએલા દપતીઓ પોતાની જીવન શક્તિ ખાળકુડીમાં વહેવડાવે છે તેઓ નથી સમજતા કે ઉતાવળે આખા પાકતા નથી અને કાચી ચાસણીએ પાક બગડે છે. માનસિક અને શારીરિક નબળાઈ તેમની વૃત્તિઓને ઉશ્કેરે છે અને પરિણામે તેઓ વધારે નિર્બળ બનતા જાય છે. વિષયલાલસા હમેશા સબળ કરતા નિર્બળમાં અધિક હોય છે. નબળા માણસો શક્તિનું રક્ષણ કરી શકતા નથી, છુટાવાની બીક તેમનેજ વધારે રહે છે.

હું આ બધું અત્યારે સમજવા શીખી છું, પણ એ વખતે આ વાતનું મને કે મારા સ્વામીને કાંઈ જ્ઞાન નહોતું. અમારામાં પ્રજા માટેની આધળા અધીરાઈ હતી અમે પૂરતી તૈયારી વિના અમારા જીવનરથને દોડાવી મૂક્યો હતો, અને તેથીજ સસારની ભૂડી બેખડોમાં અમે અધવચ્ચ અટકી ગયા. મારું શરીર એથી છેક નિર્માલ્ય બની ગયું મારા માતાપિતા આ અરસામાં મરી ગયા હતા, એટલે મારા માટે કોઈને ખાસ લાગણી થાય એવું નહોતું, છતાં એક દિવસ મારું શરીર નખાઈ જવાથી મારાં સાસુ મને વૈદ્યને ત્યાં તેડી ગયા. વૈદ્ય અનુભવી હતો તેણે પથ્ય પૂર્વક આહાર વિહારમાં સયમ રાખવાની સૂચના આપી કેટલાક ઔષધોના પડીકા બાધી આપ્યા એની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાથી મને થોડા વખતમાં આરામ જણાયો, પરંતુ અમુક દિવસ પછી પાછી એની એજ દશા આવી ઉભી રહી આ વખતે મને જે ગર્ભ રહ્યો તે પુરા માસે બરાબર અવતરે તો માતાના નૈવેદ્ય અને સત્યનારાયણની કથા કહે-વરાવવાની મારી સાસુએ આખડી-બાધા રાખી.

એ ત્રણ મહિના વીતી ગયા. એક દિવસ મારા સસારને સહજ તાવ આવ્યો, રાત્રે વધારે ટાઢ ચડી, બીજા દિવસથી ત્રિદોષનું ચિહ્ન

જણાવા લાગ્યું પાચ દિવસમાં તો તેમની જીવનયાત્રાનો અંત આવી ગયો તેઓ અમાગી ગાંધિના પ્રતિષ્ઠિત અને વયોવૃદ્ધ ગણાતા હતા તેમના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની જ્યાં ને ત્યાં સલાહ લેવાતી હતી તેમના મરણથી અમને સૌને એક પ્રકારની ખોટ પડી મારા સ્વામી ઉપર હવે ધમ્મો સંપૂર્ણ બોલે આવી પડ્યો ખામ કરીને તેમના પિતાશ્રીની ઉત્તરક્રિયા કરવાનો ભાર પ્રથમ આવ્યો બે ત્રણ દહાડા થયા કે તરત ભૂદેવોએ બોજનની વાત ચલાવી મગલ પાછળ ચનારા કેટલાક અયોગ્ય નાતવરાના ખર્ચોની આ દેશની ખરાબ રૂઢીને કોણ નથી જાણતું ? મરનારના કુટુંબની ગમે તેવી ગરીબ હાલત હોય, પણ ગાંધિબોજન તો આપવું જોઈએ । મારા પતિની પાસે નાતના પટેલીઆઓ આવી આવીને ખોટાં વખાણ કરવા લાગ્યા— ‘અરે તારા વડવાઓ પાછળ તો પાણીને મૂલે થી વપરાયું હતું’ બીજી શી વાત કરીએ ? તારાજ બાપે તેમના બાપ પાછળ ચાર દહાડા છૂટા ચુરમા ને ઉપર ધીની નાતો કરી લોટાનું લ્હાણું કર્યું હતું કેવા બલા બ્રહ્મા જેવા પવિત્ર બ્રાહ્મણ ? સાઠ વર્ષે તેમનું મગલ થયું અને પાછળ તારા જેવો જીવાન દીકરો છે, એટલે તમારા ધરની લાજ આપણ પ્રમાણે સાંચી કરજ કરવું જોઈએ’ મારા સ્વામી આવા આવા વચનો સાંભળી કુલાઈ જવા લાગ્યા અને કરજ કરીને નાતો કરવા તૈયાર થયા

કરાવેલે દિવસે બહાર ગામથી બ્રાહ્મણોના ટોળે ટોળા આવવા લાગ્યા. કોઈએ એ પ્રસંગનું વર્ણન લખ્યું છે કે —

એ શાસ્ત્રીની જ્યાં ઘડિદ્રાશા ત્યાં, વિપ્રોતળા વૃદ્ધ સહુ ધમ્મો ત્યાં, બલી કડે કામળીઓ કશી છે, બે જોડિકા મધ્ય કરે વશી છે ધરી સહુ સુદર દોરી લોટો, પચે પડ્યા દૂરથી કાઠી દોટો કરી ખરી ખાખરની ખુવારી, ગુદાજીની ગુદી કરીજ ભારી બલા જીડી પતતણાજ બાથા, ગાતા વળી થેપનીનીજ ગાથા, અહો સહુ એવી રીતેજ આન્યુ, રે ખ્યાલે ગામ બહુ ગળવ્યુ, હજી જીવો દૂર ભૂદેવ બાવે, નાણે જા. સૈન્ય સજી શુ આવે, ચડાઈ ચૂર્મેશ્વર ઉપરે આ, આબ્યા કરી ભુક્ત ભટો અરે, આ

એ પ્રમાણે સહુ એકઠા થયા મારા પતિએ વિવિધ પ્રકારના પકવાન તૈયાર કરાવ્યા અને ચાર દહાડા સુધી સરળા ભૂંદેવેને તમ ક્યો અમારા કુટુંબની અવદશાનું એજ એક કારણ થઈ પડ્યું ધરમાની સ્થિતિ સાધારણ હતી અને ગહેવાનું વર હતું તે પણ આ પ્રસંગમા વેચાઈ ગયું, એટલે અમે તદ્દન નિર્ગધાર બની ગયા નાતના ચાર દિવસના ભોજનમા અમારું જીવનભરનું ચાલ્યું ગયું ' મારા પતિ ખૂબ ગભરાઈ ગયા, પણ હવે એમ ગભરાવાથી શું વળે એમ હતું ? મારા હાથની ચુડીઓ ઉપર સોનાની એક ગદીઆણીની ચીપો હતી, તે વેચીને ટ્રેન ભાડા જેટલો સવડ કરી અમે ઘણી વણીઆણી મુબઈ આવ્યા સમાજના ફરજિયાત કાયદા તળે કચડાઈ અમે અમારું બાપદાદાનું વતન છોડ્યું ' કીર્તિ, મોટાઈ, આનર અને પુણ્યના ખોટા મોહમા મારા પતિ ફસાઈ ગયા નાતીલાઓને તો અમારી સ્થિતિનો વિચાર કરવાની દુરસદ ક્યા હતી ' વગ મરો કે કન્યા મરો, પણ ગોરનું પાત્ર ભગવુજ જોઈએ ' વગ વેચો કરજ કરો, ગચર-ચીલાનું લીલામ કરો, પણ જાતીભોજન તો આપવું જોઈએ અને અમે તે આપ્યું હવે અમને મુબઈ સિવાય બીજે ક્યા આશ્રય મળે તેમ હતું ? મુબઈ ભૂખ્યાતો માળવો ગણાય છે મારા પતિ પામે કાંઈ વિધા નહોતા, પણ અહીં આવ્યા પછી યોડાજ દિવસમા તેમને એક ભાટીયા ગૃહસ્થને ત્યાં રસાઈ કરવાની નોકરી મળી ગઈ

એ ગૃહસ્થનું કુટુંબ બહુ બહુ છે સપત્તિ, સપ, સતાન અને મુખ વગેરેમા ત ત્રણ ગણાય છે અત્રા ત્રાતજા અમની જાતિમા વણી સારો છે અત્ર તના સારાપણાના સઘળા યરા ત વરની સદ્-ગુણવતી, વ્યવહારદક્ષતા, સુચાલા, ગૃહલક્ષ્મી રામાનાવન ઘટ છે રામાબાઈ ચાર્ણાશક વર્ષની આવડ બાંઈ છે અમનો સ્વભાવ માયાળુ, પરોપકારી, નમ્ર અત્ર વવડા છે ઇશ્વર તૈમન એક પુત્ર અત્ર પુત્રી આપ્યા છે. પુત્ર સારો બહુલા ગણુલા અત્ર ડાહ્યા છે અત્ર જોવા તે ધામજી તથા સદાચારી છે, ત્રીજ તના પત્ની પણ સાધ્વા અને ધર્મપરાયણા

છે, બન્ને સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે નિષ્કપટ દેવી પ્રેમ છે રામીબાઇની દીકરી લજિતા પણ સાગી ભાતાના હાથ તળે કેળવાઇને સદ્ગુણવતી બનેલી છે તેને તેમની મુતિના એક એજ્યુએટ સાથે પરણુ વવામા આવી છે એ બન્ને-સ્ત્રી પુરુષ સ્વદેશપ્રેમી અને પરોપકારી છે લલિતાનો પતિ જળરો વકના છે સારા હિન્દુસ્થાનમા ડ્રી રાજકીય ચળવળના બાપણે આપી લોકગ્ન્યુતિ કરવાનુ કામ તેણે ઉપાડ્યુ છે પોતાની સપત્તિનો ઉપ-યોગ પણ તેણે દેવમેવામા છૂટથી કરવા માડ્યો છે તેના એવા આત્મભાગથી પ્રજામા તેનુ સાડ માન વધ્યુ છે, પણ સરકારની તેના ઉપર કરી નજર છે, કારણ કે ઢટલી વખત તેને સરકારના કૃત્યો ઉપર કડવી ટીકા કરતી પડે છે પળમના રમખણોના સબધમા તેણે ઠેકણે ઠેકણે બાપણે આપીને હિન્દીઓના અસતેષને વધારી મૂક્યો છે અને તેથી તેને સ કાર થોડા વખતમા પકડી જેલનો પરેણો બ-નાવશે, એવી ધાસ્તી રહે છે

મારે લલિતા જ્ઞેન સાથે આ બાબતમા એક દિવસ વાત નીકળી હતી ત્યારે તે પવિત્ર દેવીના અત કરણની દૃઢતા જોવાનો મને સારો સમય મળી ગયો હતો તે બાઇ તેના પતિ જેવીજ દૃઢ મનની છે મુબઇના ગુજરાતીહિન્દુસ્ત્રીમડ-ળમા તે આગળ પડતો ભાગ લે છે, અને સ્વદેશીના પ્રચાર માટે તે સ્ત્રીવર્ગમા જળરી હિલચાલ ચલાવે છે એ શુદ્ધ સ્વદેશી ખાદી-ના કપડા પહેરે છે અને મુબઇ જેવા વિજ્ઞાસી શહેરમા રહેવા છતા શાત-સતોષપરાયણુ જીવન ગાળે છે હુ આ કુટુંબનો આટલો ઇતિહાસ આજે એટલા માટે આપુ છુ કે તે કુટુંબની માથેના અ-મારા સતત પરિચયને અગે અમારા જીવનમા એક-બે જાણુવાજોગ પ્રસંગો ઘડાયા છે અને તેનો અહીં ટુકામા પણ ચિતાર આપ્યા વિના મારાથી રહી શકાતું નથી

મારા પતિના એ શેડનુ નામ સુફરફાસ છે મૂળજી જેઠા

મારકીટમા એમની સ્વદેશી કાપડની બે મોટી દુકાનો છે વ્યાપારી વર્ગમા તેમની શાખ સારી છે તે ખાઉધરા અને અપ્રમાણિક વેપારી નહિ હોવાથી બહાર ગામના વ્યાપારીઓમા તેમને માટે અસાધારણ માન છે

અમદાવાદના જમનાદાસ શેઠ તેમના પરમમિત્ર છે તેમની વચ્ચે વ્યાપારવિષયક સબધ હોવા ઉપરાંત સારો કુટુંબરતેહ પણ બધાઈ ગયો છે સુદરદાસ શેઠ ધાર્મિક પુરુષ હોવાથી દર પુનમે ડાકાર-રણછોડરાયના દર્શને જાય છે ત્યારે અમદાવાદમા જમનાદાસ શેઠને ત્યાં એકાદ દિવસ અવસ્ય રહે છે અને જમનાદાસ પણ મુબઇમા અવારનવાર માલ ખરીદવા નિમિત્તે આવી તેમના મિત્રના ઘરની પરોણાગત સ્વીકારી જાય છે આમ એ બંને શેઠીઆઓ વચ્ચે આવવા-જવાનો સબધ સારો હોવાથી એક વખત જમનાદાસ શેઠ પોતાના કુટુંબને લઇને નાસિક જવા સાર મુબઇ આવ્યા હતા એ વર્ષ સિહસ્થનુ હોવાથી નાસિકની યાત્રામા બહુ પુણ્ય ગણી અમારા ભાવિક શેઠે પોતાના એ મિત્રને સહકુટુંબ આગ્રહ કરીને તેડાવ્યા હતા

એ કુટુંબ નવા જમાનાનુ ઉપાસક છે સાદાઇ કે સ્વદેશીભાવનાનુ તો તેમા નામજ નથી શેઠ પોતે મોટી ઉમ્મરને લીધે બહુ ટાપટીપ નથી રાખતા, પણ તેમના શેઠાણી, પુત્રી તથા પુત્ર-આચાર વિચારમા, પહેરવેશમા અને રહેણી કરણીમા કેવળ યુરોપિયન પદ્ધતિનુ અનુકરણ કરનારા છે તેમની પુત્રી વીસેક વર્ષની છે અમદાવાદની ગુજરાત કૉલેજમા તે બી એ નો અભ્યાસ કરે છે અને એમ. એ થયા પછી ઇંગ્લીશ સાહિત્યનું હંચુ જ્ઞાન મેળવવા સાર તેને વિલાયત મોકલવાનો શેઠનો વિચાર છે તે હળુ કુમારિકા છે અને ઇંગ્લડ જઈ આવ્યા પછી જ તેના લગ્ન કરવાનુ સહુએ નક્કી કર્યું છે એનુ નામ સરોજિની છે;

પણ એની રીતભાત આવળના કુલ જેવી છે. આજકાલના સુધરેલા બહુતરથી તે છાકરી બની ગઈ છે વીશ વર્ષની યુવતી શરીરે સારી હથપુટ હોની જોઈએ, તેને બદલે તેના હાડકા બહાર નીકળી આવ્યા છે અને ગાલ બેસી જઈ મોઢું ફીંકું પડી ગયું છે શરીરમાંથી રૂધિરનો ધટાડો થવાને લીધે મોઢા ઉપર લોહીનો કુદરતી રંગ રહ્યો નથી અને તેની ખોટ તે પાઉડર લગાવીને પૂરી પાડે છે એની આખો નબળી પડી ગઈ છે, એટલે ચરમા વિના એક ઘડી પણ ચાલતું નથી તે લાખી બોમના પોલકા પહેરે છે. અને બહાર નીકળે છે ત્યારે ઉચી એડીના જૂટ પગમાં ઘાલે છે એનો પહેરવેશ જગલા જેવો છે આજકાલની હલબહાર સુધરી ગયેલી શખ્ણીઓ જોઈએ એટલે સરોજિનીની રીતભાતનો સુદર ખ્યાલ આવી જશે હું એનું અહીં એટલા માટેજ વિસ્તારથી વર્ણન આપતી નથી

જમનાદાસ શેઠના ચિરંજીવીનું નામ રમણલાલ છે તે અઢારેક વર્ષની ઉમ્મરનો છે. અંગ્રેજ ચાર ધોરણ ક્યાં પછી તેણે અભ્યાસ છોડી દીધો હતો અને હમણા તે અમદાવાદમાં એક પારસીના ભાગમાં દારૂ પીકું ચલાવે છે આ દુનિયામાં જેટલા ખરાબ વ્યસનો અને ખરાબ આચરણો ગણાય છે, તે દરેકનો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં તેના અગમાં પ્રવેશ થઈ ચૂક્યો છે તે જેટલો નિશાબાજ છે, તેટલોજ રડીબાજ અને જુગારી છે.

બન્ને બાધ-બહેન સુધારાના આધળા અનુકરણમાં આગળ ધપતા જાય છે અને તેમાં તેમની માતાની પૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે. જમનાદાસ શેઠના મનમાં પણ વીસમીસદીનો સુધારો, અકિતસ્વાત્ત્વ, સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા, સમાનહક્ક વગેરે વિચારોનું ઉછળી રહ્યા છે એટલે કોઈ કોઈને કહે તેમ નથી. દરેકને મહાશ્વર માટે બધી બાજોળો ખુલી છે. !

સુદરદાસ શેઠના ઘરમાં આ અમદાવાદી મહેમાનો આવવાથી

માયુમેનો સારો વધારો થયો, અને એ બધાની રસોઈ કરવાનું કામ મારા પતિ એકલાથી બનતું કઠીન હોવાને લીધે શેઠાણીએ મને તેમની મદદમાં બોલાવી શેઠાણી આ રીતે મને ઘણી વખત મારા પતિની મદદમાં બોલાવતા હતા અને તેના બદલામાં મને તેઓ સાલાઓ, ચણીઓ, ચોળીઓ કે એવાજ બીજાં કોઈ કપડાઓનું દાન કરતા હતા. મારે એક પ થી ને દો કાજ જેવું થતું હતું. એક તરફથી મારા પતિની ઉપરનો રાધવાનો બોળે કેટલોક હું દૂર કરી શકતી હતી અને બીજી તરફથી મારા ભોજન ખર્ચમાં અને કપડાના ખર્ચમાં સારો બચાવ થતો હતો.

આજે એજ પ્રમાણે શેઠાણી તરફથી ભેંચે બોલાવવા આવ્યો, કે તરત હું મારૂં અબોટીયું લઈ તેમને ઘેર ગઈ અને નાહીને રસોડામાં પેઠી અમે પતિપત્નીએ કપાટામાં સઘળી રસોઈ બનાવી દીધી અને મહેમાનોના તથા ઘરના માણસોને પાટલે બેસાડી મારા પતિએ ભાજન પીરસી દીધું જમતા જમતા તેઓએ અમારી રાધવાની કળાના વખાણ કર્યા અને તેનું મેં અમારા શ્રમનું ધનામ માની લીધું.

ચાર દિવસ સુધી તેઓ રહ્યા, પછી નાસિક જવાનું હતું સુદ-રદાસ શેઠ અને રામબાઈ પણ તૈયાર થયા અને તથા મારા પતિને સાથે ચાલવાની શેઠે આજ્ઞા કરી. મારે તો એટલું જ જોઈતું હતું નાસિકધ્વજ દક્ષિણનું કાશીધામ મનાય છે પતિતપાવની ગોદાવરી નદીનું માહાત્મ્ય ગગાનદીથી કોઈ પણ રીતે ઉતરતું નથી સિંહસ્થ-વર્ષમાં એ ધામની યાત્રાનું અપાર પુણ્ય શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલું છે અને એ પુણ્ય હાસલ કરવાનો લાભ અનાયાસે મળ્યો અમે નક્કી કરેલે દિવસ ૭ આઈ પી રેલ્વેના બોરીમદર સ્ટેશનેથી ટ્રેનના અગાઉથી રિઝર્વડ ડરાવેલા એક કમ્પાર્ટમેન્ટમાં બેઠા અને કોઈ પણ જાતના વિદ્ય વિના નાસિકના સ્ટેશને ઉતરી.

નાસિક ગોદાવરીના બન્ને કાઠામા વમેલુ છે, કારણ કે સામે તીરે આવેલુ પચવટી નાસિકનોજ એક ભાગ ગણાય છે નદીના બન્ને કિનારાઓ ઉપર અનેક દેવાલયો આવેલા છે અને ત્યા હજારો યાત્રાળુઓની મેદિની હ મેશ ભરાએલી રહે છે ગોદાવરીમા સ્નાન કરવા માટે કેટલાક કુડ કરેલા છે, તેમજ સગવડને ખાતર કેટલાક ઘાટ પણ બાંધેલા છે અમે પચવટીમાની એક ધર્મશાળામા ઉતર્યા હતા ધર્મશાળાના રક્ષકે અમને ઉપરના ભાગમા પાચ ઓરડીઓ કાઢી આપી હતી અને વાસણકુસણ તથા ગાદલા ગોદડા વગેરેની પણ સારી સગવડ કરી આપી હતી

પહેલે દિવસે ભોજનકાર્યથી પરવાયા પછી અમે સૌ ગાડીઓ બાંહે કરી શહેરમા ૧૨૧ આવ્યા બીજે દિવસે અમારા શેઠને પિતૃ-ત્રાદ્ધ કરવાનુ હાવાથી ગોરને લઈ તેઓ નદી ઉપર જવા નીકળ્યા હુ તથા રામીબાઈ તેમની સાથે ચાલ્યા શેઠના મિત્રને આજે નાસિકમાના પોતાના કેાઈ પરિચિતને ત્યા મળવા જવાનુ હતું, એટલે તે દપતી એક ગાડી બાડાની લઈ ત્યા જવા નીકળ્યા તેમના ઉચ્છૃંખલ પુત્ર તો નાસિકમા આવ્યો, ત્યારથી એકલો જુદો જ દરતો હતો. અને હુ પાછળથી જે જણવા પામી છુ, તે ઉપરથી કહી શકુ છુ કે તે બાઈ સાહેબ દ્રામ્બેના ટર્મિનસ પાસે આવેલા વેસ્થાઓના ત્રોનીજ મુલાકાત લેવામા પોતાનો સમય બહુધા વીતાડતો હતો ' નાસિક જેવા પુણ્યક્ષેત્રમા જેમ ભાવિક યાત્રાળુઓ પાપમુક્ત થવા આવે છે, તેમ કેટલાક વિલાસી પુરુષો તથા વહીગએલી સ્ત્રીઓ પોતાની ખોટી ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરવા માટે પણ આવે છે, એવુ મારા સાબળવામા આવ્યુ છે તીથગેરો એવા પાપકાર્યોમા મદદગાર થઈ પડે છે, એમ પણ પાછળથી મેં જાણ્યુ છે અને તેથી હુ કહું છુ કે આ દેશના તીર્થસ્નાનોમા જનારા દરેક સ્ત્રીપુરુષોએ એવા પ્રલોભનોથી હ મેશ ચેતતા રહેવુ જોઈએ. અરુ.

અમે સૌ જુદા જુદા નિમિત્તે આ પ્રમાણે સવારમાં અમારા નિવાસસ્થાનમાંથી બહાર નીકળવા તૈયાર થયા આજે રસોઈનો બધો ભાર મારા સ્વામીને જ માથે મૂકવામાં આવ્યો હતો, અને તે બાબતની મારા મનમાં ધણી લાગણી થતી હતી, પણ “ચાકર બિચારા કયા કરે, પરાઈ રોટી ખાય ” એ કહેવત મુજબ શેઠાણીએ મને પોતાની સાથે લીધી, ત્યાં મારું શું ચાલી શકે ? મારા સ્વામીએ નાહીને દાળભાતના તપેલા ચુસે ચડાવી દીધા, એટલામાં નદી ઉપર ઉપયોગમાં લેવાનો સરસામાન લઈ અમે પણ બહાર નીકળ્યા આજે મુકામ ઉપર માત્ર બે જણા જ રહ્યા- રસોડામાં મારા પતિ અને બીજી એક ઓરડીમાં શ્રીમતિ સરોજિની

સરોજિનીના સ્વભાવ સબંધી મેં કૃટલીક હકીકત ઉપર લખી છે એ બાઈના આચરણ માટે મને સારી શ્રદ્ધા નહોતી, પણ મારા મનમાં એવી કલ્પના ક્યાંથી આવે કે તે આજે આ પુણ્યક્ષેત્રમાં આવા એકાંતનો દુરુપયોગ કરવા લલચાશે ! છતાં માણસ હંમેશાં બહુધા પોતાની હૃદયબાવના ઉપરથીજ ભાતી બનાવેલી કલ્પના બાંધે છે અને તે મુજબ હું મારા અંતઃકરણની શુદ્ધ ભાવના પ્રમાણે શુદ્ધ કલ્પના બાંધી ત્યાંથી બહાર નીકળી અમે રામકુડ ઉપર પહોંચ્યા ગોરમહારાજે શેઠને સ્નાન કરાવી શુદ્ધ-અશુદ્ધ મોટા દશદશ શેરિયા સંસ્કૃત ઉચ્ચારો વડે શ્રાદ્ધનો આરભ કર્યો, પણ જ્યાં વચ્ચે ‘દક્ષિણા સમર્પયામિ’ આવ્યું, ત્યાં શેઠ બોલી ઉઠ્યા કે-‘અરે, પૈસાનું પાછીટ તો મુકામ ઉપર પડી રહ્યું !’ ગોરે તત્કાળ પોતાની મરાઠી જખાનમાં ધર્મશાસ્ત્રના નામે આજ્ઞા ફરમાવી કે-‘આ બાઈને મોકલી તે મગાવી લો-પૈસા વિના નહિ ચાલે !’

શેઠાણીએ તરત મને ઘેર દોડાવી હું એકદમ ‘ધર્મશાળા’માં આવી દાદરના પગથીયા ચડી ઉપર ગઈ અને શેઠે બતાવેલું સ્થળ જઈને જોઉં છું, તો સાથે લેવા માટે તૈયાર કરેલું પૈસાનું પાછીટ જેમનું તેમ પડ્યું હતું મેં તે ઉપાડ્યું અને જતા જતા મારા

સ્વામી શુ કરે છે તે જોતી જડ, એમ વિચારી, જ્યાં રસોડાની ઓ-
રડી તરફ આગળ વધુ હું, ત્યાં અદર તેમનો અને સરોજિનીનો
કેટલોક વિલક્ષણ સવાદ મારા સાબળવામાં આવ્યો. મારા પગ
બહાર થયા. મેં શુ સાંભળ્યું ? —

“જાલા ! હવે છેવટનું મારું વચન, સાબળી લો.
મારો પ્રેમ તમે કયુલ રાખતા નથી તો હું હવે ખૂંસ મારીને આ
ધર્મશાળાના લોકોને એકઠા કરીશ અને કહોશ કે આ રસાધ્યે
મારી લાજ છુટવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. આપણને બન્નેને આવી
સ્થિતિમાં એકલા જોઈ તેઓ સાચું માનશે અને બહાર ગએલા
આપણા માણસો પાછા આવશે, ત્યારે આ લોકોની એવી સાક્ષી
મને બહુ મદદરૂપ થઈ પડશે તમારે વિચાર કરવા હોય તેટલો કરી
લો જા, જો, પછી મારો વાક ન કાઢશો ”

“ સરોજિની બહેન ! હું તમને મારી ધર્મબાગિની મળ્યું છું
તમારા અતીત ભરેલા વિચારોનું મારાથી શી રીતે કયુલ કરી
શકાય ? મને મારું કરો. હું ગરોમ બાહ્યથી છું મારામાં તમારા
જેટલો વિદ્યા કે જ્ઞાન નથી સાજ સવાર ધુમાડો કુકી મહિને
દહાડે દશ બાર રૂપરડી મેળવું છું મારામાં તમે એવો શી ચોખ્ખતા
જોઈ કે તમને આવા મોહ થયા ? ”

“ ગાડા છે, મારા જિગર ! જ્યાં મન પ્રેમથી બધાઈ જાય
છે ત્યાં વિદ્યા, લક્ષ્મી કે રૂપને સવાલજ રહેતો નથી તમે પુરુષ
છો અને હું એક યોવનવતી અવિવાહિતા તરુણી છું, એજ મારા
મોહનો વિષય છે ડાહ્યા માણસો સમયનો સદુપયોગ કરી લે છે,
અને લક્ષ્મી ચાહ્લો કરવા આવે, ત્યારે મોહુ ધોવા જવા જેવી
મૂર્ખતા કરતા નથી હું તમને આ એક મુલાકાતના બદલામાં મારા
ખાનગી વપરાશના રૂપિયામાંથી સા રૂપિયા આપું છું બાર મોહના
ધુમાડો કુકી, તોપણ એટલી રકમ તમે ખચાવી શકશો નહીં.

વળી મારી માગણી કયુલ રાખશે તો હું અવારનવાર મારી ઇચ્છા થશે ત્યારે મુબઇ આવીશ અને બે ચાર દહાડા તમારા સમાગમનો આનંદ લઇ પાછી ચાલી જઈશ દરેક વખતે તમને પૈસાની સારી મદદ કરીશ અને પરિણામે તમારી દરિદ્રતા દૂર કરી તમને ન્યાલ કરી નાખીશ તમે આ વિષયમાં બાળક છો અર્થશાસ્ત્રનું તમને જ્ઞાન નથી, પણુ શું તમે નથી સાલજ્યુ કે મુબારકના રસોઇઆએ શેકના ધરના સ્ત્રીવર્ગને સર્વ પ્રકારે સતોષ પમાડી પૈસાની પ્રાપ્તિ કરી લે છે ? ”

“ એ તો હું સારી રીતે જાણુ છું અમારી નાતનો વજેરામ દેવે એની શેઠાણી સાથે તથા એજ શેઠાણીની જીવાન વિધવા દીકરી સાથે પ્રેમમાં પડી બન્ને તરફથી પૈસાનો સારો સમ્બંધ કરી રહ્યો છે । પ્રથમ મા-દીકરી એની સાથે અલગ અલગ રમતડી રમતા હતા, પણુ એક દિવસ શેઠાણી સાથેની વજેરામની દુષ્ટ ક્રિડા દીકરી બેઠે ગઈ અને ત્યારથી એ મા દીકરી વચ્ચેની મર્યાદા કેટલેક અંશે તૂટી ગઈ । મુબઇનો મને અનુભવ યોડે છે, પણુ ત્યાના ગૃહસ્થ કુટુંબોના ગોટાળાની અનેક વાતો મારા સાંભળવામાં આવી છે અને અને ત્યારથી મેં દંડ નિશ્ચય કર્યો છે કે પેટ ન ભરાય તો ફેડી નાખવું, પણુ પાપ કર્મમાં તો કોને પડવું જ નહિ સરાજની બહેન । કૃપા કરી તમે આ વિચારને દૂર કરો તમે શ્રીમતના પુત્રી છો, જન્મથીજ સુખમાં ઉછરેના છો, અને અત્યારે વિદ્યાથી વિભૂષિત થએલા છો તમારી જ્ઞાતિમાંથી તમારા જેવા રતને લેવા ઘણા બહુલા બાહોશ માણસો તૈયાર થશે, તેમાંના એકની સાથે સસાર માડી નિર્દોષ સ્વર્ગસુખનો દહાવો લો અને આ પાપમય વિચારને છોડી તમારી ઓરડીમાં જેવા આવ્યા છો, તેવા પાછા ચાલ્યા જાઓ ”

“ હું અહો થી માફ ધારેલું કામ પાર પડ્યા સિવાય કદી પાછી જવાની નથી. તમે મને જે ઉપદેશ કરો છો તે સધળું હું

સમજી છું મારો સવાલ માત્ર એટલોજ છે કે મારી માગણી તમારે કયુલ છે કે નહિ ? ”

“ એક ખાનદાન કુટુંબની આબરૂનો અને એક કુમારિ કન્યાના કલકનો વિચાર કરતા તમારી ગમે તેવી માગણી કયુલ ન રાખવામાજ માફ ને તમારૂં શ્રેય છે । ”

“ પણ હું અહીં કાંઈ તમારી પામેથી રિલીજયનનું લેસન લેવા નથી આવી, બટ તમારા દુલ્લવની માગણી કરવા આવી છું મેં અંગ્રેજ એગ્રિકેટનું ઉંચું શિક્ષણ લીધું છે મારી મધર કે શધર મારી સ્વતંત્રતા આડે કદી આવતા નથી મને ગમે ત્યાં યથેચ્છ ફરવાની છૂટ છે આપણી સમાજમા લગ્નને નામે થતા દારસોનો મને તિરસ્કાર છે, અને તેથી બને તો મારે લગ્ન કરવાનો વિચારજ નથી, કારણકે, હું આવી બણેલી ગણેલી હોશિયાર બેરી બે સતિના કોઈ સામાન્ય પુરુષ સાથે પરણું તો મારા પોણશનમા મોટો વાઘો આવી જાય તેમ છે । આ ઉપરથી તમારે એમ નથી સમજવાનું કે હું પુરુષ તરફના કુદરતી સુખને ધીકકારૂં છું । લેકિન પ્રેમ અને શૃંગારના અંગ્રેજ તથા પર્સિયન પુસ્તકો વાંચી હું એ વિષયમા વધારે રસ લેતી થઈ છું. મારી સેકન્ડ લેઝવેજ પર્સિયન છે, કેજે લેઝવેજમા પ્રેમના અજબ કિસ્સાઓ ભરેલા છે અમારા અમદાવાદ શહેરમા મારા જેવી કૉલેબ્રિયન યુવતીઓને પોતાના સ્વાભાવિક મનોવિકાસે શાત કરવા માટે ઘણી સારી સગવડો છે, એટલે ત્યાં તો જ્યારે ઈચ્છા થાય, ત્યારે મનમકંટને બે ઘડી આનંદ પમાડી આવું છું, પણ આજ ચાર પાંચ દિવસથી મુખ્ય તથા આ નાસિક નગરીમા હું અજાણી હોવાને લીધે એવો યોગ નહિ મળી આવવાથી અત્યારે મન અધીરૂં બની ગયું છે, અને એટલું તો તમે સમજી શકશો કે અહીં મારા કૉલેજના લેસનનો બોજો નહિ હોવાથી પીટયું મન નવરૂં પડયું પડયું બીજા ક્યાં વિચારો સેવે ? માટે હવે બીજી બધી વાત દુકી કરી જલદી મારી માગણીને આધીન બની

જાઓ, અને તમે માની લીધેલી મેરાલિટી-નીતિની ખોટી માન્યતાઓ દૂર કરો. ”

“ તમારી આ માગણી શું અત કરેલું પૂર્વકની ખરેખરી જ છે ? ”

“ ત્યારેશું તમે આ મશ્કરી ધારો છો ? ”

“ હું ગરીબ બ્રાહ્મણ છું, કદાચ તમે મારી પરીક્ષા કરતા હો. ”

“ આ વિષયમાં વિનોદ કે પરીક્ષા હોય શકે જ નહિ ”

“ ત્યારે તો બહેન ! તમે બધી નાદાની કરો છો. મહા ગભીર જૂલ કરો છો. પોતે પાપમાં પડો છો અને મારા જેવા નિર્દોષ આદર્મીને પાપમાં નાખવાનું અયોગ્ય બાથું બાધો છો. ધર્મ એક એવો વિષય છે કે જેમાં શુદ્ધિનો સદુપયોગ અથવા દુરુપયોગ માણસ એક વખત જ કરી શકે છે અને દેવયોગે જે ધર્મની બાબતમાં જૂલ જ થયું, તો તેને સુધારવાનો પ્રસંગ બહુ દીન થઈ પડે છે, એટલે કે તે જૂલના માફા પરિણામ જીદગીજર ભોગવવા પડે છે તમે કેળવા-એલા છો, બણેલા છો, તમારા ભવિષ્યના સુખદુખ ખત બહુ ગભીર-તાથી વિચાર કરો. અત્યારે કરેલા કૃત્યનો પાછળથી પરતાવો ન થાય એટલું તમારે જાણવું છે, કેમકે સમય વીતી ગયા પછી કરેલો પરતાવો નક્કી જાય છે — ગયો વખત ફરી પાછો આવતો નથી.

“શ્રાપ્તાશ્વ ! ઠીક યાદ કરાવ્યું ” ગયા વક્ત ફિર હાથ આતી નહિ. ” આવો એકાતના સમય હું વૃથા જવા દઉં, તો મને પોતાને જ મારી અસાવધતા માટે અફસોસ થાય. હવે તો રાત થોડી અને વંશ ઝાઝા જેવી વાત છે !

મેરે દિલકી તપીશકો ગૌર કરો,

+

+

મેરે દર્દની આર દવાહિ નહિ*

* મારા દિલની આગનો વિચાર કરો. મારા દર્દની ખીજ ફવાજ નથી.

માટે શો જવાબ આપો છો ? જો જો, પાછળથી પસ્તાશો અને આ બદીને સદાને માટે યાદ કરશો ”

“ સરોજિની જ્ઞેન । મને માર કરો. મારાથી અધર્મના માર્ગમાં તો પગ નહિજ દેવાય । હું પરણેલો છું મારી સ્ત્રી મારી સાથે છે. હિન્દુ સંસારે અગ્નિ અને સૂર્યની સાક્ષીએ આપેલી એ ગરીબ અબળાને મારાથી દુઝો નહિજ દેવાય. તમારી ડરામણીથી હું ડરૂં તેવો નથી મારો ગરીબનો બેલી એક ઇશ્વર છે અને એ ઇશ્વરને માથે રાખી કહું છું કે હવે પછી તમે તમારી ઓરડીમાં ચાલ્યા જશો, તો હું આ વાત કોઇને કહીશ નહિ । ”

મારા પતિએ તે છાકટીને આ પ્રમાણે બહુ બહુ સમજાવી; પણ તે સમજે તેવી કયા હતી ? તેણે તત્કાળ ‘ અરે અહીં કેમ છે ? આ ... ’ એમ બૂમ પાડી બેલવા માંડ્યું; એટલામાં હું બાથરુને ધક્કો મારી અદર દાખલ થઇ કોધથી મારો અહોરે લાલચોળ બની ગયો હતો. મેં મારા પતિને ઉદેશીને કહ્યું — “ તમે જરા પણ ડરશો નહિ. મેં બહાર રહીને બહુ સ્થગ્યું છે. આ રાત કુલટાને હું પૂરી પડું એવી છું, એ ગમે તેટલી બૂમો પાડો, ગમે તેટલો આરોપ મૂકો; પરંતુ તમારી શુદ્ધતા મારે હું તમારીજ સ્ત્રી સાક્ષી તરીકે અહીં હાજર છું. ”

મારા પતિને એટલું કહી મેં એ ચુરેલ તરફ ફરીને કહેવા માંડ્યું “ સરોજિની જ્ઞેન । કોધના આવેશમાં મેં તમને સમ્પત શબ્દો કહ્યા છે, પણ મારું હૃદય ઉદાર છે હું કે મારા પતિ આ વાત કોઇને કહેવાના નથી તમે તમારી ઓરડીમાં જઇ સુખેથી બેસો, એ તો હોય । દરેક જણાની ભૂલ થઇ જાય, પણ ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરીથી ગણ્યો તો કોઇક દહાડો ભૂલ સુધરે ”

મને અચાનક આવેલી જોઈ તે તો સ્તબ્ધ બની ગઇ હતી. તેમાં મારા શબ્દો તેને ધા ઉપર મીઠાના પાટા જેવા લાગ્યા. તે મા-

નભ ગ થઈ ગઈ. તેનું હૃદય હતાશ ખની ગયું એટલા ચાલ્યા વિના તત્કાળ તે ત્યાંથી દાદરો ઉતરી શહેરમાં ચાલી ગઈ અને પછી હું પણ મારા સ્વામીને મારા એકાએક આવવાનું કારણ જણાવી, ઉતાવળી ઉતાવળી પૈસાનું પાકીટ લઈ પાછી રામકુડ ઉપર જઈ પહોંચી મને આવવામાં વિલંબ થએલો હોવાથી રામીઆઈ કાઈ પૂછે તે પહેલાં જ મેં કહી નાખ્યું કે “ હું તો જતી વખતે બૂલી પડી ગઈ હતી બાઈ, તેથી મને આટલી વાર થઈ ” તેમણે તે કારણ ખરૂં માન્યું અને તેથી અમારી વચ્ચે વધારે કાંઈ વાતચીત થઈ નહિ.

હવે મને હૃદયમાં જુદા જુદા પ્રકારની વિચારમાળાઓ ઉપડવા લાગી સરોજિની એક કેળવાયેલી સ્ત્રી હોવા છતાં તેનો સ્વભાવ આવો કેમ ? શું હાલની સ્ત્રી કેળવણીનું આ ફળ છે ? અહા, એ સ્વચ્છ સ્ત્રીના સાહસની આ કેવી વિચિત્રતા ! એના દુષ્ટ વિકારોના પરિણામની આ કેટલી બધી વિલક્ષણતા ? તેહજી કુમારિકા છે, છતાં તેનું મન કેટલું બધું બ્રહ્મ તથા ચલિત થએલું છે ? ખરેખર, તે આર્ય સ્ત્રીના નામને તથા ગૌરવને કલંકિત કરનારી એક કુલદાજ છે તે બણી છે, પણ નીતિ વિનાના શુષ્ક બણતરથી તેને લાભને બદલે હાનિ જ થઈ છે । યોગ્ય વિધિથી આપેલું ઝેર અમૃતનો ગુણ કરે છે અને અયોગ્ય વિધિથી આપેલું અમૃત ઝેરની ગરજ સારે છે । વિદ્યા અમૃત રૂપ છે, પણ તે જો સ્ત્રીઓના સબધમાં અનુચિત રીતે આપવામાં આવે તો ઝેર સમાન બને છે આજકાલ દેશબેજોમાં છોકરા તથા છોકરીઓને જે એક સરખું પોપટિયું શિક્ષણ મળે છે, તેને પરિણામેજ સરોજિની જેવી છાકટી છાકરીઓ પાકે છે, એમ હું તો કહું છું. અરે, એ બાઈને ગૃહશિક્ષણ પણ કેવું વિચિત્ર મળ્યું છે ? અયોગ્ય સ્વતંત્રતાને લીધે તેનામાંથી કુલિનતા, વિવેક, મર્યાદા વગેરે સ્ત્રીજાતિના સ્વાભાવિક ગુણોનો ભોગ થઈ ગયો છે, અને વિકારોની વિશેષતાએ તેને માન જીલાવી બ્રમિષ્ટ બનાવી દીધી છે ખરેખર સમય બહુ વિચિત્ર

આવ્યો છે, નહિ તો સીતા, દ્રૌપદી અને અનસુયાની ભૂમિમા આવી વિકારમયી વનિતાની હયાતી સભવે ? પુરુષ કરતા સ્ત્રીના નેત્રોમાં ચાર ગણી લજ્જા રહે છે અને તેથી સ્ત્રી પોતાના મનના દુષ્ટ ભાવો પુરુષ પાસે પ્રકટ કરતા સકોચ પામે છે, પણ જો એક વખત એ લજ્જાનો યોગ થઇ ગયો અને જાણે-અજાણે મર્યાદા મુકાઈ ગઇ, તો પછી એ સ્ત્રી કેટલી હદ સુધી સાહસ કરશે તેનો કાંઈ તોલ જાણી શકતો નથી સ્ત્રીઓના આવા સ્વભાવને લીધેજ કહેવત થઇ ગઇ છે કે ‘ રહે તો આપથી અને જાય તો સમા આપથી ’ સરોજિનીના સાહમ ઉપર મને જે તિરસ્કાર છૂટ્યો હતો, તે ચાલ્યો ગયો, અને તેની નિર્બળતા માટે મારા મનમાં અનુકંપા ઉદ્ભવી બિચારી ખરાબ શિક્ષણ, ખરાબ સંગત અને ખરાબ સંજોગોને લીધે પોતાના મન ઉપર કાબુ ન રાખી શકી તેમા તેનો શો દોષ ? પાપીઓનો તિરસ્કાર કરવા કરતા તેમની દુર્બળતા માટે દયા ખાવી જોઈએ એવું મોટા પુરુષાનું વચન મને એકાએક યાદ આવ્યું અને મેં તેના શ્રેયને માટે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરી મારી વિચારમાળા પાછી આગળ લખાત, પણ એટલામાં શ્રાદ્ધવિધિ પૂરો થએલો હોવાને લીધે અમારે મુકામ તરફ ચાલવાનું થયું અને રાત્રીબાઈ સાથે બીજી ત્રીજી વાતોમાં મન મુકાવાથી મારા વિચારો અટકી ગયા.

અમે મુકામ ઉપર આવ્યા મારા પતિનો શાત, નિર્વિકાર ચહેરો જોતા અને આજનું તેમનું અશ્રૂતપૂર્વ નોખળ યાદ આવતા મારા મનમાં તેમના માટે દેવ તુલ્ય પૂજ્યભાવ પેદા થયો, કારણકે ‘ નર ભ્રમર ’ કહેવાય છે વિકારમયી વનિતાની પાસે તે પોતાનું ધર્મબળ ભાગ્યેજ સાચવી શકે છે વિશ્વામિત્ર અને પારાશર જેવા મોટા મોટા ઋષિઓ જ્યાં લોભાયા છે ત્યાં આજ્ઞાલના પુરુષોના શા હિસાબ ? પણ મારા પતિએ આજે એ ઋષિઓ

કરતા પણ અધિક મનોબળ દાખવી મારા હૃદયમાના તેમના તરફના પ્રેમભાવને લાખ ધણો વધારી દીધો. હું મને પોતાને ભાગ્યવતી માનવા લાગી. મારા આનંદનો સમુદ્ર આજે ઉછળી ગયો. આ સ-સારમા સ્ત્રીને એક પત્નીરૂપ રાખનાર વફાદાર પતિ મળવો એ સ્ત્રીનું અહોભાગ્ય મનાય છે ધરતુ ગમે તેટલું દુઃખ હોમ-આખા વિશ્વનું દારિદ્ર્ય સાપડયું હોય, પણ જો શુદ્ધ પ્રેમપરાયણ પાત મળ્યો હોય તો પત્ની એ દુઃખના ધુટડા સહેલાઈથી ગળે ઉતારી જાય છે સ્ત્રી બધા દુઃખો સહન કરી શકે છે, પણ પતિના વ્યભિચારનું એક દુઃખ એવું છે કે જે તેનાથી સહી શકાતું નથી. સદ્ભાગ્યે મારે એવા દુઃખનો અનુભવ કરવો પડ્યો નહોતો, એટલે હું મને પોતાને સંપૂર્ણ સુખિની ગણું તો તેમા શું આશ્ચર્ય છે ?

અમે તે પછી બે દિવસ નાસિકમા રહ્યા. એ બે દિવસમા ખાસ કાંઈ જાણુવા જેવો બનાવ બન્યો નહિ મારા પતિએ પણ તેમના પિતાનું શ્રાદ્ધ સરાની લીધું અને તે પછી અમે મુબાઈ આવવા ઉપડ્યા મારા હૃદયની ઉદારતા અને સરલતા જોઈ સરોજિનીના મનનો સંકેત દૂર થઈ ગયો હતો, અને તેના એ સાહસની વાત કોઈ જાણુવા પામ્યું નહોતું, પરંતુ એ બનાવ બન્યા પછી મારા પતિ બહુ સાવધ રહેતા જણાતા હતા. નાસિકરોડ સ્ટેશનથી ટ્રેનમા બેસી અમે દેવલાલી ઉતરી અને ત્યાં એક દિવસ રોકાઈ મુબાઈ આવ્યા અમદાવાદી મહેમાનો આ વખતે મુબાઈમા વધારે રહ્યા નહિ. તેઓ તેજ દિવસ સાંજના ગુજરાત મેલમા અમદાવાદ ઉપડી ગયા.

મુબાઈમા અમે ગાયવાડીમા એક ઓરડી બાડે રાખી હતી મારા પતિ શેઠને ત્યાં નોકરી કરી આવતા અને પછી ઓરડીએ આવી બધો વખત ગાળતા જો કે આ શહેરમા રસોઈનો ધંધો કરનારા રસોઈ-આઓ બહુધા પોતાની જુદી કોટડીઓ રાખી ખર્ચ વધારવાની તક-લીધે લેતા નથી, પણ અમારા સબધમા એમ બની શકે તેવું નહોતું.

અમને ખર્ચ ધણું લાગતું હતું, પણ શું કરવું ? શેઠ-શેઠાણીની કૃપા સારી હતી, તેથી પગાર ઉપરાંત દાન-દક્ષિણા નિમિત્તે કાઢને કાઢ મળ્યા કરતું, એટલે અમારૂં ગાડું ગળડે જતું વળી મારો સ્વભાવ મળતાવડો તથા નમ્ર હોવાથી માળામાની ખીજ ઉદાર બાઈઓ વખતો વખત મને મદદ કરતી, છતાં કોઈ કોઈ વખત મારા પતિ બહુ મુઝાઈ જતા અને પોતાની ગરીબ હાલત ઉપર રડી પડતા, ત્યારે હું મારા મનને દબ બનાવી તેમને ધીરજ આપતી અને આવા દુખના દહાડા કાલે ચાલ્યા જશે એમ કહી સંતોષ પમાડતી. અમે ધણી કરકસરથી વ્યવહાર નીભાવતા અને દર મહિને ત્રણ ત્રણ રૂપિયા મારી વિધવા સાસુને મનિઓર્ડરથી મોકલી આપતા હું ધણી વખત મારા પતિને કહેતી-‘ નાથ ! આપણા જીવન દુનિયાના દુખોથી ભરપૂર છે, પણ તે તરફ આમ અશ્રુભીનીદષ્ટિ ક્યા સુધી નાખ્યા કરીશું ? આપણે એકબીજાની ઉપર આધાર રાખતા આશ્વાસન અને શાંતિ પામી શકીએ છીએ તેનાથી અધિક બીજું કયું સુખ છે ? બીજું કયું સારૂ સ્વર્ગ છે ? કૃષ્ણ અને રાધાના પ્રેમ કરતા પણ આપણો પ્રેમ શ્રેષ્ઠ છે. જે લક્ષ્મીજ સુખ આપતી હોય તે! સરોજિની જેવી શ્રીમતની કેળવાએલી પુત્રી આમ ઘરઘરના ટુકડા ઉધરાવવામા શામાટે સુખ માને ? ’ મારા પતિને એ પ્રશ્નથી નાસિકની વાત યાદ આવતી અને તે ખડખડ હસી પડતા. અમે સ્નેહના સૂક્ષ્મ-અપાર્થિવ પ્રદેશમા પછી વિહરતા

અહા, મારો તે સમય કેવો સ્વર્ગીય હતો, પણ ફર કાળને એ ન ગમ્યુ અમે જે ઓરડીમા રહેતા હતા, તે ભોયતળીએ ગટરની પાસે છેક અધારામા હતી. ધોળે દિવસે દીવો કરીને મારે ગૃહકાર્ય કરવું પડતું દુર્ગંધનો ત્યાં એક મોટો બડારજ હતો મને ધણીવાર માથું ચડી આવતું, પણ શું કરવું ? જે એવા સ્થળમાએ મારૂં સુખસૌભાગ્ય અખડ ટકી રહ્યું હોત તો હું એ સ્થાનને સ્વર્ગ કરતા પણ અધિક સુખવાળું માનત, પરંતુ દુર્દેવે મને થોડાજ દિવસમા

અનાથ કરી દીધી મારા સ્વામીને એક દિવસ તાવ ચડ્યો અને ચાર દિવસ ગોઠણદાસ તેજપાલની હોસ્પિટાલમાં બિમાર રહી તે સ્વર્ગે સિધાવી ગયા. મારા ઉપર દુખનો ડુંગર ઢળી પડ્યો અને એ વખતે આડમો મહિનો જતો હતો, એટલે મેં હૃદયને કઠણ બનાવી એ પ્રસંગનો કડવો ધુટડો હિંમતથી ગળે ઉતાર્યો મારા પતિની ઉત્તરક્રિયાનો ખર્ચ તેમના ઉદાર શેઠે આપ્યો અને મારી સુવાવડના સમયની વ્યવસ્થા તેમણે એક ધર્મીદા દવાખાનામાં કરી આપી મુબ્બમમાં સખી ગૃહસ્થો તરફની આવી વ્યવસ્થા ન હોતતો મારા જેવી અનાથિનીની શી દશા થાત, તે હું કહી શકતી નથી મેં આ વખતે પૂરા દિવસે એક બાળકને જન્મ આપ્યો અને તેજ આ મારી લાડકવાઇ સુશીલા કે જેને આજ હું નિરાધાર હાલતમાં પ્રભુને ખોળે મૂકીને મારી કરણીનો જવામ આપવા પરસોઠામાં ચાલી જઈ છું

ઉપરાઉપરની કસુવાવડોથી મારું શરીર છેક શિથિલ તો થઇ જાયું હતું, તેમાં વળી નિર્ધનતાની, વૈધવ્યની, ખરાબ હવાપાણીની અને નિરાધાર હાલતની ચિંતાએ અને થોડાજ વખતમાં મોતને બિછાને નાખી દીધી માંડ શરીર વધારે બગડવા લાગ્યું અને દિવમે દિવસે તે એટલું બગડતું ગયું કે અત્યારે મારી ત્રણ માસની સુશીલાને હું આ દુનિયામાં એકલી મૂકી મારા સ્વામીને મળવા સ્વર્ગમાં ચાલી જઈ છું આ સસારની પિડામાંથી હું આજ છૂટું છું, પણ મારી કન્યાનું શું થશે, એ ચિંતાનો ભાર મારા હૃદય ઉપરથી ખસતો નથી ! આ દેશમાં મારા જેની અનાથ અમળાઓ માટે કે નિરાધાર બાળકો માટે સારા, પુરતા આશ્રમોની વ્યવસ્થા નથી એ એક ખેદની વાત છે. હું જાણું છું કે નિરાધારનો એક આધાર ધૃશ્વર છે અને તે મારો કન્યાની રક્ષાનો રસ્તો ખોળી કાઢશે, પણ એક માતા તરીકે ત્રણ માસની નિરાધાર બાળકીને આ દુનિયામાં છોડી જતા કેટલું દુખ થતું હશે તે માત્ર અનુભવીજ જાણી શકશે આ બાળા દેવની કૃપાથી જો મોટી થશે તો તેને પેતાના ખરા માબાપ ખોળવાની જગ્યામાં

થશે અને તે વખતે આ મારી જીવનનોષ તેને ઉપયોગી થઇ પડશે આ દેશનો ભૂતકાળ દુનિયાના ઇતિહાસમાં ઘણો ઉજળો છે, પણ તેના ખડેરોથી સતોષ માની બેસી રહેવું તેને યોગ્ય નથી. એ ભૂતકાળ ઉપર વહેંચ, અંધપરપરા અને અજ્ઞાનતાના પડ ચડી ગયા છે અને એક જાતનો બીહામણો અંધકાર ફેલાઇ ગયો છે જે મનુષ્ય-જીવન પવિત્ર મનાતું હોય તો તેના દરેક યુગમાં નવું જીવન જન્મવું જોઇએ અને રૂઢીઓમાં ફેરફાર થવો જોઇએ વ્યક્તિની પેઠે સમાજને પણ નવો જન્મ લેવા સારૂ મરવાની જરૂર છે. જે સમાજને આત્મા છે, તે સમાજને તો હમેશ નવીનપણ્ય પ્રાપ્ત થવું જોઇએ. જે નિત્ય નિત્ય નવાપણ્ય ન હોય તો તેને મરવું પડે, કારણકે વિધ્યુલમવાન પણ યુગે યુગે અવતાર લે છે, તો પછી દરેક સમાજે યુગે યુગે જૂના વહેંચે અને અનિષ્ટ રૂઢીઓ ત્યજી દેવી એ ખાસ દેશોદયને માટે જરૂરનું છે. હું આ મારૂં જૂનું શરીર છોડી નવું ધારણ કરવાની તૈયારી કરી રહી છું અને સમાજને પણ એવીજ ભલામણ કરતી જાઉં છું આ કન્યાને ઇશ્વર જે લાખ આયુષ્ય અને અનુકુળ સંજોગો આપે, તો એક માતા તરીકે હું તેને છેલી આજ્ઞા કરતી જાઉં છું કે તે આ દેશની સ્ત્રીઓના લાભ સારૂ કાંઈક હિલચાલ કરી રૂઢીઓના મૂળ ઉખેડવાનો પ્રયાસ કરે બસ, આથી વધારે મારે કાંઈ લખવાનું નથી યમના દૂત નજીક આવતા જાય છે, એટલે હવે તો હારિ ઐ

+ + + +

થયુ આ સસારની એક દિવ્ય કૂલની કળી સપૂર્ણ ખીસ્થા પહેલાજ સ્વર્ગે સિધાવી ગઇ ' ગરિબ બિચારી કમળા '—એનું નામ કમળા હતું જીંદગીના વખતમાં એને સુખ કે સતોષ લાધ્યા નહિ એની સરલતા—સાધુતા સુજનતા આદર્શ સમારીરૂપજ હતી. અમે બન્ને —

શિશુવય વિષે સાથે ખેલ્યા, વસ્ત્રા પણ સગમાં,
તરણવયમાં વિદ્યા પામ્યા, વળી સહવાસમાં,

મિઠી સરસતા બહેની! તારા સ્વભાવ વિશે થી, હા!

અરર! સખી! હૈયું ફાટે યદિ સ્મરે સર્વ આ!

હું નાની હતી અને અમદાવાદ મગનભાઈની કન્યાશાળામાં ભણવા જતી, ત્યારથી મને કમળાને મળવાનો લાભ થતો એ વખતથીજ તેનો હસમુખો ચહેરો, મીઠાનસાગ પ્રકૃતિ અને આનંદી સ્વભાવ વગેરેની મારા મન ઉપર ઊંડી છાપ પડી હતી. જોકે તે વખતે એ બહેન નાની હતી, છતાં તેનામાં પીઠ ઐરીના જેવી ગંભીરતા નજરે પડતી હતી.

એણે નાની ઉંમરે સસાર માડ્યો હતો પણ પોતાનું ગૃહકાર્ય એવી સારી રીતે ઉપાડી લીધું હતું કે કેટલીક વ્યાવહારિક બાબતોમાં મોટી ઉંમરની બાઈડીઓ પણ તેની સલાહ લેતી હતી તેનું શરીર બાળપણથી અચૂક અને નિર્બળ હતું, એનો ગૃહસ્થાશ્રમ દરિદ્ર અને કંગાલ હતો, છતાં એના મોઢા ઉપર એ બાબતની ઉદાસિનતા કદી જણાતી નહિ અહીં મુખ્યત્વે આવ્યા પછી એ સબધી એક દિવસ મારે તેની સાથે વાત નીકળી હતી ત્યારે તેણે કહ્યું હતું કે—

‘લક્ષ્મી બહેન! પૈસાં જ માણસનો મુખ્ય દુસ્મન છે પૈસાને લીધેજ જગતના મોટા પાપ પેદા થાય છે જે મન એકવાર પૈસો મારો પરમેશ્વર કરતા શીખી ગયું, તે તે અવશ્ય તેને નીચામાર્ગે ધક્કેલી દે છે પૈસાથી આત્માને ઉચ્ચ બનાવી શકાતો નથી કે શુવન ખરિદી શકાતું નથી જે મારું સૌભાગ્ય અખડ છે—મારા સ્વામી હયાત છે, તે તે મારે લાખો રૂપિયા છે અને જે એ ઓછું થયું તે કુબેરભડારીના જેટલી મિલકત હોય તોયપણ શા કામની છે? પ્રભુ અમારા મન અને શરીર સારા રાખશે તે તેનાથી લાખો રૂપિયા વધારે નથી.’

અહા, કેવા એ બહેનના પવિત્ર વિચારો! કેવી એના હૃદયની ઉચ્ચ ભાવના! કેવું એનું અજબ મનોબળ! દુનિયામાં એવા દુદમનના માણસો બહુ ઓછા હોય છે. જગત્ તે બાજ્યેજ બાણવા પામે છે શ્રીમતોને ગરીબોના દુખોની કલ્પના થતી નથી, કારણકે જેમણે મહાસાગર

નેયો ન હોય તેમને તેના તોફાની વમળોનું જાન ક્યાંથી હોય ? આ દેશની સ્ત્રીઓના જીવન બહુધા નિરસ છે મારા દિયર મને એક દિવસ કહેતા હતા ‘કે અહીં ડોમારનો રસ નથી અને કામારનું કાવ્ય પણ નથી બાલિકા તરતજ પત્નીમા રૂપાન્તર પામે છે સને ૧૮૫૦ માં બાળપત્ની કૂલમણીદાસીનું કરુણાન્નક રીતે મૃત્યુ થયું તે પછી ધણા સુધારકોનું એ બાબત તરફ લક્ષ્ય દોરાયું હતું, પણ હજી એ રિવાજના મૂળ ઉખડ્યા નથી.’

સ્વ ખૂંદન કમળાએ પાતાની ઉપરની જીવનનોખમા આ દેશની બાળપત્નીઓની સખ્યા એક કરોડની લખી છે આ સખ્યા-માની ૧૩૨૧૨ પત્નીઓના ઉમ્મર એક વર્ષ અને તેની અદરની છે. આની બાળપત્નીઓ બાળમાતાઓ બની દેશની ઓલાદમા નિ સત્વતા સિવાય બાળુ શું લાવી શકે તેમ છે ? પ્રજામા જે નિર્વી-ર્યતા અને નિસ્તંબપણું જણાય છે, તેનું ખરૂં અને મુખ્ય કારણ બાળલગ્નજ છે બાળવિવાહના પક્ષપાતી કહે છે કે ઋતુમતી યુવ-તીનો વિવાહ શાસ્ત્રનિષિદ્ધ છે અને આ દશમા તે કદી નહોતો, પણ એ વખતે જે મત્રાથી વિવાહસ રકાર કરાવવામા આવતો હતો, તે મત્રા ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે પ્રાચીન સમયમા સ્ત્રી અને પુરુષ વિવાહ વખતે યુવતી અને યુવકજ હતા—નહિ કે બાળક અને બાલિકા. સ્ત્રી તથા પુરુષમા તરુણપણુ આન્યા વિના તેમનો સબ્ધ જોડાતો નહોતો પવિત્ર વિવાહસ રકાર એ વખતે બચ્ચાઓને માટે નિર્મોણ થતો નહોતો સ્વયંવરનો રિવાજ એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે દેશમા જ્યાંસુધી બાળલગ્નનો ખૂરો રવાજ દાખલ થયો નહોતો, ત્યાંસુધી લીલાલ્હેર હતી, પણ જ્યારથી આ નિધ રિવાજ દાખલ થયો ત્યારથી અધોગતિનો આરંભ થયો છે અને જીવનશ-ક્તિનો લોપ થતો ચાલ્યો છે. બાળલગ્નથી દેશની માનુશક્તિની દુર્ગતિ થઈ છે વૈદિક સમયના અત્યુત્તમ રિવાજો નાશ પામ્યા છે અને ભા-રતની પુણ્યમય પવિત્રભૂમિ એ રૂઢીની બચ કરતાથી અપવિત્ર બની રહી છે. જે વિવાહથી સમાજ અને દેશની ઉત્કર્ષાવસ્થા ન થાય, તથા

દપતીનું, ભાવીસતતિનું અને દેશનું કલ્યાણ ન થાય તે વિવાહ સમાજને માટે હિતદાયક થઈ શકતો નથી આ દેશમાં અત્યારે આખ ઉચી કરીને જોઈએ તો સમાજના હિતને લક્ષ્યમાં રાખીને કયા માળાપ પોતાના બાળકોના લગ્ન કરે છે? કેટલાક અજ્ઞાન માળાપો તો બાળકોના લગ્ન વખતે પરણુનાર જોડાનું પણ હિત વિચારતા નથી. એક પાંચ વર્ષની છોકરીના લગ્ન વખતે કોઈ સુધારક તરફથી એવા લગ્નની પાછળ રહેલા અનિષ્ટ પરિણામની સૂચના કરવામાં આવી, ત્યારે તે છોકરીની માતાએ જવાબ આપ્યો કે ‘ મારી દીકરી વિધવાજી જન્મી હોત તો હું શું કરત ? ’ આ પ્રશ્ન મૂર્ખતા ભરેલો હોવા સાથે સ્ત્રીઓની અજ્ઞાનતા અને જન્મશીજ પરાધીનતા સૂચવે છે, કારણકે આ દેશમાં —

નરભત સુખી હશે અહીં કદી મહાલતી સ્વચ્છદથી,
પણ નારીને રોવા વિના, નહિ ઈર્મમાં બીજું ઈર્ષ

—જીવર્ધનરામ

આ સસાંગ એક સુંદર રસુજી રમકડાઓની દુકાન છે અને કાળ એક વહેતી ધારા જે મૂર્ખ માણસો રમકડાઓથી પ્રસન્ન થાય છે અને આત્મચરેમાં આનંદ માને છે સત્યજ્ઞાન એ બન્નેથી દૂરની વસ્તુ છે. જ્યાંસુધી સમાજમાં સત્યજ્ઞાનનો પ્રચાર નથી થતો, ત્યાંસુધી અધારા ઉલ્લેચવાના રહે છે ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે વેદિક સમયમાં સ્ત્રીઓની આજના જેવી અધોગતિ નહોતી આજ અમને શુદ્ધ ગણી માનસિક તથા ધાર્મિક ઉત્પત્તિથી વચિત રાખવામાં આવે છે સ્થળે સ્થળે અમારા માટે અયોગ્ય ટીકાઓ થાય છે અમને નરકનું સ્થાન માનવામાં આવે છે અને સમાજ તથા સાહિત્યમાં અમારી ઉપેક્ષા કરાય છે કન્યાઓનો કેટલેક ઠેકાણે જન્મશીજ તિરસ્કાર છે અજ્ઞાન માળાપો કન્યાનો જન્મ થયો ત્યારથીજ ‘ છોડી પગાયુ ધન છે ’ એમ કહી તેના તરફ બેદરકાર રહે છે પુત્રના જન્મ વખતે આનંદ-ઉત્સવ થઈ સાકરો વહેવાય છે, ત્યારે કન્યાના જન્મ વખતે ધરના માણસો

મો ફરવી દિલગીરી દર્શાવે છે વળી જનેતાએ બધું કન્યાને જન્મ આપી જગતનું કાષ્ટ અહિંત કર્યું હોય તેમ તેનાઉપર પણ માણસો અપ્રીતિ દેખાડે છે, અને સુવાવડમાં જોઈએ તેવી માવજત રાખતા નથી ફરેકને પુત્રનીજ ઇચ્છા થાય છે, પણ તેઓ સમજતા નથી કે સુધિમાં જો સહુને ઘેર છોકરાઓજ આવે તો સસાર ચાલી શકે નહિ સુધિક્રમમાં જેટલી જરૂર પુત્રની છે, તેટલીજ જરૂર પુત્રીની છે. પુત્ર કેળવાયાથી એક વ્યક્તિને લાભ થાય છે, પરંતુ પુત્રી કેળવાયાથી અનેક વ્યક્તિઓને લાભ થાય છે અજ્ઞાન માખાપો એ સમજતા નથી અને ' દીકરીની માટીને શ્વાઝટકા પડનાર છે ' એમ કહી તેને ઉછેરવામાં બેદરકારી રાખે છે બિચારી બાળાને સમજણ આવતાજ પોતાની તરફનો સર્વનો તિરસ્કાર જોઈ પોતાની હલકી માટીનું બાન થાય છે, અને તેથી તે માખાપની પાસે પુત્રના જેટલા લાડકાડ કરતી નથી તે ઇચ્છિત વસ્તુઓ માગતા અચકાય છે માખાપ તેના ખાવા પીવામાં, લુગડાલત્તામાં કે તેના શરીરના સરક્ષણના કામમાં પૂરતું લક્ષ આપતા નથી ટાઢુશીળુ અનાજ હોય તે કન્યાને ભાગે આવે છે લુગડા પણ ફાટેલા ને અધુરા મળે છે ઋતુ પ્રમાણે ખોરાક કે કપડા નહિ મળવાથી જો તે માદી પડે, તો તેની સારવાર પણ સારી થતી નથી આર્યબાળાઓ બહુ સહનશીલતાવાળી હોવાથી બાળપણથીજ સઘળું મળી જતા શીખે છે માતા ધરતું તમામ કામ કન્યા પાસે કરાવે છે દળવું, ખાડવું, વાસણ માંજવા, પાણીના બેડા ઉંચકવા, છાણના ને વાસીદાના ટોપલા વહેવા વગેરે બધું મહેનતનું કામ કન્યાઓ કરે છે. ખાવામાં પણ પુત્ર-પુત્રીના ખોરાકમાં મોટો તફાવત રખાય છે. ધી-દૂધ જેવા પૌષ્ટિક પદાર્થો પુત્રીઓને પૂરતા મળતા નથી. અને અવિ-આત શ્રમ તો કરવો પડે છે પરિણામે બાળપણથીજ કન્યાઓનો બાધા નબળો રહે છે માતા બધુંલી ન હોય, એટલે તેને બહુતરનો લાભ તો ક્યાથીજ મળી શકે ? આખો દિવસ માતા તેને ધરના કામમાં બાધી રાખે છે. અને જો કોઈ તેને કન્યાને બહુવવાનું કહે, તો તરત

તે બબડી ઉઠી છે કે- ‘છોડીને બધાવીને શુ મોટી મહેતી કે મડમ બનાવવા છે? પાટીપર ધૂળ નાહ નાખે તો શાસતરમા શી ખોટ પડી જશે.’ આ પ્રમાણે બોલી કહેવા આવનારની સાથે લડે છે કન્યાઓને ગૃહકાયા શોખવવા આવસ્યક છે, પણ કુરસદના વખતમા તેમની બાવો જીવનયાત્રા સુખાવહ થાય એટલા માટે યથાશક્તિ બધા-વવાની પણ જરૂર છે આપણી કન્યાઓ નવરાશનો વખત ઢીંગલા ઢોંગલાના રમતામા, આશ્લલ ગીતો ગાવામા, રડતા કુટતા શીખનામા અને બીજી એવા એવા દુર્ગુણપાષક નિરકુલ બાબતોમા શુમાન છે અને બાળપણમા પનારે પડેલા સસારનો આશ્વાસલને તેમની માતાઆ નિર્માણ કરી દે છે

હું આજ આ વાત એટલા માટે લખુ છું કે મને ઉપરની સઘળી વાતનો સાક્ષાત્ અનુભવ થએલો છે મારા પિતાને મારી અગાઉ ચાર ‘પવરાઆ’ બબ્બે વરસને અતરે સાપડલા છે તે પછી મને એમના ઘરમા પાચમા ‘પતથર’ તરીકે જન્મવાનું બાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે હું જન્મી એ વખતયાજ સારી મારા ઉપર અવકૃપા ઉતરી છે હિન્દુ કન્યાને ઉછેરવાના ઉપર જણાવેલા સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે હું દશ વપની થઈ ત્યાસુધી એક અલ્પર પણ બણી શકી નહોતી તે પછી મને નિશાળે ખેસાડવામા આવી હતી, પરંતુ તે પણ ત્યા મળતા છોટ, મોળીઆ, સ્કોલરશિપ વગેરે ઇનામોની લાલચજ જેમ તેમ કરી હું બે ત્રણ ચોપડી શીખી, પરંતુ એટલામા તો મારા લગ્નની વાત ચાલી અત્ર પદર દિવસની અંતરજ એક આઠ વર્ષના બાળપતિ સાથે મન મગળદરા ફરતા દીધા ! મને મારાયા બે વર્ષ નાની ઉંમરના પતિ સાથે પરણાવવામા આવી, ત્યારે કેટલાક ડાહ્યા માણસા મારી બાને ઠપકો આપવા આવ્યા હતા, તે વળા મારી બા તેમને જવાબ આપતી હતી કે- ‘એ જમાઇ ગમે તેવો નાતો છે, તોપણ મુછ તો એનેજ આવશે’

થયું. બિવિધમા આવનાર મુછમાજ મરદાનગીની કૃપના

કરી મને પરણાવી દીધી મારા પતિ એ વખતે ગુજરાતી બીજી ચોપડી બહુતા હતા હું એ ત્રણ વર્ષ આણા વળી એટલામા તેઓ પાંચ ધોરણ સુધી પહોંચ્યા, પણ પછી તેમનો અભ્યાસ અટકી પડ્યો તેમના બાધ-બાકુઓમા તેઓ મોટા હતા. તેમના પિતાની વૃદ્ધાવસ્થામા તેઓ એમને સાપડ્યા હતા, એટલે બધો આધાર તેમના ઉપર હતો, છતા હજીવો લેવાની ખાતર એમના પિતાએ એમને વિદ્યાદેવીના પ્રેમથી દૂર કરી ગૃહિણીદેવીને આધીન કર્યા. તેમના અભ્યાસમા ખસેલ પડી અને “આવી ઘેર પ્રિયા હવે અમે બહુથુ ભવ પેને ખરે.” એ પદ્યકડી પ્રમાણે બહુતર દૂર મૂકી તેઓ ધધે વળગવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા

બાળલગ્નને લીધે તેમના શરીરનો બાધો પ્રથમથીજ ધણો અશક્ત નીવડ્યો. તેમા વળી તેમના કુમળા મગજ ઉપર ચિંતાનો બોળો પડ્યો દિવસે દિવસે શરીરમાથી શક્તિ ઘટતી જતી જણાવા લાગી. અને ગરોબ સ્થિતિ હોવાથી સારા પૌષ્ટિક ખોરાક તથા ઔષધોપચારની ખામિને લીધે તેઓ અકાળે અસાધ્ય રોગનો ભોગ બનવા લાગ્યા. બાળવયમા પતિ અને પિતા બનેલા પુરુષો કદી પણ સશક્ત થવા સાબળ્યા છે? તેમના ચહેરા હમેશ સુસ્ત અને કરમાએલા રહે છે તેમનું શારીરિક બળ ઓછું અને બુદ્ધિબળ મદ હોય છે. તેઓ કાંઈપણ જાતનું સાહસ ખેડી શક્તા નથી તે પોતાના જેવા નિર્માલ્ય પાંચ સાત જીવો પેદા કરી આ સંછિને ભારરૂપ થવા સિવાય અધિક કાંઈ પુરુષાર્થ કરી શક્તા નથી. તેમની કાચી ઉમ્મરમા થએલા સતાન બહુધા જીવતાજ નથી, અને જો કદી જીવે છે તો તે મરવાની આજસેજ જીવે છે.

બીજા દેશો કરતા હિન્દુસ્થાનમાં જન્મ અને મૃત્યુની સખ્યા વધારે છે. બાળ માતા પિતાના સતાનો જલદી મરણ પામે છે, એ એક નગ્ન સત્ય છે એટલા માટે પોતે અશક્ત બનવું અને અશક્ત, અસ્પાયુષી બાળકો પેદા કરવા એ ધોર પાપ છે. મે એક ડોકાણે વાંચ્યું છે કે ભારતના કમભાગ્યે

તેના બાળકોના મરણનું પ્રમાણ અનુકંપા ઉપજાવે તેવું છે. ગણતરીથી ૨૫૪ થયું છે કે પ્રતિવર્ષ દર હજાર છોકરાના જન્મે ૨૦૫ મરણ થાય છે. પાંચ વર્ષની અંદરનાનું મૃત્યુનું પ્રમાણ દર હજારે ૩૬૯ છે એટલે કે બાળકોના જન્મનો ત્રીજો ભાગ કાળના મુખમાં જઈને દરવર્ષે પડે છે. બિચારી હિન્દી સ્ત્રીઓ ચત્રની પેઠે બાળકો પ્રસવે, પત્થર એટલા દેવ કરી, અનેક કળેના અનુભવે તેમને ઉઠારે અને તે પાછળ પોતાનું મોઢું જીવન લગભગ અડુ કરી નાખે, છતાં પાંચ વર્ષના તે બાળકો થાય ત્યાં તો તેમનો ત્રીજો ભાગ મરણ જીરણ થઈ જાય. આ બોના ગરીબ ભારતની કેટલી દીનતા દેખાડે છે?

પણ હું અહિં આ વિષયની વિશેષ ચર્ચા સમાજસેવકો માટે રાખી મારા જીવનની કથામાં આગળ વધીશ બાલ્યાવસ્થામાં સમારની જન્મળ વળગવાથી મારા પતિ ઉચ્ચાભિલાષી થઈ શક્યા નહોતા. અધુરામાં પુરૂ હમણાં ધરમા રોજ કલહ કકાસ થતો હતો, એટલે તેમનું ચિત્ત ઉદ્વેગમાં રહેતું હતું હું ધરમા બધાની સાથે સાફ રાખવાનો અને સૌને ખુશી રાખવાનો ધણોયે પ્રયત્ન કરતી, પણ તેમાં બહુધા નિષ્ફળ જતી મારી સાસુ કાચા કાનના અને વહેમીલા હતા, એટલે ઈર્ષ્યાળુ પાડોશજો પાસેથી ઈર્ષ્યાને લીધે જરા મારી વિરુદ્ધનો પવન મળતા, ધરમા 'કાગનો વાધ' કરી મૂકતા શરૂઆત કકાસના હમકલાઓથી થતી અને ધીમે ધીમે તેમાંથી મોટા તોફાનો ઉઠતા.

મારા સાસરાનો પરિવાર સાધારણ રીતે ઠીક હતો મારા વચ્ચે દિયર શિવપ્રસાદનું લગ્ન પણ તેમની નાની ઉંમરમાં કરેલું હતું તેમની સ્ત્રીનું નામ યમુના હતું, પણ લગ્ન થયા પછી કન્યાનું પીયરનું નામ બદલી સાસરામાં જુહુ નામ પાડવાનો અમારામાં ચાલ હોવાથી અમે સૌ તેને સરસ્વતી કહી બોલાવતા હતા તે શ્રીમતની કન્યા હોવા સાથે ઉદ્ધત અને હડીલા સ્વભાવની સ્ત્રી હતી. મારી સાસુ સાથે તેને પણ હમેશ તકરાર થતી હતી. તેના પતિનો સ્વભાવ

કાષ્ઠક વિલક્ષણ હતો. બન્ને ધણીધણીઆણી સરખા સ્વભાવના હતા, અને તેથી એ સરખે સરખી જોડીને ઠીક મળતી રાશી આવતી હતી મારા નાના દિવસનું નામ કૃષ્ણલાલ છે તેઓ બાળપણથી બહુ હોશિયાર અને કુશાગ્ર બુદ્ધિના છે તેમનો સ્વભાવ વિનયશીલ અને મળતાવડો છે તેઓ ધણા સદ્ગુણી છે બાળપણમા તે પોતાના મોઢક સૌન્દર્યને લીધે સર્વની પ્રીતિનું પાત્ર થઇ પડ્યા હતા ખાસ કરીને એમના ઉપર એમના મોટાભાઈનો અપાર પ્રેમ હતો. શાળામા જવા માડ્યા પછી તે પોતાના વર્ગમા હમેશ પહેલો નંબર રાખતા. જુદા જુદા ઉપયોગી વિષયો શીખવાની તેમને બહુ હોશ હતી તે જો કે મારા કરતા નાના છે, પણ સાહિત્યવિષયક શોખ મને એમણે જ લગાડ્યો છે મારા માબાપને ત્યાં હું થોડું વાચતા લખતા શીખી હતી, પણ પાઠ્યથી કવિતા, નિબંધ, વાર્તા વગેરે ઉત્તમ પ્રકારે વાચવાનું તથા લખવાનું હું મુબાઈમા આવ્યા પછી એમના સહવાસને લીધે જ શીખી

બાળપણમા મારૂં શરીર સારૂં રહેતું, પણ સાસરે આવ્યા પછી તે બગડવા લાગ્યું કમર અને વાસો શટવા માડ્યા મને લખતા લખવા આવે છે, પણ સ્ત્રીપુરુષના યોગમા જે મર્યાદા અને સંયમની જરૂર છે, તે જરૂરની ખામિને લીધે અમારૂં બન્નેનું આરોગ્ય કથળવા માડ્યું. દિવસે દિવસે મારા શરીરમાથી શક્તિ ઘટતી હોય એમ મને લાગતું હું આખો દિવસ ઉદાસ રહેતી, છતાં મારા સાસરામા આનંદ હતો. કારણ કે મને સારા દહાડા દેખાયા હતા

હું સોળમે વર્ષે સગર્ભા થઇ મારા સસરાજીને એથી બહુ આનંદ થયો. મારા પતિની હિમ્મત એ વખતે ચૌદ વર્ષની હતી તેઓ હજી બાળક જેવા જ લાગતા હતા હું એથી બહુ લજવાઈ મરતી હતી, પણ શું કરું ? મારૂં શરીર દિવસે દિવસે ખીલતું જતું હતું અને ગર્ભ રક્ષા પછી મારા રૂપરંગમા એક વૃદ્ધિ થઇ હતી. હું એક મોટી પીઠ ઘેરી જેવી જ જણાતી હતી. મારા પતિ

મારી આગળ હોવા રહ્યા હોય તો કોઈ એમ ન કહી શકે કે હું તેમની બી થતી હોઈશ ! અર્થાત્ અમારા શરીરો જોતા બન્નેની ઉમ્મરમાં મોટો તફાવત જણાતો હતો, પરંતુ અમારા હૃદયોમાં પ્રભુકૃપાએ એવો તફાવત પડ્યો નહોતો. મારા પાત મને ધણુ ચહાતા હતા. અને હું પણ તેમને ઈશ્વરતુલ્યજ્ઞ માનતી હતી. અમારી વચ્ચે નિષ્કપટ દૈવી પ્રેમ હતો. પ્રભુએ એ પ્રેમના ચિહ્ન તરીકે જ્યારે મને પહેલી બાળકી આપી, ત્યારે માફ માતૃહૃદય વાત્સલ્યભાવથી ભરાઈ ઉઠ્યું હતું, પરંતુ મારા પતિના હૃદયમાં એ વખતથી એક નવી પીડા જન્મી હતી તેમને તત્કાળ એ ચિંતાને લીધે એક વેપારીને ત્યાં વાર્ષિક સાઠ રૂપિયાના પગારથી નોકરી લેવી પડી. અને સવારના સાતથી રાતના નવ સુધીની હમેશની ગુલામી તેમણે સ્વીકારી લીધી. તેઓ ઝાઝું બણ્યા નહોતા, પરંતુ એટલા દુઃખી પગારની નોકરીથી પણ મને તો એ વખતે આનંદ જ થયો, કારણકે હવે મારા પતિ કોઈ ગંખડતા વિદ્યાર્થી નહોતા, પણ એક આપારીલાઘનના નોકર થયા હતા અને બાળકના બાપ બનવાનું નસીબમાં આવેલું હોવાથી કમાણી કરવાના વિચારો તેમને વધવા લાગ્યા હતા.

તેમણે એક વરસ ત્યાં નોકરી કરી તે પછી અમારા એક દૂરના સગા સાથે તે મુબઈ આવ્યા મુબઈ એક એવું શહેર છે કે જેમાં સર્વને રથાન મળે છે મારા સ્વામીને પ્રથમ કાપડ મારફટમાં અને પછી બદર ઉપર નોકરી મળી ગઈ તેઓ મુબઈથી દરમહિને પાંચ પાંચ રૂપિયા બચાવીને ઘેર મોકલતા હતા, છતાં ઘરમાં એટલો બધો કંકાસ થતો હતો કે માફ તેથી દરરોજ શેર શેર લોહી બળી જતું હતું. વાતવાતમાં મારી સાસુ મને ઉતારી પાડતા હતા અને ઘરમાંથી મને દૂર કરવા માગતા હતા મારો વાક કહું તો એટલોજ હતો કે મારા સ્વામી કદી કદી મારી ઉપર ખાનગી પત્રો લખતા હતા. હિન્દુ અવિભક્ત કુટુંબમાં પરદેશ ગએલા પતિએ પોતાના માતા-

પિતા, ભાઈભાડુ વગેરેની હાજરીમાં પત્ની ઉપર પત્રો લખવા એ એક પત્નીનો ધોર અપરાધ મનાય છે. મારે એ અપરાધની કેટલી ભયંકર શિક્ષા વેઠવી પડી હતી, તે અહીં હું નથી લખતી, કાગ્યુકે એ વાત લખવાથી મારા સાસુ સસરાની, દિયર દેરાણીની, અને મારી નાની નણ્ણની કેટલીક કુટિલતા મારે વર્ણવવી પડે અને તે મને નથી ગમતું હું યોડા મહિના પછી મારી બાળ અનુને લઈ મુબમ્બા આવી મારી એ બાળાનું નામ અનસુયા છે, પણ હું તેને અનુ કહીનેજ બોલાવું છું.

મુબમ્બા આવ્યા પછી શરૂઆતમાં મને ધણી અગવડ પડી. અમે પ્રથમ જૂની હનુમાનગલીમાં રહેતા હતાં. અમારી એ એકબેઠીની અધારી ઓરડીનું બાડુ માસિક આઠ રૂપિયા હતું. મારા સ્વામીના વીસ રૂપરડીના પગાર ઉપર એ ઓરડી નભતી નહોતી, પણ હું ધર-વીશી ચલાવતી હતી. મુબમ્બા એવી ખાનગી ધરવીશીઓ મરીખ એકલદોકલ ટુકડા પગારના પુરુષોને બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે મારે ત્યાં અમારીજ નાતના સાત જણાઓ નિયમિત જમતા હતા. તે સૌનો સરસામાન અમારી ઓરડીમાં રહેતો હતો. ઓરડી, એ સાત તથા મારા પતિ મળીને આઠ જણાની સહીઆરી હતી. ધરખર્ચની પણ આઠભાગે વહેચણી થતી અને જમનારા કુલ નવ માણસ હતા—આઠ પુરુષો અને એક હું. પણ મારું ખર્ચ તેઓ હિસાબમાં ગણતા નહિ હું સૌને બે વખત રાંધી જમાડતી પાણી ભરવા અને વાસણ માળવા માટે એક ઘાટી રાખ્યો હતો, કારણકે મારે નાનું છોકરું, અને નવદસ માણસની રસોઈ કરવાની, એટલે બધા કામમાં પહોંચી વળાતું નહોતું, છતાં બપોરના કેંઈ વખત કુસંદ મળતી, સારે પાડોશજોની ચોળાઓ—કબજાઓ સીતી આપી બે પૈસા મેળવતી હતી મહિને દહાડે હું તથા મારા પતિ મળીને બાર-તેર રૂપિયા ખર્ચ કાઢતા ખુશીથી બચાવી શકતા હતા બે કે મને એવા પૈસા બચાવવામાં ધણી મુશીબત પડતી હતા—ખાસ કરીને પુરુષોની વચ્ચે

કામ કુવામા ધણી અગવડ પડતી હતી, પણ ગરીબી એક એરી ચીજ છે કે તેને સર્વ કાઈ કરવું પડે છે.

ઉનાળામા તો અમારે ત્યાં જમનારા એ બધા આદમીઓ માગકીટમા પોતાના શેઠની દુકાને, અથવા અમારા માળામાની ચાલીઓમા રાત્રે પડ્યા રહેતા, પણ ચોમાસામા તેમાંના બે ત્રણ સાકડા મનના માણસો અમારી ઓરડીમા સુવાનો અડો જમાવતા હતા આ બધાય હતા તો અમારી નાતના, પણ સર્વની એક સરખી દષ્ટિ નહોતી તેમાંના ત્રણ જણાઓ તો મારા તરફ વિકારની નજરે જ જોઈ રહેતા. હું રાધતી હોઉં, પીરસતી હોઉં કે કાઠ કામ કરતી હોઉં, તે વખતે એ મારી સામે ખરાબ દષ્ટિથી જોઈ રહેતા ઓરડીમા રાત્રે સુવાનો પણ એજ હક રહેતા આવતા અને તકરાર ન વધે એટલા માટે અમે તેમને સુવાની હા પાડતા વાળુ કયાં પછી ચોકડી વગેરે ઘોઘ નાખી હું ત્યાં મારી પથારી કરતી અને બારણા આગળ પુરુષોની પથારીઓ થતી મારી અને તેમની વચ્ચે પેટીઓ-ટ્રકો વગેરે ગોઠવી દઈ આડો એક કપડાનો પડદો બાંધવામા આવતો નાટકના સ્ટેજ ઉપર જેમ સીન ગોઠવવામા આવે, તેમ રાત્રે અમારી ઓરડીમા એવો સીન ગોઠવાતો અને સવારે પાછો તે છૂટો કરી દેવામા આવતો મને તેમા કેટલી મહેનત પડતી અને મારે કેટલો ટાઇમ બગડતો, તેનો હું હિસાબ ગણતો નહિ, કારણ કે ગરીબ માણસને એવો હિસાબ ગણવાનો અધિકાર નથી મેં એવી મુશીબત ધણા દિવસ ભોગવી મારી આ જીવનનો બધ વાચનારી શ્રીમત જ્યોતેને તેનો ખ્યાલ નહિ આવે, પણ મુશ્મીમાના ગરીબ કુટુંબોને જે હાડમારીઓ વેઠી પડે છે, તેનો જેને અનુભવ થયો હોય તેજ આ વાત સમજી શકે તેમ છે ધણી સ્ત્રીઓ એવા સંજોગોમા મને કે કમને લોભવશ થઈ આડે રસ્તે ઉતરી પડે છે એક તરફ મુશ્મી જેવા વિલાસી શહેરની વિધવિધ લાલચો અને ખીજ તરફ પોતાના ઘરની ગરીબ હાલત-એ બે વચ્ચે હૃદયનું સમતોલપણ

નહિ સાચવી શકાયથી ધણી ગરીબ બાપ્તો અનીતિને માર્ગે પોતાની જીંદગી વેડી દેછે.

અમારાજ માળાને બીજે દાદરે વઢવાણની એક વિન્યા-ગૌરી રહેતી હતી જતની તે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણી હતી એનો ધણી ખાડ બગરમા દલાલી કરતો હતો હાથનો તે છૂટે અને બસ-નનો પૂરો હોવાથી ધરખય જેટલું પણ એ કમાઈ શકતો નહોતો, તેથી બાપ માની પેટે ધરવીશી ચલાવતી હતી એના વતન તરફના પાચ કાડીઆવાડી આદમીઓને તે રોજ બે વખત રાંધી જમાડતી હતી. અને તેમાથી તેનું તથા તેના ધણીનું ખર્ચ નીકળતું હતું એ બાપ મુનઈમા આવી ત્યારે તો ગરીબ ગાય જેવી હતી, પણ છ મહિના નળનું પાણી પીધું ત્યાંતો એની ઉસ્તાદ બની ગઈ હતી કે ઘોળે દહાડે આબમાથી તારાઓ નીચે ઉતારવા લાગી હતી એને ઘેર જમનારા એ પાચ પુરુષો પૈકી બે જણાની સાથે તેનો આડો વ્યવ-હાર બધાઈ ગયો હતો દર રવિવારે તે દિવસનું નાટક જેવા જતી હતી અને કાકરાની પેટે પૈસા ઉડાવતી હતી એનો ધણી મુઓ છેક નમાલો તો નહોતો, પણ એ બાપ્તો તેને સ્ત્રીચરિત્રમા આધળો બનાવ્યો હતો, એટલે ધણી વખત સુધી એ ઝોટાળો એના જણવામા આવ્યો નહોતો, અને બ્યારે એણે એ સંઘળુ જાણ્યું, ત્યારે બાપડો ‘હાથમાથી ગમ્મ’ હતી અનીતિના માર્ગમા એ એટલી પાવરધી બની ગઈ હતી કે એને વધારે છછેડવાથી એનો ધણી સારું પરિણામ મેળવી શકે એમ નહોતો. હું આ વાત અહીં એટલા માટે લખુ છું કે મને એવા પ્રલોભનોમાથી બચી જવા માટે અપાર મનોબળ વાપરવું પડ્યું છે.

મારે ત્યાં જમનારા એ પુરુષો પૈકી જે ત્રણ જણની મારા તરફ ખરાબ દષ્ટિ હતી, તેમણે દરેક જણે જુદી જુદી રીતે મને લલચાવી પોતાની ખરાબ ઇચ્છા પાગ પાડવા મકેનત કરી હતી, પણ હું એકની બે થઈ નહોતી મારી ટેક દંઢ હતી અને મારો ધર્મ

મને શીરને સાટે હતો એક દયાશકર નામનો અમારો દૂરનો સગા તો મારા માટે તથા મારી અનુમાટે કેટલુંક ખર્ચ પણ કરી ચૂક્યો હતો અને જો હું તેની ઇચ્છાને વશ થાઉં તો મને સર્વ રીતે ન્યાય કરી નાખવા તૈયાર હતો તે દરરોજ મારી અનુમાટે બન્નગમાંથી જુદી જુદી ચીજો લાવતો અને મને રીઝવવા માટે પણ અનેક પ્રયત્ન કરતો એની તોફારી નાટકમાં હતી, એટલે શરીરે તે જોવો ડુટડો અને દેખાવડો હતો, તેવોજ જમાનનો મીઠો અને છૂટો હતો એની તોફારીનો ટાઇમ દિવસના ભાગમાં નિયમિત નહિ હોવાથી એ ધણોખરો વખત અમારી ઓરડીમાં જ ગાળતો હતો અને એ વખતે કવિઓએ કલ્પનાથી લખેલા નાટકમાંના પ્રેમવાક્યો બોલી દેખાડી મને રસિક રીતે લલચાવવાની કૌશલ્ય કરતો હતો પણ મેં આગળ જણાવ્યું તેમ હું કોઈના ફદામાં ફસાઈ નહોતી મારે મન મારા પતિ એજ પરમેશ્વર હતા અને તેમના સિવાય હું પુરુષમાત્રને ધિક્કારતી હતી

મુખ્યમાં હું એ વખતે છ મહિના રહી, પછી મારે મારા સાસુની પામે જવું પડ્યું, કારણકે મને ખીજવારના અભાવા માલમ પડવા લાગ્યા હતા અને ચારેક મહિના થયા હતા. જો કે મને મારા પતિથી જુદા પડવાનું ગમતું નહોતું, પણ મુખ્યમાં મારી સુવાવડનો પ્રસંગ બની શકે એમ નહોતો હું ૧૨ પાછી કુટુંબકદમાં પડી સ્વ નવલરામભાઈએ સાસરાને સુળી સાથે સરખાવેલ છે, એનો મને આ વખતે ખરાબર અનુભવ થઈ ગયો એક તો મારું શરીર અશક્ત હતું, તેમાં વળી ખાવાપીવામાં અભાવ થવા માડ્યો, એટલે શરીર છેક ન ખાઈ ગયું જેમ તેમ કરી મેં દહાડા પૂરા કર્યા પ્રસુતિ વખતે દાયણું પણ એવી અણધાર અને આવડત વિનાની મળી હતી કે એની બૂલતું પણ કેટલુંક ભય કર પગિણામ મારેજ સહન કરવું પડ્યું મેં એ વખતે પણ એક બાળકીને જન્મ આપ્યો અને સુવાવડમાંથી નાહીકડ્યા પછી હું બન્ને બાળાઓને લઈ પાછી મુખ્યમાં આવી.

મારાથી પૂરા બાર મહિના મુખ્યમાં કદી રહેવાયું નથી કાર-

જુકે મને સવાસવા વરસને અતરે સુવાવડના પ્રસન્નો પ્રાપ્ત થયા છે, એટલે આઠ મહિના મુમધમા અને ચાર મહિના વતનમા રહેવાનુંજ હમેશ બન્યું છે મારા પતિ એમની પચ્ચીસ વર્ષની ઉમ્મરે આ શાની દુનિયા છોડી ગયા ત્યા સુધીમા મને એમનાથી સાત સતાન થયા છે, તેમાના બે જન્મતાજ મરી ગયા હતા અને પાચ હાલ હયાત છે

મારૂં અભાગિનીનું શરીર અત્યારે-દૈવની ધચ્છાથી કહો કે બ્રહ્મ ચર્ચના પ્રતાપથી કહો-સારૂં છે, પણ મારા પતિ જીવ્યા ત્યા સુધી હું કદી સારૂં આરોગ્ય ભોગવી શકીનથી તેમની તબિયત તો હમેશ નરમજ રહેતી, કારણકે તેમના દુર્બળ શરીર ઉપર ગૃહચિતાનો, આર્થિક મુરકેલીનો, ગરીબ હાલતનો, બાળબચ્ચાઓના ભરણપોષણનો, વૃદ્ધ માબાપને મદદ રૂપ થવાનો અને એવો એવો અનેક જાતનો બોબો હતો અને તે બોજતળે ચગદાવાથીજ તેમના પ્રાણ ગયા !

એમના મરણ અગાઉ બે વરસથી કૃષ્ણલાલ મુમધ અમારી સાથે આવી એમનો કાલેજનો અવ્યાસ કરવા રહ્યા હતા, અને તેઓ બીજા બે વરસમા બી એ થઈ જશે એટલે સારો પગાર મળશે એ આશાએ તેમના બાઇ સસારનું રગશીયું ગાડું હાકે જતા હતા, પણ વિધિએ તેમની મજલ અધુરીજ રાખી અને કૃષ્ણલાલ બી એ થાય તે અગાઉ તો તેઓ સ્વર્ગે સીધાવી ગયા !

મારી હાલત ગરીબ હતી, પણ એ ગરીબીમાયે જો મારો ચાલ્સો-ચુડો અવિચળ રહ્યો હોત તો હું મને પરમ ભાગ્યવતી માનત, કારણકે સસારમા સ્ત્રીને પતિ એજ સઘળી સમૃદ્ધિનો ભંડાર છે મારા સૌભાગ્યમદિર ઉપર આકાશ તૂટી પડવાથી મને અસહ્ય આઘાત થયો ! હું અનાથ-નિરાધાર બની ગઈ તેઓ બે મહિના સખ્ત બિમાર રહ્યા હતા તેમને ક્ષયનો જીવલેણ વ્યાધિ વળગ્યો હતો, પણ ગરોબસ્થિતિ હોવાથી ઔષધોપચારની સગવડ સારી નહિ થઈ શકવાને લીધે તેઓ અકાળે આ દુનિયા છોડી

ગયા અત વખતે તેમણે મને પાસે બોલાવીને કહ્યું હતું કે—‘લક્ષ્મી’ પતિ તરીકે મારો તારા ઉપર કોઈપણ અધિકાર હોય તો મારા માતા પિતાની સંભાળ રાખવાનું હું તારો પાસે વચન માગી લઉં છું તું સુદ છે તેમની સાથે તું પુત્રધર્મ પ્રમાણે વર્તજે સસારમાં માખાપ જેવું બીજું કોઈ ઉપકારી નથી મારાથી એમના ઉપકારોનો અભ્રો વાળી શકાયો નથી, પરંતુ તું ભિક્ષા માગીને પણ તેમનું ભરણપોષણ કરજે કૃષ્ણ નાનો છે તેનો અભ્યાસ બધ કમગી રળવાની ચિંતા એને માથે નાખીશ નહિ’

બસ, તેઓ આગળ બોલી શક્યા નહોતા તેમની પ્રકૃતિ એકસરખી બગડતી ચાલી હતી ભવિષ્યનું દુસ્વપ્ન મારી દષ્ટિ સામે તરી રહ્યું હતું તેમણે દૈવનું ચિત્તવન કરતા કરતા પ્રાણ છોડ્યા હતા મારી એ વખતની દશા કેટલી દયાજનક હતી એનો કંપના કોઈને પણ ચર્ચાશે તેમ નથી અત્યારે પણ એ પ્રસંગનું સ્મરણ થતા મારી સ્થિતિ ચમત્કારિક થઈ ગય છે મારી આખો પાણીથી ભરાઈ આવે છે અને મને તે વિવશ બનાવી દે છે મારી નિર્ધનાવસ્થા, પાચ નાના બાળકોની સંભાળ લેવાની ચિંતા, પતિનું મૃત્યુ, પામે એક ફટી બદામ ઝેર ખાવા પણ મળે નહિ એવી દશા—ઓ પ્રભુ, શું ગણાવું અને શું ન ગણાવું ? હું એ દરેક દુઃખના ખેલથી હતાન બની ગઈ હતી.

તે વિપદાવસ્થામાં મોટા કષ્ટથી હું એક એક દિવસ કાઢતી હતી એક દિવસ કૃષ્ણજાલ મારી પામે આવી બેઠા અને આખોમા આમું આણી બોલ્યા—‘બાબી’ તમને એક વાન પૂછું ? મારા ઉપર ગુસ્સે તો નહિ થાઓને ?

મે કહ્યું—‘બાઈ, ગુસ્સે શા મારે થાઉં ? જે પૂછવું હોય તે ખુશીથી પૂછો’

‘અહીં એક છોકરાઓની ખાનગી શાળા છે અને દર મહિને ચાલીશ રૂપિયા આપવાનું શાળાના ચાલકોએ કમુલ કર્યું છે તમે કહેતા હો તો હું તે નોકરી લઉં.

તેમના એ શબ્દો સાબળી હુ મોટા ગોટાળામાં પડી ગઈ માગ પતિની છેવટની આજ્ઞા મને યાદ આવી મે તત્કાળ તેમને કહ્યું--“ કૃષ્ણભાઈ, આપણી સ્થિતિ અન્યારે એવી છે કે બધો આધાર તમારી ઉપર આવી પડ્યો છે શિવપ્રસાદભાઈ ત્રણ વરસથી તેમના વહુને લઈને રગુન તરફ ગયા છે, તેમનો મુદ્દલ પત્ર સરમોએ નથી, ત્યાં તેમના તરફની મદદની આજ્ઞા તો શી રખાય ? પિતાજી ની વૃદ્ધાવસ્થા છે, તેઓ કાઈ કમાઈ શકતા નથી તેમને આપણે કાંઈ પણ મદદ કરવી એ આપણો ધર્મ છે આવી પરિસ્થિતિમાં તમે નોકરી લેવા તૈયાર થાઓ એ સ્વાભાવિક છે, પણ તમારા ભાઈની છેવટની આજ્ઞા પ્રમાણે મારે તમારો અભ્યાસ ગમે તે પ્રકારે પ્રેરો કરાવવો જોઈએ બી એ. થઈ જશે તે પછી કાંઈ ચિંતા નહિ રહે હાલ તમારી સ્કોલરશીપ આવે છે, તેમાં આપણે થોડો ધણો નિર્વાહ ચાલશે અને બાકીના ખર્ચને માટે મે એક નોકરી માગ માટે જોળો કાઢી છે આપણી ગલીની સામે એક ખાનગી કન્યાશાળા છે તેમાં આ માળાની શેઠાણીએ મારી ભલામણ કરી છે હું બાળપણમાં ચાર ચોપડી જેટલું ભણી છું, એટલે નાની કન્યાઓને વાચતા લખતા શીખવી શકીશ મારી પુત્રીઓ સાથે સાથે કેળવણી અને પગાર આવશે તેમાંથી ગુજરાન ચાલશે ’

કૃષ્ણલાલને એ સાબળીને કાંઈક ધેર્ય આવ્યું હતું તેઓ પોતાના અભ્યાસમાં વધારે લક્ષ્ય આપવા લાગ્યા હતા વેકેશનમાં તેઓ કોઈ કોઈ વખત ખાનગી ટ્યુશનો મેળવી પોતાના કપડાઓનું અને પુસ્તકોનું ખર્ચ મેળવી લેતા હતા અને એ ગીતે અમે જેમ તેમ કરીને વ્યવહાર નિભાવતા હતા કૃષ્ણલાલ બી એ થયા પછી એમ એ થયા અને એલ એલ બી ની પણ પરીક્ષા પાસ કરી તેમણે મુબમ્બા વકીલાત દરવા માડ્યા પછી મે શાળાની નોકરી છોડી દીધી અને મારાથી બી શકે તેટલો મે જાહેરજીવનમાં ભાગ લેવા માડ્યો મારા દિયરે મને તેમાં સઘળી અનુકૂળતા કરી આપી

કુરસદના ટાઈમિમા મને તેઓ સારા સારા પુસ્તકો વંચાવતા અને તેમનો અર્થબોધ સમજાવતા આથી મારામા સત્ સરકારોની વૃદ્ધિ થવા સાથે આશ્વાસન, આનંદ, ઉત્સાહ અને સેવાભાવનાનો સચાર થયો. હું સ્ત્રીઓની સસ્થાઓમા જવા લાગી અને જ્યાં જ્યાં સમય મળે ત્યાં ત્યાં મેં સ્ત્રીજીવનના મહાપ્રશ્નોની ચર્ચા કરવા માંડી જે કે મેં સભાઓમા જઈને કંડી લાપણો આપ્યા નથી અને માસિકોમા લેખો લખીને કંડી નામના મેળવવાનો યત્ન કર્યો નથી, છતાં હું આ દેશના સ્ત્રીજીવનનો એક મહારોગ સમજી ગઈ છું અને તેના નિવારણ અંગે મને નિરાધાર સ્ત્રીઓ માટેના સહાયકકેડો, ધરતા વાચનાલયો-સર-ક્યુલેટિંગ લાયબ્રેરીઓ, તથા સ્ત્રીસાહિત્યપત્રિકાઓની હિલચાલ હાલ સર્વત્ર શરૂ કરી દેવાની ખાસ અગત્ય સમજાઈ છે

સ્વ કમળાતો મને મુબઈમા યોગ થયા પછી મારા એ વિચારોમા જન્મી બળ આવ્યું છે, કારણકે એ બહેને સસાગના અનુભવનું જે સત્શિક્ષણ મેળવ્યું હતું તે અમૂલ્ય હતું. તેણે મારા વિચારપ્રવાહને યોગ્ય રસ્તે વાગવામા ધણી મદદ કરી હતી તે ગરીબ હતી, પણ સદ્ગુણની ખાણ હતી જે ઇશ્વરે તેને આરોગ્ય આયુષ્ય-અનુકુળતા આપ્યા હોત તો તે પોતાના જીવનમુવાસથી ગુજરાતને જરૂર પડે કાવત એ એક આદર્શ સત્તારી હતી તે હંમેશા હસમુખી અને આનંદી રહેતી એનું મનોબળ એટલું હતું કે જુદી જુદી ઉપાધિઓમા સમજાવા છતાં તે કંઈ ઉદાસ જગ્યાતી નહિ તેણે અગ્રેજી શિક્ષણ લીધું નહોતું, છતાં પુસ્તકો ઉપર તેને વણી પ્રીતિ હતી એનું જ્ઞાન ઉચ્ચ પ્રકારનું હતું. સ્ત્રીહિતન લગતા પ્રશ્નોમા તે ધણો રસ લેતી હતી અને વનિતાવિશ્રામ, અનાથાશ્રમ વગેરે તરફ એ ખરા દિવની લાગણી ધરાવતી હતી ગૃહસસારના બોળને લીધે, જીદગીની પ્રતિકુળતા તથા પરાધિનતાને લીધે અને નરમ તબિયતને લીધે તે જાહેર પ્રવૃત્તિઓમા વધારે ભાગ લેવા શકતી નહોતી, પણ તેનું સામાજિક જીવન એટલું આદર્શ હતું કે મારા હૃદયમા તેણે ધણું ઉચ્ચ સ્થાન

મેળવ્યું હતું હું હમેશ તેને ઘેર જતી એનું ઘર મને દેવમંદિરથી વધારે પવિત્ર લાગતું, એની પાડોશશોભા એના તાત, સમભાવયુક્ત, પરગણું સ્વભાવની સારી છાપ પડી હતી. એ જીવનના અધિકારને ધિક્કારતી હતી, અને પ્રકાશને પ્રજ્વલતી હતી, વૈધ ય પ્રાપ્ત થયા પછી એણે પ્રભુધ્યાન તરફ વધારે લક્ષ્ય આપ્યું હતું, છતાં સામાજિક કુરૂદોઓની હું વાત કાઢતી ત્યારે એ ચર્ચામાં તે આવેશભર્યો ભાગ લેતી હતી બાળલગ્ન ઉપર તેને જામરો તિરસ્કાર હતો અને અમે બન્ને એકજ મહાબ્યાધથી પીડાએલા હોવાથી પરસ્પર હૃદય ઉકેલી હૈયાનો ભાર હલકો કરતા હતા. અમારૂં દર્દ તેથી ઓછું થતું હતું, કારણકે —

બને છે દર્દ કંઈ ઓછું, દર્દને દર્દ લાગતા,
લાગી કે દર્દમાં થાતા, પોતાનું જીવન દર્દ જાય છે,—

કલાપી

પણ હાય ? હું હવે મારા અતરની વેદના કોની આગળ જ-
ણાવીશ ? નિત્ય નવા નવા ઉત્સાહ હવે ક્યાથી મેળવીશ ? કમળા
આજ આ સસારમાં નથી જગતની તીવ્ર વેદનાઓ મુઝે મોઢે સહન
કરી તે સ્વર્ગે સિધાવી ગઈ છે એની કન્યા—સુશિલા પણ પાછ-
ળથી જીવી શકી નથી

મને એના મૃત્યુની ખબર પડતા હું તત્કાળ એની ઓરડીએ
ગઈ હતી અને એના રામને અગ્નિસંસ્કાર કરવાની મોઢવણ
મારા દિયરદારા મેં ઝરાવી હતી મને આશા હતી કે એની
કન્યાને ઉછેરી હું મારૂં સ્નેહમય ઓછું ઝરીશ, પણ એ અભાગિનીનું
એટલું નામ—નિશાન પણ આ જગતમાં રહેવાનું સ્ત્રગ્ધુ નહિ હોય
તેથી તેની પુત્રી એના મૃત્યુ પછી ત્રીજે દિવસે આ દુનિયામાંથી ચાલી
ગઈ એની આ જીવનનોધ મને એની દેવસેવાની સામગ્રીમાંથી મળી
આવી હતી, તે આર્ય સ્ત્રીઓને માર્ગદર્શક હોવાથી આજે અહીં
જેમની તેમ આપી છે.

મારો અને એનો સબધ જણાવવા જતા માફ સ્ત્રીહૃદય મારા કાનુમા નહિ ગહી શકવાથી માગે જીવનના પણ કેટલાક સ્મરણો મારાથી લખાઈ ગયા છે હું એક સાધારણ રક સ્ત્રી છું દુર્ભાગ્યના વિધવિધ ચમત્કારો મેં અનુભવ્યા છે. મારા પતિના મૃત્યુથી માફ જીવન શૂન્ય બની ગયું છે, પણ હું મારી પાંચ કન્યા-એને અર્થે આ ભારરૂપ જીવન ધરી રહી છું મારો જીવનમા મને કાઈ રસ નથી, કાંઈ આનંદ નથી, પણ દુર્દૈવના પ્રહાર મારે સહન કરવાજ નોંધએ પરમેશ્વરે મને દુખિયારી બનાવી દીધી છે, પણ એના સ્મરણમાજ મને સંતોષ પ્રાપ્ત થાય છે મારા દુર્ભાગ્યથી મારી જીવનમા જે જે બની આવ્યું તે મેં લખ્યું છે હું એક સામાન્ય અમળાં! એટલે મારા આયુષ્યના સ્મરણો પણ સામાન્ય! સમાજની આગળ તે પ્રકટ કરવાની મારી મુદ્દલ ઇચ્છા નહોતી, પણ કૃષ્ણભાઈના આગ્રહથી અને કમળાની જીવનનોંધમા અજબ રહસ્ય સમા-એલું હોવાથી આજ તે જનતાની આગળ મૂકુ છું ચેનકેન પ્રકારે દુનિયામા આગળ આવવાની મારી મુદ્દલ ઇચ્છા નથી સમાજ ની રૂઢીઓ કેટલી ધાતિની છે અને અદૃશ્યકતા ચમત્કારો કેટલા વિચિત્ર છે, એ દેખાડવાનોજ મેં આજે કાંઈક પ્રયાસ કર્યો છે

વાચક ભાગિનીઓ! મને માફ કરો મારાથી કેટલુંક વધારે પડતું ડહાપણ વપરાઈ ગયું છે, પણ આપણી દેશનૈયાનું દુર્ભાગ્ય કેટલું પ્રમળ છે, એ દેખાડવાનો મેં આ રક પ્રયત્ન કર્યો છે ઇશ્વરેચ્છા અનિવાર્ય છે, એમ કયુંલ ક્યાં સિવાય બીજો માર્ગ નથી સમા-જમા પ્રસરેલું ઘેર અજ્ઞાન-તામસ ક્યારે દૂર થશે ? ઉપાનો અરુ-ણોદય નજીક આવતો જાય છે, પણ એના તેજ ઝીલવા સમાજે શક્તિમાન થવું જરૂર છે સામાન્ય લોકવર્ગની અજ્ઞાનતા, વહેમો અને અધશ્રદ્ધા દૂર કરવામા નાહ આવે તો માતૃભૂમિની હાલન બહુ નહારી થવાની છે, એ નિસશય છે અને જે આવી દશા હાખા વખત સુધી ચાલશે તો કોઈક સમય એવો પણ આવશે કે:-

દેરા પ્રજાગી સહુ આર્ય પ્રજાની વાડી,
રહેરો પત્રી અમતા તણી ઉડી ખાડી,
ને આ પુગલુ રૂડી ભારતભૂમિ અતે,
થા । વિદ્યુત્ત ઈતિહાસ પટેરી સત્ય,

—નગસિંહરાવ

પણ કવિનુ આ ભવિષ્ય અસત્ય દરે, એવુ આ શું ધર્મિરપાસે
માગીએ, કાગલુકે સ્વર્ગના દેવો પણ જ્યા જન્મ લેવા છ-છે, એવી
આ ભારતભૂમિનુ એટલુ બધુ કડીનતગ દુર્ભાગ્ય હોઇ શકે નહિ મને
આશા છે કે જરૂર કોઈ યુગપ્રધાન પુરુષ ઉત્પન્ન થઈ નજીકના
ભવિષ્યમા સામાજિક ફેરફાર કરી દેશે અને અમારા અબજાઓના
આવા આર્તનાદોને કોબા થવાની કદેડી હાલત દૂર કરી દેવાનો પણ
પ્રયત્ન કરશે

૨ અવળાં કર્મની કહાણી.

મારા આમુઓ ! હું તમારા શા ગુણ ગાઉં ? મારા હું ખી
જીવનમા તમેજ હમેશના સાથી છો. તમારો આધાર કે આશ્વાસન
ન હોત તો મારી શી દશા થાત ?

શુચિ ખિન્દુડા ! તમ નીકમા વિવિધે અતુલિત જળ ભર્યું,
વપરાય પણ ખુટે નહિ ! ખસ, પાત્ર એ અક્ષય કર્યું,
મૃદુ, મૃદુ ને વળી સિન્ધુ ધારા સતત જ્યાં દરતી હરો,
હું ખી હૃદય પણ ક્ષણ એક ત્યાં ગત અનુભવ્યું હું ખી ભૂલરો.

મારૂં હું ખૂબ લૂલાવું હતું વણેયે પ્રયત્ન કરું છું, પણ નથી બુલાતું રડી રડીને આખના આસુએ ખૂટાડ્યા ! મારા કિસ્મતની કઠીનતા ઉપર હું ઘણું રડી હાથે કરીને સુખની હોળી સળગાવ્યા પછી શાંતિની કે સુખની આશા કરવી વ્યર્થ છે । જીવનભર સુખની પ્રાપ્તિ માટે મેં પ્રયત્નો કર્યા, પણ મને તે કયાઈ મળી શક્યું નહિ. કેળવણીની ખામિને લીધે મારૂં હિતાહિત હતું જોઈ શકી નહિ હાથમા દીવો લઈને હું કૂવામા ઉતરી છું મૃગજળને જોઈને જે પ્રમાણે હરણુ રસાય છે, તે પ્રમાણે આ સસારરૂપ મૃગજળને જોઈને હું રસાઈ ગઈ છું । સુખની ખોટી કલ્પના પાછળ ભટકતા ખરા સુખનો મેં હાથે કરીને નાશ કર્યો છે અખડ આનંદ ભોગવવા મેં જે જે આશાઓ રાખી હતી, તે મારા બચકર કાર્યોએ ધૂળમા મેળવી દીધી છે હાલ, અતઃકરણમા શાંતિ નથી અને પરવોડમા પણ તે મળે એમ લાગતું નથી મારે હમેશને માટે હવે રડવાનું જ છે -

રૂદન તો હવે લોહીમા મળ્યું ।
રૂદનનો મને ધા નહીં કરો ।
રડી મરૂં અહીં સાલજે ન કો ।
ન મુજ મૃત્યુથી કોઈને કશું ।

-કલાપી

મારા જીવનનું સ્વપ્ન પૂરું થવા આવ્યું છે આ સસારમા હવે મારા હૃદયના ધાને કોઈ દવા લાગુ પડે તેમ નથી માનસિક વ્યાધિ છેક અસાધ્ય થઈ પડ્યો છે, એમજ મને હવે લાગે છે સ્વાર્થના દોરે મારૂં જીવન ગુથીને હું ઘણું રખડી, ઘણું ભટકી, પણ મને સીધો રસ્તો જડ્યો નહિ. મારી આ અવદશા માટે હું કોને જવાબદાર ગણું ? બાળપણના એક ખરાબ વ્યસનથી મારી આ દુર્દશા થઈ છે । મને અધોગતિના ઉડા ખાડામા નાખનાર એ દુર્વ્યસનનું નામ જીજ્ઞાસ છે. નળ અને યુધિષ્ઠિર જેવા મહાન ચક્રવર્તિ રાજાઓને જેણે પિડા પમાડી હતી, એજ એ દુષ્ટ વ્યસન

છે. એની લય કરતાની ખરી પીછાન એના બકતોનેજ થઈ શકે છે જુગારીઓની અવદશાના વર્ણનો હૃદયને કપાવી નાખે એવા હોય છે, છતાં લોકો જાણી જોઈને જુગારના રાક્ષસી પંઝામાં સપડાય છે, એ એક મોટી આશ્ચર્યની વાત છે હું અહીં મારું સક્ષિપ્ત ચરિત્ર આપુ છું, તે વાચીને વાચક ! મારી મૂર્ખતા માટે મને શાપ ન આપીશ મેં ભૂલ કરી છે, પણ સસારમાં ભૂલ કોણ નથી કરતું ? ભૂલોથીજ માણસ ઘડાય છે પશ્ચાત્તાપથી માંડ મલીન મન ધોવાઈને સાફ થઈ ગયું છે અને મને મારી કર્મકહાણી લખવા જેટલું ધૈર્ય આવ્યું છે.

અમદાવાદના શ્રીમત વ્યાપારી લક્ષ્મીદાસ શેઠની હું એકની એક પુત્રી છું માંડ નામ જ્યોત્સ્ના છે, પણ મેં માગ બંને કુળમાં કલકનો કાળો અધકાર ફેલાવી દીધો છે ! બાળપણમાં મારા માતા-પિતાએ મારું લાલનપાલન પુત્ર પ્રમાણે કર્યું હતું બાળકાલ અનેક કુટુંબોમાં એવું જોવામાં આવે છે કે પુત્રીનું લાલનપાલન પુત્રની પેઠે કરવામાં આવતું નથી. લોકો પુત્રને ‘ધરની દોલત’ અને પુત્રીને ‘પારકું ધન’ ગણે છે, પરંતુ મારા પિતાએ મારા સંબંધમાં કદી પણ એવો ભેદભાવ દાખવ્યો નથી. તેઓ મારા કોડ પૂરવા હમેશાં એક પગે તૈયાર રહેતા અને મારો પડતો ખોલ જીલ્લી ભેતા મારી માતાને પણ તેઓ કદી કશું કહેતા નહિ મારા જન્મથી મારી માતાનું માન વધ્યું હતું જન્મભાષ્ટમી જેવા તહેવારોમાં તે મારા પિતાની પાસેથી પૈસા લઈ પોતાની પાડોશણીમાં રમવા જતી, છતાં તેઓ તેને અટકાવતા નહિ મારી માતા મને સાથે લઈ જતી, પણ હું બાળક હતી એટલે મને રમતા આવડતું નાહ. માત્ર એ રમત જોઈને મને આનંદ થતો હતો જુગારના માઠા સરકારોની છાપ એ વખતથીજ મારા કોમળ, નિર્દોષ અત કરણ ઉપર પડી હતી. અને મારી પેઠે અનેક બાળકોના મગજ ઉપર તેમની માતાઓના સ્વભાવની છાપ પડતી હશે, કારણકે બાળક પોતાની જીંદગીનો કિમતીમાં કિમતી

વખત માતાના સહવાસમા ગાળે છે, એટલે માતાના સ્વભાવની અસર તેના ઉપર પ્રબળ થાય છે અભિમન્યુ માતાના ઉદરમા ક્રોધાયુક્ત શીખ્યો હતો, નારાયણરાવ પેશ્વાનુ ખૂન કરાવનાર આનદીબાઈના ખટપટી સ્વભાવની બળવાન અસર તેના પુત્ર બાહુરાવ ઉપર થઈ હતી અને પ્રહલ્લાદ તથા નારદ તેમની માતાઓના ગર્ભમાંથી પ્રભુના ભક્ત થવાનું જ્ઞાન મેળવી શક્યા હતા પેટમા રહેલા ગર્ભ ઉપર પણ બ્યારે માતાના સ્વભાવની છાપ પડે છે, ત્યારે તેના સહવાસમા લાભો વખત રહેતા કુમળા મગજ ઉપર તેની સારી અગર નરસી છાપ પડે એમા શુ આશ્ચર્ય ? માણસમા જે ટેવો અને લક્ષણો બધાય છે, તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન ઘર છે બાળપણમા હૃદયક્ષેત્રમા જે જે સારા માઠા સૂક્ષ્મ બીજો રોપાયા હોય છે, તે મોટી ઉંમરે માણસમા બહાર દેખાય છે અને તેથી જ સારી માતા સો શિક્ષકની ગરજ સારી છે, એમ કહેલું છે. હું તો બાલ્યાવસ્થાથી એક વિચિત્ર વાતાવરણમા ઉછરી છું, એટલે મારી માતાના નકારા સસ્કારો મારા મગજ ઉપર પડ્યા હોય તો તેમા નવાઇ પામવા જેવું શુ છે ?

મને નિશાળે ખેસાડી એટલે સમાન વયની બાળાઓમા મને રમવાની સગવડ મળી ગઇ. પ્રથમ હું ગોળીઓ, લખે ટીઓ, ક્રોડીઓ, કાકચીઆ વગેરેથી જુગાર રમતા શીખી પછી પેનો અને પેન્સીલોના કકડાઓથી રમવા લાગી. કદી હું જીતતી તો કદી હારતી. જેમ જેમ હું મોટી થતી ગઇ, તેમ તેમ જુગટા ઉપર મારો પ્રેમ વધવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે ઘરમાંથી હું પૈસા ચોરી લઈ મારી ઇચ્છા તમ્મ કરવા લાગી. મારી માતા મને ખોટા લાડમા અવળે માર્ગે જતા અટકાવતી નહિ. એ વખતથી શરૂ થવા માડેલી મારી પાયમાલી તરફ મારું તો ધ્યાનજ જાનુ હોય ? દિવસે દિવસે મને ખરાબ સોખત વધતી ગઇ અને એ તો સત્યજ છે કે જેના સહવાસમા માણસ રહેતું હોય તેના સ્વભાવની મજબુત અમર એના આચરણ ઉપર થયા વગર રહેતી નથી. માણસ સ્વભાવથી નકલી પ્રાણી છે.

સોખત તેવી અસર અને આહાર તેવો ઓડકાર એ કહેવતો માણુ-
સના નકલોપણને લીધેજ જાહેરમાં આવી છે. કવિ દલપતરામે કુસ-
ગનુ બળ દેખાડતા લખ્યું છે કે —

કદાપિ કાળીઆ કને જ ધોરી યોળીઓ વસે,
વળે ન વાન તોય સાન સ ગ જેવી શીખરો,
ઉડે ન તોય ઠેકવા વસે વશી વિહંગમા,
કુસગીનો પ્રસંગ દે કુસંગ રંગ અંગમા

તળાવમાં કાકરો નાખવાથી જેમ પાણીના કુડાળા વધતા જાય
છે, તેમ દુર્ગુણને પોષવાથી તે વધતાજ જાય છે મારા પિતાની
સ્થિતિ સારી હતી, એટલે મારી માતાને પોતાની એ ખોટી આદત
તૃપ્ત કરવામાં ખડચણ આવતી નહિ, પણ મારે એ દેવની ગુલામી
મહણુ કરવાથી ચાલી શકેતેમ ક્યા હતું ?

ધીમે ધીમે હું મોટી થઈ તેરમે વર્ષે મારે લગ્ન કરવામાં
આવ્યું. મારા સાસરાના ઘરની સ્થિતિ સાધારણ હતી મારા સ્વામી
કાલેજમાં ભણતા હતા ઘરમાં નોકર ચાકર નહોતા એટલે વરનું
બધુંય કામ મારે કરવું પડતું હતું, છતાં સમય મેળવી હું મારી
એ દેવને પોષણ આપી આવતી. કવિ દલપતરામે કહ્યું છે કે —

જીગડું છે તે દુર્ગુણ જાણ, ઘણાં લોકાની યાય જ હાણ,
માણસને વળગે જે સહી, પાકુ તે તો જાય જ નહિ

મને એ વ્યસન એવું વિચિત્ર રીતે વળગ્યું હતું કે તેણે મારી
સપૂર્ણ ખરાબી કરી દીધી ! દેવોનું બધારણાજ એવું મનમુત છે કે
તે દાખલ થયા પછી જલદી છૂટતું નથી દારૂ પીનારાઓ પ્રથમ
પીતી વખતે ઉલટી થવા જેવું કરે છે, પણ દેવ પડ્યા પછી તે હોશ
હોશ પીએ છે બીડી અને તમાકુની પણ એવીજ કુટેવો છે માણસના
તનમનમાં તે એવા ઉડા મૂળ ધાલે છે કે પ્રાણાન્તે પણ એ જતા
નથી મોટી ઉમ્મરના કેટલાક સખ્ય માણસોને દેવના ગુલામ થયે
લા આપણે ધણીવાર જોઈએ છીએ તેનું કારણ તેમની બાળપણની
હાનિકારક આદતોજ છે. ખરાબ દેવો જો એકવાર પડી તો તે એક

છત્રે એવી સત્તા ચલાવે છે કે માણસો પોતાના અવગુણોને ગણે
 દેતા નય છે, છતાં તેને છોડી શકતા નથી જુગારના દુર્બંસનમાં
 હું એવી પરવશ બની ગયો હતી કે મારા મન ઉપર બિલકુલ કાબુ
 રાખી શકતી નહિ. કોઈવાર હું હારતી, ત્યારે તો ‘હાર્યો જુગારી બમણું
 રમે’ એ ન્યાયે હું બમણી રમતો પરિણામે મારી વધારે ખરાબી થતી
 ગઈ એક ઘૂતની સાથે પાછળથી ક્રમે ક્રમે બીજા પાચ દકારે--દુઃખ,
 દુર્ભાગ્ય, દરિદ્રતા, દુરિત--પાપ અને દુર્દશાએ--આવીને મને ચારે તર-
 ફથી ઘેરી લીધી એ તો બળ્ણીતી વાત છે કે એક વખત એ દુર્બંસ-
 નમાં ઘેરાયા પછી તેમાંથી છૂટવાને કાંઈ સમર્થ થઈ શકતું નથી,
 તો પછી મારા જેવી એક અજ્ઞાન અમળા તેમાંથી છી રીતે છૂટી
 શકે ? હું એ ટેવની ગુલામ બની ગયો મારા પિતાને ઘેરથી જો ખાન-
 ગી પૈસા લાવતી તે બધા તો એ રસ્તે ચાલ્યા જતા, પણ જ્યારે
 પૈસા ખૂટી રહેતા, ત્યારે મારી કિંમતી સાડીઓ, પોલકાઓ અને
 દાગીનાઓનું પણ પાણી કરવાનું હું ભૂલતી નહિ મારી આ કુટેવ
 ધણી વખત સુધી ધરના માણસોના બળવામાં આવી નહિ, પણ
 જ્યારે મારી સાસુનું લવ્ગીમિયુ ખોવાયુ ત્યારે એ વાત બહેરમાં આવી
 ગઈ મારા સસરાએ પોતાનો ધડીઆળનો છોડો ગુમ થયાનું, અને
 મારા પતિએ પોતાના હાથની વીંટી ચોરાયાનું પણ બહેર કર્યું. મારા
 ઉપર પ્રથમ તો ક્રોધને વહેમ ન આવ્યો, કારણ કે હું મીઠા તની પુત્રી
 હતી એટલે મારી શાહુકારી માટે ક્રોધને કાંઈ સશય લાવવાનું કારણ
 નહોતું અને તેથીજ મારા સસરાના ખીસાઓમાંથી હું અવારનવાર
 પૈસા કાઢી લેતી એ ચોરી પકડાતી નહિ, પરંતુ આ વખતે જ્યારે
 લવ્ગીગયાની ચોરી પકડાઈ, ત્યારે મારે સવળ પાપ ખુલ્લું થઈ ગયું.

અમારી પોળની વિદ્યાગૌરી મારી આગળથી એ લવ્ગીમિયુ
 જુગારમાં જતી મઘ હતી અને મારી સાસુએ તેની આગળ તે જોયા
 પછી મોટી તકરાર કરી હતી હિન્દુસસારમાં જે બાઈડીઓને કજીયો
 થાય, ત્યારે તેઓ એકબીજાના જાના છિદ્રો ઉઘાડી, લાખા હાથ કરી

કરીને એરા શબ્દો બોલે છે કે એ વખતે સ્ત્રીસ્વભાવ જોવાની એક સુદર તક મળે છે. વિદ્યાગૌરીએ તે બોલાવ્યાલી મા મારી જુગાર ખેલવાની વાત કહી દીધી અને પોતે તે લવી ગિયુ હક કરીને મેળવ્યું છે, એમ પણ જણાવી દીધું. મારી સાસુ બહારની તકરાર બધ કરી ધરમા આવ્યા અને બધો ક્રોધ મારી ઉપર ઉતારવા લાગ્યા હું સપૂર્ણ દોષિત હતી, એટલે શું બોલી શકું ? કદાચ લુલો બચાવ કરવા કાંઈ કહું, તોપણ તે કાણુ માને ? મારી સાસુએ તે દિવસ ખુસ્સાના આવેશમા અનાજ લીધું નહિ સાંજે સઘળી વાત મારા સ્વામીના જાણવામા આવતા તેમણે મારી ઉપર સોટી ચલાવી મારા માટે તેમના હૃદયમા જે કંઈ સારો બાસ હતો તે નીકળી ગયો અને તે દિવસથી અમારી વચ્ચે અણબનાવ શરૂ થયો. ધરમા સઘળે એ વખતથી તાળાકુંચીનો અમલ થઈ ગયો અને મારા તરફ સૌ કોઈ તિરસ્કારની નજરે જોવા લાગ્યા. એક અઠવાડીઆમા તો એવી પરિસ્થિતિથી હું અકળાઈ ગઈ અને મેં મારા પિયર જવાની રજા માગી મને એવી પરવાનગી તરત મળી ગઈ, કારણ કે ધરમા હવે મારી હાજરી કોઈને સતોષજનક રહી નહોતી

મારા પિતાને ઘેર આવ્યા પછી હું પાછી પૂર્વ પ્રમાણે જુગાર રમવા લાગી મારી માતાને જુગાર ખેલવાનો શોખ હતો, એટલે મને તે શી રીતે રમતા અટકાવે ? એ દુર્બલમના મને રસ લેતા લેતા ત્રણ માસ વીતી ગયા હું સાસરામા જવાનું નામ લેતીજ નહોતી દિવસે દિવસે એક તરફ મારી એ પ્રવૃત્તિ વધવા લાગી, પણ બીજી તરફ એક નવી ઉપાધિ આવી પડી મારા પતિએ મારા પિતા ઉપર એક કાગળ લખ્યો અને તેમા પોતાના જનક એટલે મારા સસરાજીના સ્વર્ગવાસના માફા સમાચાર જણાવ્યા હું એ સાંભળીને દિલગીર થઈ, કારણ કે મારા સસરાજી એક બદ્ધ મનુષ્ય હતા. તેમના પરલોક વાસથી મારા પતિને માથે વ્યવહારનો બોજો આવી પડ્યો એમના પિતાની ઉત્તરક્રિયા કરી એમણે પોતાનો કોલેજનો અભ્યાસ બધ

ક્યોં તેઓ તરત આ મુખનગરીમા આવ્યા અને એક વેપારીને ત્યા મહિને ચાલીશ રૂપિયાના પગારથી નોકર રહ્યા

એ ત્રણ માસ એકલા રહ્યા પછી તેમણે મને મુખનગરીમાં મે અહીં આવવામા કાઠપિણુ આનાકાની કરી નહિ અહીં મારે જણાવતુ જોઈએ કે મારા સસરાજીના પગલોડવાસના સમાચાર સાંભળી હું તરત મારા સાસરામા ગઈ હતી, પણ મારા વિધવા સાસુના તાપમા રહ્યાથી હું કાયર થઈ ગઈ હતી, તેથી મારા સસરાની પત્ર મળતા હું તરતજ મુખનગરી આવી

મુખનગરી એક અનૈકિક નગરી કહેવાય છે આખા ભારતવર્ષના વ્યાપારનુ તે જોમ મુખ્ય સ્થળ ગણાય છે, તેમ જનમમાજની વિચિત્રતા માટેનુ પણ તે એક મશહૂર સ્થાન મનાય છે મનુષ્યસ્વભાવના વિધવિધ દરથો જોવા હોય તેમણે મુખનગરી જનસંપૂર્ણની અદરની વિલક્ષણતાનુ એકવાર દર્શન કરવુ, એવો મારો ખાસ અભિપ્રાય છે મને આ નગરીએ માઠો અનુભવ કરાવ્યો છે. અહીં આવ્યા પછી મારા હાથે ઘણા પ્રમાદ થયા છે પણ તે ભૂલોના પરિણામે પશ્ચાત્તાપ થતા અત્યારે જીવન સુધારવાની પણ આ એક તક મને મળી ગઈ છે. પ્રથમ હું એ ભૂલોનુ દુક વર્ણન આપીશ અને પછી આ ચાલતી સ્થિતિ સંબંધી એ બોલ લખીશ

મુખનગરીમા અમે ભૂલેશ્વર આગળના ત્રીજા ભોયવાડામા પત્થરીઆ માળામા માસિક આઠ રૂપિયાના ભાડાની એક ઝોરડીમા રહેતા હતા આ ભૂલેશ્વર લતો હિન્દુઓના તમામ સંપ્રદાયના દેવસ્થાનો માટે જોમ પ્રસિદ્ધ છે, તેમ અનાચારની વૃદ્ધિ અને પુષ્ટિના સાધન તરોકે પણ જાણીતો છે આ વિભાગમા વલ્લભી સંપ્રદાયની હવેલીઓ તથા ખીજા દેવદેવીના મંદિરો હોવાથી સવાર સાંજ સ્ત્રીઓના ટોળાઓ એટલા મોટા પ્રમાણમા નજરે પડે છે કે તે એક સ્ત્રીઓનોજ પ્રદેશ હોય એમ બની રહે કે દેવદર્શનના ઓથા તમે હૃદયસંમેલન અને પ્રી-

તિદાનના જે પ્રકાર કેટલીક સ્વચ્છદ સ્ત્રીઓમા અહીં ચાલે છે, તેનું વર્ણન કરતા એક મોટો ગ્રંથ બરાબ એવું છે સ્ત્રીઓને યોગ્ય મર્યાદા અને લજ્જાને લાત મારી જે જે કરતી પ્રેમધેલી પેમનીઓ જ્યારે પુરુષોની બીડમા ભચડાતી, અચડાતી, ચપાતી અહીંથી આગળ વધે છે અને મદિરોમા જઈ ઝાપડીઓની ઝાપડો ખાઈ પરાયા પુરુષોના હસ્તાદિ અગરપર્શનો લાભ લઈ પોતાના ઇષ્ટદેવના દર્શન મેળવે છે, ત્યારે કુળવનીઓને એ દેખાવનો અને એવા દેવદર્શનનો કટાંગો જ આવે છે સન્નારીઓ એવા પ્રભુના દર્શન કરવા કરતા ધરમા બરાબ રહી સ્વામીની અને કુટુંબની સેવા કરવાનું વધારે યોગ્ય માને છે

હું મારી પાડોશી મરુબાઈ સાથે બે ચાર વખત એવા સ્થળોની મુલાકાત લઈ આવી હતી, પણ મને એ માર્ગ શરૂઆતમા પસંદ નહિ પડવાથી મેં તેનો ફરી સ્વીકાર કર્યો નહોતો મને તો જુગારનું એક દુર્વ્યસન વળગ્યું હતું અને તેમાજ મને રસ પડતો હતો. છતાં કોઈપણ નકારી બામતનો હરામચરકો માણસના જીવનની કેટલી બધી પાપમતી કરે છે, અને સ્ત્રીઓમા જુગારની બદીએ કેટલું સત્યાનાશ વાળ્યું છે, એને માટે માફ આ નિંદનીય જીવન એક જીવતું બગતું ઉલ્હરણ છે

મારા પતિ જમીને સવારે દશવાગે નોકરી ઉપર ચાલ્યા જતા તે છેક સાંજે આઠ વાગે ઘેર આવતા એટલે બપોરનો બધો સમય હું માળામાની સ્ત્રીઓને એકઠી કરી જુગાર રમવામા ગાળતી મુખ-ધના માળાઓમા બપોરના સમયે બહુધા સ્ત્રીઓનું જે રાજ્ય પ્રવર્તી રહે છે, એ વાતનો જોને અનુભવ હશે તેને અમારા એ ચોટલામ-ડળની કર્તવ્યદિશાનું દિગ્દર્શન વિસ્તારથી કરાવવાની આવશ્યકતા રહેશે નહિ પુરુષો જમીને નોકરી કે ધંધા ઉપર ચાલ્યા ગયા પછી માળામાની ધાધરા પલટન એકઠી મળી જે અવનવા પ્રકારની લીલાઓ કરતી, તે અવર્ણનીય છે મારી લીલા શરૂઆતમા જુગાર રમવાની હતી, પણ સ્વચ્છદ સ્ત્રીઓના અધિક સહવાસથી જે વાત બનવી ન જોઈએ તે પાછળ ડી મારા હાથે બની ગઈ ।

મારા પતિની આવક થોડી હતી. ઘરખર્ચ તેમથી મહા મુ-
સીમતે ચાલતો હતો. મારો જીગર રમવાની ટેવ એ આવક ઉપર
નબે તેમ નહોતી, કારણ કે જીગરમા જીતવા કરતા હારવાની વાત
મુખ્ય હોય છે, છતાં હું એ કુટેવને છોડી શકતી નહિ. પરિણામે હું
કરજ કરવા લાગી ‘લોભીઆ હોય ત્યાં ધુતારા ભૂખે ન મરે’ એ
ન્યાયે દર રૂપિયે એક આના પ્રમણે વ્યાજ આપવાની માસિક સરતે
મને એક વ્યાજખાઉ મારવાડીની પાસેથી મટુબાઈએ નાણા અપાવ્યા
અને મારા પતિથી એ છાની રમત રમવાને લીધેજ મારા જીવનની
વિશેષ ખરાબી થઈ ગઈ.

મુખ્યમા ગરીબ મજુરોને, સટોરીઆઓને અને મારા જેવી જી-
ગદુ રમનારી સ્ત્રીઓને આઠ વગર નાણા ધીરનાર જે કોઈ હોય તો તે
મારવાડી વેપારીઓ છે તેઓ અન્નદયાને પણ અર્ધીરાતે નાણા ધીરે
છે ને લાજ આજરૂ સાચવે છે કારણ કે તેમના વ્યાજના દર ઘણા
જામરા રહે છે. અને તેઓ ઠરાવેલે વખતે વ્યાજ અને મુદ્દલ વસુલ
કરવાની કળામા નિપુણ હોય છે અને નાણા ધીરનાર વ્યાપારી પ્રથમ
તો મીઠું મીઠું બોલતો હતો, પણ જ્યારે તે સરત પ્રમાણે નાણાની
ઉઘરાણી કરવા આવી ઉભો રહ્યો, ત્યારે તેના ખરા જાતિસ્વભાવની
માહિતી મને મળી ગઈ. હું એને જોઈ થરથર કંપવા લાગી મારી
આખોનાથી આસુની ધારાઓ ચાલી નીકળી તે સાંજના સાત વાગે
આવ્યો હતો, એટલે રકઝકમા જે વધારે વખત નીકળી જાય તો
મારા પતિ આવી પહોંચે અને આજસુધી છાની રાખેલી વાત તેમના
જાણવામા આવી જાય એ મને મોટો ભય હતો, તેથી એ જલા
જલદી ટાળવા સારું હતું તરત મટુની ઓરડીમા ગઈ અને તેને પહે
પડી રડવા લાગી. મટુએ એક ખાનગી વાતનો મારી પાસેથી હકા-
રમા જવાબમા લઈ તે વેપારીને બીજે દિવસ આવવાનો વાયદો
આપી વિદાય કરી દીધો. અને તરતને માટે મારી ઉપરનો ચિતાનો
બોળો હલકો કર્યો.

રાત્રે ભોજન કર્યા પછી હું પથારીમાં પડી, પણ નિદ્રાએ મારી ઉપર કૃપા કરી નહિ. મટુએ મારી સાથે જે સરત કરી હતી, તેના અને અનેક વિચારો આવવા લાગ્યા કાલે એના કહેવા પ્રમાણે એની સાથે જવું કે કેમ? એ પ્રશ્ન મારી દૃષ્ટિસામે આવીને વારંવાર ખડો થવા લાગ્યો. આખરે એ સમય પણ આવીને ઉભો રહ્યો ખીજે દિવસ બપોરના એ વાગે મટુ તૈયાર થઈને મારી આગળ આવી અને પોતાની સાથે ચાલવાનું કહેવા લાગી હું લાચાર બની ગઈ શું કરવું? નિરૂપાયે તેની સાથે હું નરકસ્થાન તરફ ચાલી દૈવેદાટ વાળ્યો ભાગ્યદેવીએ મને બૂલાવી અકસાસ!

માફ ભાગ્ય મારા ઉપર રૂઝું હતું તેથીજ મને અવળી મતિ સૂઝી મુબ્બમ એવા અનેક છાના પાપસ્યાનો છે કે જ્યાં ઘોળે દહાડે ભયંકર કુકર્મો થાય છે અને તે ગાયવાડીની એક ગલીમાં તેડી ગઈ. એ આબરૂદાર લતાના મધ્યભાગમાં એક નરકાગાર હયાતી ધરાવતું હતું મટુએ મને તેના છેક ઉપરના કાતરીયામાં ચઢાવી અમે ધરમાં પગ મૂક્યો કે તરત એ ધરની ગ્વામિની બોલી ઉઠી- ‘ આવો, આવો, મટુ બહેન’ તમે કહેતા હતા તે આ જ બાઈ કે? મહુ રૂપાળા છે મન માન્યા પૈસા મળશે હ, પણ જો, જો, મારી મહેનત વિસરી જતા નહિ! ’

‘ અરે, એ શું બોલ્યા કેસરબાઈ? તમારો ઉપકાર બૂલાય? તમારા હાથમાં તો અમારી લાજ આપરુની લગામ છે. ’

‘ એવું સમજનારા આ મુબ્બમ બહુ થોડાજ હોય છે કેટલાક તો એવા વિચિત્ર હોય છે કે કામ હોય ત્યાં સુધી મીઠું મીઠું બોલે અને પછી તું કોણ અને હું કોણ? પાપી પેટને માટે અમે ધણી જાતના જોખમ ખેડી આવા કાળા ઘોળા કરીએ છીએ, તેમાં જ્યારે અમને કોઈ ઠગીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધી જાય, ત્યારે બહુ બહુ લાગી આવે છે જો કે અમે પણ કાઈ કાંઈ પોચા તો નથી, પણ આ ધણે સોળે આના જોખમ ભરેલો હોવાથી આટલી પાણી પહેલા પાળ બાધવી પડે છે ’ કેસરબાઈએ માર્મિકતાથી પોતાનો હેતુ જણાવી દીધો

મહુબાધએ તેને કાનમાં કાઠક વાત કરી તેના મનનું સમાધાન કરી દીધું પછી મને પાસેના ખડમાં મોકલવામાં આવી. હું એ વખતે સારાસારનો વિચાર ભૂલી ગઈ હતી, એટલે હાથે કરીને પાપની ખાધમાં ફેદી પડી એ ખડમાં એક પુરુષ બોડી પીતો બેઠો હતો મેં જાણીનેમને મારા શયનનું બિગ્ગાન એ હરામીના હાથમાં આપી દીધું થયું. એ વખતથી મારી લોભને પાચે પનોતી બેઠી મને પૈસાનો લાભ તો થયો, હું મારવાડીના પગમાંથી તો છૂટી, પણ મને એક નવી ઉપાધિ વળગી હશે અપોરના ત્રણ વાગે મારે આ નરકાગારમાં હાજરી આપવા આવવાની ફરજ પડી દિવસે દિવસે માઈ અધ પતન વધવા લાગ્યું મારી જીવનમાં એક જીવન પ્રકારનો ફેરફાર થઈ ગયો. હું ક્યા સુધી એ પાપમાં આગળ વધી એ અહીં શરમને લીધે નથી લખી શકતી; પણ મેં એ અનાચારના ખૂરા પરિણામ તો અવશ્ય ભોગવ્યાજ છે' હું અત્યારે સારા આચરણવાળી છો બની છું, પણ મારી એ ભૂતકાળની ભૂલનો અને બચસના'ધન-તાનો અસ્વીકાર કરી હું અસત્યવાદના પાપનો ભાર માથે લેવા છ-ચ્છતી નથી

જીગારના દુર્બંધનથી મને નાણાની વારવાર જરૂર પડતી અને તે મેળવવા હું નિરંતર આડામાર્ગ ગ્રહણ કરતી. માઈ એ પાપ મારા પતિથી છાત્ર રહ્યું હતું, પણ શું ઈશ્વરથી એ કર્મ છાત્ર રહી શકે તેમ હતું ? પરપુરુષસેવન અથવા બિલિયારના પાપનું બાપુ બાપ્પા પછી જે બ્યાલો મારા દિલમાં પેદા થયા છે, તે બ્યાલો જે પહેલા જ પેદા થયા હોત તો મારે આજ પસ્તાવાની આગથી બળવાનો વખત આવત નહિ

જે મતિ પીઠે ઉપજે, સો મતિ આગે હોય,
ચલા જાય ઐકુ કમે, પણ ન પડે કોય !

વિકારવશ વનિતાઓ હશે આવી જ ભૂલ કરે છે જો કે તેમને પાછળથી પોતાના નહારા કામોનો પારાવાર પસ્તાવો થાય છે

ખરો, પણ એ 'રાડ્યા પછીનું ડહાપણ' હોવાથી ઘણી વખત નિર્થક જાય છે.

મારા સ્વામી સાથેની બેવશાઈનો બદલો મને બરાબર મળી ચૂક્યો છે મેં આડો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો તે પછી છ મહિનાની અંદર મારા માતાપિતા અપુત્ર મરણ પામ્યા હતા. અને તેમનું દ્રવ્ય કોઈ પણ જાતની યોગ્ય વ્યવસ્થા વિના વેડફાઈ ગયું હતું અને એટલીજ શિક્ષા થઈને વાત અટકી હોત તો બસ હતું, પણ મારૂં દુર્દૈવ મારા ઉપર રહ્યું હતું હું એ બનાવ બન્યા પછી થોડીજ મુદતમાં વિધવા થઈ. મારા દુષ્કર્મોનો મને પૂરેપૂરો બદલો મળ્યો. મારૂં નસીબ ફટી ગયું.' 'અંગ્રેજ અને ગુજરાતીનો મેં ઠીક અભ્યાસ કર્યો હતો, પણ એ અધુરું જ્ઞાન મને પાપમાથી બચાવી શક્યું નહિ. મારૂં મન અનીતિથી ભરેલું, દુર્વિચારરૂપી નરકની ખાણ જેવુંજ બની ગયું હતું પાપની કામ હદ રહી નહોતી જો કે એ પાપનું ફળ પૂરેપૂરું મને મળ્યું હતું, છતાં મનોવૃત્તિઓ વળ રહી શકી નહિ. હૃદયની લાગણીઓ પાપના ઘોર અધકાર નીચે ઢકાઈ ગઈ. જે અત કરણ પ્રથમ કામળ હતું અને પાપની છાયા જોડેને પણ ડરતું હતું, તે બેધડક બચકર અત્યાચાર કરવા લાગ્યું લોકો કહે છે કે પેટ જૂકું છે, પરંતુ હું કહું છું કે પેટ-થીયે દુર્વ્યસન જૂકું છે. દુર્વ્યસનને જીતે તેજ ખરો દૈવી જીવ.'

આખરે જગદીશ્વરની કૃપાથી ભગવતીસ્વરૂપ એક દેવિને હાથે હું એક દિવસ અચાનક બચી ગઈ મુમઘના ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીમંડળના માનવતા એ પવિત્ર દેવીએ મારા ઝેરમય જીવનમાં અમૃતનું સિંચન કર્યું સ્ત્રોજીવનની મહત્તા અને અલૌકિકતાનો મને ઉપદેશ આપી આપીને સુન્દર ખ્યાલ કરાવ્યો. તેઓ પોતાને ત્યાં અને તેડી ગયા ધીમે ધીમે મારા વિચારોમાં પસ્તાવાનું ઝરણું પ્રબળ થવા લાગ્યું જે જીવનમાં પહેલા અમૃત જેવી મીઠાશ લાગતી હતી, તેમાં કડવાશ લાગવા માડા, અને જે અધમમાર્ગો મારા મિત્ર થઈ પડ્યા હતા, તે હવે ખરા શત્રુ બન્યા. પરમેશ્વર પશ્ચાત્તાપ જોઈને પાપની

મારી આપે છે, એ વાત જો સાચી હોય તો મને આશા છે કે મારા સઘળા પાપ બળીને બરુમ થઇ ગયા હશે

સકલપવશ, બળહીન, માનવહૃદયની શાંતિ માટે પ્રભુપ્રાર્થના એ ઉત્તમ ઔષધિ છે. મને એ પ્રાર્થનાનો આશ્રય સાડું સાત્વન આપનાર થઇ પડ્યો. સ્વસ્થચિત્તથી હું ધીરે ધીરે આગળ વધી શકી અને મારા સ્ત્રીજીવનના વિવિધ પ્રશ્નો હવે ઉદ્ભવવા લાગ્યા. બદલાયલા જીવનક્રમને અનુકૂળ થતા મને બહુ વખત ન લાગ્યો જીવનની ગમે તેવી અધારી રાત્રીમાં ઇશ્વરની કૃપાથી આશાનો, શ્રદ્ધાનો પ્રકાશ હૃદયને પ્રકાશિત કરે છે, એ હું મારા અનુભવ ઉપરથી નિઃસંશય જણાવું છું. મારી નવી જીવનમા એ નવીન અનુભવ મને બહુ કલ્યાણકર થઇ પડ્યો છે મારા વિચિત્ર જીવનમા જે શૂન્યકાર જણાતો હતો, તે હવે ચાલ્યો ગયો છે. અજ્ઞાનનો પડદો મારી દષ્ટિ આગળથી દૂર થયો છે અને કર્તવ્યના ઉંડાણમા મારૂ ચિત્ત એકતાન બનવા લાગ્યું છે.

એ ભગવતીની પ્રેરણાથી હું અત્યારે સારી દિશામા ગતિ કરી રહી છું. મારા આયુષ્યની પ્રત્યેકપળ હવે સન્માર્ગે જાય છે મારી આત્માવસ્થાની મૂર્ખતાથી મેં મારા જીવનનો જે અવળો રસ્તો ઉપયોગ કર્યો છે તેને માટે મને અપાર ખેદ થાય છે મારી પેટે ફેટલીએ સ્ત્રીઓની જીવન મૂર્ખતાથી વેડશાઈ જતી હશે ! સમાજ એ દિશા તરફ ક્યારે ઝાંખી કરશે ?

હિન્દુસ્થાનની વસ્તીનો મોટો ભાગ ગરીબ છે સમાજનું અર્ધ અંગ તદ્દન અજ્ઞાન છે. કુમારિકા, પત્ની અને વિધવા એ ત્રણેયની સ્થિતિમા કેળવણી, ધર્મ અને નીતિના પ્રચારની આવશ્યકતા છે. ગૃહશિક્ષણની ખામિ જે આપણા દેશમા બંધકર નુકસાન કરી રહી છે, તે હવે વધારે સુદૃઢ ચલાવી સેવામા હાની છે. બાળકોને ઉચ્ચ ગૃહશિક્ષણ આપી શકાય એટલા માટે સ્થળે સ્થળે પત્નીશાળાઓ, સ્ત્રીશાળાઓ તથા સ્ત્રીશિક્ષણના વર્ગો ચાલુ કરવા જોઈએ. હાથ હાથ કન્યાશાળાઓ, બાલિકામંદિર, વિધવામંદિર, મહિ-

લામડો તથા એવીજ બીજી સ્ત્રીઓ માટેની સસ્થાઓ શરૂ કરવી જોઈએ અને તે દરેકની વ્યવસ્થાનું સુકાન સફળતાથી આપેડ સમારીઓના હાથમા સોપવું જોઈએ. આપણા દેશે નવા યુગમા પ્રવેશ કર્યો છે. સ્ત્રીઓએ શ્રદ્ધાવડે અણુકણ્ઠ્યા ભાવી સાથે જોડાઈ જવાનું છે આ વખતે જે સ્ત્રીઓ ખોટા હકનો વિચાર કરશે તે મૂર્ખ ગણાશે ફરજ અભવનાર સમારીઓ પોતાના સાચા હક પ્રેમથી પ્રાપ્ત કરી શકશે બાળશિક્ષણ એ સ્ત્રીઓનો મોટામા મોટો ધર્મ છે હિન્દુ પોતાની ઉન્નતિમા આગળ વધી શકે એટલા માટે સુશીલ માતાઓએ પોતાના બાળકોમા બાળપણથી સારી ટેવો પાડવી જોઈએ કુદરતનો એક નિયમ છે કે જમીનમા જે સારૂ બીજ વાવવામા ન આવે તો ધાસ-ચારા જેવા હલકા પાકો પોતાની મેળે ઉગી નીકળે છે બાળક કુદરતને સંપૂર્ણ મળતું હાવાથી તેનામા જે સારી ટેવોનું બીજ ન રોપવામા આવે તો કુટેવો પોતાની મેળે ખીલી નીકળે છે બાળકની ભવિષ્યની જીવની સારી અથવા નહારી થશે, તેનો બધો આધાર તેની માતા ઉપર રહેલો છે ધરની સારી કેળવણી વિના કેવું બચકર પરિણામ આવે છે, તેનું ખરૂં ઉદાહરણ મારી આ જીવનકથા છે. ધર સફળતાની-સમ્બતાની પાઠશાળા છે અને માતા તેમા શિક્ષિકા છે મારી માતાએ જે મારામા સારા સરકાર પાડ્યા હોત તો શું મારી આવી અધમ દશા થાત ?

મારા હૃદયને જબરો આઘાત લાગ્યો છે. હજારો વીંછીના દશ જેવી તીવ્ર વેદના હું સહી રહી છું. દરેક પળે હું મૃત્યુની રાહ જોઉં છું અને મધરને વિનવું છું કે તેઆ આવતા ભવે હિન્દુસમાજમા અગ્નિ માતાને પેટે મને પુત્રીરૂપે જન્મ ન આપે, કારણ કે —

‘ હિન્દુઓ ગાળે જ જીવન કલેશમા ’

૩ નરકનો નીકમાં.

જુઓ તમે કલ્પિયુગના ખાવા,

કરતા અતિશય કાવા દાવા —

જુઓ

માલ, મલોદા મફત મળે તે ખાત કરીને ખાવા,

વિધવા-સધવા કરી એ-ઠી, ખાવો બેસે ખાવા -

જુઓ

તેલ, દૂધેલ લગાવે અગે, બ્રહ્મવ્યર્થને લખવે,

સયમ સત્યાનાશ કરીને લેખનુ નાટક બજવે -

જુઓ

ખાત કરે હઠાપણની ચણ એ અતર મેલુ રાખે,

લોભાવા રાડી રોડોને મીઠું મીઠું લાખે —

જુઓ.

ધર્મને નામે ધતિ મ ચલાવે, છળભેદોમા રાચે,
 તજુરો કરમા લઈ તાને, ઘેલા થઈને નાચે - જુઓ
 ચેલા મુડે ગાદી જમાવા, મૂર્તિમંડળી સ્થાપે,
 ઘેલુ જગ ઠગ પાછળ દોડે, ત્યાં ફુગુલુ કોલુ કાપે ?- જુઓ
 ઇશ્વરનો ઇન્કારો રાખી, વાત વધારી બોલે,
 મૂર્ખાઓની સ્તુતી સાંભળી, ગર્વ ધરીને ડોલે - જુઓ
 કૂડ-કપટનુ જોર વધારે, લીલિ લેશ ન ધારે,
 પાપ-પકમા પડી રહેનારા શુ એ પરને તારે ?- જુઓ

અરેરે, આ દેશની આધળી શ્રદ્ધા ક્યારે નાશ પામશે ? અધિકાર વિનાના લેભાગુ સાધુઓએ આ દેશનું જેટલું અહિત કર્યું છે, તેટલું ખીજ કોઈએ નથી કર્યું આ દેશમા જેને કોઈ ધ ધો ન આવડે તે સાધુમહારાજ બની પારકે પૈસે તાગડધીન્ના કરવાનો ધ ધો હાથ કરી લે છે અને મનમાન્યા સુખ વેભવ મેળવે છે અધશ્રદ્ધાળુ ગમારો તેને અનુકુળતા કરી આપે છે અને એ રીતે હરામનુ ખાનારા શયતાનોની સખ્યા આ ગરીબદેશમા વધતી જાય છે સમાજ આ બાબતનો ક્યારે વિચાર કરશે ? સરકારે કાયદાઓ કરી દેશ આખાને માધી લીધો છે, પણ સાધુઓના છૂટાપણા ઉપર અકુશ મૂકવાનો કે એમની વધતી જતી સખ્યા અટકાવવાનો કોઈ કાયદો કર્યો નથી ભગની ચીંદરી ધરનારાઓ ધોળે દિવસ પ્રજાના પેસા લુટે, સ્ત્રીઓના શિયળ હરે અને કાળોઢેર વર્તાવે, એ તરફ કોઈ આખ ઉચી કરીને જોતુ પણ નથી, પરંતુ પરમેશ્વર શુ એ નીચ સાધુઓની નીચતાને નહિ જોતા હોય ? મન વિશ્વાસ છે કે એ હરામીઓને હાથે ઠગાએલી મારા જેવી અજ્ઞાન અબળાઓની કરુણ હાયથી જરૂર એક દિવસ એ પ્રજા વ્હારે ધારો અને દ્રૌપદીની લજ્જા સાચવી તેમ આ દેશની સ્ત્રીઓને પાપમા પડતી બચાવશ

અમે સ્ત્રીજાતિ સ્વભાવથીજ ભોળી છીએ. અમારી લાગણીઓ પુરુષો કરતા સતેજ હોય છે. પ્રેમની તો અમે જીવતી પ્રતિમાઓજ

ગણાધએ છીએ. અમારા ભોળા-પ્રેમાળ—લાગણીવાળા હૃદયનો કોઈ દુરુપયોગ કરવા ધારે તો તેમા તે સહેલાઈથી શવી શકે છે પ્રેમગર આવો તેથી જ અમારા ગામમા ફારી ગયો. ન્યામુધી તેના પમલા નહોતા થયા, ત્યામુધી ગામમા લીલાદેહેર હતી પણ તેના આવ્યા પછી ઘણા ઘરોમાં પાપ અને અનાચાર પેસી ગયા છે

એ આવ્યો ત્યારે ઘણો નિરુદ્ધી અને ત્યાગી હોવાનો ડોળ કરતો. તેની સાથે ઠાકોરજીની ન્હાની પ્રતિમાઓ હતી; તેનું તે ઘણું ઠાકથી પૂજન કરતો એનો કંઈ સારો હતો રાતના બાર—એક વાગ્યા મુધી તે ભજનીઆ ગાતો. ગામના ખેડૂતો, રબારીઓ અને બીજા આખા દિવસની મહેનતથી થાકી ગએલા લોકો ત્યા ભેગા થતા અને આવો તેમને સોને સતોષ પમાડતો તે પોતાની સાથે એકતારો—તબુરો રાખતો અને સર્વ પથના લોકોને રૂચે તેવા પદો બોલતો નરસિંહ મહેતાના, દયારામના, મીરાઆઈના અને કમીરના પદો તેને વધારે આવડતા તે જાણુ બહુયોગજ્ઞો નહોતો, પણ સાચા, ખોટા સસ્કૃત અને હિન્દી શબ્દોમા વાતોના તડાકા કરી એ અમણુ ગામડીઆ-એને આજી નાખતો

એ કંઈ જાતનો હતો તે કોઈ કળી શકું નહિ, પણ તે આ-હાણોના જેવું યજ્ઞોપવિત પહેરતો અને કપાળમા રાખોડીની જાડી રેખાઓ તાણતો સ્ત્રીઓની આગળ તો તે બહુજ દમામથી વાતો કરતો અને રાધાકૃષ્ણના પ્રેમનું તથા ગોપિકાઓના રાસનું રસભરેલી રીતે વર્ણન કરી બતાવતો. એનો ચહેરો ઘણો મોહક હતો અને એની વાત કરવાની છટા તો એથીએ વધુ આકર્ષક હતી. ઘરડો સ્ત્રીઓ પાસે તે બ્રહ્મ, વેદ, સનાતન, દ્વૈત વગેરે બેચાર ગો-ખેલ ભારે ભારે શબ્દોમા ગપાટા હાકતો અને મારા જેવી ટરણુ સ્ત્રીઓ પાસે તે પ્રેમકથાઓ કહેતો એ મુઆને વાતોયે બહુ આવડતી. પોતે બાળ બ્રહ્મચારી હોવાનો દાવો કરતો (જે હડહડતું બૂલાઈ છે, એમ પાકળથી મને જણાયું હતું.) અને પોતાને સમાધિમા

સાક્ષાત્ પ્રશ્નદર્શન થાય છે, એમ જણાવતો જે સ્ત્રીઓ ભક્તિભાવથી પોતાની સેવા કરશે, તેને પોતે પ્રભુના દર્શન કરાવશે એવું વચન પણ આપતો.

અનેક દુ ખી સ્ત્રીઓ એની પાસે જતી અને પોતાના દુ ખની વાતો તેને કહી સંભળાવતી. કોઈને ધણીનું દુ ખ હોય, કોઈને સાસુનો સત્તાપ હોય, કોઈને છોકરા ન થતા હોય, કોઈને શોક્યનું સાત્ર હોય, કોઈને વિધવાપણુના દુ ખ હોય—હિન્દુ સંસારમાં શું ન હોય? એટલે આમ જુદી જુદી પ્રકૃતિની સ્ત્રીઓ પોતે માની લીધેલા દુ ખોથી કાયર બની પ્રેમગર મહારાજ પાસે જતી અને પોતાના નસીબ ઉપર એ આસુ પાડી, એ બાવે જ બાણે સંધળા દુ ખ ટાળવા સમર્થ હોય તેમ તેને કાલાવાલા કરી પોતાની પિડા ટાળવા વિનવતી

વાત એટલેથી જ અટકતી નહિ, પણ ઘેરથી સારા સાગ મિત્રાત્ર તથા ડોક્ટરજી માટે વસ્ત્ર-ધૃગ્ણા વગેરે લઈ સાજ-સવાર સ્ત્રીઓ તેની પાસે જતી, પુરુષ વર્ગમાં બાવાએ પ્રતિક્ષા જમાવલી હોવાથી કોઈ પુરુષ પોતાની બહેન, દીકરો કે બૈરીને ત્યાં જતી અટકાવતો નહિ આથી તેને નિરકુશપણે ચોટલામડળમાં મહાલવાની મજ પડતી. હું અત્યારે એના સંબંધમાં આ કડવી ટીકા લખવા બેઠી છું, પણ એ વખતે તો મનેય તે સાક્ષાત્ ધર્મિરતુલ્ય લાગતો એની ઉમ્મર પચ્ચીસેક વર્ષની હતી સુન્દર ભગવા વસ્ત્ર તે પહેરતો એને ચહેરો મોહક હતો એ તો મેં આગળ જણાવેલું જ છે, એટલે મારા જેવી વિધવા વનિતાના હૃદયમાં એ એકદમ પોતાનું સ્થાન જમાવી લે તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું શું છે? શરૂઆતમાં કોઈ સ્ત્રીને તે અડકવા દેતો નહિ, પણ પાઞ્ણથી પ્રેમધેલી પેમલીઓ ચરણસેવા કરવાને બહાને તેના શરીરનો સ્પર્શ કરવા લાગી અને ધીમે ધીમે વાત એટલી બધી વધી કે તે લખતા પણ મને શરમ આવે છે સ્ત્રીઓના હૃદયો ધાર્યા અને દ્રેષથી ભરેલા હોય છે, એમ વિદ્વાનો તથા અનુભવીઓ કહે છે, પણ હું સ્પષ્ટ જણાવું છું કે એ બાવાની સેવા કરવામાં અને

તેનો એકાતમા લાભ લેવામા અમારા ગામની સ્ત્રીઓ પોતાનો કુંદરતી ઇર્ષ્યાળુ સ્વભાવ ભૂલી જતી

ગામના લોકોએ એ બાવાને માટે એક ન્હાની શી જગ્યા બધાની આપી હતી ગામની ઉત્તરદિશા તરફ પોલિસથાણુ પાસે તે જગ્યા હજુ પણ છે એના આગળુમા એક દૂવો અને ન્હાનો શો બાગ છે બાવાનો વિચાર ત્યા પોતાની ગાદી સ્થાપવાનો હતો, એટલે ધીમે ધીમે તેણે ઘણી જાણસો એકઠી કરવા માડી હતી બપોરને વખતે ગામનો પુરુષવર્ગ પોતાના ઘણામા પડયો હોય તે વખતે સ્ત્રીઓનું મડળ ત્યા એકઠું થતુ અને બાવાની ધ્યાનમા બેમત્રા માટેની ઓરડીમા જઈ તરૂણ સ્ત્રીઓ તેની સેવા કરી તેના બન્ધામા પોતાના વિકારોની સાતિનો તથા તેની પ્રમત્રતાનો લાભ લઈ પાંજી આવતી પ્રથમ તો સ્ત્રીઓમા અદરોઅદર મર્યાદા સચવાતી, પણ પછી વાત એટલી વધી ગઈ કે બે ત્રણ સ્ત્રીઓની હાજરીમા પણ એ સાધુડો ગિબ્યાઓ સાથે સ્વચ્છ વર્તવા લાગ્યો. બહાર એ એમ કહેતો કે પોતાને કોઈ જાતનું વ્યસન નથી, પણ હું ખાત્રીથી કહું છું કે તેના જેવો ભાગ, ગામનો વ્યમની ખીન્ને કોઈ જ નહિ હોય. એકાતમા એનું મોટું ખૂબ વાસ મારતુ અને કદી કદી તો ખાતરના ઉકરડા જેવું ગંધાતું. એની પાસે એક પતરાની પેટી હતી તેમા તે લાલપાણીની બાટલી રાખતો અને રાત્રે તેમાથી તે રોજ જરૂર જેટલું પાણી પીતો. બાટલી જ્યારે પૂર્ણ થઈ રહેતી, ત્યારે પાસેના શહેરમા જઈ તે લઈ આવતો પાછળથી મને જે માલમ પડ્યું છે, તે ઉપરથી હું કહી શકું છું કે એ બાટલી વિલાયતી ઉંચા દારૂની જ હતી.

એક ભગવા વસ્ત્ર પહેરી નીકળેલો, સ સારત્યાગી હોવાનો દાવો કરતો સાધુ આમ પરસ્ત્રીગમન અને મદિરાપાન છૂટથી કરે અને આધળી સમાજ અધશ્રદ્ધાથી તેની પાછળ પાછળ દોડે એ પણ આ જમાનાની એક વિચિત્રતા નહિ તો ખીન્ન શું? ભગની ચીંદી

પાછળ આ દેશવાસીઓનું અને તેમા ખાસ કરીને આપણા ગુજરાતીઓનું ગાડપણ ક્યારે ઓછું થશે ? દેશના પુરુષવર્ગ કગતા સ્ત્રીવર્ગમા ઘેલગ્રા વધારે છે. તરૂણ વિધવાઓ અને જુવાન છોકરીઓ પાસેથી એ સાધુઓ જેટલા ફાવી જાય છે, તેટલા બીજે કોઈ સ્થળેથી ફાવી જતા નથી પોતાના લાલજ કે ઠાકોરજને માટે ભોગ ધરાવવા નિમિત્તે તેઓ સ્ત્રીઓને ધરમાથી ચોરીઓ કરતા, જૂઠું બોલતા, અનીતિ આચરતા અને પાપ કરતા શીખનાડે છે, અનેક કુટુંબોમા તે દુષ્ટો કુસપના બીજ રોપે છે, અનેક ધણી-ધણીઆણી વચ્ચે અસતોષ અને વહેમના વમળ ઉમા કરે છે અને અનેક સ્ત્રીઓની જીદગીમા ઝેર મેળવે છે સમાજમા જે મહાભયકર કમ-કમાડી છૂટે એવા ગુન્હાઓ થાય છે અને નિત્ય નવા નવા જે ત્રામદાયક પાતકો બને છે, તે દરેકના મૂળમા સેકડે પોણો-સો ટકા એ શયતાનોનો હાથ હોય છે કેટલાક જોગટાઓની વિપય-લાલસાઓ, દુર્વ્યસનો અને પાપડો એટલા અનહદ હોય છે કે તેનું વર્ણન જ આપણી જીભને અપવિત્ર કરી મૂકે છે. પ્રેમગર બાવો માણસના રૂપમા એક જીવતો જીગતો રાક્ષસ હતો. રાક્ષસની મોટી મોટી માળાઓ નીચે ધડકતુ તેનું અધમ હૃદય કામવાસનાથી ભરપૂર, ગદાતા નરક જેવું, લોભ-અહંકાર-માયા વગેરેથી ભરેલું હતું સસારમા ચલેજી મહાલવા માટે જ તેણે ભગવા કપડા પહેર્યા હતા મહેનત-મજૂરી વિના રળી ખાવ્વની અને સાથે સાથે સસારીઓને પણ અસાધ્ય એવી દૈભની જીદગો ભોગવવાની અજબ તાલીમ તેણે મેળવી લીધી હતી

અમારા ગામની ધણી સ્ત્રીઓ તેના રદામાં રસાઈ હતી. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે યુવાન સ્ત્રીઓ તો કદાચ રસાય, પણ ગામની વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ કે જેમના વિકારો શાત થઈ ગયા હોવા જોઈએ તેઓ પણ શા માટે રસાઈ હતી ? તો તેનું સમાધાન એટલું જ છે કે એ વૃદ્ધાઓમાની કેટલીક પોતાની યુવાવસ્થામા આવા એક મહારાજને હાથે

અપવિત્ર થઇ ચૂકેલી હતી. લોકો કહેતા હતા કે ત્રીસ વર્ષ પહેલાં વલ્લભગર નામનો એક બ્રહ્મચારી અહીં ચાતુર્માસ રહ્યો હતો એ કહેવાતા બ્રહ્મચારીએ મામના સ્ત્રીવર્ગમાં ઘણો અત્યાચાર કર્યો હતો. આ વાત મને મારી પાડોશી જીઆ કાકીએ એક દિવસ કહી સંભળાવી, અને તે એટલે સુધી કે પોતાની ૨૦ વર્ષની ઉંમરે એ સાધુને હાથે પોતે કેવી રીતે અપવિત્ર થયા હતા, તે વાત પણ મા-રાથી છાની રાખી નહિ. આ વલ્લભગર બાવા જેવો જ આ પ્રેમગર બાવો કામકળામાં નિપુણ છે, એમ સરખામણી કરી જીઆ કાકીએ મારા વિચારોને વધારે જાગૃત કર્યા હતાંની સવળી વાત ખ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યા પછી મેં લજવાતા લજવાતા કહ્યું —

‘જીઆ કાકી! મારાથી તો બહુ એ મહારાજ પાસે એવું નહિ બોલી શકાય. ગમે તેમ તોય એ પરાયો બાપડો! એની પાસે સુધ્ધ શરમ તે શી રીતે મૂકાય ?’

જીઆ કાકીએ તરત એ ‘પરમારથનું’ કામ પોતાને માથે લીધું. અને બીજે દિવસ અપોરે તેમણે જાતે જ મને પાપની પથારીમાં ધકેલી દીધી. થયું. મારૂં વૈધવ્ય ક્ષતિ બની ગયું જે સ્ત્રીઓ યુવાવસ્થામાં બાંધિયારિણી હોય છે, તે સ્ત્રીઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં બહુધા દલાલણો, કંદિનીઓ કે બીજાની કામક્રીમાં જોઈ પ્રસન્ન થનારી હીજડીઓ બની જાય છે, એ વાતનો મને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઇ ગયો. !

હું અપવિત્ર, પાતકી બની, પણ મારૂં મન એ વખતે આ વાત સમજી શક્યું નહિ, કારણકે બાળપણમાં મારામાં ખાસ સારા સરખારા પાડવામાં આવ્યા નહોતા. મારા માબાપ સાધારણ સ્થિતિના હતા. મારૂં લગ્ન મારી બાર વર્ષની ઉંમરે અમારી ગણિતના એક પુરુષ સાથે કરવામાં આવ્યું હતું, પણ લગ્ન પછી હું બીજે જ વર્ષે રાડી હતી મારા સાસરામાં બીજી કોઇ નહોતી, એટલે મારૂં સ્ત્રીધન તથા મારા ધણીના ઘરનું દ્રવ્ય લઇ હું મારે પિયર આવી. મારા માબાપ ધર્મોષ હતા. કોઇ સાધુ, સન્માસી કે જગત્તે ઠગવા નીકળેલો જગત આવી

ચડે તો તેઓ તેને અમારે ઘેર લાવી રાખતા અને જે ચાર દહાડા ખૂમ મિષ્ટાન્ન વગેરે જમાડી સતોષ પમાડતા ગામમાં મારા પિતાને સૌ ભગત કહીને બોલવતા અને મારી મા પણુ આખા ગામની સ્ત્રીઓમાં શ્રદ્ધાળુ મનાતી મારે ચાર ભાઈઓ છે, પણુ મારા બાપને હું એક જ કન્યા હોવાથી તથા બાળપણમાંથી રાડેલી હોવાથી ધરમાં કાઠ મને કશું કહેતું નહિ મારી ચારેય ભોજનમાં મને હું તાબામાં રાખતી અને વાતવાતમાં સૌને ઉતારી પાડતી. તે સ્ત્રીઓ પોતાના ધણી એટલે મારા ભાઈઓ પાસે માગ માટે બબેરણી કરતી, પણુ મારા ભાઈઓ મારા દ્રવ્યબળથી દબાએલા હોવાને લીધે મને કાંઈ કહી શકતા નહિ. હું મારા સાસરામાંથી સઘળા મળીને દશ હજાર રૂપિયા રોકડા લાવી હતી. ધરેણીનો તથા રાચરચીલાનો તો હું હિસાબ જ ગણતી નથી. આરૂપિયાઓ વડે વેપાર કરી મારા બાપ તથા ભાઈઓ પાંચ પૈસા પેદા કરી શક્યા હતા અને રળતા ખપતા થયા હતા તેમણે દરેક જણે જુડ જુડ ધર બનાવ્યું હતું. પણુ વેપારધંધો તો સાથે જ કરતા હતા. અમારી નાતમાં પ્રથમ તેમની જે આચરુ નહોતી, તે હવે જામવા લાગી હતી અને ધીમે ધીમે ધર પટેલીઆની ગણનામાં આવતું જતું હતું.

પૈસો પૈસાને ખેચી લાવે છે, એ કહેવત સુજળ મારા બાપ થોડા વખતમાં જ સારા શ્રીમત થઈ શક્યા હતા અને તે શ્રીમતાઈના મૂળમાં મારા દ્રવ્યની મદદ હોવાથી તથા હજુ સુધી મારૂ દ્રવ્ય તેમના કબજામાં હોવાથી તેઓ મારાથી દબાએલા રહેતા હતા. શાસ્ત્રોમાં સ્ત્રીને પતિ, પિતા, પુત્ર કે ભાઈના તાબામાં રહેવાનું લખ્યું છે, તેને બદલે હું તે સર્વને મારા તાબામાં રાખતી આ મારી અયોગ્ય સ્વતંત્રતાનો દુરુપયોગ કરતા મને વાર લાગી નહિ. ધરમાં ચાર ભોજનમાં કામ કરનારી, એટલે મારે માથે કામનો બોજો નહોતો. હું દેવમંદિરોમાં, કથામંજરોમાં અને સાધુસંતોની મંડળીઓમાં જતી અને મારી એ ધર્મશીલતાને માગ માતાપિતા વખાણતા, તેઓ દોષીન, જટા અને રૂઢાક્ષની માળાઓમાં ધર્મસ્વરૂપ જોતા.

જ્યારે પ્રેમગર બાવાને હાથે મારા શિયળનું-વૈધવ્યનું ખડન થયું, ત્યારે ધર્મનું ધતિગ હું સમજી ગઈ, પણ એ વખતે મારી ઉમ્મર કાચી હતી. સંસારસુખની વાસનાઓ મારામાં ભરેલી હતી. મેં પતિનું સુખ જોયું નહોતું મારા શરીરનો બાધો મળ્યું નહોતો અને મારૂં યૌવન દિવસે દિવસે એટલું ખીલતું જતું હતું કે મને જ તેની ઇર્ષ્યા આવતી નહોતી વિચારો આવી આવીને મારૂં મન ડોલાવી નાખતા. અને ખરામ સ્વપ્નાઓ આતીને રાતને વખતે મારી નિદ્રાનો લગ કરી દેતા. ધરમાં મારે સૂવાનો ઝોરડો જુદો હતો. મારા બાઈઓ પોતાની ઘેરીઓ સાથે સો સોના ઝોરડાઓમાં સૂતા. મને કહેતા ધણી શરમ થાય છે, પરંતુ મારા ભગત પિતાજીને પણ રાતમાં વાતો કરવા સારૂં પોતાના પલંગ પાસે મારી માતાનો ખાટલો રખાવવાની જરૂર પડતી. ઘડપણમાં રાતે ઉઘ ઝોછી આવે છે અને વાતો કરવાની ટેવ વધે છે એ ખરૂં, પણ ધરમાં જીવવાન દીકરી વિધવા હોય અને વૃદ્ધ માઆપ પોતાની જીંદગીની ટેવ સુધારવા જોઈએ મન ઉપર કાણુ ન રાખી શકે, ત્યાં વાતાવરણની શુદ્ધતા બાળ્યે જ જળવાય ! મારૂં મન દિવસે દિવસે વધારે મલિન બનવા લાગ્યું. હું ગુજરાતી ચાર ચોપડી બણી હતી, એટલે મને સાધારણ વાચતા આવડતું હતું. મારા બાઈઓની તમામ ચોપડીઓ વાચવાની મને છૂટ હતી. એ ચોપડીઓમાંની કેટલીક રસિક ચોપડીઓએ પણ મારા મગજને હચમચાવી મૂક્યું હતું. મારૂં શરીર હમેશ તપેલું રહેતું હું બજનો અને કથાઓમાંથી પણ અવળા— મને રુચે તેવા અર્થ ઉપજાવી કાઢતી. પ્રેમગર બાવાએ મને સંસારના કુદરતી ધર્મેનું બાન કરાવ્યું, પણ તેથી તો મારા વિકાગના અગ્નિમાં ધી હોમાયું ચાર માસ તે બાવો ત્યાં રહ્યો ત્યાં સુધી તો મેં તેનો લાભ લીધો, પણ જ્યારે તે અચાનક એક રાતમાં પોતાનો મુકામ ઉપાડી ગચ્છતિ કરી ગયો, ત્યારે મને તેનો વિયોગ સાલવા લાગ્યો અમારા ગામના એક શ્રીમત શેઠ જમનાદાસની વિધવા પુત્રવધૂને

એ બાવાના હમેશ રહ્યા હતા અને તે વાત જાહેરમાં આવતા તે પલામન કરી ગયો હતો આ વાત મેં પાછળથી જાણી હતી, પણ બ્યાસુધી મને કાંઈ અડચણ ન આવે ત્યાસુધી હું એ પાપકર્મથી પાછી વળું તેમ ક્યા હતી ? વાર્યો ન રહેવાય પણ હાર્યો તો રહેવાય જ.

બાવાના ગયા પછી મેં માઈ જીવન અવળે રસ્તે જ વેડફી ના-
ખવા માડ્યું મનનો એક સ્વભાવ છે કે જે વાતનો તેને હરામચરકો લાગ્યો હોય, તેમાં જ તેને રસ પડે છે. મને હવે નહારી બાબતોમાં રસ પડવા લાગ્યો દુનિયામાં સારા કરતાં નહારા માણસોની સખ્યા વધારે હોય છે; એટલે મારા સ્વભાવને અનુકુળ બહેનપણીઓ પણ મને આવી આવીને મળવા લાગી

એક શ્રીવ્યાધ નામની બ્રાહ્મણ વિધવા સાથે મારે દંત સ્નેહ બંધાયો હતો. મારી પેટે તે પણ 'શીંગની સજેલી' હતી. હું ઘેરથી જમીને બપોરે તેને ત્યાં જતી. એતુ ઘર ગામને એક છેડે એકાંતમાં હતું એનો ધણી દશેક વર્ષ ઉપર ચાલેલા પ્લેગમાં મરી ગયો હતો. અને ત્યાંથી એ બાઇએ અધમ રસ્તે નિર્વાહ ચલાવવાનો બ્યવસાય આરંભ્યો હતો. એના ઘરમાં અજને અને દાતને વેર હતું, એટલે પેટનો ખાડો પૂરવા માટે જ તેણે એ ધણી હાથ ધર્યો હતો. હું તેને મારા ઘરમાંથી ધી, ગોળ, લોટ, વગેરે ચોરીને છાની રીતે આપી આવતી સકાંતિ જેવા પર્વણીના દિવસે સાલ્યો, ચોળી, ચણીઓ વગેરે મારી માની રજા લઇને આપતી અને અવાગ્નવાદ તેને પૈસાની પણ મદદ કરતી. મારો સ્વભાવ ઉદાર હતો એટલે સહજમાં તે મારે આધીન થઇ ગઇ મેં તેની મદદથી મારો શિકાર શોધી લીધો. હું એ અધમ માર્ગે કેટલી આમળ વધી તે અહીં વિસ્તારથી નથી લખતી, પણ એ માર્ગે ચાલીને દુનિયામાં જેટલા પાપ થઈ શકે તેટલા બધા મેં કર્યા છે

સાંતિભેદના હિમાચલીઓ બધે પોતપોતાની સાંતિઓ માટે કાન્દ-
ગન્સો ભરી, ઠરાવો ધડી વાડાઓ મજબુત બનાવે, પણ હું ખુદનું અહીં જાણુ છું કે જ્યાં સુધી તે સાંતિઓમાં મારા જેવી સ્વચ્છ દંત્રીઓ

છે ત્યાં સુધી એમની શાંતિઓનાં બંધન સહેલા જ સમજવા. અ-
મારી શાંતિ બહુધા વેણુવધર્મી છે ધણા કુટુંબો તો પૂર્ણ 'મરનદ' પાળે
છે, છતાં અધર્મ અને અનીતિ પણ અમારામાં ભગ્પૂર છે હું બીજાની
વાત શા માટે કરું ? મેં પોતે જ એક મુસલમાન નાયક સાથે આડો
વ્યવહાર રાખી ખાવાપીવામાં પણ તેની સાથે છૂટ લીધી છે મારા
કુર્મ ગણાવું તો પાર આવે એમ નથી. મેં ગર્ભપાત જેવા બધા કર
પાતકો કર્યા છે અને આજ સુધી મારૂં આયુષ્ય મેં નરકની નીક-
માં જ વહેવડાવ્યું છે.

હું ઘેર પાપી છું, અધરાધી છું; પણ મને એવી પાપવૃત્તિઓ
જોડનાર એક નીચ સાધુડો છે, તેથી મારી પાપવાસના માટે હું એ
સચતાનને જ જવાબદાર ગણું છું. આ અભાગી દેશમાં એવા આબમુ
બીખારીઓની સખ્યા રોજ વધતી જાય છે અને કરોડો રૂપિયા
તેઓ ખરાબ કરે છે. મૂર્ખ, ભોળા, પેમલા અને અધમદ્વાળુ લોકો
એવા પાપડોઓને પોતાના તારક માની તન, મન, ધનથી તેમને
પૂજે છે અને અજ્ઞાનતાથી તેમના તરફના અનાચારોને ઉત્તેજે છે.
ત્યામની ભાવના ખોટી નથી, પણ સમયના વહન સાથે ત્યાગીઓનો
મોટો ભાગ અધર્મોચ્ચારી થતો જાય છે અને સડો વધતો જાય છે
આજકાલ તો જેને કાષ્ટ ન સૂઝે તે મુડ મુડારી ખેસી જાય છે,
કારણ કે —

શિર મુડનમાં ત્રણ ગુણ, શિરની ઉખડે ખાજ,
ખાવાના લડું મળે, લોક કહે મહારાજ !

વળી —

ટાપી ઝાંઘે ત્રણ ગુણ, નહિ વારો કે વેઠ,
સાંપ, સાક, સૌ કહે, સુખે બરે પેટ !

આધર્મી દુનિયા તેમને પેટ ભરવાની અતુકગતા કરી આપે છે,
એટલે તેઓ અત્યાચાર વધારતા જાય છે ખરા ધર્મનો અત્યારે લોપ
થવા માડ્યો છે, તેથીજ હડહડતો કલિયુગ વ્યાપતો જાય છે એમ હું

તો કહું છું ભોગવિલાસમા પડી રહેનારા, બિચાર કરનારા અને પાખડ ફેલાવનારા ધર્મગુરુઓ પોતે હૂંમે છે અને પોતાના શિષ્યોને હૂંમાવે છે

મારી એક બહેનપણી પાસે તેના ધણીના મૂકેલા ધ્યાસ હજાર રૂપિયા હતા, તે જ્ઞાતાનંદ નામના એક સન્યાસીના સહવાસમા પડીને ઉપાડી દીધા એ બાઇને તે યાત્રા નિમિત્તે ઉપાડી ગયો હતો અને દોઢ વર્ષ પૈસે ટકે ખાલી કરીને તેને રખડતી મૂકી હતી ઘેર આવ્યા પછી સગા સબંધીઓએ જ્યારે તેનો તિરસ્કાર કર્યો ત્યારે તેણે કટાણીને આપવાત કર્યો હતો. આ દેશમા એવા સાધુઓના અત્યાચારથી કેટલીએ સ્ત્રીઓ અકાળે મરણશરણ થતી હશે ! કસાઇના હાથમા ઘેટાની સલામતી હોય તો જ સાધુના હાથમા સપ-ડાએલી સ્ત્રીઓની સલામતી હોઇ શકે ! એ તો સારું હતું કે પ્રેમભર બાવાના પગલા અમારા ગામમાથી જલદી ઉપડયા, નહિ તો તે મને ઉપાડીને જ ચાલ્યો જત અને કોણ જાણે ક્યાએ રખડતી મૂકી દેત ! કારણ કે ‘બાવો ઉઠ્યો બગલમા હાથ’ આખર જત તો મારા આપની જત, એનું એમા શું જવાનું હતું ? જો કે એણે મને બે ત્રણ વખત પોતાની સાથે નહાસી આવવાની લાલચ આપી હતી, પણ મારામા એટલું સાહસ આવ્યું નહોતું અને તેથી જ હું અનાયાસે ધરમા રહી ગઇ હતી ઘેર ગઈને જોકે મારાથી પુણ્યકર્મ કરી શકાયા નથી, પણ બહાર નીકળી જવાથી જે દુર્દશા થાત તે થઈ નથી એટલો લાભ અવશ્ય થયો છે

અત્યારે મારા માથાપ ગુજરી ગયા છે ખોટા કર્મોથી ધરમાનું મારું વજન ધટી ગયું છે. મારા બાઇઓ સૌ જુદા જુદા રહે છે અને મારા ઉપર સખ દેખરેખ રાખે છે. કોઈપણ સ્ત્રીપુરુષ સાથે મળવાની કે દેવદર્શન નિમિત્તે પણ બહાર નીકળવાની મને રજા નથી. ગાજંદારી કેદીઓ કરતા મારા ઉપરનો ચોરીપહેરા સખ છે. મારા નિચારો અત્યારે મુઘરી ગયા છે અને મને માગ્ય કરેલા કર્મોનો અપાગ

પસ્તાવો થાય છે, પણ હતા પાણીથી જેમ ધર બળતું નથી, તેમ આવા લુખા પસ્તાવાથી કાઈ વળતું નથી એમ હું માનું છું. મારી પામે એક પાઘ પણ રહી નથી મારા ભાઈઓના હાથતળે દબાએલું દ્રવ્ય તેઓ મને આપે તેમ નથી. ધોખીનો કુતરો નહિ વાટનો કે નહિ ઘાટનો એવી મારી દશા થઈ છે વ્યભિચારનું આવું કડવું ફળ હું ચાખી રહી છું તેથી એટલું જ કહું છું કે ધર્મ તથા પ્રતિજ્ઞાની હાનિ કરનાર, બ્રહ્મામાં એક ધોળનાર, અને મૃત્યુ પછી નરકના કુડમા નાખનાર વ્યભિચારને ધિક્કાર છે ! હજારોવાર દ્રિટકાર છે ! !

૪ પ્રકાશને પગલે.

ગામ બહાર વડના ઝાડ તળે હમણા એક યોગિની આવીને
રહ્યા હતા ગામના લોકો તેમના સબધમા વિધવિધ વાતો કરતા
હતા કેાઃ કહેતું હતુ કે તે કુળવતી જણાય છે, તો કોઈ કહેતું હતું
કે તે ઢોગીથી સાધુડી છે કેાઃ કહેતુ હતુ કે તે ધણીથી ત્યજ્ઞએવી છે,
તો વળી કોઈ કહેતુ હતુ કે તે રાજપ્રોહિણી હશે, તેથી પકડાઈ જવાના

ભયે અહીં છૂપા વેશમાં આવી રહી છે. કોઈ કહેતું હતું કે તે ધર-
માંથી નહાસી આવેલી છે, તો વળી કોઈ એમ બોલતું હતું કે તેણે
દેશનું કલ્યાણ કરવા સન્યાસ લીધો છે. આમ બહુમુખી દુનિયા
પોતપોતાને ફાવે તેમ તેમના સબધમાં વાતો કરતી હતી તેમની
ઉમ્મર કાઠી વધારે નહોતી, છતાં તેમનો વૈરાગ્ય ધણો તીવ્ર હતો.
તેમના મોઢા ઉપર હમેશા ગભીરતા રહેતી. પ્રસંગ સિવાય તેઓ કોઈની
સાથે બોલતા નહિ તેમનો જીવનક્રમ ધણો સાદો હતો. તેમની ભાવ-
નાઓમાં જોટલી ઉચ્ચતા હતી, તેટલી જ તેમની રહેણીયા સરલતા હતી
તેમનો કંઈ ધણો મીડો હતો. તેઓ પ્રભુભક્તિમાં તક્ષીન બની ભજનો ગાતા
ત્યારે ધણા સ્ત્રીપુરુષો તે સાંભળીને મુગ્ધ બની જતા. તેમના આત્માની
વિશુદ્ધતાના થોડે તેમની વાણી સુધા સમાન અમૃત વર્ષાવનારી થઈ ગઈ
હતી, અને તેઓ અહતનયા દેવી શાગદા સમાન જ લોકોને ભાસતા હતા.
તેમની ભાષણ કરવાની છટા આકર્ષક હતી.

સ્ત્રીઓની આગળ તે સ્ત્રીકર્તવ્ય, નારીપ્રતિષ્ઠા વગેરે વિષયો
ચર્ચતા અને પુરુષોની આગળ દેશધર્મ, તરુણભાગ્ય તથા યુગધર્મ
ઉપર વિવેચન કરતા તેમની વાણીમાં જોટલી મીઠાશ હતી, તેટલી જ
તેમાં વિનયશીલતા અને મર્યાદા હતી. નિર્વિકારિતા અને પવિત્રતા
તેમના ચહેરા ઉપર એવા દીપી નીકળતા કે ગમે તેવા દુષ્ટ પુરુષ
ઉપર પણ તે વિલક્ષણ પ્રભાવ પાડતા તેમનો પડેરવેશ ધણો
સાદો હતો. તેમનું શરીર દુર્બળ અને બાધો એકવડો હતો, છતાં
તેમનો સ્વભાવ નિર્ભય, અડગ અને આગ્રહી હોય એમ જણાતું
હતું આખા ગામની સ્ત્રીઓ બપોરના એમની પાસે એકઠી થતી
અને ઉપયોગી બોધ લઈ સાંજે પોતાને ઘેર પાછી જતી. શરૂઆ-
તમાં જુના જમાનાની કેટલીક વૃદ્ધ ડોસીઓ તેમના કાર્યો ઉપર મો-
ભરડો નિંદા કરતી અને પોતાની પુત્રીઓને તથા પુત્રવધૂઓને ત્યાં
જતા અટકાવતી, પણ ધીમે ધીમે યોગિનીના આત્મબળ અને નિ-
સ્વાર્થ શુદ્ધ સેવાપરાયણતાથી તેમની એ માન્યતામાં ફરક પડવા

લાગ્યો હતો અને અસારે ત્યાં માણસોની મેદિની ભગવા લાગી હતી. મોટા મોટા વક્તાઓ જે નહોતા કરી શક્યા, તે આ બાઈએ અમારા ગામમા કરી દેખાડયુ હતુ એમના આવ્યા પછી ગામમા એક પ્રકારનુ નવુ ચેતન્ય પ્રસરી રહ્યુ હતુ એ દેરી નવા જમાનાના ઉપાસક હતા, છતાં આ દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિને પણ વખાણનારા હતા તે પવિત્રતાની સજ્જવન પ્રતિમા હતા અને કર્મસંન્યાસિની બની મૃત્યુ લોકની દેરી સમાન પવિત્ર જીવન ગાળતા હતા. તેમના શરીરનો રંગ ગૌર હતો તેમનો તેજસ્વી બાલપ્રદેશ, વિનયશીલ વિશાળ નેત્રો, મુશોભિતાકાર નાસિકા તથા પ્રવાયાગીય ઓઘાવડે તેમની મુખાદૃતિ હૃદય હરનારી બનતી હતી તેમના ચહેરામા એક પ્રકારના અદ્ભુત પ્રભાવ સાથે સૌમ્યતા, ગભીરતા, તથા મદસ્મિત છટાનો નિગંતર નિવાસ હોવાથી તેમના સમાગમમા આવનાર સર્વ કોઈના હૃદયમા તેમનો અજળ્ય પ્રભાવ પડતો હતો. તેઓ મૃગચર્મ ઉપર સ્વસ્તિક આસન વાળી બેસતા અને માથાનો ચોટલો ઘૂંટો મૂકી ધર્મશાસ્ત્રોનુ પ્રવચન કરતા તેમની ધગવખરીમા એક તુબડી, પાણી ભરવાનો માટીનો ઘડો, રૂદ્રાક્ષની માળા, મૃગચર્મ અને ચોડા પુસ્તકો સિવાય વિશેષ કંઈ નહોતુ તેઓ કોઈની પાસેથી કંઈનાં યાચના કરતા નહોતા, છતાં તેમની ઉનારના અનુપમ હતી તેઓ કંઈના નિવાસિની છે, તેમનો જન્મ કંઈ જાતિમા થયો છે, તેમના માતાપિતા કોણ છે, તેઓ બ્રહ્મચારી છે કે પરણ્યા પછી વેધવ્યમા તેમણે બ્રહ્મચર્યવ્રતને રસીકાર્યુ છે, વગેરે બાબતો કોઈના જાણવામા નહોતી, તેમજ તેમણે કદી એ રહસ્ય કોઈની પાસે પ્રકટ પણ કર્યુ નહોતુ. ઘણા જીજ્ઞાસુ જનોને એ જાણવાની ઇચ્છા હતી, પણ કોઈ તેમને પૂછવાનુ સાહસ કરી શકતુ નહિ તે ત્યાગની જીવંત પ્રતિમા હતા, છતાં આવુ કાંઈક પ્રવૃત્તિવાળુ જીવન કેમ ગાળતા હશે, એ બાબતની મને હંમેશા શંકા થયા કરતી

આ દેગના ભગવા વચ્ચે પહેરનારા-સાધુ-સાધ્વીઓ ઉપર મને

ખોટી અંધશ્રદ્ધા નહિ હોવાથી આ યોગિનીના સંબંધમાં મારા હૃદય-
માં પ્રશ્ન ઉઠ્યો. આજકાલ ઘણી વ્યક્તિઓ કેવળ સ્વચ્છદ જીવન
વીતાડવા માટે, તેમજ હરામનું ખાઈ હરાયા ઢોરની પેઠે મહાલવા
માટે સાંઘું સન્યાસી બની જાય છે, તેથી તેમની ઉપર વિશ્વાસ
મૂકતા પહેલાં વિવેકબુદ્ધિના આશ્રયની જરૂર પડે છે, એમ હું માનું
છું મારી આ માન્યતાને અવલખી મેં એક દિવસ તેમને પૂછ્યું:
“દેવી! આ સંસારમાં સ્ત્રીજાતિ પ્રેમની પ્રાતમાના નામથી ઓળખાય
છે અને તે વાસનાની સાક્ષાત મૂર્તિ મનાય છે, છતાં એ જ સ્ત્રીના
હૃદયમાં વિશુદ્ધ વૈરાગ્ય અને સત્ય ત્યાગનો ઉદય થએલો જણાય છે,
એ શું આશ્ચર્યકારક નથી? મને તો આ એક મોટો સંશય થઈ
પડ્યો છે શું આપ જેવા જણાઓ છો, તેવા વિકાર વિનાના છો કે
આપના હૃદયમાં પણ કોઈ દુઃખની ભાવનાઓ ભરેલી છે?”

યોગિનીએ મારા એ પ્રશ્નથી એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખ્યો. તેમના
વિશુદ્ધ મુખમંડળમાં ખેદથી ઉત્પન્ન થએલી સ્થામતાનો એકાએક
ઉદય થયો અને તેઓ ધીમેથી બોલવા લાગ્યા—

“મામ, આજસુધી આ રીતે મારા હૃદયની સત્ય સ્થિતિ જા-
ણવાની કોઈએ ઇચ્છા કરી નથી અને તેથી જ મારી કર્મકથા કોઈના
જણવામાં આવી શકી નથી, પરંતુ આજે તમે મારૂં આત્મકથન
ઝહેવાની અણી ઉપર મને લાવી મૂકી છે લોકો મને જેટલી સતો-
ષિણી અને વેરાગ્યવતી ગણે છે, તેટલી સતોષિણી અને વેરાગ્યવતી
હું નથી મારા અત કરણમાં પણ એક અનિવાર્ય દુઃખનું સામ્રાજ્ય
અતિશય પ્રબળતાથી જામી ગયેલું હોવાથી હું પણ ખીજ સામાસિક
ખહેલોના જેવીજ અમાગિની અબળા છું અને એ વાત હું તમારી
સામે સત્યપણે પ્રકટ કરૂં છું મારા જીવનમાં જો મને કાંઈ સતોષ
હોય તો તે એટલો જ છે કે મારૂં વાસનામયું દુઃખદર્દ પવિત્ર હોવાથી
મને તેનો અશ્વસ થતો નથી મારૂં આત્મજીવન કોઈને પણ ન
જણાવવાનો મારો દંઢ નિશ્ચય હતો, છતાં કોણ જાણે શા કારણથી

આજે મારો તે નિશ્ચય શિથિલ થઈ ગયો છે, અને હવે હું મારા પૂર્વજીવનના બેદને તમારી આમળ પ્રકટ કરૂં છું ”

ફરીવાર એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખી તેમણે પોતાની જીવનકથા નીચે પ્રમાણે શરૂ કરી.

* * * *

મારા પિતા એક પ્રાથમિક નિશાળના શિક્ષક હતા, તેમને નિશાળમાંથી માસિક દશ રૂપિયાનો પગાર મળતો હતો. પોતાની પ્રથમ પત્નીથી તેમને એક પુત્ર અને એક પુત્રી થયા હતા, પરંતુ તે બંને એક પછી એક પરલોકવાસી થઈ ગયા હતા. મારા જૂના માતૃશ્રી તેમના મરણના આઠાતથી થોડા દિવસ મદવાડ ભોગરી તત્કાળ પરલોકે ચાલ્યા ગયા હતા. મારા પિતા કુળવાન બ્રાહ્મણ હતા, તેથી એ બનાવ બન્યા પછી અનેક માણસો માગા લખતે તેમની પામે આવતા હતા. આખરે ભગવાનદાસ ત્રિવદીએ રૂપિયા આઠસો આપવાનો ઠરાવ કરી પોતાની બહેન એટલે મારી માતાનો વિવાહ તેમની સાથે કર્યો.

ભગવાનદાસના કુળમાં અગાઉ કાષ્ઠક કવચ લાગેલું હોવાથી તેમની બહેન કમળા સોળ વરસની ઉંમર સુધી અવિવાહિતા હતી. એના જેવી મોટી પત્ની મળવાથી મારા પિતા સતુષ્ટ થયા. તેણે એક કન્યાશાળામાં યોડો ગુજરાતી અભ્યાસ કર્યો હતો. ભરતશુ થયેલા કામમાં તથા ખીજા ગૃહકાર્યમાં એ વખતે તે નિપુણ ગણાતી તેનામાં એક સારો ગુણ એ હતો કે તે ઘણા રૂડા સ્વભાવની હતી. તેના ઉચ્ચ વર્તનથી મારા પિતાના સસારમાં સ્વર્ગ ઉતરું હતું તેઓ નિશાળેથી આવી કલાકોના કલાકો સુધી મારી બાની સાથે અપ્પા મારતા બેસતા હતા. મારો જન્મ થયા પછી મને રમઝી આનંદ મેળવતા હતા અને એવા સાસારિક સુખથી સતોષ પામતા હતા. તેમનામાં ક્રોધ કે ચોડ દાખવ થએલા મે કદી જોયા નથી. સામારિક જીવન સુખમય ઉપાસમય અને સતોષમય થતા માટે સમભાવ, સદ્ભાવ અને સ્નેહાદિ ગુણની જે આવશ્યકતા છે, તે ગુણોનું મારા પિતામાં

સપૂર્ણ અસ્તિત્વ હતું તેઓ પોતાની નિરાશાઓનો રોષ ગૃહિણી ઉપર ઉતારી ધરમા કદી ઉદ્દેશ દાખલ કરતા નહિ. તેઓ નિર્ધન હતા, પણ અનુદાર નહોતા. પોતાની પાસે એક પૈસો હોય તો રાખનો પેડે ખર્ચતા હતા ગરીબ રહીને રાજા જેવું દીલ રાખવું, એ રાજા થઈને મજબીયુસ બનવા કરતા શુ શ્રેષ્ઠ નથી ?

મારી માતામા એ ઉદાર પુરુષના ઉત્તમ ગુણો સહવાસબળે સહજ ઉતર્યા હતા તેનું દાપત્યજીવન રસમય અને આનંદમય હતું એક બીજાને પરસ્પર અવગણના કરવાનો પ્રમગ કદી પણ આવતો નહિ. સુશીલતા અને સદુદ્યોગથી તેઓ હમેશા સુખી જણાતા. મારી માતાએ પોતાનું ગૃહમર્ચ એવી સારી રીતે ઉપાડી લીધું હતું કે એની સલાહ મોટી ઉમ્મરની સ્ત્રીઓ પણ લેતી હતી તેનું જીવન એટલું સુવ્યવહાર-યુક્ત, એટલું આદર્શ, એટલું ઉન્નત અને એટલું ભલામીથી ભરેલું હતું કે જે સામાન્ય સ્ત્રીવર્ગમા જોવામા આવતું નથી મારા માટે તે અતિ સ્નેહવત્સલ હતી, પણ તેનો પ્રેમ ગાડો નહોતો મારામા સદગુણ દાખલ કરવા તે એટલી આતુર રહેતી કે મારા નજીવા દોષ પ્રત્યે પણ તેનું દુર્લક્ષ્ય રહેતું નહિ. વત્સલતા સાથે બાળકની કેળવણી તરફ તેને ઉડી લાગણી રહેતી મારો જન્મ થવા છતાં મારા પિતા ઉપરનો એનો સ્નેહ કે પક્ષપાત ઓછો થયો નહોતો,

લવે વિશ્વે લોકો—‘ પરિચય વ યે પ્રેમ ધરતો,
જવાનીએ કું કયો કાણુ વધી પછી અનિ રામતો ’
શુ જાણે તરવોને જગજન ભરે મોહવન જે ?
મહા મોઘા અનિ દિનદિન નવી દીપ્તિ જ સજે

નરસિંહરાવ

આ વિશ્વયાત્રામા સહધર્મચારે રહી એ પ્રેમને તે વધાર્યો જતી હતી. તેનો જીવનપથ નિષ્કલંક, ઉન્નવળ અને આદર્શ હતો ભવજી-તિએ કરેલી સ્નેહની બ્યાખ્યા એના જીવનમા ઓતપ્રોત થઈ ગઈ હતી. હું તે દપતીના હૃદયોને સાધનારી પ્રેમસાકળ હતી.

હું પાચવર્ષની થઈ, એટલે મને મારી બાએ શિક્ષણ આપવું થર કંઈ એક વર્ષના અભ્યાસમા તો હું લખવા, વાચવાનું પણ શીખી ગઈ મને આઠમું વર્ષ એહું એટલે મારા વિવાહને માટે મારી બાને ચિતા થવા લાગી તેણે વારવાર મારા પિતાને પૈસા એકઠા કરવાની સનાહ આપવા માડી પ્રથમ તો તેમણે તેનું કહેવું માન્યું નહિ, પણ મને દશમું વર્ષ એહું, ત્યારે તેમને પણ મારા માટે ચિતા થવા લાગી શિક્ષકની નોકરીમા આજમુધી તેમણે એક પાઈ પણ ખચાવી નહોતી અને કયાંથી ખચાવે? હું કા પગારમા પેટનું માડમાડ પૂર થતું હોય ત્યા ખચાવવાની વાત જ શી કરવી? તેમના ઉપર બે પ્રકારની ચિતા હવે આવી પડી એક પૈસા સંબધીની, અને બીજી મારા માટે યોગ્ય સ્થળની

ત્રણ વર્ષ એ ચિતામા ને ચિતામા વીતી ગયા. સમાજરૂપી મહાભય કર સર્પે મારા પિતાની ઉપર ઝેરી કુદાડા માગવા માડ્યા. કમનમીમે એ વખતે એક બિલક્ષણ દાવ સાધ્યો અને એકાએક રમેદર્શન પ્રાપ્ત થયું. સમાજના જાણવામા એ વાત ન આવે એટલા માટે મારી માતાએ ઘણી કુશળતા દાખરી, પણ તેની ઇચ્છા પ્રમણે બન્યું નહિ. આડોલીપાડોલીમા એ વાત ચર્ચાનું ગણ, અને સૌ કોઈ અમારી તરફ તિરસ્કારની નજરે જોઈ હજારે અપવાદ આપવા લાગ્યા.

બીજા પણ ચોડા દિવસો વીતી ગયા વયમા આવવાથી હું હવે યુવતી જેની દેખાતી હતી તારુણ્ય અને સૌન્દર્યના વિકાસથી મે જાણે સમાજનો કાંઈક ધોર અપરાધ કર્યો હોય, તેમ મારાથી બહાર મોહું પણ દેખાડાનું નહોતું મારી માતા રાત દિવસ ચિતામા રહ્યા કરતી હતી, અને મારા પિતા પણ યોગ્ય સ્થળની તપાસમા ઉદાસ જણાતા હતા.

મહા મુસીબતે તેમણે એક સ્થાન સોધી કાઢ્યું. પાચસો રૂપિયા રોકડા આપવાનો ઠરાવ કર્યો, ત્યારે એ સ્થાન મળ્યું, પણ એટલા

રૂપિયા આપવાનો સવડ ક્યા હતો ? મારી માતાનું તેના પિયરમાથી આણેનું થોડું ધરેણું હતું, તે વેચતા ત્રણમેા રૂપિયા ઉપજ્યા બાઝીના રૂપિયાનો સવડ કરવા મારૂ લમનું મુફત એક મહિનો મોડું ફરાગ્યું આ એક મહિનાના અવધિમા એક એવો ગભીર પ્રસંગ ઘડાયો કે જેણે એક સાથે બે જણાના જીવન ઉપર વિલક્ષણ અમર કરી.

મારો બાળપ્રેમી પ્રભાકર એ વખતે મુબમની કોઇ કૉલેજમા ભણતો હતો, તે ગરમીની રજામા ઘેર આવ્યો હતું નાની હતી, ત્યારથી જ પ્રભાકર મારે ઘેર આવતો હતો. મારૂ ઘર તેના ઘરની પાસે જ હતું અમારા બન્નેના કુટુંબોને ઘણો સારો સબ્બ હતો હું બાળપણમા કાઠક તોફાની અને ગેમાળ હતી. માગ પિતાને હું એકની એક, અને આખા ગામમા માસ્તરની દીકરી, એટલે મને કોઇ કાઠ કહેતું નહિ હું રીમાઝ હોઉં, ત્યારે માગ પાસે કોઇ છોકરૂં આવી ચકતું નહિ. આખા ગામના નાના 'બાળકો' મારાથી ડરીને નહાસી જતા, માત્ર પ્રભાકર ડરતો નહિ મને બગાળર યાદ છે કે જે ભણવાના સાધનો પ્રભાકર મારી આગળ ન લાવી આપે તો મારાથી મણતું નહિ. તેની માથે રમ્યા વિના કે વાતો કર્યા વિના મારો દિવસ વીતે તો તે મને નકામો ગયા જેવો લાગતો હતું જેમ જેમ મોટી થતી ગઈ, તેમ તેમ મને કોઈની ઉપર પ્રેમ કરવાનું મન થવા લાગતું, પણ મારો સ્વભાવ એવો હતો કે જેનામા સહનશીલતાનો અભાવ હોય તે મારા સ્નેહને ઝીલી શકે તેમ નહોતું. પ્રભાકર મારો અત્યાચાર ખૂબ સહન કરતો. મેં ઘણીવાર તેને ગાળો દીધી હશે, એની ચોપડીઓ ફાડી નાખી હશે, એના રમકડા લાગી નાખ્યા હશે, એના કપડા ઉપર ધુળ ઉડાડી હશે, એનું લખાણ બગાડી નાખ્યું હશે, એને તમાચા માર્યા હશે, પણ તેણે કદી મારા ઉપર ક્રોધ કર્યો હોય એવું મને સાબરતું નથી હું તેને ગમે તેટલું પબ્બતી, પણ તે હા-ા કરતો મને મારી બા ઉપર ગુસ્સો ચડ્યો હોય, પણ પ્રભાકર આવે કે તરત હું રમવા મડી જતી હતું ગમે તેની શેસાઇ હોઉં, પણ પ્રભાકર મનાવે કે તરત ઠેકાણે આવી

જતી. એણે મારા હૃદયમા અજબ રીતે સ્થાન મેળવ્યું હતું એક વખત શરદઋતુમા મને તાવ ચડ્યો. કેટલા દિવસ બિમાર રહી તે મને યાદ નથી, પણ જ્યારે કાંઈક સ્વસ્થ થઈ, ત્યારે મેં જોયું કે પ્રભાકર મારી પાસે બેઠેલો છે મારી બાએ મારા વાસા ઉપર હાથ ફેરવતા ફેરવતા કહ્યું -

‘ ગગા ! પ્રભાકર તો રાત દિવસ તારી પથારી પાસે જ બેસી રહ્યો છે ’

તે પછી મને એના સિવાય કાંઈ દવા આપતું તો તે હું ફેફડી ફેટી તે માફ માથું દબાવતો, પખો નાખતો, પોતાની ધો-તલીના છેડાથી મારા કપાળપરનો પરસેવો લૂછતો મને પથારીમા બેસાડી કાજ પાતો, મને કંઈ રીતે સુખ થશે, તેના વિચારો કરી તે પ્રમાણે એ કાર્ય કરતો મારો કઠોર પ્રકૃતિ એની સેવા સુશ્રૂષાથી કોમળ થઈ હતી, અને મદવાડમાંથી ઉઠ્યા પછી મારા સ્વભાવમા પરિવર્તન થયું હતું

જેમજેમ હું સ્વસ્થ થવા લાગી, તેમતેમ એક અગાત બા-ધિએ મને સપડાવવા માડી મને એ વખતે એ દર્દ જણાવ્યું નહિ, પણ જ્યારે જણાવ્યું, ત્યારે તેને અટકાવવાનો ઇલાજ મારી પાસે રહ્યો નહિ. પ્રભાકરથી જુદા પડવાની ઇચ્છા હવે મને થતી નહિ દિવસમા દશવાર હું તેને ઘેર જતી તે લેસન કરતો હોય ત્યાં જઈ તેની ચોપડી બેચી લેતી અને અડપલા કરી તેને પજવતી અમારા બન્નેના દિવસો એ રીતે આનંદમા વીતતા, પરંતુ પછી તરત અમારી વચ્ચે અતર પડી ગયું પ્રભાકર આગળ અબ્યાસ વધારવા પરગામ ગયો. હું એકલી-અટુલી પડી ગઈ. ગા-મમા માફ સોખતી કાંઈ નહોતું. હું મારા ઉદ્ધત સ્વભાવને લીધે સર્વનો અનાદર લઈ દિવસો બ્યતીત કરવા લાગી ધીમે ધીમે હું પ્રભાકરને જૂલવા લાગી અને તે એટલે સુધી કે મારા લમની તૈયારીઓ થવા લાગી ત્યાં સુધી મને તે યાદ આવ્યો નહિ.

હમણાં તે ગરમીની રળઓમા ઘેર આવ્યો અને તેને જોતા મારા હૃદયના શાત બાવો ખળભળી ઉડ્યા જીવનમા પૂર્વની મસ્તી આવી ગઈ એને મળીને મારા લગ્નની વધામણી મેં આપી દીધી પ્રભાકર એ સાબળીને ન ખુશી થયો કે ન દીલગીર થયો ' હું તેના ઉપર ચીડાઈ પડી. મેં ઝટ લઇને એક તમાચો તેને ચોડી દીધો તેણે ખડખડ હસવા સિવાય કાંઈ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ, અને હું મૂર્ખો એના એ અવ્યક્ત, માર્મિક પ્રણય પ્રત્યુત્તરને એ વખતે સમજી શકી નહિ.

તે પછી થોડા દિવસમા મારા લગ્નનું મુહૂર્ત નજીક આવી પહોંચ્યું મારા પિતાએ પરચુરણ ખર્ચ માટે પોતાના ઇષ્ટમિત્રોમાથી મહામુસીબતે બીજા સો રૂપિયા એકઠા કર્યા અને વરપક્ષને આપવાના બાકી રહેલા બસો રૂપિયા વિવાહ પછી આપવાનું ઠરાવ્યું. આવો ઠરાવ ગાંતિના બે ત્રણ પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોના વચ્ચમા પડવાથી, તથા મારા પિતાએ 'હાથે પગે, લાગવાથી એ લોકોએ કપુલ રાખ્યો હતો આખરે ઠરાવેલું મુહૂર્ત માંડ લગ્ન થઇ ગયું.

મને જે સ્થળે પરણાવી હતી તે સ્થળ સાધારણ સ્થિતિનું હતું મારા પતિ ગુજરાતી પાય ધોરણ બણેલા હતા અને એ સ્થળે આવવાનો મારા પિતાનો વિચાર નહોતો, પણ સમાજનો તિરસ્કાર અસહ્ય થવાથી તે ધીરજ ધારી શક્યા નહોતા પોતે ગરોળ હોવાથી સાદુ ધર ખોળવા જાય તો પૈસાનો વધારે ભોગ આવેલો પડે તેમ હતું, આથી દુષ્ટ સમાજની બીકે મને સાધારણ ઠેકાણે મોખી દઇ તેઓ પોતાની ફરજમાથી મુક્ત થયા ' હું એ વખતે કાંઇ સમજી શકી નહિ. પ્રભાકર જેવો નિર્મળ સ્નેહિ મારા વિવાહમા અદક્ષ રહ્યો તેનું પણ મને દુઃખ થયું નહિ મારા પિતાને ત્યાં મડપ રચાયેલો, તે જ દિવસ તે ક્યાંક આવ્યો મર્યો હતો. વિવાહ પૂર્ણ થયા પછી મને સાસરે વળાવવાની તૈયારી થવા લાગી. મારો માતાને એથી અધિક બીજું કયું દુઃખ હોઇ શકે ? તે રડવા માડી મારા પિતાને પણ આખમા આસુ આવી ગયા. સર્વત્ર વિયોગજન્ય શોકનું સામ્રાજ્ય

રૂપાયુ પ્રેમાળ માતાએ મને જાતી સરસી ચાપી ‘પુત્રી તો પાગડી જ,’ આખરે તે અલગ થવાની જ, એ વિચારે તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. મારા સિવાય એને બીજું કાંઈ સતાન નહોતું. ઝોટલે મારી ગેરહાજરીથી તેને વધારે લાગી આવતું હતું, મારા પિતા આશ્વામન આપવા આગળ આવતા હતા, પરંતુ તેમનું હૃદય પણ પીગળી જતું હતું. નેત્રો સજળ બનતા હતા અને એ સત્રંગ બનતું સ્વાભાવિક હતું, કારણકે સસારની આસક્તિથી રહિત બનેલા કલ્પવૃક્ષો જેવાને પણ શકુન્તલાને સાસરે વળાવતા ખેદ થએલો, કવિકુમાર કાલિદાસે વર્ણવ્યો છે, તો પછી બીજાની શી વાત કરવી ? મારા પિતાએ પોતાની આખોના આસુ લુછી નાખી કહ્યું—

‘બહેન ! હિન્દુસ સારમા પુત્રી પારકુ ધન ગણાય છે. એક અતિથિની પેઠે આજ સુધી તું અમારે ઘેર રહી, હવે તને શ્વસુરગૃહે મોકલી અમે નિશ્ચિત થઈશું તું તારા સખીઓને સુખરૂપ થઈ સાસુ સસરાને માઆપ તુલ્ય ગણજે. વડિલો ઉપર પ્રેમ રાખી તેમની મેવા કરજે અમે તને ઉચિત શિક્ષણ આપ્યું છે, તેના યોગથી ઉભયકુળને અજવાળજે અને સદ્ગુણના સૌરભથી સસારને ઝેડકાવજે આથી અધિક તને શું કહેવું ? તું ડાહી છે, સદ્ગુણી છે ..’

બસ, તેમનાથી આગળ બોલી શકાય નહિ તરત મને લઈને વરપક્ષના માણસો આવવા લાગ્યા મારા માતાપિતા સજળ નયને ત્યાંથી પાછા ફર્યા.

હું સાસરે આવી મારા સાસુ કર્કશ સ્વભાવના હતા તેમણે હમેશાં મહેણા ટોણા મારીને મારા હૃદયને દુઃખ દેવા માડ્યું વાતવાતમા બાઈ રહેલા પસાની ઉઘગણી થવા લાગી રોજ પ્રાત કાળ થાય અને માગ મામાપના નામ ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસે છે પ્રભુ, ભારતવર્ષમા શું તું પુત્રવધૂએને દુઃખ સહન કરવાને જ જન્મ આપે છે ? સમાજમા નવવધૂના દુઃખો અવર્ણનીય છે. વહુ રૂપમા

રતિ સમાન અને ગુણુમા સતી સમાન હોય, છતાં શ્વસુરપક્ષમા તેના અવગુણુનું જ વર્ણન થયા કરે છે વહુને માથે ખોટા દોષોનું આરોપણ કરતા તેઓ અચકાતા નથી. વાતવાતમા તેને ઉતારી પાડવામા આવે છે અને અનેક પ્રકારે સાસરીયા તેને મતાપે છે મુગા ઢોરની માફક વહુ સવળી યત્રણા સહન કરે છે અને રાખ્દ પ્રહાર સાબળાને ખેરી રહે છે. એક બાઇ કહે છે ‘એની માએ રાંડે એને કાંઈ કામ શીખવાડયુ નથી,’ ત્યારે બીજી કહે છે- ‘એનો બાપ પણ મુઓ દગબડા વિનાનો છે,’ તો ત્રીજી તગત તેમા ઉમેરે છે કે ‘હુ તો પ્રથમથી જ કહેતી હતી કે ત્યાં છોકરાના લગ્ન કરવાથી કાંઈ લાભ થવાનો નથી, એ કુળની કન્યા આપણા ઘરમા કદી શોભે નહિ. અત્યારથી આવો ઘાટ છે, તો આગળ કેણુ જાણે કેવીએ નીવડશે.’ કુટુંબની સ્ત્રીઓ આ પ્રમાણે એકઠી થઈ પુત્રવધૂતા જીવનમા ઝેર રેડે છે સમગ્ર હિન્દસમાજમા બહુધા આવી રીતી હોય, ત્યાં હુ એકલી તેના અપવાદ રૂપ કેમ હોઈ શકુ ? મારી ઉપર તો વિશેષપણે વામપ્રહાર થતો હતો. મારા મરીબ પિતાએ ઠરાવ પ્રમાણે રૂપિયા આપ્યા નહોતા, એટલે મારે એ નિમિત્તે વધારે યત્રણા વેઠવાની હતી મારા સાસુ મારા ઉપર જે બૂઝ્મ કરતા હતા તેનુ હૃદયવેધક વર્ણન કરતા અત્યારે પણ મારૂં હૈયુ ભગાઈ આવે છે. હુ કામા એટલુ કે મારા સાસુના હૃદયની સંકુચિત વૃત્તિએ મારા સસારનુ સત્યાનાશ વળી ગયું હતું. મારા સ્વામી તદ્દન અજ્ઞાન હતા, અને મારી સાસુએ મારા સબંધમા તેમને લભેરીને ભૂત બનાવ્યા હતા મારા પિતા મને બે વખત તેડવા આવ્યા હતા, પણ ‘મો રૂપિયા આપીને તમારી દીકરીને તેડી જાણે,’ એવો શંકડો જવાબ મારી સાસુએ તેમને સભળાવ્યો હતો, તેથી નિરાશ થઈ તે પાછા ગયા હતા’ પતુજીની નોકરીમા તે નાણુનો સવડ ક્યાંથી કરી શકે ? આખરે મારે પિયરમા જવાનુ દાર બંધ થઈ ગયુ.

મારા હુ ખોડો એટલેથી જ અત આવ્યો હોત તો સાફ હતું.

પણ મારા સાસુને પૂર્વ જન્મનું વૈર વાળવાનું હશે તે કોણ મિથ્યા કરે? તેમણે પોતાના પુત્ર માટે તત્કાળ બીજી સ્ત્રી લાવવાની ગોઠવણ કરવા માડી એક સુધારકની વીસ વર્ષની કન્યા એમને માટે પસંદ કરવામાં આવી મારા સમરાજીને એ વાત ગમતી નહોતી, પણ તેમની સલાહની કોત્રે પગલા હતી? ધરમા મારા સાસુની જખરી સત્તા હતી એક અઠવાડિયાની અદર જ એ વાત નક્કી થઈ ગઈ અને મારા સ્વામી દ્વિતીય પત્નીને લઈ ધરમા આવ્યા.

અહીં કાઠને શકા થશે કે એ સુધારકે આવા સાધારણ અચળા એક ઉપર બીજી પત્ની તરીકે પોતાની પુત્રી શા સારૂ આપી હશે? તો તેનો ઉત્તર એટલો જ છે કે સુધારાના ખોટા મોહમાં પડીને એ પુરુષે પોતાની પુત્રીને નિરકુશપણે મોટી 'ગોધા' જેવી થવા દીધી હતી, અને તેથી જ કલક સ્વાભાવિકપણે લાગી જાય એવું છે, તે કલક એ બાઈને લાગી ગયું હતું હિન્દુસમાજમાં એવી કલકિત કુમારિકાને કોણ ગ્રહણ કરે? છતાં જ્યાં લોભીઆ હોય ત્યાં ધુતારા ભૂખ્યે મરે નહિ, એ ન્યાયે તે બાઈના પિતાએ એક હજાર રૂપિયા રોકડા અને સારો કરિયાવર આપીને પોતાની પુત્રી મારા સ્વામી સાથે પરણાવી દીધી એ બાઈ ધરમા આવ્યા પછી મારી સાસુનો અત્યાચાર મારા ઉપર વધવા લાગ્યો સુધારકની સુધરેની પુત્રીને જો તેઓ કાંઈ કહેવા જતા, તો તરત તેમને સામે પડ્યો સામળવો પડતો એ તો સર્વત્ર હરણનો જ શિકાર થાય. ગરીબને જ સતાવાય. સિંહનું કોણ નામ લે? આખરે મને તે બધાએ મળીને જુદી રાખી.

મારા દુર્ભાગ્યનું પ્રકરણ ત્યારથી નવું શરૂ થયું મારે માથે મારી સાસુએ મિત્ર મિત્ર અપવાદો અને કલકો મૂકવા માડ્યા જો વાત એટલી જ બની હોત તો હીક હતું, પરંતુ અમારા કુટુંબ ઉપર એક અણુમારો આજ્ઞા આવી પડો અને તેણે મારી જીવનનો કા તદ્દન નિગધાગ કરી દીધી. એક રાત્રે એકાએક હૃદય બંધ પડી જવાથી

મારા સસરાજી સ્વર્ગે સીધાની ગયા અને તેમના મરણને યાદને દહાડે મારા સ્વામીનો પણ કાળ થઇ ગયો. હું એ પ્રસંગનું શું વર્ણન કરું ? મારા ઉપર દૈવનો કારમો વજ્રપાત થયો. મારૂં મગજ વિભ્રાત બની ગયું. મારા માતાપિતા અને બેબાન સ્થિતિમા પોતાને ઘેર લઇ ગયા. હું ત્યાં કેટલા દિવસ પથાગીવશ રહી તે જાણતી નથી, પણ મને આરામ આવેલો તે તો નક્કી છે. જ્યારે હું મદવાડમાથી સાજી થઇ ત્યારે મારા પિતાનો પણ દેહાંત થઇ ગયો હતો. મારી મા પારકા દરજ્યા દળીને તથા મજૂરી કરીને અમારા બન્નેનો નિર્વાહ ચલાવતી હતી. સરકારની શાળાખાતાની લાખી નોકરીને પરિણામે મારા પિતા મારો માતાને 'પથરો ખેચવાનો' જ સોંપી ગયા હતા. અમારે આ સસારમા કોઇ આધાર નહોતો. મારૂં હૃદય એ વખતે સુકાન વગરના વહાણુ મારફત થઇ રહ્યું હતું. મને સારા માઠાનું કાંઈ બાન નહોતું દરેક ક્ષણે હું મૃત્યુની રાહ જોતી હતી; પણ કેવી બચકર વાત ! એ મૃત્યુથી પણ અધિક બચકર અપયસનો ભાર મારે માથે આવ્યો.

અમારી પાડોશમા રહેતા કૃષ્ણલાલે મારા બોળા દીકરો અવગો લાભ લીધો. મને જ્ઞાતીને, પટાવીને તીર્થમા લઈ જવાનું નિમિત્ત દેખાડીને તે મુખ્ય ઉપાડી ગયો. મારી માતાને મેં મિલકુલ વાત કરી નહોતી, કારણ કે તે જાણે તો મને ક્યાં જવા દે નહિ આ સસારમા હું જ તેનું સર્વસ્વ હતી એક દિવસ રાત્રે મેં કૃષ્ણલાલની સાથે ગૃહત્યાગ કરી મુખ્ય તરફ પ્રયાણ કર્યું, પણ મને ઘર બહાર નીકળતા જ તેની પાપવાસનાની પ્રતીતિ થઈ ગઈ. તે મારી પાસે મનમોહક ભાષામા સ્નેહના ઘણાં જ બલુગા કુકતો પણ મને થોડા નિવસમા જ તેના એ લુખખા પ્રેમની ઝમકદાર ભાષાથી કોષ ઉપજવા લાગ્યો. તેના એ મીઠા બાકુની શબ્દોમા અત્યંત રાક્ષસી વાસના અને સ્વાર્થાધતાની વાસ આવવા માડી. મેં એનો સહવાસ છોડી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઇશ્વરે મને વેળાસર ચેતાવી હતી, અને મારા હાથે પાપકર્મ થતાં પહેલાં મને મારી જૂસનું બાન કરાવ્યું હતું એક દિવસ હું એનાથી

કટાણીને ભૂલેશ્વરના તળાવની પાળ ઉપર જઈને એવી મારા જેવા ઘણા અનાથ સ્ત્રીપુરુષો-સાધુઓ ત્યાં એવા હતા મુખમળના દાનશીલ સખી ગૃહસ્થો તરફથી તેમનું ઉદરપોષણ થયા કરતું હતું પ્રભુ મને પણ ભૂખી નહિ ગમે, દાત આપ્યા છે તે ચાવણું આપશે, એનો નિશ્ચય સહસા માગ હૃદયમાં દૃઢ થઈ ગયો હતું વિચાર તરંગમાં ત્યાં કેટલીવાર સુધી એસી રહી, તેનું મને ભાન નથી, પણ જ્યારે મેં આખા ઉઘાડી ત્યારે મને સમજાયું કે હું એ તળાવને બંધે એક દિવાનખાનામાં સુદર ઉઘાડે પલંગ ઉપર સૂતેલી છું મેં ચારે તરફ વિસ્ફાલિત નેત્રોથી જોયું, અહા, કેવું આશ્ચર્ય! મારા બાળસ્નેહિ પ્રભાકરની મૂર્તિ મારી નજરે પડી. એક અભૂતપૂર્વ ભાવથી મારું હૃદય પુરાઈ ગયું હતું બહુ ભૂલી ગઈ એ લાગણી કેરી હતી, તે હું તમને કહી શકું તેમ નથી, પરંતુ તે વખતના જેવી લાગણી મને કદી થઈ નહોતી મારા હૃદયપટ ઉપર ભૂતકાળના આમોદપ્રમોદનું એક ઉન્નવળ ચિત્ર ખડું થયું એક પગી એક કેટલાક વિચિત્ર દૃશ્ય માયા સ્વપ્નની પેઠે તરી આવ્યાં મારા મુકાઈ ગયેલા હોઠ કંકયા, આખમાં આસુ ઝલકાઈ ઊઠ્યા, હૃદયની અદર વધને એક વિનુતપ્રવાહ વહી ગયો, હ્રાંધિત બાળકની પેઠે મન વિસોલિત થઈ રહ્યું, અને આશા સિંગધ સ્મરણપટ ઉપર થઈને એચાર ઉણું નિશ્વાસ પસાર થઈ ગયા.

મારી એ સ્થિતિ જોઈ પ્રભાકર પામે આવ્યો, વેદનાના આવેગને હું રોકી શકી નહિ મેં પવનમાં એકાં થઈ તેના બન્ને હાથ પકડી લીધા, અને માત્ર અશ્રુપ્લવિત મુખ મેં તેમાં છૂપાવી દીધું પ્રભાકરના હૃદયની પ્રણયપિપાસા હતી તેમાં પ્રબળ વેગથી પ્રવાહિત થઈ રહી હતી કેવું એ અપૂર્વ મિલન! કેવું એ સુખી સ્વપ્ન! મેં તેને પૂછ્યું “પ્રભાકર શું તું આ હતભાગિનીને હજી ભૂલી ગયો નથી? વીસરાએલી, દૂર પડેલી બાળમખીને હજી વીસરી ગયો નથી?”

તે એકદમ બોલી ઊઠ્યો-“શું તને ભૂલું? તારા સૂક્ષ્મ પ્રેમને

બૂલું? ના, કંઈ નહિ! અંતેય નહિ તારા જીવનમા તો માત્ર જીવન છે જ્યાં મુઠ્ઠી હું જીતુ છું, ત્યાં મુઠ્ઠી તો તારૂં વિસ્મરણ અરાક્ય છે! તારા પ્રથમ પરિચયે મારા હૃદયમા જે અનૂભ હાહાકાર ઊઠ્યો હતો, તે આજ પર્યંત વિગમ પાન્યો નહિ આપણે મળ્યા, બળ્યા ઝળ્યા વિખુટા પડ્યા, પણ એ સુખસમયની સ્મૃતિ મારા હૃદયમા જેરી ને તેરી હજી તાજી જ છે જેનું ન મળી હોત તો મૃત્યુ પર્યંત વિપમ યત્રણા હું વેડ્યા કરત આત્મસખી! દયામયી પ્રકૃતિએ આ શ્રમિત મમા-ગ્ના વિશ્રામને અંચે પ્રેમને જ્વપત્ર કર્યો છે તારા પ્રેમે મારા હૃદય ઉપર એવો અધિકાર જમાવ્યો છે કે સમસ્ત વિશ્વની સામેના પક્ષામા તારો પ્રેમ અવશ્ય વધે છે આજ કેટલાક વખતથી તને બૂલવાના વૃથા પ્રયત્ન કરું છું, પણ તેમા નાસીપાસ થાઉં છું તું મારા હૃદયની સાક્ષાત્ દેવી છે. હું હમેશ તારો આદર કરું છું’

‘શું ત્યારે તે હજી લગ્ન નથી કર્યું?’

‘લગ્ન કેરી રીતે કરું? હૃદય વિના હૃદય કોને આપું? એ હૃદયમણિ! એક વખત તને અપાર્છિ ચૂકેલું હૃદય બીજને આપવાની મને શી સત્તા છે? મારી બધી દુર્ગતતા તારા પ્રેમના સ્મરણથી ચાલી જાય છે. પવિત્ર પ્રેમના એક હર્ષભર્યા આવેશથી આ જડ જગતની વાત હું બૂલી જાઉં છું સૂક્ષ્મ પ્રેમ હૃદયને સાધી શકે છે રમૂલ પ્રેમ વાસનાને વધારી શરીરને એક કરે છે ગગા, મારી આશાને હણી નાખી તું અન્યની થઈ, અટલે માફ હૃદય ચીરાઈ ગયું તને લાગ્યું હશે કે તું મને ચાહીને મુખી નહિ થાય, અથવા મારી સાથે લગ્ન કરવાથી તારે નીચું જોવાનું થશે, પરંતુ હું તો તારો જ હતો, અને હજી પણ તારો જ છું.’

‘શું ત્યારે તને મારા પ્રેમ માટે વડેમ છે? પ્રભાકર, પિતા-જીની નિર્ધનતાએ મારી વિચારશક્તિને નટ કંઈ દીધી હતી, ‘દીકરી ને ગાય, જ્યાં દોરે ત્યાં જાય’ એ કહેવત મુજબ હું અન્યની પરિ-

ણિતા પત્ની થઈ હતી, પણ તને ભૂલી શકી નહોતી. ચેતન ગહિત શરીર મે કૃતજ્ઞતાના ચિહ્ન તરીકે મારા પતિના ચરણમા મૂકયુ હતું, પણ હું હૃદયની વેદના દૂર કરી શકી નહોતી તારા પરનો મારો પ્રેમ દાખી દેવા સાર મે કાઈ કરવામા બાકો રાખ્યુ નથી, પણ આખરે હું સ્ત્રી જાત । મારું શું ચાલે ? પરાધિનતાના અગમમા મે ધણું ધણું સહન કર્યું આજે એક આકસ્મિક રીતે તને મેળવી હું કૃતાર્થી થઈ

‘ પણ મારા ઉપર પ્રેમ રાખવાનો હવે તને અધિકાર નથી । તું એક હિન્દુ વિધવા છે । ’

‘ શું પ્રેમ રાખવાનો અધિકાર નથી ? પ્રભાકર, તું એ શું બોલ્યો ? પવિત્ર પ્રેમનો અધિકાર તું શું બોલ્યો સમજે છે ? જે પ્રેમમા મહિનતા નથી-અધમતા નથી, તેનો આધિકાર તો સર્વત્ર અનાધિત છે પ્રેમમા અધિકાર કે અનધિકારનો પ્રશ્ન આવી જ શકે નહિ હું તને ચાહું છું, એ વાત નિર્વિવાદ છે તારી સાથે લગ્ન કરવાનું હું પિતાજીને મર્યાદાનો લોપ થાય એટલી ખૂટીકથી જ નહોતી કહી શકી, બાકી હૃદયમા તારા સિવાય કોઈને માટે સ્થાન નથી મારી એ વખતની પરાધિનતાનો ખ્યાલ કરી એ પ્રભાકર, મને ક્ષમા કર । પરમાત્મા તને સુખી રાખે એ મારો મનોભાવ છે આજ સુધીના સમગ્ર જીવનમા તને એક ક્ષણ પણ વિસારી શી નથી, એટલે હવે મને અલગ કરવાની નિર્દયતા ન કરીશ ’ આસુની ધારાઓ સાથે મે તેને બે હાથ બેડીને કહ્યું અને હું મુબઈ શી રીતે આવી ચડી, મારા રિયળસરખણ માટે મને કેટલું કષ્ટ પડ્યું અને અત્યારે મે ભૂલેશ્વરના તળાવનો આશ્રય કેમ લીધો, એ બધી ઘટનાનો ઉદ્બેગ કરી બતાવ્યો મારો ઇતિહાસ સાંજળી તેની આબોમા આમુ આવી ગયા તેણે મને સમયોચિત આશ્વાસન આપ્યું, અને મારા માટે કેટલીક આવશ્યકોચ વ્યવસ્થા કરી આપી

પ્રભાકરને ઘેર ગ્લા પછી મારા હૃદયને ધીમે ધીમે શાંતિ અને સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થવા લાગ્યા માનસિક યત્રણા કમી થવા માડી અને હું મારા વૈધવ્યધર્મને ઉચિત સયમ, સાદાઈ અને સત્યાચરણનો અભ્યાસ વધારવા લાગી પ્રભાકર મુખ્ય યુનિવર્સિટીનો ઐન્યુએટ હતો, છતાં તેનામાં હાલની ખોટી કેશન કે જાગલાપણુ દાખલ થયા નહોતા તે એક વિનયશીલ આદર્શ ગૃહસ્થ હતો અહીંની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ તેને જેટલી પ્રિય હતી, તેટલી જ તેની આધુનિક જ્ઞાનપિપાસા પણ તીવ્ર હતી તે પ્રેમનું ઉચુ તત્ત્વ સમજેલો હતો.

હું એની પાસેથી ઘણું શીખી જીવનની મહત્તા, વિશદતા અને ગંભીરતા તો તેણે જ મને સમજાવી જીવનની પર્યંત આદર્શમય ઉચુ બ્રહ્મચર્ય પાળી તેણે યથાશક્તિ લોકકલ્યાણની પ્રવૃત્તિ કર્યા કરી મારા મદદ એમા તેને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડી હું એ વખતથી આજસુધી એની જ મેવાભાવનાનું અનુકરણ કરતી આવી છું મારો જીવનકાળ એથી આનંદમાં વ્યતીત થયો છે મુખ્યમાં વાંકલાતના ધંધામાં તે ઠીક કમાયો હતો, પણ પછી બે વર્ષે જ એનો દેહાંત થઈ ગયો, અને ત્યારથી હું એકલી એનું અમરણ કરતી આણુખ્યાના શેષ દિવસો પૂર્ણ કરું છું દુનિયામાં મારે કોઈ નથી મારા માતાપિતા સ્વર્ગે સિધાવી ગયા છે, પણ હું એમ માનું છું કે આ વસુધા જ મારું કુટુંબ છે.

લોકસેવા કરવામાં મને જેવો આનંદ થાય છે, તેવા બીજા કશામાં આનંદ મળતો નથી વર્તમાન સમયનો ખરો ધર્મ જ લોકસેવા છે મંદિરોમાં જવામાં, ટીલા ટપકા તાણવામાં, ભગત કહેવડાવવામાં કે તીર્થોમાં પગ ધસવામાં આત્મકલ્યાણ રહેલું નથી, પણ મોક્ષનો ખરો માર્ગ જ માનવકલ્યા અને જનસલા છે. આ દેશના કોરોડો માણસો પશુના જેવું જીવન ગાળે છે ઘણા જણને બે વખત લુપ્ત સૂકું અન્ન પણ મળતું નથી ખિમરીમાં આપણોની કે જ્ઞાન માટે પુસ્તકોના નિર્દોષ વાચનની તો તેમણે આશા જ શી કરવી ? જેઓ આખા દેશના આધારરૂપ છે, અને જેમની મહેનતથી અન્ન પેદા થાય છે, તેમના તરફ કોઈ સહાનુ

તુભૂતિ દેખાડનાર કે તેમના દુખમા ભાગ લેનાર પણ ન નીકળી આવે એ શુ ઓછુ ખેડકારક છે ? જ્યાંમુઘી અજ્ઞાન આમવર્ગને જ્ઞાન આપી તેમની સ્થિતિ સુધારવામા નહિ આવે, ત્યાંમુઘી આ દેગનો ઉદ્ધાર થનાનો નથી આપણા ગૃહજીવનમા નિરંતર અજ્ઞાન, અધશ્રદ્ધા અને વહેમ ફેલાતા જાય છે યુવાન સ્ત્રીઓ તથા કન્યાઓમા નિર્મળતા, વ્યાધઓ અને અકાળમરણો વધતા જાય છે, અને ખોટી જરૂરી-આતોથી સ્ત્રીઓમા ચેતનહીન સ્થિતિ સર્વત્ર વધ્યા કરે છે બાળકોના દંદો તથા તેમના મરણોના વધના જના પ્રમાણુ નરક કોઠાનુ ધ્યાન પણ જતું નથી શુ આ દરેક સ્થિતિમા સુધારા કરવાની જરૂર નથી ? મેં આ બાબતમા બહુ લાંબો વિચાર કર્યો છે, અને તે પછી જ આ ઝમસન્યાસ લીધો છું

મારા જીવનનુ ઈપુ ગ્રહસ્ય મેં કાઢતે કદી જણાવ્યુ નહોતુ, પણ તમારા હૃદયનો વિશ્વાસ મળતા આજે મેં મારૂં હૃદય ખાલી કર્યું છે તમે ધૈર્ય ગાખી મા ? દુખ અને દર્દ ભરેલી આ જીવનકથા સાંભળવાનો જે સમય જ્યતીન કર્યો છે, તે ખાતે હું તમારો આભાર માનુ 'હુ'

‘અરે બહેન’ એમા આભાર માનવા જેવુ શુ છે ? તમાગ જેરી દુખી બહેનોના અનુભવની વાતો સસાંગના ખીજ દુખી મનુષ્યોને આશ્વાસનરૂપ થાય છે તમાગે આત્મકથામાંથી આજે મને ધણુ નવુ જાણવાનુ મળ્યું છે તમારા જેવા સ્ત્રીરત્નો આ સસાંગમા દુર્લભ છે’

‘હું એ સાંભળવા ખુશી નથી મારી આ ભૂતકાળની વાત જ્યારે યાદ આવે છે ત્યારે વણીવાર હું વિવશ બની જનકે છું ગમે તેમ તોય હું એક રક સ્ત્રીજાત’ મારૂં જીવન શુ ? અયુષ્ય ખાકી હોય ત્યાં સુધી આમ પ્રભુ ભજન કરતા સર્વત્ર કરવું અને અનુભવની વાતો કહી સહવામમા આવતા મનુષ્યોને સહોદય કરવો એજ મારા જીવનનો એક પ્રધાન હેતુ હવે મેં હૃદયમા ધાર્યો છે’

એક દીર્ઘ નિગમ નામ એ યોગિની કે જેમનું નામ એ આ-

તમકથનમાથી ગંગા બહેન હોવાનું હું જાણી રાક્યો હતો, તે તત્કાલ શાત થઈ ગયા અને તેમના અત કરણમા ઈશ્વરના ધ્વનિ ઉઠવા લાગ્યો તે વિમ મને એ સ્થળે વધારે વખત લાગેલો હોવાથી અને હવે ગામના સ્ત્રી પુરુષોને આવવાનો પણ સમય થયો હોવાથી હું એ યોગિનીની રૂત લઈ ઘેર આવવા ઉઠ્યો.

બીજે દિવસ સવારના પહોરમા આખા ગામમા વાત ચાલી કે યોગિની દેરી ક્યાંક ચાલ્યા ગયા છે લોકોના ટોળેટોળા પાછા આવવા લાગ્યા મૌના ચહેરાઓ ઉપર રોડ અને નિરાશાના ચિન્હ જણાતા હતા હું તો એ માબળીને સ્તબ્ધ જ બની ગયો કેવા ભણા અને માયાળુ એ બહેન ! ' પોતાની જીવનકથા મને કહ્યા પછી તેમને આ સ્થળમા વધારે રહેવું નહિ ગમ્યું હોય, તેથી જ ડોહને પણ કહ્યા રિના તેઓ ચાલ્યા ગયા હશે, આ વિચાર તેમના ગમનનું નિમિત્તરૂપ હું થતા, મને વધારે ખેદ થયો મેં આશ્વસના ગામે મા તેમની ધણી તપાસ કરાવી, પણ પત્ની લાગ્યો નહિ.

આજ એ વાતને ધણી વર્ષ વીતી ગયા છે જીવનના અધકારમાથી પ્રકાશને પગલે શરૂ થયેલું એ જાગૃત જીવન ફેટલું આગળ વધ્યું હશે, એ જણાયું નથી, પણ એટલું તો નક્કી છે કે તે આ દેશનું એક રત્ન હતું માગ દષ્ટિપથમા હજી એ પુણ્યસ્મરણ તર્યા કરે છે.

કુળી સંધ્યા છાયુ, ઉજળું તદપિ દેવળ હતું,
વીણારેખ્યા ગીતો-કુલદલસુવાસો સમ બન્યું,
ગયુ પ્રીતિપારે, સ્મૃતિપૂજિત એ મગલમયુ,
સદા બહાલ, મૈયા ! જીવન અમ હૈયે વશી રહ્યું

સુમન્ત.

૫ આપઘાત.

જીવિત આ થયું છે મને કદે,
મરણની ન કા ઔષધી લહે ?
ન મુજ વિશ્વ ને વિશ્વની ન હું,
દિવ ન મૃત્યુથી આ નિવારણ !

—કલાપી

મૃત્યુ ! આ સસારમાં માર તારાથી અધિક ખીજી કોણ છે ?
જ્યારે સર્વજો સસાર મને છાડી દે છે, ત્યારે તું જ એક મને આશ્રય

આપે છે સસારની આપ, બ્યાધિની ઉપાધિમાથી છોડાવવા સાર અને મારી અનત શાંતિને માટે તું મારો હાથ પગ છે આ દેહ-પિન્નરમાથી મારા હુ ખી આત્માને છોડાવી નવા નવા દસ્ય દેખાડવા તું તયાર થાય છે અને મારી માનસિક વેદનાને દૂર કરી દે છે હુ ખથી કાયર થઈ આજ મે નિશ્ચય કર્યો છે કે આવા જીવનથી મરણ બધુ શુ તું હમેશને માટે મને બધનમુક્ત નહિ કરે ?

પણ મરતા પહેલા હુ મારા હૃદયનો ભાગ હલકો કરી નવા ઇન્દુ છુ મોતીબીજન એ માડ ખડ નામ નથી મુખ્યત્વે હુ એક વેશ્યા છુ, પણ માર નામ મોતી નથી હુ જાતની મુસલમાન કે પાહુદીની લડકી પણ નથી મે બ્રાહ્મણ શાંતિની માતાને પેટે જન્મ લીધો છે, અને બ્રાહ્મણયુવકની સાથેજ અગ્નિની સમક્ષ મમપદીની પ્રતિજ્ઞાઓ કરી છે આ હડીકતને માત્ર થોડી મુદત થઈ છે, છતાં મારા સિવાય એનું સત્યન્હસ્ય આ શહેરમા કોઈ જાણતુ નથી એ વર્ષથી હુ નીચ વૃત્તિનો આશ્રય કરી મારો નિર્વાહ ચલાવી ગઈ છુ, એટલે બ્રાહ્મણકન્યા હોવાનુ અભિમાન મારે છોડી દેવુ જોઈએ. માર સત્ય નામ લખવાની શુ આવશ્યકતા છે ?

માર ખર નામ મણીગૌરી છે, પણ મે માર જીવન પાથર-થાએ અધમ બનાવ્યુ છે આજ મરણની છેલ્લા ઘડીએ હુ જરાએ અસત્ય લખવાની નથી વેશ્યા તરીકેના મારા અધમ જીવનની ઓળખાણ કરાવ્યા પછી ખીજ છૂપાવવા લાયક બાબત મારા આ કલકિત જીવનમા શી બાકી રહે છે ? છતાં મારો બધો જીવન લખવાની મારામા શક્તિ નથી હુ મુખ્યત્વે શા માટે આતી ? તે પહેલા ક્યા હતી ? મને આવો અધમમાર્ગ ક્યાથી સૂઝ્યો ? વગેરે ઇતિહાસ બહુ લાંબો છે એ ઇતિહાસ લખવા જતા હૃદય ભરાઈ આવે અને કલમ અટકી પડે તો સમાજને મારા આ આપધાતનુ કારણ જોળતા મિથ્યા તર્કોનો આશ્રય લેવો પડે.

શાંત્રો કહે છે કે આપનાન કરવામા મહાપાપ છે અને આત્મ-

ધાતીને મરણ પછી સદ્ગતિ મળી શકતી નથી, પણ એ બધી વાતો ધર્માત્માઓને માટે છે પાપી માણસ તો આત્મધર્મ ત કરીને પોતાના પાપ-માથી છૂટે છે માછડીની જાતને વેશ્યા જેની બીજ કોઈ ગાળ નથી હું એ ગાળને પાત્ર થઈ ચૂકી છું મારા એક ભવમાયી અનેક ભવ થયા છે, તો હવે આ જીવનને અધિક લાવવામા શો સાર છે વાર ? અહીંના માગ કર્મો એવા છે કે મને કુદરતી મગ્ન સમયે મગ્વા છતાં પણ સાગી ગતિ પ્રાપ્ત થવાની આશા નથી, તો પછી આપવાન કરવાયી વિશેષ નુકશાન તે શું થવાનું છે ? લાભ અને નુકશાન-ઉભયની અપેક્ષા મેં છોડી દીધી છે મારું ચિત્ત અત્યારે સાવ આશાશૂન્ય બની ગયું છે મારા જેની પાપિણીના મને તે પ્રકારે હવે અત આવે, એમા જ જગતને વધારે લાભ છે મારી આ જીવનનોષ પાપના ભયકર પરિણામની જગતને સાક્ષી આપશે, તો તેટલાયી મને સતોષ થશે

ન્યારે હું મારા પિમાર પતિને લઈ ઔષધોપચાર કરાવવા આ મુખ્ય શહે મા આવી, ત્યારે નાણાની કાથળી છેક ખાલી લગ્નને આની નહોતી ચોડા પગારમા સગડારની વફાદારી, ભરેલી નોડરી બજારનાર પ્રાથમિક સ્કૂલ માસ્તરના મહાસુસીયતે એકઠા કરેલા પૈસા અહીંના ઘરમાડામા તથા ડાક્ટરોના ખાદોમા માત્ર બે માસે જ ખલાસ થઈ ગયા ' રાજકોટનો હાટર મેન ટ્રેનિંગ ઝોલેજમા તે સીનિયર થયા હતા મગજની શક્તિનો અર્ધોન્નય તેમણે ભણવામાજ કરી નાખ્યો હતો તે પછી હુકા પગારમા શિક્ષક તરીકેનું છાતી તથા મગજને વલોની નાખનાર કાર્ય કરના તેઓ અકાળે ક્ષયના જીવલેણ પડામા સપડાઈ પડ્યા હતા હું તેમને લઈને આ મુખ્યમા મોટી આશાએ આવી હતી, પણ બે મહિનામાજ સાથે આણેલા પૈસા ખરચાઈ ગયા ' પથારીમા પડેલા રોગી, અશક્ત સ્વામીના ઔષધોપચાર તથા ખોરાક માટે કાંઈ સવડ ન કર અને હતાશ થઈ બેસી રહ્યું, તો હાથે કરીને તેમને મરણના મોઢામા ધકેલવા જેવું થાય હું મારી હૃદયબંધાની વાત કેને કહું ? આજ બે વરસથી જે પ્રશ્નો હમેશા મારા હૃદયમા ઘોળાયા

કરે છે, તેનો સ્પષ્ટ ઉત્તર મને કોઈના તરફથી મળ્યો નથી. આજ મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે પરલોકમાં જઈ જેણે આ ગૂઢ કોયડાની સૃષ્ટિ પેદા કરી છે, તેને પૂછીશ કે દરિદ્રતા જેવા મહાન પાપને તેણે શા માટે પેદા કર્યું છે ?

દુનિયામાં નિર્ધનતા જેવું એકેય દુઃખ નથી માણસ ગમે તેટલો વિદ્વાન હોય, પરંતુ ભૂખ લાગે ત્યારે વ્યાકરણશાસ્ત્ર જમાતું નથી, તરસ લાગે ત્યારે કાવ્યરસ પીવાતો નથી, અને કુળનો ઉદ્ધાર કરવો હોય ત્યારે છંદ શાસ્ત્ર ઝામઝામ લેવાતું નથી. જો પૈસો ન હોય તો પુસ્તક પના સમજના ગુણ વ્યર્થ થાય છે અને એથી ઉલટું મૂર્ખ માણસ પૈસાના પ્રતાપે સફળ ગુણના ભંગાર મનાય છે એક દરિદ્ર માણસ સ્મશાનમાં શમની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો-“હે પ્રિય સખા ! હું બહુ કાળથી આ દરિદ્રતાનો ભાર ઉપાડીને થાકી ગયો છું, માટે એ ભાર તું યોડીનાર ગ્રહણ કર અને તારૂં મૃત્યુનું સુખ મને આપ, પરંતુ નિર્ધનતા કરતા મૃત્યુ શ્રેષ્ઠ છે એમ સમજીને તે ગમ કાઢ પણ્યો બોલ્યું નહિ,” કવિએ આ રૂપક ગોઠવવામાં નિર્ધન અવસ્થાનો તાદશ ચિતાર આપ્યો છે. પૂર્વે ઘણા પાપ કર્યા હોય એ જ નિર્ધન થાય છે, એવું લોકો કહે છે તે શું સાચું હશે ?

મેં વાચ્યું હતું કે સતી સાવિત્રીએ પોતાના ધર્મના બળે યમરાજ પાસેથી સ્વામીની જીવંત ખરિદી લીધી હતી, પરંતુ હું પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક કહું છું કે મારી પેઠે પતિના જીવન માટે મૃત્યુની સામે કોઈએ પણ યુદ્ધ કર્યું નહિ હોય. મને લાગે છે કે એ સત્યયુગનો યમદેવ આટલો બધો નિષ્કૃંહ-નિર્દય નહિજ હોય ! મારા પતિના જીવન-રક્ષણ માટે મેં મારૂં સમગ્ર આપી દીધું હતું કાંઈ પણ બાકી રાખ્યું નહોતું મરણ કરના પણ અધિક વેદના મેં હંમેશાં ભેગવી છે સાવિત્રીએ પોતાનો ધર્મ સાચી રીતે જ મેળવ્યું તે મેં મારૂં સર્વસ્વ વેચીને મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો એના જેવા જ હેતુથી મેં મારા સતિત્વનું અલ્પિશાન આપ્યું, છતાં પરિણામે મેં સમગ્ર ગુમાવ્યું

હું અહીંનીએ ન રહી અને ત્યાંનીએ ન રહી । “ઘોખીનો કુતરો નહિ વાટતો કે નહિ ઘાટતો,” એવી જ મારી દશા થઇ ગઇ છે, પણ એ મારા નાથ । એ મારા પ્રભુ । જે પરભૂમિમા તમે ગયા છો, ત્યાં મારા વિના કોઇને તમારી સેવા કરવાનો અધિકાર નથી. મારો અપરાધ માફ કરી ત્યાં તમે મારો સ્વીકાર કરશો કે નહિ ? મેં જે કાંઈ કર્યું છે તે હું મારા હૃદયદેવ, કેવળ તમારા માટેજ એ બધું કર્યું છે । હું આજ તેની ક્ષમા માગુ છું સસાર કે સમાજની આગળ મારો કાંઈ વિશેષ દોષ નથી નાથ । મેં જે ચાતના નિગતર સહન કરી છે, તે તમને કદી જણાવી નથી. તમારી માફગીની પિંડા હું નિરર્થક શા માટે વધારું ?

કેળવણીખાતાના નિર્દય, કદગંહીન અધિકારીઓએ ચાલતા પગારે તમારી એકપણ દિવસની ગજા મજૂર કરી નહિ । જે નોકરી માં તમે લોહીનું પાણી કરી નાખ્યું, તે નોકરીમા મરણ વખતે પણ તમારી કદર થઇ નહિ । શિયાગુરુનો ઉચ્ચો ધધો કહી તમારા જેવા નિર્દોષ તરૂણોને તેમા હોમનારા અને એક ધાટીના જેટલો કે મજૂરના જેટલો પગાર આપી કેળવણીનું કઠીન કામ તેમની પામેથી લેનારા એ ખાતાના અધિકારીઓને મારે શું કહેવું ? તમે એ ધધો ન લીધો હોત તો આજ તમારી કે મારી આવી દશા ન હોત । અરેરે, ટુકા પગારમા પૂરતો નિર્વાહ ન ચાલતો હોય ત્યાં પોષ્ટિક ખોરાક અને ઓસડવેસડનો પ્રમદ ક્યાથી કરવો ? આપણે ગામડામા રહેતા હતા, ત્યાંના હવાપાણી સારા હતા, પણ શું કેવળ હવાપાણીનું સેવન કરીને જીવી શકાય છે કે ? શિક્ષકવર્ગની આર્થિક નિર્ભગતાનું નિરીક્ષણ કર્યા વગર ‘શિક્ષકે દેશસેવા કરી,’ ‘શિક્ષકે લોભ ન રાખવો,’ ‘શિક્ષકે પરમાર્થી થવું’ વગેરે ઉપદેશ આપનારાઓને હું સ્પષ્ટ જણાવું છું કે શિક્ષક એક મનુષ્ય છે, તેને સસાર વ્યવહારમા રહેવાનું છે મેં તમારા પત્રજીના ધધા ઉપર એ મારા પતિ । ગાડી ઘોડા દોડાવવાની આશા બિલકુલ નહોતી રાખી, પણ તમારા જીવનની

આશા એ ધધા ઉપર ગખવાનો તો મને હક હતો ને ? હાય, મારો એ હક ચાલ્યો ગયો. ' તમારો અધિકારી કે'યુગી ખૂની અને ખુશામત પ્રિય હતો તમાગ જેવો સરલ અને મીઠો માણુમ એની પાસે શી રીતે લાગવગ મેળવી શકે ? જો તમે વધવિધા કે આપધોપચાર જાણતા હોત તો તમારી દાદ એ જડગ સાબળત, કાચુ કે એ કપગી અને એની સ્ત્રી નિરતરની માદગી ભોગવતા હતા અને તેથી જે શિક્ષકો નોકરી સાથે ખાનગી રીતે વૈદુ કરતા તેમને તે મારો લાભ આપતો, કેમકે તેથી તેને તથા તેની સ્ત્રીને મક્કન દવા ખાવાનો લાભ મળતો. ' અરેરે, લોભથી ભરેલા એક પામગ અધિકારી પાસેથી તમે ન્યાયની આશા રાખી છેવટે મોતને આધીન થયા, છતાં ન્યાય ન મળ્યો, પણ શીકર નહિ, ઇશ્વરના દરનારમા તમને જરૂર ન્યાય મળ્યો હશે. ' મારૂ હૃદય મને સાક્ષી આપે છે કે પ્રભુને લા અવશ્ય તમારી ઉચી કદર થઈ હશે. '

મારૂં તો જે થવાનું હતું તે થઈ ચૂક્યું આવડા મોટા સમૃદ્ધ શહેરમા મને એક પણ લોહીમાસવડે ધડેલું હૃદય મળ્યું નથી. ' ચુના અને પત્થરની મોટી મોટી કલાહીન મિન્ટીંગો જેવા અહીંના શ્રીમતોના હૃદય પણ પત્થરમય બની ગયા છે. ' ગરીબના આસુડાઓ તેમના વજ્ર હૃદય ઉપર જરા પણ દયા નીપજની શમતા નથી શ્રીમતોના દ્વારમા હું મિખારિયું બની લટકવા લાગી, પણ બીખના હાણા કદી શીકે ચડયા છે કે ? વળી મારા જેવી તરણુ બાઇડીના ભાગ્યમા સુખેથી બીખ માગવાનુએ કયા લખેલું હતું ? રસ્તે જતા નડારા પુરુષો મારો માર્ગ રોકી ઉભા રહેવા લાગ્યા ખિ-ભત્તે શમ્દોથી અને આશ્લલ એષ્ટાઓથી મને પજવવા લાગ્યા દરેરાજ સાજે મારી બીખની તાબડી અપમાન અને તિરસ્કારના ભારથી એટલી બધી ભારે થઈ જતી કે તેની યાતનાના બોભથી બચવાનો મને એકેય માર્ગ જડતો નહિ. ' મારા જેવી અભાગિનીને જીવનમા ઝેર મેળવીને જેણે મળક કરી તેને દુનિયા કયા નામથી

બોલાવે છે ? ભગવાન કે ભાગ્ય ? ! મારી અવદશા કરીને જેણે આનંદ મા'યો, તેની મસ્કરી કરીને આજ હું મરૂ છું બા યદેરીના ચક્ર ઉપર ઉપહાસ્ય કરીને આજ હું દુનિયામાંથી પ્રયાણ કરૂ છું.

મારા સ્વામી ! તમે મરવા છતા જીવતા છો. તમારી સેવા કરવા મેં જે અવળો માર્ગ લીધો હતો તે તમે કદાચ નહિ જાણતા હો, પરંતુ ઓ પ્રભુ ! મારા માટે એ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ હતો જ નહિ ! તમારી વેદના ઓછી કરવાનો, તમારા માટે ઔષધ તથા અન્ન મેળવવાનો એ સિવાય બીજો માર્ગ નહોતો મારા બધા પયનન વ્યર્થ બનાવી, આ ઉપરથી ઉજળી પણ અદરથી મેલી, સડેલી, ગંધાતી મુખનગરીની હૃદયહીન પ્રજાએ મને હાથ ઝાલીને કહ્યું હતું કે-આ તારો માર્ગ ! શહેરનો વિવક્ષણ કોલાહલ ગભીર હાસ્ય હસીને મને દેખાડતો હતો કે-આ તારો રસ્તો ! ! જે સ્થળે દયા પણ વેચાતી હોય, તે સ્થળે એ દયા ખરિદવા સારૂ આ યૌવનધનથી ભરેલા શરીર સિવાય મારી પાસે બીજું કાંઈ સાધન નહોતું ! સ્વામીની સેવા-શુશ્રૂષા માટે મેં છેવટ તેને વેચી દીધું, પણ હું સ્વામીનું જીવન બચાવી શકી નહિ ઓ નાથ ! તમારા અર્થે મેં જે ગુમાવ્યું છે તે માટે મને જરાયે દુઃખ થતું નથી. મારા પ્રભુની સેવામાં સર્વળ સમર્પણ કરી, ઈશ્વરના ચરણમાં મારા સર્વસ્વનો ભોગ આપી હું કૃતાર્થ થઈ છું ખેદની વાત માત્ર એટલી જ છે કે જેણે મારૂ બધું હુંડી લીધું તેણે તમારૂ જીવન બચાવ્યું નહિ ! !

મારો આત્મા એ વખતે કેવળ લક્ષ્મીને ઇચ્છતો હતો પાપપુ-રુષના સરવાળા-બાદબાકી કરવાની મારામાં બુદ્ધિ નહોતી. ધર્મ જડ પુનઃકોમાં લખેલા હોય છે નીતિ અને ધર્મના થોથા વાચનારાઓ માણસના આત્માને ઉકેલી શકતા હોય તો આજે કેટલો અધર્મ થતો અટકી પડે ? હે નાથ ! મને હવે એવા સ્થળમાં લઈ જાઓ કે જ્યાં સમય સસાગના દુઃખને મારી ઉપર લેવાના સુખમાં મત્ત બની હું /યાં કરૂં ! આખા વિશ્વના સતાપ જ્યાં મારા લોહીને ગરમ બનાવી

રાખે, અને અનત વિશ્વવેદના મારા મગીતની મામઝી બને ' જ્યાં એક માત્ર તમેજ માગ માથી હો, અને સર્વ પ્રાણીઓની ઇચ્છા માગમા એકઠી મળી તમાગે સાથે પ્રણય કરવાની શક્તિ આપે, વળી જ્યાં જીવનનું જીવન મારૂ જીવન હોય અને મર્યાદિત જીવનને બદલે અસીમ જીવન મેળવી હું તમારી સાથે નિત્ય નવી નવી ક્રિડા કર્યા કરૂં, પણ હાય' એવું માગવાનો શું હવે મને અવિકાર છે ?

મારૂં અધ પતન શી રીતે થયું તે અહીં મારે સત્યને અવલખી સંક્ષેપમા પણ જણાવવું તો જોઈએ જ ' મારો એ સમય એવા પ્રકારનો હતો કે મારા દુરમનને પણ પ્રભુ એવા દિવસો ન દેખાડે ' પતિ પથારીવશ, મુમઘ સરખું અબ્બણું શહેર, પામે એક ડુડી બદામની પણ સિંચક નહિ, ઘરમા હરમાન હડીયું કાઢે અને હાથા કુસ્તી કરે એવી સ્થિતિ અને હું એક યૌવનવતી અમળા, એટલે એ વખતે મારા મનની કેવી દશા થઈ હશે એની વાચકેએ જ કલ્પના કરી લેવી એક દિવસ પાસે યોડા પૈસા હતા નેપણ ખરચાઈ ગયા માઝ ધર્મ ચાલ્યું ગયું હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને મ્વામી ન જાણે તેમ એક ખૂણામા જઈ ડૂસકા ભરીને હું રડવા લાગી

અમારી એરડી જૂની હતુમાન ગરીબા બાસ મૂળશ કરના માળામા પહેને દાદરે હતી જાણીના ડૉક્ટર જસાણીનો એક કમ્પાઉંડર નામે ધનજી અમારી બાગુની કોટડીમા ગહેતો હતો જે વેળાએ હું રડવા લાગી તે વખતે એ પોતાના હાથમાનું કામ પડતું મૂકી, મારા ડૂસકા સાબળી તરત મારી પાસે આવી મને પૂછવા લાગ્યો મેં એને મારી નિર્ધનતાની વાત કહી દેખાડી તે જાતનો લુહાણો હતો અને ડૉક્ટર જસાણીની પાસે તેનું સાઝ માન હતું મારી બધી દુખકથા મેં તેને કહી સમજાવી અમે એ માળામા બે મહિનાથી આવીને રહ્યા હતા, પણ કોઈના વિશેષ પરિચયમા આત્મા નહોતા આજ દુખના અતિથય ભારથી ધનજીની પાસે મારૂં નિર્મળ હયું એકાએક આવી થઈ ગયું તેણે એ વખતે વાચિક આશ્વાસન આપી, ધર્મ ધરવાનો મને ઘટતા શબ્દોમા ઉપદેશ આપ્યો.

ખીન્ને દિવસે સવાગમ્મા તે બજારગાથી એક લોટામા સુન્દર ચહા લઈ આવ્યો અને એક કપ મારા સ્વામીને તથા એક કપ મને આપી પોતે પણ અમારી ઓરડીમાજ એક કપ ચહા લઈ પીવા માટે બેસી ગયો મને તે એ વખતે બહુ સારો માણસ જણાયો એની વાત કરવાની ઢબ સંપૂર્ણ અનુકંપા ભરેલી હતી મારા દુ ખની અતિશય-તાથી એના હૃદયને આત્રાત થતો હોય એમ મને લાગ્યું તે ચહા પી રહ્યા પછી પોતાની ઓરડીમા ગયો અને દશ રૂપીઆની નોટ લાની મને આપી એક દૂમતા માણસને લાકડાનો કકડો હાથમા આવે અને જેટલો આનંદ થાય, તેટલો આનંદ મને એ ધનજીના દશ રૂપિઆ મળવાથી થયો મે તેનો ઉપકાર માન્યો અને ઈશ્વરને પણ હજારો ધન્યવાદ આપ્યા. તે દિવસે સાજના છ વાગે તે પોતાના શેઠ ડૉક્ટર જસા-જીને માગ પતિની તબિયત દેખાડવા તેડી લાવ્યો ડાક્ટરે તેની સાથે કેટલીક અંગ્રેજીમા વાતો કરી હું તે કયાથી સમજી શકું ? મારા પતિની ચિકિત્સા કરી, મને કેટલીક જરૂરની સૂચનાઓ આપી ડાક્ટર ચાલ્યા ગયા તેમણે મારી પાસેથી ન લીધું ગાડીનું બાકુ કે ન લીધા ફોના પૈસા ! ધનજીએ પણ પેમેન્ટ પાખાવ્યો નહિ ! મારા ધરની તેમણે મકનજી વિઝીટ લીધી ! તેમના ગયા પછી ધનજીએ તેમની સાથે અંગ્રેજીમા કરેલી વાતચીતનો સાર મને કહી સંભળાવ્યો એની વાતનો ભાવાર્થ એ હતો કે માગ પતિને કોઈ ધર્મોદા હોસ્પિટલમા લઈ જવા

પ્રથમ તો મને એ સલાહ ન ગમી, પણ બે દિવસ સુધી વિચાર કર્યા પછી ધનજીની સલાહને અનુસરવાનું મને યોગ્ય જણાયું એ ચાલાક લુહાણો તરત એક બાડાની ચિકિટોરીઆ કરી લાવ્યો અને તેમા માગ પતિને ધીમેથી સુવાડી અમે જે જે હોસ્પિટલમા લઈ ગયા મારા માથા ઉપરનો કેટલોક બોજો હલકો થયો ધનજીએ મારા પતિની હોસ્પિટલમા ચલાયોગ્ય ગોઠવણ કરી આપી હું કેટલોક અશે ચિંતા ગહિત ખની

હૉસ્પિટલમા મારા પતિની મગબર ગળજી ભરેલી મારવાર તો નહોતી થતી, પણ મારી કમાલની કોટડી કરના ત્યા તેમને ખુશી સ્વન હવાનો સારો લાભ મળતો હતો. હું હમેશ એ વખત એમને જોવા જતી ને કમ્પાન્ડરોને એમની તબિયતના પરિણામ માટે પૂછતી, પણ મને કોઈ સાચી હકીકત કહેતા નહિ. મારૂ મન ઉદાસ થતું, ત્યારે ધનજી કઈ કમ વાતો કહાડી મને ચિંતામાંથી નિર્મુક્ત કરવાનો પ્રયાસ કરતો. તે મારી ઓરડીમા આવી આમ તેમના ગપાટા હાકતો, અને મારે જ્યારે જોઈએ ત્યારે પસાની છૂટે હાથે મદદ કરતો. એના ઉપકારતળે હું વધુ ને વધુ દગાતી જતી હતી. મારી આર્થિક ચિંતા હવે તદ્દન ઓછી થઈ ગઈ હતી. પ્રથમ માત્ર મન જે બહુજ ઉદાસ રહેતું હતું, તે હવે પ્રકુલનાનો કામકે અશ ધારણ કરવા લાગ્યું. ખાવાપીવામા અને પ્રથમના જેવું દુખ નહોતું કદી કદી ધનજી પોતાને માટે મારી પાસે રસોઈ કરાવતો અને તેનો બધો ખર્ચ તે આપી દેતો. હૉસ્પિટલમા તે મારી સાથે મારા પતિને જોવા આવતો, ત્યારે બાડાની વિક્ટોરીઆ કરી લેતો, અને તેનું બાડું તે આપી દેતો. તેની સાથે ગાડીમા બેસતા પ્રથમ તો મને સંક્રામ્ય થતો, પણ તેની ઉદારતા અને પરોપકારિતા તરફ લક્ષ આપતા મારો એ સંક્રામ્ય ચાલ્યો જતો. રાત્રે હવાખાનામાંથી પાછા આવતા તે કોઈ કોઈ વખત ગ્રાંટ-રોડ તરફ, ફ્રેચ પૂલ તરફ અને ચોપાટી તરફ ગાડી હકારાવતો, અને મુબઈ નગરીનું વિવિધ દરમ્ય મારી નજર ઉપર લાવવાની કોશિશ કરતો. એક દિવસ તે મને આમ્રહ કરીને નાટક જોવા તેડી ગયો. મે જીવન ભરમા કદી નાટક જોયું નહોતું. હું નાટક જોઈને ખૂબ ખુશી થઈ ગઈ. જ્યાંસુધી મે નાટકશાળા કે નાટક નહોતા જોયા, ત્યાંસુધી મને તેના તરફ પ્રીતિ થઈ નહોતી, પણ એક વખત જોયા પછી એ દિશા તરફ. મારૂ આકર્ષણ વધવા લાગ્યું. ધનજી એને માટે તૈયાર જ હતો. મે એના પસાવડે ઘણા બેસેા જોયા હતા.

હું હવે બે ત્રણ દિવસે મારા પતિની તબિયત જોવા જતી,

અને તેમા જ્યારે કાઈ સુધારો ન જણાતો ત્યારે મને ખેદ થતો, પણ ધનજી તરત મારા એ ખેદને હડાવવા કહ્યને કાંઈ વાતો કાઢતો અને મારે શોક જૂલાવવા મથતો પ્રથમ માગ જીવનમાથી આશા, પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહનને બદલે એકલા વિસવાદી રૂઢનસ્વરો મળતા હતા તે હવે બધ થવા લાગ્યા નદી સાગર તરફ વહે, તેમ મારી હૃદયવૃત્તિઓ આશાના અતકર્થ સાગર તરફ વહેવા લાગી મને દુનિવાદારીના કૂડ-કપટનુ ભાન નહોતું હું એક ગામડામા ઉછરેલી અને ગામડામા ગહેલી ભોળી સ્ત્રી હતી મને મુબઈ નગરી પ્રથમ તો ઇંદ્રિયુરી જેવી લાગી ' પણ પછીથી મેં જોઈ લીધું કે શ્રીમતોના છોકરાઓને અસયમી વિલાસી જીદગી ગાળવાની સગવડ માટેજ આ સંઘળી ધમાલ છે ' હું એ ધમાલમાથી મારૂં જીવન વ્યક્તિત્વ સ્થાપી શકી નહિ ' મને અહીં કમનસીબે પ્રવાહપતિતા થવાનો સમય જ આવી મળ્યો '

કેટલાક દિવસો ધનજી સાથેના નિર્દોષ આમોદપ્રમોદમા રીતી ગયા એક દિવસની વાત છે મારી ઓરડીમા રાતને વખતે બારણા અદરથી બંધ કરીને હું સૂતી હતી કૃષ્ણપદ્મની તે કાળમુખી રાત હતી ' મધરાતને વખતે કોઈ અજાણ્યા પુરુષનો મારા શરીરને સ્પર્શ થયો હોય એવું મને સ્વપ્ન લાગ્યું મારી આખો એકદમ ઉઘડી ગઈ મેં શું જોયું ? મને તે સ્વપ્ન નહિ પણ સાચી વાત લાગી હું બેબાકળો ઉભી થઈ ગઈ કોઈ દિવસ નહિ અને આજે ધનજી આમ રાતને વખતે મારી ઓરડીમા શા માટે આવ્યો હશે ? હું વિચારમા પડી ગઈ તે મારી ઓરીદશા જોઈ ધીમેથી કહેવા લાગ્યો- ' મણીમાઇ, ગમ-ગમને જૂમ પાડશો તો નકામા આખા માળામા રજોત થશે તમારી ઓરડીના બારણા બંધ છે, એજ રીતે મારી ઓરડીના બારણા પણ અદરથી બંધ છે બન્નેની વચ્ચેનું બારણું ઉઘાડીને હું તમારી પાસે આવ્યો છું, એટલે આ વાત કોઈ જાણી શકે તેમ નથી માળામા આજ કેટલાક દિવસથી આપણા સબધમા લોહો છાની છાની ખરાબ વાતો કરેછે, એટલે હવે નીતિનો ખોટો આડબર રાખીને બેસી રહેવું એ

આપણા બન્નેના હકમા નુકશાનકર્તા છે તમારી ઉપર દયા રાખવાથી માફ અદનામ થયું છે, તેથી હું એનો લાભ લીધા સિવાય રહેવાનો નથી જુઓને આ દુનિયામા કાણુ ચોખ્ખું છે ? એ તો પૃથ્વી સારી છે કે બધાને ચાલવા દે છે, બાકી લુગડાની અદર તો સહુ નાશુ છે ।’

થયું નિરૂપાયે હું તેની ઇચ્છાને વશ થઈ. એના ઉપકારતળે દબાએવી હોવાથી હું બોલી પણ શું શકું ? કલાક પછી તે જ્યારે પોતાની કોટડીમા ચાલ્યો ગયો ત્યારે મને મારી મૂર્ખતા અને અસાવધતા ઉપર પુષ્કળ તિરસ્કાર આવ્યો, પરંતુ એ રાડયા પછીનું ડહાપણ હતું ખરું કહું તો કેવળ સ્મશાનસ્થાન હતું આજે દિવસના હરકોઇ વખતે મારી ઓરડીમા આવીને ધનજી વચ્ચેના બારણાની મારા તરફની સાક્ષળ ઉઘાડી ગયો હોવો જોઈએ, કારણકે મુમઘના મળાઓમા પાસે પાસેની ઓરડીઓમા વચ્ચે આવા દ્વાર હોવાથી બહારના બચકર બનાવો બનવાની વાત મેં સાબળી હતી મારા સબધમા આજે એ સાબળેલી બીના અક્ષરે અક્ષર સત્ય થઈ

નીચ માણસના હાથતળે દબાયાથી કેવી દુર્દશા થાય છે, તેનો મને આજે સારો અનુભવ થઈ ગયો હું અનીતિને માર્ગે ચડી ગઈ માફ એ વખતથી અધ પતન થતું ચાલ્યું. દુર્ભાગ્યના યોગે પાપી પેટ માટે મારે અનુચિત ધંધો વીકારવો પડ્યો. ધનજીએ મારા જીવનની છેક પાયમાલી કરી નાખી હૉસ્પિટલમા લઈ ગયા પગ દોઢ મહિને મારા સ્વામીનું મૃત્યુ થઈ ગયું, ત્યાં સુધી તો ધનજી સાચે મારો ગુપ્ત વ્યવહાર સારો રીતે ચાલ્યો, પણ પછી તે નાધીબાઈ નામની એક શ્રીમત ભાટીયાણીના પ્રેમપાશમા પડવાથી મને વિવિધ પ્રકારે દુઃખ દેવા લાગ્યો હું ભોળી હતી. મુખ્ય શહેરથી અજણી હતી મારી અજ્ઞાત અવસ્થાનો લાભ લઈ ધનજીએ પોતાના એક મિત્રની મદદથી મને નીચ ધંધો ચલાવનારી એક રાક્ષસિણીના હાથમા વેચી દીધી પ્રથમ તો હું એ સમજી શકી નહિ, પણ જ્યારે એ બાઈએ મને શરબ્યાત અધમ ધંધો કરવાની શરબ પાડી, ત્યારે મને મારી પરત્રદશાનો ખ્યાલ આવી ગયો.

મુમઝમા કેટલીક સ્ત્રીઓ અને પકાણો નાની ઉંમરની છોકરીઓને તથા અનાથ નિરાધાર સ્ત્રીઓને ઉપાડી લાવી, ડ્રસાવી, લાવી અગર ખરિદી લાવી તેમની પાસે હલકો ધંધો કરાવે છે અને જોર જૂલમથી તેમને આડે રસ્તે ઉતારી એમના ઉપર પોતાના જીવનનો નિર્વાહ ચલાવે છે. પોલિસ લોકો બહુધા એ પ્રકાર જાણના હોય છે, પણ તેઓ એ ગુલામી વ્યાપાર કરનારને કાઈ શિક્ષા કરાવતા નથી સમાજના સભ્યોનું ધ્યાન તો આ બાબત તરફ જાયજ શાનું ? તેઓ તો આવી વાત કરતા પણ અલગાઈ જાય છે સસારમા મનુ થેાને નીનિ તથા ધર્મ-શાસ્ત્રના જ્ઞાનની જેટલી જરૂર છે, તેટલીજ જરૂર અધર્મ તથા અનીતિના માફા પરિણામોના જ્ઞાનની પણ છે જો હું મુમઝ નગરીની આ રાક્ષસી કૂતરાના બનાવો જાણુતી હોત તો આવી રીતે મારી જીદમીની ખરાબી થવા ન દેત ધણી સ્ત્રીઓની જીદમી મારી પેડે અજ્ઞાનતાને લીધે જ ધૂળમા મળી જાય છે

“મુમઝ જેવા સમૃદ્ધ, ઉદ્યોગી, સુંદર અને આકર્ષક શહેરમા ખરાબમા ખરાબ અને ઘણો અધર્મ ધંધો ખુધી રીતે ચાલે એ મુમઝના શહેરીઓને લજવનાર અને આખા હિન્દની પ્રથમ પક્ષિતનો ગણાતી મ્યુનિસિપાલિટીને નીચું જોવડાવનાર છે અતિ અસોસની વાત છે કે શરીરના, નીતિના અને દ્રવ્યના તુકસાનના મૂર્ખપ આ અવસાય તરફ સમાજનું ધ્યાન બહુ ઓછું દોરાયુ છે વ્યભિચારનો સડો બધા દેશમા ફેલાએયો છે યુરોપમા પણ તેનો પ્રચાર થએલો છે, પરંતુ ત્યાં તેની વિરૂદ્ધ લોકોના વિચારો ખૂબ ફેળવાયા છે અને કાયદા તરફથી અટકાવ મૂકાયા છે આ દેશમા તો બન્ને બાબતમા અતિ યોરો પ્રયત્ન થયો છે

મુમઝના મધ્ય ભાગમા દ્રામ્વે લાઇનના ફાકર્જેડરોડ, ફેરાસરોડ અને તેની પાસેની અનેક ગુલીઓમાથી છાતા બધ કર દોરોતો એક એવો પ્રવાહ વહે છે કે તે ત્યાંથી સમગ્ર શહેરમા પ્રસરે છે એ સ્થાનો વેશ્યાઓના વરોથી ભરેલા છે ત્યાં હિંદી, યુરેઝીયન અને જાપાની સ્ત્રીઓ

ગડે છે વેશ્યાઓ પોતાની ખારીઓમા ઉભી રહીને ગ્રાહકોને ખુશી-
રીને ગતને વખતે ખોવાવે છે અને તેમના દવાલો ગથીઓમા
રીને વિષથી પુરપોને શોધી લાવે છે વત એટલેવીજ અટકતી નથી
આ પબ્લિક વેશ્યાગૃહો ગુલામીના, અધમતાના, ગુન્હાઓના અને
દંદોના મુખ્ય થાણા થઇ પડ્યા છે તેમા રહેતી વેશ્યાઓમા સેકડે
૬૦ ટકા ગુલામી દશા ભોગવે છે ખાળપણમા તેમના માખાપોએ
અથવા કોઈ બીજાઓએ થોડા પૈસા લઇને તેમને વેચેલી હોવાવી
તેઓ મુદ્દત સ્વતંત્રતા ભોગવી શકતી નથી આ નરકાગારમા
દરેક જાતના લોકોને મારક આવે એવા ધરો છે, તેમાના વીમેક ધગ
યુરોપીઓને માટે છે એ ધરોમાના ચાર પ્રથમ વર્ગના, ચાર મધ્યમ
વર્ગના અને બાકીના ત્રીજા દરજ્જાના છે પહેલા વર્ગના ગૃહો
શ્રીમંતોનાજ ઉપયોગમા આવે છે આ ગૃહોમા ૨૮ યુરોપિયન, ૨૩
યુરેઝિયન તથા દેવી ખ્રીસ્તિ, ૫ મેરીરીયસ અને ૩૩ બગદાદતી
યાહુદી સ્ત્રીઓ ગડે છે આમા પહેલા તથા બીજા દરજ્જાના ધરોમા
વ્યવસ્થા તથા ચોખ્ખામ્મ બહુ સારી રાખવામા આવે છે અને આગે
ગ્યના નિયમો પઞાય છે સ્ત્રીઓને મળતા નાણામાવી અર્ધા નાણા
ગૃહધણી રાખે છે

જાપાની વેશ્યાઓના ધરો ૩૪ છે અને તેમા ૮૦ વેશ્યાઓ
રહે છે આ ધરોમા પણ તદુરસ્તીના નિયમો સચવાય છે
માત્ર હિન્દીવેશ્યાઓજ પશુના જેવું જીવન ગાળે છે તેમના ધરોની
સખ્યા ૮૩૦ ની છે, તેમા હિન્દુ, મુસલમાન, બગદાદી અને યાહુદી
વગેરે જાતીઓની લગભગ ૫૦૦૦ વેશ્યાઓ રહે છે આમાના માત્ર
થોડા ધરોજ સારી સ્થિતિના છે, બાકીના ધરો તો એક પ્રકારની
એવી ભયકર ખીણો છે કે જ્યાં માણુમે ધણો નીચ ધધો કચવા
મારૂં રહે છે અને અધમતામા પોતાના જીવન વેડશી નાખે છે આવા
ધરોના માલિકા વેશ્યાઓની જે કમાણી આવે છે, તે સઘળી પોતે
રાખે છે, અને તેઓને માત્ર ખોરાક તથા કપડાજ આવે છે । ખડૂં

કહુ તો તેઓ તેમને ગુલામની દશામાજ રાખે છે વળી વેશ્યાઓને હ મેશને માટે પોતાના વાળામા રાખવા સાર એ માલિકો પેસા ધીરે છે અને જીવમા પર્યત્ દેણુદાઃ દશામા ગહેવાથી એ કમનસીબ ઓરતો ગુલામીમાથી છૂટી થઈ શકતી નથી કાયદો એવો છે કે કોઇને પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ વેશ્યાના ધધામા રાખી શકાય નહિ, પરંતુ આ સ્ત્રીઓ તે કાયદાના અજ્ઞાનને લીધે, તેમજ સાક્ષી પુરાવાની ખામીને લીધે કોર્ટનો આશ્રય લઇ શકતી નથી માલિકો તેઓના ઉપર રાક્ષસી અત્યાચાર ગુજારે છે અને પોતાનો ધધો પડી ભાગવાનો તેમને હ મેશ ડર રહ્યા કરે છે એ સ્ત્રીઓ પાનરામા પૂરેલા પથુઓના જેનીજ દશા ભોગવે છે તેમના કેદખાનાનુ બારણુ પુરુષોને અદગ લેવા માટેજ ઉઘાડવા દેવામા આવે છે આ અધારી ખીણુમા કેવા કેવા અત્યાચારો થાય છે, તેનુ વર્ણન કરતા એક મોટો યથ બરાય તેમ છે

આ વરોની આજીવનમાજ રહેનારા લોકોની નીતિમય રહેણી કરણી ઉપર કેવી અસર થાય એ કહેવાની ભાગ્યેજ જરૂર છે તેમના વિચારો અધમ કાર્યો કરવા તરફ દોરવાય છે અને પવિત્રતા જેની કોઇ ચીજ દુનિયામા છેજ નહિ, એમ તે માનવા લાગે છે તેમના બાળકો બાલ્યાવસ્થાથી સ્ત્રી પુરુષના કુદરતી ધર્મોથી વાકેફ થઇ જતા નીચ વાસનાઓથી ભરેલા બની જાય છે શારિરીક દર્દોનો પ્રચાર તો એટલો બધો થાય છે કે મને તે લખતા પણ શર્મ આવે છે આ સ્ત્રીઓમાની સખ્યામધ સ્ત્રીઓ નહારા, છાના રોગોથી પીડાતી હોય છે. અને તેના ઔષધોપચાર કરવાની કોઇ દરકાર કરતું નથી એક એક અધમ ઓરતને એક રાતમા બાર બાર, પદર પદર પુરુષોની મુવાકાત લેની પડે ત્યા જીવલેણ રોગોનો ફેલાવો આખા શહેરમા એક સપાટે વધી જાય, એ ખીના સ્પષ્ટ સમજાય તેની છે જો કે આવા ધધાવાળા કોઈ પણ સ્ત્રી પુરુષને અમુક ચોક્કસ ગતીઓમા વમવાનો હુકમ કરવાની પોલીસકમીશનરને

સત્તા છે, છતાં આવા ઘરો રાખી સ્ત્રી પુરુષોને નીચમાર્ગમાં ઉતારી તેમની બ્રહ્મતામાથી પૈસા કમાવાનું કામ મિનકાયેસર ગણાતું નથી બીજા દેશોમાં વેરયાગૃહો રાખવા એ ગુન્હો ગણાય છે, જ્યારે અહીં તો ધમધોઝગર અધમ ધર્મો ચાલે છે દયાળુ અને ન્યાયી માણુમોની ફરજ છે કે તેમને સખ્ત કાયદાઓ રચારી આ ગુલામી વ્યાપાર અટકાવતો જોઈએ મુખમાં આ હેતુઓ પાર પાડવા એક મડળ રચાયુ છે,* એ જાણુતા મને મરતા મરતા પણ સતોષ થાય છે

મુંમળના જે લતાઓમાં વેસ્યાગાર જેવા ખુદા નરક-થાનો છે તે લતાઓમાં દાઝના પીકાઓ, લોટેલો વગેરે વિશેષ પ્રમાણમાં હોવાથી હુઆ લોકો ધોળે દિવસે પણ વિવક્ષણ ધમાલ મચાવી મૂકે છે દલાલો-ભડવઠ કરનાગઓ પોતાનો શિકાર ખોળતા ચારે તરફ ભટકતાજ હોય છે કોઈ અગ્નિપગે માણુસ તેમના હાથમાં સપડાયો કે બિચારાના ભોગજ મજ્યા સમજવા ! બનમાશ માણુમો ભોળા લોકોને ભમાવી લુગી લે છે અને કેટલીક વખત માગમારી કરી તેમની અજ્ઞાનતાનો લાભ મેળવે છે વેરયાઓ તેમના કાર્યોમાં સામિન થાય છે અને રોજ રોજ એવા ભયકર ક્રમોને વધાર્યે જાય છે બે વર્ષના અવધિમાં મેં એ સધગુ જોઈ લીધું* મને એના ઉપર પૂર્ણ તિર-સ્કાર આવી ગયો છે, અને તેમાથી છૂટવાને માટે બીજો કોઈ માર્ગ નહિ જડવાથી આજે આ આપધાત કરી છૂટવાનો માગ લીધો છે સંવર્તનના શિખર ઉપરથી અવનતિની ભયકર ખાંધમાં અધ પાત થવા છતાં હજુ મારા વશપર પરાના શુદ્ધ સસ્કારો ગયા નથી દુર્ભા-અયોગે મારો અબજા તરીકેનો અવતાર બગડી ગયો છે, પણ અત્યારે મૃત્યુ વખતે નરકનો કોડો શુદ્ધ વિચારો સેવવા બાઅશાળી બન્યો છે.

હું મરુ છું શુદ્ધપણે સમાજમાં દાખલ થવાનો અધિકાર હવે મને રહ્યો નથી મૃત્યુ સિવાય બીજું કોણું મને આશ્રય આપે એવું છે ? દુનિયાને છેલ્લા નમસ્કાર કરવાનો સમય હવે નજીક આવી પહોં-

ઓ છે ઇશ્વરમા મારો ભરોસો છે કે ત દયાળુ હોવાથી જરૂર મારા પર દયા કરી મારા ગુનાહોની મને માફી આપશે હું પાપિણી છું મરતા મરતા ગર્ભપાનનું એક વિશેષ પાપ કરતી જાઉં છું, પણ શું કરું ? વેસ્થાની સતતિ માટે સમાજમા સ્થાન નથી વળી મારા ઉદરમાથી જે સતાન ઉત્પન્ન થાય તે વર્ણુસિકરણ થાય તેને હાથે પાપાયરણ સિવાય બીજું કામ બનેજ નહિ, કારણ કે બીજ તથા ક્ષેત્ર બન્ને અધમ હોવાથી તેમાથી સારા રજની આશા રાખી શકાય નહિ અને એ રીતે નડારી સતતિ ઉત્પન્ન કરવા કગ્તા તેને ગોદમાજ રાખીને મહાનિદ્રામા શયન કરવું એ હજાર દરજ્જે હું ઉત્તમ મનુ છું મારી આટલી સીમા પર્યત્ અધોગતિ થયા પછી હું શું મોટું લખને જીવું ?

મારૂં આયજી આવી રહ્યું છે ગદી ગટગમા જીવન પૂરું કરી રહી છું મારો ધર્મ મરી ગયો હતો આત્મા મરી ગયો હતો હવે જીવન શા આધારે લખાવવું ? દુનિયાના દોહડાણાઓ કહે છે કે બૃહ્યા ત્યાથી રીથી ગણવું, પરંતુ મારે કઈ પૃથ્વી ઉપર ઉભા રહીને મારી ભૂલ સુધારવી ? ધર્મ અને નીતિનો ઇન્કાર ગાખી બેઠેલી હિન્દુસમાજમા તો મારા માટે ધ્યાન નથી, તો હવે કયો કર્તવ્યમાર્ગ મારે ગ્રહણ કરવો ? આ જીવન એવું ભગનાથ બની ગયું છે કે પહેલામા પહેલી પળે હું મૃત્યુને વહાલથી ભેટવા તેચાગ બની છું આ જગતનો જે કોઈ નિયતા હોય તો તેને મારી એટલીજ વિનતિ છે કે તે મૃત્યુના દૂતોને સત્વર મારી પાસે મોકલી આપે ! દેશમાથી નીતિભ્રષ્ટતાનો ધધો અટકાવવાની કેામને પણ સુમુદ્ધિ પેદા થશે, તો મારા આત્માને તેથી સતોપ થશે, કારણ કે એ ધધોજ મારા મોતનું કારણ બન્યો છે

મુખ્યમંત્રીના દાદર વિભાગ ઉપરના કેડલ રોડ ઉપર મુક્તિ-દેશની એક સ યા છે તેમા અધમ રમ્તેથી સુધરવા ઇચ્છતી સ્ત્રીઓને રાખવામા આવે - જુદે જુદે સ્થળેથી પૂટીને સ્ત્રીઓ

ત્યા આવે છે કેટલીકને તો પોલીસ ભયકર સ્થળોએવી લઈ આવે છે એક વેળા એક પળખી છોકરીને તેને ઘેરથી ફસાવીને મુજબમા લાવી વેશ્યાના ઘરમા રાખવામા આવી હતી પોલીસે સરાય પડતા તેના મામાપોતી શોધ ચલાવવા માડી અને એ છોકરી મુક્તિ-ફેજવાળાને સોપી ત્રણ મહિને તેના મામાપતો પત્તો લાગ્યો ત્યારે તે તેમને પાછી મોપી દીધી આમ કેટલીક સ્ત્રીઓને મીથનરીઓ મદદ કરે છે, પણ મારા હૃદયનુ દુખ એટલુ બધુ વધી પડ્યુ છે કે હુ એવી મદદ લઇને પણ જીવી શકુ તેમ નથી મે ઝેર પીધુ છે મારા અપવિત્ર અગમા તે ખરેખર વ્યાપી જશે કે તગત આ મલિન દેહમાથી જીવ જુગે પડી જશે વાતાવરણમા હવે અવનવા દશ્યો દેખાય છે અનુમાન કરુ છુ કે મારો મજબુતી આશા પૂર્ણ થવાને હવે વધારે વાર નથી ખતે તેથી આ જીવનનોષ આટલેથીજ પૂરી કરી પ્રભુ ભજનમા લાગી જાઉં બસ, હરિ ઓં ।

+ + + + +

ઉપરની નોંધપત્રી મારા સ્વામી કે જોઓ પોલિસખાતામા નોકર છે તેમના હાથમા આવી છે એમાની મધળી હડીકત કરુણસથી ભરેલી છે મરનાર બાઇએ પોતાની કલકિત આત્મકથા લખી સમાજની પામે એક ગૂઢ પ્રશ્ન રજુ કર્યો છે

હિન્દુધર્મમાથી સાચી દયાનો અત્યારે કેટલો દુરઢેદ થતો જાય છે, અને વેશ્યાના પ્રશ્નને તિરસ્કરણીય ગણવાથી કેટલી પાયમાલી થાય છે, તેનો આ આત્મકથામા જીવત ચિતાર આપ્યો છે. લગભગ સૌએ સ્વીકારેલી એવી કેટલીક સ્ત્રીઓના મૂળ ધણા ઉડા પેડેલા છે ખરા, પણ તેમા ભયકર સડો પેડો છે જ્યાસુધી એ સડો દૂર કરવામા નહિ આવે, ત્યાસુધી સમાજમા અધેર મચેલું રહેશે

જગતની ખીજ સમાજે જ્યારે સ્વતંત્ર જીવનના સમાર ભો ઉજવે છે, ત્યારે આપણે તો ઉદાસ મુખે તે તરફ જોઇ રહેવાનુ છે. આપણી

સ્ત્રીઓની અજ્ઞાનતા અને આત્મવિશ્વાસની ખામિ એ બે કારણોને લીધે સમાજમાં સ્ત્રીઓની કિંમત છેક હલકી રહી ગઈ છે. પોતાની બુદ્ધિથી પતિ, પુત્ર કે પિતાની આજ્ઞા વિના અમારાથી એક તસુ પણ આગળ વધાવું નથી. અમારા માનસિક ભંડારમાંથી સ્વતંત્રતાનું નૂર ઉડી ગયું છે અને તેથીજ અમારી વિશેષ ખરાબી થવા લાગી છે. અમે પ્રેમની પ્રતિમાઓ છીએ પુરુષોના કરતા નીતિ સાચવવાના કાર્યમાં અમે દૃઢ રહી રાકીએ છીએ, પણ અમને યોગ્ય શિક્ષણ મળવું જોઈએ. અમારા સાકડા પ્રેમને સમસ્ત વિશ્વમાં વહેતો કરવાની સગવડ કરી આપવી જોઈએ. અમારી સ્વાભાવિક દયાને યોગ્યરસ્તે વાળી દેશક-ભ્યાણમાં ઉપયોગી બનાવવી જોઈએ અને અમારા જીવનમાં આશા, ઉત્સાહ તથા સેવાના રંગ પૂરવા જોઈએ. સમાજમાં નિર્માણ મનના પુરુષા જેમ આસ્તેત્વ ધરાવે છે, તેમ નિર્માણ મનની સ્ત્રીઓ પણ હોય છે, પરંતુ સમાજની દશા સુધારવા માટે તથા સ્ત્રીપુરુષોને સદાચારી બનાવવા માટે યોગ્ય કળવણનો પ્રચાર જેમ જરૂરનો છે, તેમ કેટલાક અનિષ્ટ મધનોને કાઢી નાખી નવા નિયમો રચવાની પણ જરૂર છે.

વેસ્તાઓ કેવળ મુમર્ઝ શહેરમાં જ છે, એમ નથી, પરંતુ ખુદના બ્યાલચારના સાઉનબોર્ડ બારતના દરેક નાના-મોટા શહેરમાં જ સમાજસુધારકોએ આ દિશામાં ખાસ પ્રયાસ કરવાની આવશ્યકતા છે. મને લાગે છે કે પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓ આ દિશામાં સાડા કામ કરી ચક્રી પતિત-પામર સ્ત્રીઓને ઉપદેશ આપના માટે સવાભગિનીઓ તૈયાર થાય, તેમને ધધે વગાડવા માટે શ્રીમતો નાણાની કેથળીઓ રજુ કર અને સમાજનાથી જાયકોટ થએલું તેમનું સ્થાન તેમને મળે, તો હું નથી ધારતી કે વેસ્તાઓની વૃદ્ધિ થવા જ કરે.

મારા પતિને મેં મારા આ વિચારો જણાવ્યા છે. તેમની અનુમતિથી મારા ટુકા વિચારો સાથે એ બાઈની આત્મકથા જેમની તેમ

હું આજ પ્રકટ કરાવું છું એના જેવી અમાગિની-દુ ખિની અબળાની જીવનવટનાના જ્ઞાનથી પણ જો આ નિદ્રિત સમાજની આખ ઉધડશે, તો એના આત્માને અવશ્ય સંતોષ થશે

સમાજમાથી કેાણ જાણે એની કેટલીએ અજ્ઞાન અબળાઓ અકાળે દૂવેા પૂરી કે એ જાણને મરણ શરણ થતી હશે । દેશ-નયકો એનો કયારે વિચાર કરશે ? હિન્દુસમાજ એ અસમાનતાનું પાત્ર ઘોઘ નાખી કયારે પવિત્ર બનશે ? મુમઘના પડાણો અને પતિત સ્ત્રીઓ અજ્ઞાન છોકરીઓને વેચાતી રાખવાનો ગુનામી વ્યાપાર કયારે બંધ કરશે ? આજ આ પ્રશ્નો હું સારી આલમને પૂછું છું અબળા-ઓના આવા આત્મનાદ અને આપઘાત પણ શું મમાજ ઉપર અસર નહિ કરે ?

સ પાદિકા.

સરલા.

૬ કુમારિકા કે વિધવા ?

ને ભૂવ કોઈ પશુએ પણ ના કરેલી,
તે શુ હશે મુજ સલાટ વિધે લખેલી ?
શા ચત્રથી મધુ હવે સહસા મુધારી ?
કયા જોઈ જીવન તણી મુજ દિવ્ય દોરી ?

—નિર્ઝરિણી

હું ક્ષત્રિય કુમારિકા છું. કચ્છ, કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતમાં ગરા-
શીઆઓની જે એક કામ જાણીતી છે, તેમાં મેં જન્મ લીધેલો છે

મારા પિતા કચ્છના એક નાના ગામડામાં સાધારણ સ્થિતિના ગરામ-
દાર હતા સંતાનમાં તેમને હું એકની એક કન્યા હોવાથી બાળપણમાં
મને બહુ ખતથી ઉછેરવામાં આવી હતી સાત વર્ષની ઉંમરે હું
નિશાળે ભેડી હતી, અમારા ગામમાં છોકરા-છોકરીઓની જુદી જુદી
નિશાળો નહોતી, એટલે હું ચાર ચોપડી ભણી અટકી ગઈ પછી મને
તરતજ ઓઝલ-પડદામાં રાખવામાં આવી. અમારી કેમમાં આ એક
જુસ્મી રિવાજ છે. એ રિવાજ ક્યારથી અને શા માટે શરૂ થયો,
એ લાખી ચર્ચામાં હું અહીં કેતરવા ઇચ્છતી નથી, પણ ચાલુ જમા-
નામાં એ રિવાજ કેટલે દરજ્જે ઇચ્છવા યોગ્ય છે, એનોજ હું કાષ્ઠ
ઉદ્બેખ કરીશ.

રાજપૂત કુમારિકાઓ તથા સ્ત્રીઓના સૌદર્યને બીજા લોકો જોઈ
જાય નહિ અને તેમની મર્યાદા સચવાઈ રહે, એવા ઉદ્દેશ્યથી આ
રિવાજ અસ્તિત્વમાં આવ્યો હશે; પણ અભારે તો તેનો ઉલટો જ પ્રકાર
નજરે પડે છે ઓઝલ-પડદાને નામે જે બચકર અત્યાચારો અને
અનાચારો અમારા રાષ્ટ્રીવાસમાં ચાલે છે, તેનું વર્ણન કરતા આખો
મથ બરામ તેમ છે કુટીલ કાવત્રા, પૈશ્વિક પ્રયત્નો અને છૂપા
કારસ્થાનો ત્યાં મોટા પ્રમાણમાં નજરે પડે છે. આ રિવાજ ચાલુ
રાખવામાં પુરુષ વર્ગની સ્વાર્થબુદ્ધિ સિવાય બીજું કશું કારણ
નથી ગઈ બુદ્ધિઓમાં આ રિવાજ એક વિશેષ દુષ્કૃતિ કારણ થઈ
પડે છે અમારી કેમની બાઈઓથી ઘર બહાર નીકળાતું નથી, કેળુ-
સની મિલકત પ્રમાણે જગતના પ્રકાશથી અમે વચિત રહીએ છીએ,
તેથી જેમને ઘેર કામ કરનારી ખવાસણ કે ગોલી ન હોય, તેમના
ઘરના પુરુષોને જાતે પાણી ભરી લાવવું પડે છે, અને સાજ સવાર
અધારામાં નદી કાંઠે કે તળાવ ઉપર જઈ બાઈડીના ચણીયા-સાક્ષા
ધોઈ આવવા પડે છે. આ શું એ રિવાજની ઓછી વિટબણ છે ?
સાપ ગયા અને લીસોટા રહ્યા જેવી દશા થવા છતાં હજી રિવાજ
જતો નથી એ જ એક અશ્વસની વાત છે.

અમરી કોમમા વળી કન્યાઓને મોટી ઉમ્મર સુધી કુમારિકાવ સ્થામા રાખવાનો પણ એક નિધ રિવાજ છે અને તે એટલે સુધી કે ત્રીસ, ત્રીસ-બત્રીસ બત્રીસ વરસની ઉમ્મર સુધી તેમને સ સારમા જોડવામા આવતી નથી. પ્રૌઢ વિવાહના પક્ષપાતીઓને કદાચ આ રિવાજ સારો લાગશે, પણ બારિક દષ્ટિએ વિચાર કરતા તેની ભય-કરતા અને અનિષ્ટ પરિણામ જણાયા વિના રહેશે નહિ મારા મત પ્રમાણે કન્યાનુ સોળ વર્ષે તો અવરય લગ્ન કરી દેવું જોઈએ પુરુષ કરતા સ્ત્રીના શરીરમા તારણ્યની અને મદનની છટા વહેની નજરે પડે છે. પદર-સોળ વર્ષનો છોકરો બાળકમા ખપે છે બ્યારે એટલી ઉમ્મરની છોકરી ગૃહિણીપદને ક્રિયિત ગણાય છે આ કલિયુગમા તો બાર વર્ષની બાળા ગર્ભ ધારણ કરી શકે છે, તો પછી અમારી કોમની કન્યાઓને બહુ મોટી ઉમ્મર સુધી અપારણિતા રાખવી, એ શુ સલામતી ભરેલું છે ? અમારે હમેશ હલકા સ્વભાવની ખવાસણો કે વડારણો સાથે રહેવાનું છે, અને તેઓ અમારા મનની વિષમ વેદનાઓ તથા જવાળાઓ સહેલાઈથી જાણી શકે છે જે અમારી માનસિક નિર્બળતા સહજ પણ તેમના જાણવામા આવે તો તેઓ અમને આડે રસ્તે ઉતાર્યા સિવાય રહેતી નથી અનીતિના સયોગો અને સાધનો તે અમને મેળવી આપે છે અને અમારી પાસેથી દલાલીના દામ મેળવી પ્રતિદિન અમારા વિકારને તે ઉત્તેજિત બનાવે જાય છે અમારા સ્ત્રીશરીરનુ એ પાપ પ્રગટ ન થાય, તેની સવળો કળાઓ તથા યુક્તિઓ તે જાણતી હોય છે અને તેથી અમે નિર્ભયપણે પડદા પાછળ રહીને પણ સ સાર સુખનો આસ્વાદ ચાખી શકીએ છીએ જગતની દષ્ટિએ અમે કુમારિકાઓ ગણાઈએ છીએ, પણ અમારૂં ચૌવન કેટલે દરજ્જે અક્ષત રહ્યું હોય છે, તે માત્ર અમે જ જાણતા હોઈએ છીએ આ પાપનુ પરિણામ અમારે જીદગી પર્યંત ભોગવવું પડે છે, કારણ કે પરણીને સાસરે ગયા પછી પણ અમારા પ્રથમના અવળા કર્મોને લીધે અમને ગર્ભપ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી, અને અમે

સશક્ત સ્ત્રીઓ હોવા છતાં બહુધા માતૃપદથી હ મેશને માટે વચિત રહી જઈએ છીએ

હું પણ એ રિવાજ પ્રમાણે ત્રીસ વર્ષની થઈ મારી અર્ધી જીંદગી કૌમાર અવસ્થામાં જ વીતી ગઈ મારા લગ્નનો પ્રશ્ન તો મારી આગળ ધણીએ વાર આવીને ઉભો રહેતો, પણ તેથી શું વળે ? હિન્દુ સમાજમાં ઉછરેલી એક કન્યા પોતાની ભાવનાઓ શીરીતે પ્રકટ કરી બતાવે ? તેને તેમ કન્યાનો અધિકાર જ ક્યા છે ? માઝ માનસિક દુઃખ હું મનમાં જ સમાવતી ગર્મનો પડદો હજી મારા દિલ ઉપરથી દૂર થતો નહોતો આખરે મારો માતાને કાઠક મારી દયા આવી, મારૂં ભાગ્ય ખીલવાનો અવસર મને જણાવા માડ્યો મારા પિતા પાસે તેણે મારા લગ્નનો પ્રસ્તાવ રજી કર્યો અને ત્રણ મહિનાની તપાસને અંતે તેમણે મારા માટે એક સ્થળ શોધી કાઢ્યું.

અમારી ગરાશીઆની કોમમાં લગ્નનો વિધિ બહુ વિલક્ષણ પ્રકારનો છે બીજી જાતિઓની પેઠે અમારામાં કન્યાનું પાણીગ્રહણ કન્યા બહુધા વર જાતે આવતો નથી, પણ તેના તરફથી ખાકુ આવે છે પાંચ સાત માણસો એક તરવારને વરના પ્રતિનિધિ તરીકે લગ્નને આવે તેનું નામ ખાકુ કન્યાને તે તરવાર સાથે બે ફેરા ફેરવવામાં આવે છે અને પછી એ જાનના ખાડાની સાથે કન્યાને સારો કરીઆવર કરી વળાવે છે જે દહાડે ખાડાને પોતાને ગામ આવવાનું મુહૂર્ત નક્કી કરવામાં આવ્યું હોય છે, તે દિવસ સાંજને વખતે પરણતાર પુરુષ ઘોડે ચડી વાજતેગાજતે ખાડાના વેલડા સામે જાય છે આ વેલડાને બે બળદ જોડેલા હોય એસવાની જગ્યા ઉપર ચારે તરફથી બધ કરેલો રથના જેવો ધુમ્મટ હોય છે અદર તે કન્યા અને દાયજીમાં આપેલી એક દાસી-વડારણ બેઠેલા હોય છે ગરાશીયો ઘોડે ચડીને સામે આવી વેલડા પાસે ઉભો રહે છે અને દાસીને તેમાંથી નીચે ઉતરવાની સૂચના કરે છે દાસી એ વખતે બક્ષિસ લીધા વિના ઉતરતી નથી પાંચેક મિનિટમાં એને ધનામ આપી, નીચે ઉતારી તે સ્થળે

એ પુરુષ કન્યાની પાસે બેસી જાય છે પછી તેમને સામેયુ કરી ગામમાં લાવવામાં આવે છે, અને ગોર બાકીના બે ફેરા એમને ફેરવી દે છે વાયક ! આ અમારી કોમનો લઘ્નવિનિ !

હું પણ એ વિધિ પ્રમાણે ભાદરકાકાના એક ગામના તરણુ ગરાશીઆ સાથે પરણી મારા સ્વામીને ત્રણ સાતીની જમીન છે. આ મુલક ભાલપ્રદેશને નામે ઓળખાય છે. ધ ધુકા અને ઘોળકાની વચ્ચેનો પ્રદેશ એ જ ભાલદેશ ! આ જમીનમાં ધડ સારા થાય છે. અને તે કાકા ધડના નામથી દેશ--દેશાવગ્માં વખણાય છે મારા સ્વામીની કુટલીક જમીન નદી કાઠે હોવાથી બહુ ઉચી છે આગળના સારા વર્ષોમાં તેમાંથી ઘણી સારી પેદાસ આવતી હતી, પણ અત્યારે વરસાદની અછતને લીધે, તેમજ સારા ખેડુતોના અભાવથી નીપજનું પ્રમાણ ઘટી ગયું છે અમારી એકની જ આ દશા થઈ છે એમ નથી, પણ ઘણાખરા ગરાશીઆઓ હાલ 'ભૂખમેળા' થઈ ગયા છે

ખોટા ડોળદમામથી, મિથ્યા આડબરથી અને અશીલુના દુર્ચ્ચ-સનથી અમારી કોમની પ્રતિદિન પાયમાલી થતી ગઈ છે અને હજી થતી જાય છે જમાનો આગળ વગે છે, પણ અમારી કોમ પાછળ હસતી જાય છે. જે કોમે ઇતિહાસના પાને પાના ભરી દીધા હતા તે કોમમાં અત્યારે વીરશ્રીના વૃત્તાંતો વિગત થઈ પડ્યા છે કેળવણીનો અભાવ જોઈએ અમારી કોમમાં છે તેટલો બીજી કોઈ કોમમાં નહિ હોય ! પઠાન ગણાતી જ્ઞાતિઓમાં અત્યારે કેળવણી અને સુ-ધારો દાખવ થયા છે, પણ અમારામાંનું જડત્વ હજી દૂર થયું નથી ધરમાં બાર હાથનો વાસ ફરતો હોય, છતાં ખોટા અભિમાનથી અમે અમારા ખર્ચો વધારી જમીન છીએ અને કરજનો ખોજો વધી જાય ત્યારે પાચ--સાત વીરા જમીન ચટ દઈને ઓગી કરી દઈએ છીએ

અમારો પુરુષવર્ગ હિંમતવાન, ચતુર, અને સગત છે, છતાં નોકરી, ધ ધો કે ઉદ્યોગ કરવામાં હીણુદ સમજતો હોવાથી 'દાયરા' જ-માવી -ટોળે મળી ગપાટા હાકવામાં જ તે પોતાનો સમય ગુમાવે છે

અરીણુના બધાણીઓ જ્યારે અરીણુના અમલમાં ઝોકા ખાતા ડેલીઓમાં બેસી તડાકા મારતા હોય છે, ત્યારે એક પ્રકારનું રમુજ દૃશ્ય નજરે પડે છે એક તરફ નાની નાની સુદર ખસોમાં કસુખા છુટાતા હોય છે, બીજી તરફ ખારબજણા એટલે કસુખા પછી ખાવાનો સાદો નાસ્તો તૈયાર થતો હોય છે, ત્રીજી બાજુ ચળકતી સુડીઓથી મો પારી કતરાતી હોય છે અને ચોથી તરફ ' ખાર હાથનું ચીલકું ને તેર હાથનું બી ' જેવી ખોટી વાતો ચાલતી હોય છે, કસુખો તૈયાર થયે તેની નાની નાની પ્યાલીઓ અને અજળીઓ ભરાય છે અને આગ્રહથી એક બીજાને એ અમૃત પીવડાવાય છે ' અરીણુ પીતી વખતે બધાણીઓ પોતાના મિત્રોને 'રગ છે ફલાણુને' અને 'રગ છે દીકણુને' કહી યાદ કરે છે અને એ હળાહળ વિષ થોડી મુદતની હોજતને અર્થે ઉદરમાં પધરાવે છે ઉદોગ-ધંધા વિના બેઠા બેઠા ખાવાથી રાજ બોજના બહાર પણ ખાલી થઇ જાય, તો પછી આ મિયારાઓની જમીનદારીના શા હિસાબ ' દિવસે દિવસે કચ્છ-કાઠીઆવાડની આ એક લડાયક બહાદૂર કોમ ધસાતી જાય છે અને અત્યારે તેમની સ્થિતિ સાધારણ મનુરો કરતા પણ કેટલેક ઠેકાણે હલકી થઈ ગઇ છે

મારા સ્વામીની ગૃહસ્થિતિ છેક હલકી નહોતી તેમના પિતાએ મરતી વખતે માત્ર થોડું કરજ મૂક્યું હતું, પણ તે તેમણે પાછળથી ભરી દીધું હતું મારે સસારમાં સ્વામી સિવાય કોઈ આમજન નહોતું-સસરો, સાસુ, નણુદ, દિયર કે જેઠ કોઈ નહોતું

મારા સ્વામી મહુ રૂપાળા હતા તેમનું સૌન્દર્ય અનુપમ હતું સાક્ષાત્ રતિપતિ કામવેને લજવે એવી કામજુગારી તેમની કાતિ હતી હું પરણી નહોતી, ત્યાંસુધી મને મારી સ્ત્રી જાતિની સુદરતાનું અભિમાન હતું જગતમાં પુરુષો પણ આટલું રૂપ ધરાવે છે, એવું હું જાણતી નહોતી, પણ પરણ્યા પછી મારે એ મદ ઉતરી ગયો મને એમનું સૌન્દર્ય જોઈને પૂર્ણ આનંદ થયો. લગ્નની પહેલી રાત્રિએ

શરમાતા લજવાતા મે એમનો કમનીય ચહેરો જોયો. પણ તેમણે મારી સામે ધારીને જોયું નહિ તેમની ઉમ્મર વીસેક વર્ષની હતી તારૂંચ્છટા તેમના અંગે અંગમા ખીલી રહી હતી. મૂળનો દોરો હતું કૂટ્યો નહોતો, છતાં પોતે અનભિરૂ હોવાથી મને બોલાવતા નથી, એમ મે માની લીધું હું તો શર્માની મારી બોલી જ શું શકું ? ચાર પાંચ દિવસ એ પ્રમાણે વીતી ગયા. મને એમના એવા સ્વભાવની કંઈ કંઈ વિચારો આવવા લાગ્યા “ શું હું તેમને નહિ ગમતી હાઉં ? શું તેઓ જીંદગી પર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળવા પુશી હશે ? શું તેઓ ખીજ કોઈ પ્રણયિનીના પ્રેમપાશમાં લપટાઈ મારી સાથે નહિ બોલવાનું તેને વચન આપી ચુક્યા હશે ? અરેરે ! એમ હશે તો મારી જીંદગી શી રીતે પૂરી થશે ? સસારમાં સ્ત્રીને પતિ સિવાય ખીજી કોઈ વિશ્રામનું સ્થળ નથી, માઈ વિશ્રામનું સ્થળ અત્યારથી જ મારી આ પ્રમાણે અવગણના કરે છે, તો હવે મારા દિવસો શી રીતે પુરા થશે ? મારી બધી આશાઓ ધુળમાં મળી જશે અને મારો સ્ત્રીજનન નિરર્થક થશે ”

મે મનમાં ને મનમાં આવા કેટલાંક વિચારો કરી નાખ્યા અને બે ચાર દિવસ વળી ધીરજ ધરી, પણ તેમની અડગતા ડગી નહિ પ્રસિદ્ધ મેડ પર્વતની પેડે તેઓ પોતાના નિશ્ચયમાં અચળ જ રહ્યા આખરે મારા વૈરનો કોટ તૂટી પડ્યો. એક દિવસ મે તેમની નજીક જઈ સાહસ કરી પૂછ્યું—“ નાથ ! તમે કેમ મારાથી આમ ઉદાસ રહો છો ? શા માટે મને બળતીને વધારે બાળો છો ? શું મારા હાથે આપનો કાંઈ અપરાધ થયો છે ? અથવા શું આપના હૃદયમાં મારા માટે સ્થાન નથી ? ”

મારા એ પ્રશ્નોના તેમણે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ ટગર ટગર તેઓ મારી સામે જોઈ રહ્યા તેમની આંખોમાં મને આસુ જળવા લાગ્યા મે તે મારા પાલવથી લુછી તેમની કોટે વળગી કહ્યું ‘ બહાત્રા ! ... ’

પણ મારાથી આગળ બોલી શકાયુ નહિ હું મહાન આશ્ચર્યમાં પડી ગઈ મને તેમના સરીરના અપર્યાયી એક જાતનો અજબ સદેહ ઉત્પન્ન થયો તેમની આખોના આસુ વધતા ગયા હું ફરી વાર તે લુછવા જતી હતી પણ એટલામાં મને તેઓ અટકાવી બોલ્યા—“હવે એવો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરશો નહિ મારા અને તમાગ બન્નેના નમીબ- મા રેવાનું જ લખ્યું છે આપણી ગરાશીઆ કોમની ધાતકી રૂની-ઓનું પગિલામ આપણે જીવન પર્યંત ભોગવવાનું છે મને માગ માટે અધિક અફસોસ નથી થતો, પણ હું તમાગ માટે રી ગદી છું.”

“શું ત્યારે તમે જી છો ? શું મારા સદેહ સાચો છે ?”

“હા, તમારો સદેહ તદ્દન સાચો છે હું તમારા જેવી એક અબળા જ છું ! અને આ જીદગીમાં હવે એમાં કાઈ ફેરફાર થઈ શકે તેમ નથી પૂર્વના પાપથી હું એક પ્રકારનું માનસિક દુષ્પ ભોગવતી હતી, પણ એટલાથી મને સંતોષ ન થયો અને તમારી સાથે પર-ણીત તમને પણ એ જ સ્થિતિમાં મેં મૂક્યા ! શું મારા આ અપરા-ધની તમે માફી આપશો ? શું તમારા જેવી એક તરૂણ યુવતીનો ભવ બગાડવાના મારા ધોર પાતકની ઇશ્વર ક્ષમા આપશે ?” કહેતા કહેતા તેમનું હૈયું વધારે ભરાઈ આવ્યું તેમણે શરીર ઉપરના બે લુગડા ઉતારી નાખ્યા ગજીરાક નીચેના તેમના ઉત્તર વક્ષસ્થળે તેમના એ કથનની સત્યતા મને સિદ્ધ કરી દેખાડી !

હું ગભીર વિચારમાં પડી ગઈ મને શોકગ્રસ્ત બેઠું તેમની આખોમાંથી આસુની ધાગઓ વહી નીકળી મેં એ સમયને ઓળખી લઈ ધૈર્ય ધર્યું અને તેમને આશ્વાસન આપવા માડ્યું “બહેન ! હવે આપણે બન્ને બંદો ઠયો તમારે કોઈપણ પ્રકારે અફસોસ કરવો નહિ જે ભાગ્યમાં લખ્યું હોય છે, તે જ થયે જાય છે આપણા બન્નેના ભાગ્યમાં આવા વિચિત્ર લક્ષ્ણ લખાયા હશે, તે કોણ મિથ્યા કરે ? દિનમાંથી દિલગીરી દૂર કરો આપણે બન્ને સંતોષથી સાથે રહીશું હું આ વાત કોઈને નહિ કહું બહારથી તમે પતિ અને હું

પત્ની તરીકે ગણાઇશુ, પણ અત પુરમા આપણે બન્ને સગી બહેનો પ્રમાણે વતીશુ ”

“ હું તમારી બહેન થવાને પણ લાયક નથી તમે રમણી છો, હું રાક્ષસિણી છું તમે પવિત્ર પ્રેમદા છો હું પાપી પિશાચિની છું મારી જીવનઘટના બહુ વિલક્ષણ છે તમે તે સાબળીને મારા ઉપર ધણા નારાજ થશો ”

“ એમા નારાજ થવા જેવું શું છે ? મને લાગે છે કે તમારૂં જીવન કાંઈક રહસ્યમય છે જો અડચણ ન હોય તો તે વાર્તા મને કહી સમજાવો ’

“ સાબળો ત્યારે ”

એમ કહી તેમણે એક દીર્ઘાંશિ શ્વાસ મૂકી નીચે પ્રમાણે પોતાની આત્મકથા શરૂ કરી

+ + + + +

‘ બહેન ! મારી કર્મકથા બહુ વિચિત્ર છે જેના સંપૂર્ણ પાપ પ્રકટયા હોય તેનો જ આ ગરાશીઆ કામમા જન્મ થાય છે, એમ મારૂં માનવું છે મારા પૂર્વજન્મના કોઈ ભીષણ પાપ હશે કે જેથી સ્ત્રી તરીકે જન્મના છતાં મારે પુરુષ તરીકે જાહેરમા રહેવાની જરૂર ઉભી થઈ છે આપણી કામમા નાની-મોની જમીનદારીનો વારસો હસ્તગત રાખવા ગરાસણીઓ જે કાળા ઘોળા કામ કરે છે, તેનું વર્ણન કરતા મહાભાગત જેવો મોટો ગ્રંથ બરાય તેમ છે મારા પિતાની જમીનદારી કાંઈ લાખી નહોતી, પણ મારી માતાને વારસદારની માતા થઈ તે પોતાના કબજામા રાખવાનો એક વિલક્ષણ લેખ હતો અને તેથી પોતે માન અને પ્રતિષ્ઠા ખાટવા સારૂં પુત્રને જન્મ આપવા આતુર રહેતી હતી તેના ઉદરમા મારો પ્રવેશ થયો ત્યારથી તે દાન, ધર્મ, મત્ર, તત્ર, અને દોરા ધાગા કયા કરતી હતી. એણે પત્થર એટલા દેવ કર્યા હતા અનેક જોગી—જતી, બ્રાહ્મણ, જીવાને સ તેા

બ્યા હતા, તેની એવી શ્રદ્ધા જોઈ સૌ કોઈ કહેતું હતું કે તેને પેટ પુત્ર જ અવતરશે ! જ્યારે તેને છટ્ટો મહિનો જતો હતો, ત્યારે તે પોતાને પિયર કચ્છમા સુવાવડ નિમિત્તે ગઈ હતી. તેનું પિયર એટલે માડ મોસાળ કચ્છમા છે મારા મામાઓ બિચાગ ગરીબ સ્થિતિના હતા અને પોતાની જાહેનને સારો કરિઆવર કરી પરણાવવાને લીધે તેઓ વધારે ગરીબ થઈ ગયા હતા.

આપણામા કન્યાઓનો ભારે કરિઆવર કરવાનો એક ખરાબ રિવાજ છે એ રિવાજથી સ્ત્રીઓનું માન અને પ્રતિષ્ઠા આપણામાથી બિલકુલ ઘટી ગયા છે પુરુષને પોતાની સ્ત્રી સાથે સાધારણ ઉચ્ચ મન થતા કરિઆવરના લોભે બીજી સ્ત્રી કરવાની તરત ધમ્મજ થાય છે એક બાઈડીને પ્રજા થતા વિલગ લાગે કે તરત તેના ઉપર બીજી લવાય છે અને એક લેખક કહે છે તેમ એક પત્નીથી નહિ ધરાતા તેઓ અનેક “ છુડણીઓ ભેગી કરે ” છે કેટલાક કુળવાન ગણાતા ગરાશીઆઓને તો ઉપરા ઉપર બાઈડીઓ પરણી પોતાની સ્થિતિ અનાયાસે સુધારવાનો જાણે એક વ્યાપાર જ જડી મથે હોય છે ! જ્યાં આવી પરિસ્થિતિ હોય ત્યાં સ્ત્રીઓની શી કિમત હોય ? આપણી કોમની સ્ત્રીઓને પોતાની આવી બીનકદરવાળી દશાનું સંપૂર્ણ ભાન હોય છે અને તેથી તેઓ પોતાનું ગૌરવ વધારવા અનેક ખટપટો, કારસ્થાનો અને કુકર્મો કરે છે પોતે પુત્રવતી ગણાઈ પ્રતિષ્ઠા મેળવવા સાડાં ગમે તેના છોકરો ખોળે લે છે અને તેને કાયદેસર સાચો ઠરાવવાના અનેક પ્રયાસો આદરે છે હમેલ રહે છે, ત્યારથીજ તેઓ તે બાબતના મિડવાઈફાન્નસોના સર્ટિફિકેટ મેળવે છે પ્રસવ વખતે ખોટા સાક્ષીઓ ઉભા રાખે છે એ બાઈને અધુરે મહિને બાળક અવતર્યું હોય, અવતરોને તરત મરી ગયું હોય, કે કન્યા જન્મી હોય—ગમે તેમ થયું હોય—પણ તે પુત્ર જ જન્મ્યો છે, એમ બહાર જાહેર કરાય છે ! અને જોડીઓ પાસે તેના ખોટા જન્મશીર્ષકો પણ કરાવાય છે અરે, વાત એટલેથીજ અટકતી નથી, પણ કેટલીક વખત તો પાયા વિના જ હમારત

ગણાય છે હમેલનુ નામ નિરાન ન હોય, છતાં પુત્રપ્રમત્ત જાહેર કરી તેને અંગે ગામમાં તથા શાળાઓમાં મીઠાઈ વહેંચી, અનેક દાન ધર્મ કર્યાના દાખલાઓ પુરાવા માટે પ્રથમથી જ રાખી લેવાય છે આ ખેળે કરવાના ગિવાજથી આપણામાં વણુ ન કરતા દાખલ થઈ ગયું છે, કારણકે પુત્રની માતા ગણાવાના ખોટા લોભને લીધે ગરામણીઓ કાળી, વામની, ભરવાડ, માળી, ઘોખી કે હજમના છોકરાઓને પોતાના કરી લે છે અને અનેક કારસ્થાનોથી તેને સાચા વાગસદાર કરાવે છે આ છોકરાઓ ખોટા થયા પછી ગરામણીઓના પૂતની કન્યાઓ સાથે પળે છે, પણ તેમાંથી જે પ્રજા થાય તેમાં સુદ્ધ ક્ષત્રિય બીજ હોતુ નથી પરિણામે વણુ ન કરતા વંધતી જાય છે, અને સત્તાનમાં સારા આનુવંશિક સંસ્કાર ઉતરતા નથી

એક વખતની પવિત્ર ક્ષત્રિય કામ હાલ પ્રતિનિ અસત્ય ખેલનારી, ખોટા કામ કરનારી અને પ્રપચ ખેલનારી થતી જાય છે સમાજમાં આ કામ માથી મલિન મનની ગણાય છે અને તેનો કોઈ વિશ્વાસ કરતુ નથી માનવકુળમાં એક વખતે સ્વર્ગત્યાગ અને આત્મમલિનતાનો પુણ્યમય પાડ જે કોમે બણાવ્યો હતો, તે ઇતિહાસવિધાત્રી કામ અત્યારે નિસ્તેજ થતી જણાય છે મારી કમ કથાનો આ સંઘળી વટના સાથે સજવ હોવાથી મેં તેનો અહીં વિખ્તાગથી ઉલ્લેખ કર્યો છે હવે હું મારા આત્મવૃત્તાતના પ્રવાહમાં આગળ વધુ છું

મારી માતા પોતાને પિયર આવી તે પછી ત્રણ મહિને મારો જન્મ થયો આ વખતે તેને પુત્ર જ અવતરવો જોઈએ, એવી સૌની માન્યતા હતી, એટલે મારો જન્મ થતા જ બહાર પુત્રજન્મની વધાઈ આપવામાં આવી આ ખોટી ખતર આપવાના ઇનામ તરીકે સુવાણી-દાયણને તથા એ વખતે ત્યાં હાજર રહેલી એક ખવાસથુને ખૂબ ખુશી કરવામાં આવ્યા હતા બારમે દિવસે એક બ્રાહ્મણ પાસે મારા જન્મહાર કરાવી કન્યારાશીમાં મારો જન્મ હોવાને લીધે મારું નામ પ્રતાપમિંડ પાડવામાં આવ્યું અને એ ગુભ વર્તમાન મારા પિતાને

પહોચતા તેમણે આખા ગામમા સાકર વડે ચી. અહીંની નિશાળોના છોકરાઓને ચોપડીઓ રનેટો વગેરે ઇન મ આપી ખુશી કરી. અને એ મગળ પ્રસંગની યાદગીરી સૌના હૃદયમા કાયમ રખાવી

દિવસે દિવસે હું મારા મોતાળમા મોટી થવા લાગી મને બહાર ક્યાંય પણ લઇ જવાની મના હતી મારા જન્મનો પ્રકાર જે બવાસણુ બણુતી હતી, તેના સિવાય બીજા કોઈના હાથમા મને સોપવામા આવતી નહોતી હું દોઢ વરસની થઇ, સાધારણ બોલવા તથા ચાલવા શીખી, ત્યારે મારી માતા મને લઇ પોતાને ઘેર આવી હું માળપણુથી રાત દિવસ વસ્ત્રોમા વીટળાયલી ગહેતી, એ વાત શું હવે ખાસ બણાવવા જેવી છે ? મારી માતા એ ચાલાક બવાસણુને પોતાની માથે તેડતી આની હતી અને એ બનેની કાર્યદક્ષતાથી મારો કુદરતી પ્રકાર કોઈના બળુવામા આવતો નહોતો મને બણાવવા માટે નિશ જે ન બેસાડતા ઘેર એક શિક્ષકને ટયુશન આવવા હ મેશ બેલાવવામા આવતો હતો હું સમજણી થઇ ત્યારે એક દિવસ સૂતા સૂતા મારી માતાએ મને બધી વાત કહી સંભળાવી, અને આ પોકળ કદી પ્રગટ નહિ કરવાની સૂચના આપી. હું એ વખતે નાની હતી, એટલે મને તો છોકરી થવા કરતા છોકરા તરીકે જાહેર થવામા જ આનંદ થતો હતો હું ધાધરી, કાપડી ને ઓઢણીને બદલે સુરવાળ, તથા પેરણુ પહેરતી અને સાફે બાધતી હતી ઘોડે ચડવાની મને બહુ હોશ હતી અને હ મેશના મહાવરને લીધે ઘોડાઓ બેલાવવામા હું નિપુણ થઇ ગઇ હતી મારા પિતાની માણુકી ઘોડી ઉપર સવાર થઇ જ્યારે હું પવન વેગે તેને છોડી ચૂકવી, ત્યારે મારા પિતા તથા ગામના સ્ત્રી-પુરુષો ‘ વાહવહ ’ ના ઉદ્ગાર કાઢતા અને ‘ કુંવર બહુ હોશીયાર નીકળ્યા ’ એમ કહી મારા વખાણુ કરતા મારો હર્ષ એવી ઉભરાઇ જતો, અને મારા સ્ત્રીત્વને ઢાંકવાનો માહ મને વખ્યા કરતો

મારા એ મોહથી જ મારી આ ખરાબી થઇ છે મોહુ ઉધાડીને હું શું વાત કરું ? એ વરસ ઉપર આ ગામમા પ્લેગ આવ્યો. અનેક

આશાવત નર-નારીઓને તેણે કાળના મોઢામા ધકેલી દીધા મારા માતાપિતા પણ એ ઝપાટામા આવી ગયા, ને મને હમેશને માટે નિરધાર મૂકી તેઓ પરસોકમા ચાલ્યા ગયા મારૂ મોત પણ તેમની સાથે જ થયું હોત તો ધણુ સારૂ હતું, એમ મને અચારે થાય છે, પણ ભાગ્યમા લખેલી ખીના કોણુ મિથ્યા કરે ? હું વધારે દુખ વેઠવા જીવતી રહી અને મારા અભાગિનીના દુર્ભાગ્ય આજ તમને પણ નડયા !

જ્યા સુધી મારી માતા જીવતી હતી ત્યા સુધી એ ખવામણુ રાધા અમારા ઉપકાર તથે દયાએલી હોવાથી કાંઈ ખોલી શકતી નહિ, પણ તેના મૃત્યુ પછી તેણે પોતાની નીચતા મારા પ્રતિ પ્રકટ કરવા માડી મારા જીવનરહસ્યનો ભેદ એ જાણતી હતી, એટલે મને દયાની દેવામા તેને ઝાઝો પરિશ્રમ પડ્યો નહિ શરૂઆતમા તેણે મારી પાસેથી પૈસા ઓગવવા માડ્યા, પણ તેટલાથી તેને સતોષ ન થયો હોય, તેમ એક દિવસ તેણે મધરાત વખતે એક પુરુષ પાસે મારા શિયળનું ખડન કગવ્યું । એ પુરુષનું નામ ભુપતસિંહ છે તે માગ પિતાને ચાર પાચ પેઢીએ પિત્રાઈ ભાઈ થાય છે જ્યારે તેણે મારા ભેદનો પતો મેળવી વીધો, ત્યારે હું સમજ કે રાવાને અને તેને ઘણા દિવસનો આડો વ્યવહાર હોવો જોઈએ રાધા એક જમનાની ખાધેલી ચાલાક ચતુરા છે તેણે પોતાની જાદગીમા અનેક કાળા ઘોળા કામ કર્યા છે મારી મરનાર માતાના વિશ્વાસનો ભગ કરી આજે તેણે એક વિશેષ પાતક બહોરી લીધું અને મારા જીવનને છેક છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું

કુદરતનો એક નિયમ છે કે જ્યા સુધી પુરુષ કે સ્ત્રીનું અહ્યયર્થ અખડિત હોય છે, ત્યાસુધી તે પોતાના વિકારો ઉપર સયમ રાખી શકે છે, પરંતુ તેનો એક વખત ભગ થયા પછી તે નિગતર બહુવા વિકારોની તૃપ્તિના માર્ગ જ શોધ્યા કરે છે મારી પણ એની જ સ્થિતિ થઈ ગઈ. જ્યા સુધી હું નિષ્કલક જીવન ગાળતી હતી, ત્યા સુધી હું

પુરુષ માત્રને તુચ્છ સમજતી હતી, પણ મારે એક વખત અધ પાત થયા પછી મને રાતદિવસ પુરુષના સમાગમની ઇચ્છા થવા લાગી. સ્ત્રીહૃદયનો સ્વાભાવિક પ્રણય જ્વાળામુખી પર્વતની પેઠે મારા હૃદયમાં સળગી ઉઠ્યો. હું ભુપતસિંહને ચાહવા લાગી અને તેણે તેના બદ-બદલામાં યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી મને સમજાવી મારા ધરેણા તથા રોકડ નાણા હસ્તગત કરવા માડ્યા.

આજથી ત્રણ મહિના ઉપર મને મારી પરવશતાનું ભાન થયું એ નીચ રાધાએ અને ભુપતસિંહે મળીને થોડા વખતથી મારી ઉપર જૂદમ ગુજારવા માડ્યો હતો. એક દિવસ હું તપી ગઈ અને મારા જીવનના ભોગે મેં તેમને ખરાબ કરવાની ધમકી આપી. એ બંને ઉસ્તાદ તરત સમયને ઓળખી ગયા અને જાણે કાંઈ બન્યું જ ન હોય તેમ તે મારી સાથે વર્તવા લાગ્યા. હું એ વખતે પાછી ભોળ-વાઈ ગઈ અને અમારો વ્યવહાર પૂર્વ પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યો. આપણા આ ત્રિચિત્રલગ્નની મોઢવણ એ બંનેએ ક્યારે કરી તે હું જાણતી નથી અને તો ખાડું કચ્છમાં રવાના થયું, તે પછી જ ખમર પડી હું એ વખતથી મનમાં અધિક વેદના ભોગવતી રહી છું તમને થું મોઢું બતાવીશ, એ પામતની મને અહીં ચિંતા રહ્યા કંઈ હતી, પણ આજે તમારો ઉદાર, પ્રેમાળ સ્વાભાવ જોઈ મને કાંઈક ધૈર્ય આવ્યું અને તેથી મેં સમગ્રી વાત તમને કહી સમજાવી.

હું હવે આ દુનિયામાં વધારે વખત જીવવાની નથી મારે લીધે તમારે જીવનભર આ વિષમય ત્રણામાં પડવું પડ્યું છે, એ વિચાર આવતા હૈયું ચીરાઈ જાય છે, પણ બહેન ! ઇશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખી નીતિમય જીવન ગાળશો, તો પરબવમાં તેનું સારૂ જળ મળ્યા વિના રહેશે નહિ. હું પાપમાં પડી છું, પણ તેનું મૂળ કારણ આપણી કો-મની નિંદા રહી છે આવી રહીઓથી આપણા જીવ અનેક અબળા-ઓના જીવનની પામમાંથી થતી હશે ! ઇશ્વર આપણી કોમને ક્યારે સંસ્કૃતિ આપશે ?

હું તો હવે મારી પાપકરણીનું ફળ ભોગવવા થોડા વખતમા જ ચાલી જવાની છું, પણ જે સ્વતંત્ર ભૂપતસિંહે પોતાની કામ અનિષ્ટ મુરદ બર લાવવા આપણે બન્નેનો આ ભવ બાળ્યો છે, તેની મુરદ ધુળમા મેળવી દેવાની મારી ખાસ ઇચ્છા છે મે મારી સઘળી મિલકતનું તમારા નામનું વીલ કરી રાખ્યું છે તેમા લખ્યા પ્રમાણે ધર્મકાર્યમા કેટલીક રકમ ખરચી, બાકીની મિલકતનો તમારી હયાતી સુધી ઉપયોગ કરજો, અને છેવટે આ ઘરબાર વગેરે કામ સારી સ્થિતિમા આપી દેવાની ગોઠવણ કરજો મે બે દિવસથી છૂપા ઝેરનો પ્રયોગ કરવા માડ્યો છે, તેથી હવે એક બે દિવસમા મારે મોત થઈ જશે. કાલ સવારથી હું માદગીને બીછાને પડનાર છું. મારા પેટમા ત્રણ માસનો ગર્ભ છે. અને તેથી હવે મારાથી કામ પણ રીતે જીવન ધારણ કરી શકાય તેમ નથી. મારી વિનંતિ એટલી જ છે કે મારા મૃત્યુ પછી મારા શરીરને આ પુરુષવેશમા જ અગ્નિદાહ આપજો મારા જીવનનો ભેદ કોઈના સમજવામા ન આવે એ બાબતની કાળજી રાખજો મારી માતાએ કરેલી ભૂલ છેવટે સુધી મારે ઢાકવી, એ મારો ધર્મ છે હવે આથી વિશેષ કામ કહેવાનું નથી પ્રભુ તમને સુખી રાખે । ”

તેમણે રડતા રડતા આ પ્રમાણે પોતાની જીવનકથા પૂરી કરી. મે તેમને ધર્મ ધૈર્ય આપ્યું, પણ તેની કામ અસર થઈ નહિ તેમને જીવન બચાવવાની મે અનેક લાલચો દેખાડી, અનેક આશાઓ આપી પણ તે પોતાના નિશ્ચયમાથી ડગ્યા નહિ. બીજા દિવસથી આખા ગામમા તેમની માદગીના સમાચાર ફેલાઈ ગયા લોકો જોવા આવવા લાગ્યા દેશી વૈદ્યોની દવાઓ શરૂ થઈ, પણ જ્યાં માદા માણસે મરવાનું જ પ્રિય ગણ્યું હોય ત્યાં તેને કાણ બચાવી શકે ? ત્રીજે દિવસે સાંજને વખતે તેમનો આત્મા એ પાપી દેહને છોડી ચાલ્યો ગયો. મે તેમના શ્વેત કપડાસહિત અગ્નિદાહ આપવાનું અંદરથી કહેવરાવ્યું અને ભૂપતસિંહે એ વાતને પુષ્ટી આપી, એટલે રાત્રિના અધિકારમા

એ શ્રામ બળીને રાખ થતા સુધી કોઈ કાઈ જાણી શક્ય નહિ

લૌકિક રૂઢી પ્રમાણે મારે રડવા-કૂટવાનો વિધિ કરવો પડ્યો. ગામના સ્ત્રી-પુરુષો મારા અકાળ વૈધવ્ય ઉપર કરુણાપૂર્ણ સહાનુભૂતિ દેખાડવા લાગ્યા મારા માઆપને કચ્છમા એ સમાચાર પહોચતા તેમણે હૃદયદ્રાટ આકંઠ કર્યું અને સગા-સબંધીમા બાર મહિનાનો શોક રખાયો હું પરણી અને તરત રાડી, એ ઘટના સૌ કોઈની લાગણીને સતેજ કરવા બસ હતી મે તેમની પાછળ દાન પૂણ્ય કર્યું શ્રાદ્ધાદિક ક્રિયા કરાવી પિંડદાન આપ્યા અને એ પાપી જીવના ત્રેયને માટે ઈશ્વર પ્રાર્થના કરો ગમે તેમ તોય મે અગ્નિની સાક્ષીએ એ બાઈનો પતિ તરીકે કર પકડ્યો હતો. મારી ધરજ બળવતા મને એક રીતે આનંદ થતો હતો, ત્યારે બીજી રીતે એ બાઈના જીવનમરણની બીનાથી શોક થતો હતો.

એક વર્ષ પુર થયું ત્યારે મે વાર્ષિક શ્રાદ્ધવિધિ કરાવી આ-ઠણોને ભોજન આપ્યું. પછી હું મારા મનની શાંતિને અર્થે હિન્દુ-સ્થાનના કેટલાક તીર્થસ્થળોમા યાત્રાનિમિત્તે જઈ આવ્યા

આજ એ વાતને ઘણા વરસ વીતી ગયા છે મારા જીવનનો હવે કાંઈ ભરોસો નથી. ક્ષણભંગુર કાયા ક્યારે પડી જશે, તે કહી શકાતું નથી, તેથી મારી આ જીવનકથા પ્રકટ કરાવવાની મને આવશ્યકતા જણાઈ છે મારૂ મન ઈશ્વરભક્તિમા તક્ષીન છે, પણ હજી મારા હૃદયના ઉડાણમાથી એક પ્રશ્ન નિરતર ઉઠ્યા કરે છે કે હું કુમારિકા છું ? પરિણતા છું ? કે વિધવા છું ?

૭ સ્મરણ અને સંતાપ.

હાય હાય રે, હિન્દુપણ નય હાલ્યુ !

—કેશવકૃતિ

આજે બરાબર એ વાતને એક વર્ષ થયું હતુંએ મને તે દિવસે।
યાદ છે. મારી એ વખતની સ્થિતિમા અને આજની સ્થિતિમા ઘણો તફા-
વત પડી ગયો છે હું કેાણુ હતી ? અને અત્યારે કેાણુ છુ ? એ પ્રશ્ના

મારી આગળ નિરંતર ખડા થાય છે. હું મારો ભૂતકાળ સમારી બહુ રડું છું

હાય હાય ! હું હિન્દી મટી ગઇ ! અરેરે, મારા બાળકો હ-મેશને માટે હિન્દુમાંથી ટાળ્યા ! હૃદય ચીરાઇ જાય છે ! શરીર કંપી ઉઠે છે ! મારી વિચિત્ર દશા જોઇ કોઇ દયા દેખાડે છે, -તો કોઈ મને ગાડી ગણી હસી કાઢે છે નસીબના ચમત્કાર કેવા વિચિત્ર છે ? વાતવાતમા 'વટલાઈ' જવાનો ભય રાખનારી હું આજે વટલાવું શું, એ જ સમજતી નથી ! દિવસમા દશ દશ વખત 'આચાર પેહેલો ધર્મ છે, (આચાર પ્રથમો ધર્મ)' ગણી સ્નાન કરનારી હું આજે અત્યજને સ્પર્શ કરવામા અધર્મ ગણતી નથી ! મારી આવી દશા સાથી થઇ ? શું મેં હાથે કરીને મારા બાળકોને હિન્દુપણામાંથી ટાળ્યા ? શું મેં જાણી જોઇને મારો 'શિરને સાટે' તો હિન્દુ ધર્મ છોડ્યો ? મને આ દેર-દારથી લાભ થયો છે કે નુકસાન થયું છે, તે તો હું નથી સમજી શકતી, પણ મારા ધર્મસંબધી વિચારોમા જે સાકડાપણું હતું, તે તો અવશ્ય ટલ્યું છે હું વર્મના ઝોથા તળે ઉચ્ચ નીચનો ભેદ રાખી મનુષ્યોનો તિરસ્કાર કરવાનું જે ગળથુથીમાંથી શીખી હતી, તે દૂર થયું છે અને તેને સ્થાને સર્વ મનુષ્યો સમાન છે, તથા રામ, રહિ-માન કે ઇસુખ્રિસ્ત જેવા અનેક જુદા નામે ઝોળખાતો ઇશ્વર એક છે - એટલું જ્ઞાન મને મળ્યું છે

વાચક ! મારી આ કર્મકથામા તને કાંઈ રસ પડે છે ? આ જગતમા ગરીબમા ગરીબ માણસનો પણ ઇતિહાસ હોય છે, એટલે મારો પણ કંઈક ઇતિહાસ છે મારી જાત, મારો ધર્મ, મારી નાત, મારા સગાવહાલા-બધુ મને સાબરે છે; પણ આ બાળકો મોટા થઈ જ્યારે મને તે પૂછશે, ત્યારે હું શું જવાબ આપીશ ? બાળપણ વહી ગયું, તેનો મને ઝાઝો સૌક નથી થયો, યુવાનીમા માથે દુખના ઝાડ ઉગ્યા તેનો અફસોસ પણ મેં નથી કર્યો, પરંતુ અભારે આ મારા

બાળકોનું ભાવી વિચારતા માફ હૈયું વલોવાઇ જાય છે, અને તેથી આ સમાજને હું એક પ્રપચી જાદુગરની જાળ સમજી છું, કારણ કે જ્યાં ધર્મને નામે અનેક ધતિગો ચાલતા હોય ત્યાં મારા જેવી અનાથ અબળાને રાતદિન રોવાનું જ હોય !

હિન્દુસમાજ અઢળક ધનભડારોવાળા દેવમંદિરોમાં પૈસા ખર્ચી ભરતામાં ભરતી કરવા તૈયાર છે, પણ નિરાધાર સ્ત્રીઓ માટે અબળાસહાયક ફંડો ઉઠાડવા કે એવી જ બીજી કોઇ હીલચાલ કરવા તૈયાર નથી ફીડી, મ કોડીને બચાવવા કે ખોડા ઢોરો માટે પાનરાપોળો ઉઘાડી અહિંસાધર્મનું તત્ત્વ સાચવવા સારૂ જે સમાજ રાતદિવસ તલપાપડ રહે છે, તે સમાજ પોતાના દેશબંધુઓને, ધર્મબંધુઓને, શાંતિબંધુઓને કે ગ્રામબંધુઓને નિરાધાર હાલતમાંથી બચાવવા આખા આડા કાન કરી તદ્દન બેદરકાર રહે છે, એ કેટલા અશ્વસની વાત છે ? મારી આ હાલત સમાજની એવી બેદરકારીનું જ પરિણામ છે.

આજથી બત્રીસ વર્ષ ઉપર મારો જન્મ ગુજરાતમાં ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણની વિશાળ શાંતિમાં થયો છે આ શાંતિના આગેવાનો મોટી મોટી કોન્ફરન્સો બરી સુધારા કરવા ગમે તેટલું મથન કરે, પણ જન્મસુધી શાંતિમાં લોહીના વેપાર ધમધોકાર ચાલે છે, ત્યાંસુધી સુધારાના ઠગવો કાગળ ઉપર છાપવાથી કાંઈ લાભ થવાનો નથી સમાજની જેટલી કુરીતો છે, તે બધી આ શાંતિમાં હયાતી ધરાવે છે કન્યાવિક્રય, બાળલગ્ન, અનેક સ્ત્રીલગ્ન, વૃદ્ધલગ્ન, વરવિક્રય-શુ ગણાવુ અને શુ ન ગણાવુ ?-જો એક જ ખામી હોત તો બહેતર હતી, પણ જ્યાં પાત્રેય પાપ મળ્યા છે, ત્યાં શી વાત કરવી ? ઋષિ મુનિઓએ બ્રાહ્મણોને શ્રેષ્ઠપણનો પટ્ટો લખી આપ્યો છે, પણ એમનામાં જ મોટો ભય કર સડો છે

જમાનો આગળ વધે છે, તેનું તેમને જાણે મુદ્દલ જાન

ન હોય તેમ તેઓ વર્તે છે મિથ્યાકુલાભિમાનની ચિતામાં કન્યાઓનો હોમ જેટલો આ જ્ઞાતિમાં થાય છે, તેટલો બીજી જ્ઞાતિમાં ભાગ્યે જ થતો હશે. રૂઢીના રક્ષકો જ્યાં ને ત્યાં ધર્મનું નામ આપી ચાલતી પ્રથાને અધપણે ચલાવે જાય છે અને નાનામાં નાની વ્યાવહારિક આખતોમાં પણ ધર્મને ધુસાડી તેને ત્રાપીયાના ત્રણ શેર જેટલો સસ્તો બનાવી દે છે પરિણામે એ ધર્મની ધરલી ફૂટનારાઓ ધર્મના તુબડે તરવાને બદલે અધોગતિના ઉડા સમુદ્રમાં ડૂબી મરે છે, કારણ કે ધર્મના ‘ધનગ’ ના ભોગ થઇ પડેલી અબળાઓ ધોર પાતકો કરી જ્ઞાતિને પોતાના ઉપજી નિશ્ચામેથી સદા બાળ્યા કરે છે, અને તેના ઉપર નિરતર અભિશાપ વરસાવે છે

કન્યાવિક્રય, વરવિક્રય કે કળ્પેડાના લગ્ન જેવી નિર્દય રૂઢી શાસ્ત્રમાં શરમાવી જ નથી. ધર્મ એ જ હોષ શકે કે જે વ્યક્તિનો અને સમાજનો ઉદય કરે અહીં તો આજકાલ મોટે ભાગે ધર્મપણાનો ઢોગ જ છે। દિવસમાં પાંચ પાંચ વખત દેવમંદિરમાં જઈ વળા વેળાની ઝાંખી કરનારા, ડોકમાં કઠી-માળા અને કપાળમાં તિલક ધારનારા, વાત-વાતમાં હોવાઈ-અભડાઈ જઈ ટાઢાપાણીની ગાગરો દેહઉપર ઢોળનારા અને કથા-કિર્તન-ભજનમાં રાતદિવસ ગુસ્તાન રહી ‘ભગત’ તરીકેનું વિશેષણ ‘રિઝવડ’ કરનારાઓ પોતાના પેટની પુત્રીઓનું પૈસા માટે લીલામ કરે છે, એ કોણ નથી જાણતું? જ્યાંસુધી સમાજમાં અમાનુષિક ગુલામોના વ્યાપારો ચાલે છે, ત્યાંસુધી અહીંના લોકોને રાજકીય સ્વતંત્રતા કુદરત પાસેથી માગવાનો પણ હક નથી। જે પોતાની પુત્રીને જીદગીબરને માટે ગુલામ થવા અન્યને આપે છે, અને જે અન્યની પુત્રીને મરતાસુધી પોતાને ત્યાં ગુલામ બનાવી રાખે છે, તે બન્નેને જે માણસ કહી શકાય તો પછી નરાધમ અને નરપિશાચ જેવા શબ્દોનો પ્રયોગ કેને માટે બાકી રખાય?

આજકાલ સમાજમાં અમારી સ્ત્રીજાતિની દશા હજુપણ શોચનીય છે જે કોઈ સ સ્ત્રી કે સંજન અમને કેળવવાની અને સ્વતંત્રતા

આપવાની જાહેર હિમાયત કરે છે, તો સ્ત્રીઓનો ઓશિયાળો અવતાર રાખવાનો ધૃશ્વગ્ને ઘેરથી પટ્ટો લખાવી લાવેલા માટીડાઓના ભેજ ગેપ થઈ જાય છે અને તેઓ કંકળી ઉઠે છે. નાતના પટેલોની આપખુદીઓના નમુનાઓ તો ખરેખર પ્રદર્શનમાં મૂકવા લાયક જ હોય છે વાતવાતમાં જ્ઞાતિ બાહ્યકારની તીખી તરતારનો બચ બતાવી ‘પુરાકંસી’ ને પણ ઘડીવાર તેઓ વીસરાવી દે તેવી સત્તા ચલાવે છે, અને પોતાની સામે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારનારને મહાન્ ગુન્હેગાર ગણી બોલતા અટકાવી દેવાની કળા ધરાવે છે, પરંતુ તેઓ નથી જાણતા કે તેમના પાપે જ મારા જેવી અનાથ અખળાઓ હંમેશને માટે જ્ઞાતિમાંથી અજાણતા કે જાણીને દૂર થઈ જાય છે, અને છેવટે હિન્દુપણામાંથી પણ ટળી જાય છે જો એ પટેલીઆઓ જ્ઞાતિની અનાથ વિધવાઓ માટે કાંઈ પણ યોજના યોજતા હોય તો તેમને હજારો ધન્યવાદ ધરે, પણ એવું તો તેઓ કશું કરતા નથી અને ‘આધળાની હાર ચાલી દે દાતાર તો કહે દે દાતાર’ જેવી દશા ચલાવે જાય છે પરિણામે ઋષિઓના સતાનો તરીકેની તેમની કીર્તિને ઝાખ લાગે છે, અને “બ્રાહ્મણ વટલે તરકમાંથી જાય” એ કહેવત પ્રમાણે અનેક બાળવિધવાઓ તથા નિરાધાર સ્ત્રીઓ જ્ઞાતિમાંથી કાળાઘોળા કામ કરીને કે બીજી રીતે દૂર થઈ જઈ અન્યધર્મ અને અન્યસમાજ ગ્રહણ કરી લે છે.

મેં આ ધર્મ તથા આ સમાજનો સ્વીકાર મારી રાજપુત્રીથી નથી કર્યો મારો જન્મ થયો તે અગાઉ સાતેક માસથી મારા પિતા આફ્રિકામાં રળવા ગએલા હતા ખોટા કુલાબિમાનથી નાતવરાના મોટા મોટા ખર્ચો કરી તેઓ પૈસેટકે પાયમાલ થઈ ગયા હતા. એટલે તેમને હિન્દુસ્થાન બહાર જવાની જરૂર પડી હતી આફ્રિકામાં ખૂબ ધન છે, એમ મારી મા જાણતી હતી, અને તેથી મારા પિતા થોડા વખતમાં ખૂબ પૈસા કમાઈ લાવશે, એવી તેને આશા હતી, પણ મનુષ્યની આગા ક્યારે ફળીસૂત થાય છે? પાંચર માનવી આગના પ્રતાપમાં માત્ર આયુષ્યને ધપાવે જાય છે અને આખરે નિરાશ થાય

છે મારી જનેતા પણ એ જ રીતે નિરાશ થઈ, કારણ કે મારા જન્મ અગાઉ પાંચ દિવસ અને એક માસ પહેલાં રળવા ગએલા મારા પિતાના મગી ગયાના સમાચાર આવ્યા અને તેથી મારી માતાના હૃદય ઉપર જળરો આઘાત લાગ્યો. નાતના ગિવાજ પ્રમાણે તેને એ વખતે રડવા-કૂટવાનો ત્રાસદાયક વિધિ કરવો પડ્યો હતો અને અગાઉપરના એ 'પીતળીયા' હતા, તે વેચીને ભૂદેવેને ભોજન પણ કગવવું પડ્યું હતું.

મારો જન્મ ટેવા મુહૂર્તમા થયો હતો, તે તો હું નથી જાણતી-કોઈ જોશી મહારાજ પાસે મેં તે જોવશ્ચું પણ નથી, પરંતુ સમજણમા આવ્યા પછી મેં જાણ્યું હતું કે લોકો મને ખરાબ ચોંટાડીઆમા જન્મેલી કહેતા હતા. અમારી પાસે એક નાના પડી ગએલા ઘર સિવાય બીજી કાંઈ મિલકત નહોતી. મારા પિતાના વડવાઓએ પુરોહિતવૃત્તિમા યજ્ઞમાનોને ત્યાંથી મેળવેલા કેટલાક વાસણ-કુસણ અને ગાદલાગોદડા પણ વેચી વેચીને મારી માતાએ જન્મ તેમ અમારો નિર્વાહ ચલાવ્યો હતો. તે હમેશા એક વખત જન્મતી હતી અને સાદડીઉપર સુઈ રહેતી હતી. મારા પિતાના મૃત્યુ પછી તેણે કહીન વૈધવ્યવ્રતનું પાલન કર્યું હતું અને પોતે શું ખાય છે, તથા શું કરે છે, એની પણ કોઈને ખબર પડવા દીધી નહોતી. એ ધણી અભિમાનિની સ્ત્રી હતી.

નાતમા મારા પિતાનું કુળ ઉચું હોવાથી એ કુળમોટપને જાખ ન લાગે, તથા ધરની ગરીબ દશા બહાર કળાઈ જાય નહિ-એ એ બાબતની તે બહુ કાળજી રાખતી હતી. બાળપણમા તેણે મને નિશાળે બેસાડી હતી અને હું ત્યાં ત્રણેક ચોપડી સુધી ભણી હતી. તે પછી તત્કાળ મને પરણાવવામા આવી હતી. મારી કુલાભિમાનિની માતાએ અમારું રહેવાનું ઘર ગીરો મૂકીને મને મારા પિતાના કુળથી પણ ઉચ્ચ કુળમા પરણાવી હતી. મને સાસરે વળા-

વતી વખતે કરિયાવરમા તેણે માત્ર એ શિખામણના શબ્દો જ કહ્યા હતા, અને તે આ પ્રમાણે —

સાભળ, સાસરે વાસ કર્યાના, સૂત્ર પરમ મર્માળારે,
અક્ષરે અક્ષર અતર કોતરી, રાખજે કામળ આળારે સાભળ
કામ કઠણ બહુ કરવા પોતીકા, જે છે છેક પરાયારે,
એવું કરવું એ તો ઈશ્વર હાથે, પણ આપણે થઈ ડાહ્યારે સાભળ
પ્રેમ વિના પરપ્રેમ પમાય ન, કેમે કરી કો કાળેરે,
માટે પ્રથમ તો આપ અતર ભર, શ્વેસુર પક્ષપર વા'લેરે સાભળ
શ્વેસુર પક્ષ છે પક્ષ જ તારે, વિચારી જો ચિત્તમાહીરે,
જે કુળ ઉપજી હજીરી હેતે, ત્યાં તો થઈ તું પરાધરે . સાભળ

+ + +

બહી શ્વેસુર કુળ ફળ જ તાર, રહેજે રોજ તે રૂપેરે,
તેની શોભા એ શોભા તારી, સુખે સુખ, દુઃખ દુઃખેરે સાભળ
'જિયર પનોતું રાખો પ્રભુ પણ સાસરે તો ધર મારે,'
એમ વિચારી મનસા વાચા, કર્મણા કર તે પ્યારે સાભળ
પ્રેમે પોતીકું એમ ગણ્યું કે, સહેજે પોતીકું થારોરે,
સાસુ, નણદ, વર, દીયર, સાસરો, સર્વે ચિત્તથી ચહારોરે સાભળ
વખતે વચન કડવા કહે તો પણ, વિનય ન તજવો તારેરે,
'વનો વેરીને વરા કરે છે' મત્ર એ મોઘા ભારેરે સાભળ
'કામ કર્યો તેણે કામણ કીધા,' એ કહેવત છે સાચીરે,
દોરા, ચીઠી ને છુમ તરની, કચની કપડી કાચીરે ! .. સાભળ

—નવલરામ.

મારી બહી માતાએ મને આપેલો આ સહબોધરૂપી કાર્યાવર કરોડો રૂપિયાના દાગીનાઓ કરતા પણ અધિક કિંમતી હતો. થોડી બાળ્યવતી પુત્રીઓ જ આવો કરિયાવર લઈ સાસરે જતી હશે, બાકી આજ કાલે તો કન્યાઓને સાસરામા સાસુ-નણદ સામે લડવાનું, સ્વચ્છ દ

રીતે વર્તવાનું, અને ચાડીયુગથી કરવાનું જ શિક્ષણ બહુધા તેમની માતાઓ તરફથી મળે છે

મને જે ઘેર પરણાવવામા આવી હતી, તેઘર સાધારણ સ્થિતિનું હતું ઘરમા ત્રણ જણા હતા. મારી સાસુ, નણદ અને સ્વામી તેમા મારો એકનો ઉમેરો થયો મારા સ્વામીની ઉમ્મર લગ્ન વખતે મારા જેટલી જ એટલે તેરવર્ષની હતી, પણ તેમનો બાપો નાનુક હોવાથી તેઓ બાળક જેવા લાગતા હતા, અને હું તો મારૂ કલેવર ઉકલતુ હોવાથી મોટી બેરી જેવી જણાતી હતી મારી સાસુ મને જોઇને બળી જતા અને વાતવાતમા દાતીયા કરતા જાણે જૂલ જ મારી હોય તેમ વારવાર મારો તિરસ્કાર કરતા મારી માતાએ મારા લગ્ન પછી તરત જ સ્વર્ગવાસ કર્યો હતો હું બાળપણથી ગરીબ દશામા ઉછરેલી હોવાથી મારી સાસુનો સંબંધો જૂલમ મુગે મોઢે સહન કરતી. ગૃહકાર્યમા મારામા કામ બામિ આવતી નહિ સીવવા, ગુ થવા અને ભરત ભરવાનુ કામ હું સારી રીતે જાણતી હતી. મારો સ્વભાવ વિનયશીલ અને નમ્ર હતો, છતા મારી સાસુના મો આગળ એનો કાઈ હિસાબ નહોતો

રોજ સવારમા વહેલી ચાર વાગે હું ઉઠતી ધઉ, બાજરી, ચોખા વગેરે આઠ શેરથી દશ શેર મુધી દળવાનું મારૂ પહેલું ગૃહ-કાર્ય હતું તે પછી હું ઘરમાથી વાળીઝાડીને કચરોપુજે કાઢતી, આગણામાથી વાસીદુ વાળતી, ઠંડે પાણીએ ન્હાઇ લઇ મારી સાસુને દેવસેવા માટે વાસણો માજી આપતી, પાણી ગાળી આપતી અને ફૂવા ઉપરથી બેઝા ભરી આવતી આટલું કામ કરતા નવ-વાગી જતા, એટલે રસોઇ કરવા રસોડામા પેસતી ને બપોરના એક કે દોઢ વાગે બહાર નીકળવા પામતી. મારી સાસુ, નણદ અને સ્વામી જુદા જુદા જમી લેતા એટલે રસોઇનો કબજો સાસુ પોતાના હાથમા લેતા અને મને દાઝી ગએલા ભાત, નવું પાણી ઉમેરી ઢીલી ફરેલી દાળ અને એક બે રોટલીઓ ખાવા આપતા મારી કુધા એટલાથી શાંત થતી

નહિ, પણ ખીજ વહુઓની પેઠે ચોરીને ખાવાની કે રાધતાં રાધતા ખાવાની કુટેવ મારામા મુદ્દલ નહોતી જમીને તરત હું વાસણો માજતી અને પછી બપોરે દાણોડુણી ઝાડકવાનુ, ખાડવાનુ, વીણવાનુ કે કાંઈ શટેલા કપડા સાધવાનુ કામ કરતી સાજનુ વાળુ તૈયાર કરવાનું કામ પણ મારે જ માથે હતું, એટલે છ વાગે હું રમેડામા પેસતી તે આઠ વાગે મારો છૂટકો થતો.

રાત્રે સાસુની ચરણુસેવા કરવાનો મારે માથે ખાસ કર હતો મારી પચારી તેમની પાસે થતી, છતા સાસુજ એવા ઉદાર હતા કે બાર વાગ્યા પહેલાં મને સુવા જવાની રજા આપતા નહિ. મોટા પેરોઢીઆથી આરબીને મધગત સુધી બધુ ગદ્દાવૈતર હુ કરતી, તેમ છતા ઉપરથી મારી સાસુ માગેનો વરસાદ વરસાવતા. મારા દુ ખનો આરો નહોતો કદી કામમાથી હુ નવરી પડી હોઉ તો પણ ધરબહાર નીકળવાની મને છૂટ નહોતી હું પાણી ભરવા બહુ ત્યારે મારી સાસુ ચર્ચા જેવા સાડ તેમની દીકરીને મારી પાઞ્ણ મોકલતા આડોશી પાડોશી જોડે વાત કરવા મને કદી ઉભી રહેવા દેતા નહિ. જે કોઈ બેરી મને સારે મોઢે બોલાવતી, તો મારી સાસુ તેની સાથે લડતા અને મને પારાવાર ભાડી નાખતા પિયરમા મારે કોઈ હતું નહિ અને સાસરામા સ્વામી નહાના હતા, એટલે સાસુ તથા નણુદના જૂલમથી મારે તો માથુ જ કાણુ થઈ ગયુ હતું સાસુનો સ્વભાવ બહુ ખરાબ હતો જે કદી હું કાયર બની મારા પતિને એકાદ શબ્દ કહેતી તો તરત એ વાતની ધરમા સૌને ખબર પડી જતી, કારણુ કે મારા ઉપર નણુદનો તથા સાસુનો સખ્ત પહેરો રહેતો તે મા દીકરી સવારથી સાજ સુધી ધરમા એક તણુખણુ તોડીને બે કરતા નહિ, છતા હું થાકીપાકી ધડીવાર બેઠી હોઉ તો મારા ઉપર વચનના બાણુ છૂટતા

મને વિશ્વાસ હતો કે બે-પાચ વર્ષે મારા પતિ સમજવા શીખશે, એટલે આ દુ ખનો આરો આવશે, પણ ૧ ટયુ હૈયુ

કોઇ કોઇ વખત સખત ભરાઇ આવતું અને મારાથી રડી જવાતું. એક દિવસ હું એ પ્રમાણે દુઃખથી કાપર ખની રડતી ખેડી હતી, ત્યાં મારા પતિ નિશાળેથી આવ્યા અને પોતાની માને બહાર નહિ દેખવાથી મને રડવાનું કારણ પૂછવા લાગ્યા હું તેમને શું કહું ? તેમણે મારા વાસા ઉપર હાથ ફેરવી મારા આસુ લૂછ્યા. અહા ! એ ધન્યદિવસ હું હજી જૂલી શકી નથી. કેવો હતો તેમનો મીઠો બાલ્યસ્નેહ ? મારા પતિને મેં રડતા રડતા સઘળી વાત કીધી. હૈયામા ડૂબો ભરાઇ આવવાથી મને આગળ પાછળનું કાંઈ બાન રહ્યું નહિ. મારા સાસુ એક તરફ ખૂણામા ઉભા ઉભા સઘળી ચચા જતા હતા મારા સ્વામીએ મારા ઉપર પ્રેમ દાખવ્યો એ જોઈને તેઓ તરત ગર્જના કરી ઉઠ્યા

“ ચાલ, ચાલ, રડ્યા બાપલા ! હજી ઉગીને ઉભો તો થયો નથી તે પહેલાં રાડનું ઉપરાણું લેતા શીખ્યો ! મુઆ નમાલા ! આવી રાડ છીનાળને છાપરે ચડાવે છે ? જોને એના ચાળાચસ્કા ! મોટા દુઃખમા ભારી હોય એમ પલપલીયા પાડે છે, અને એ સ્ત્રી ચરિત્ર જોઈને આ હૈયાફૂટે રાડને મનાવે છે ! શેા કળજીગ આવ્યો છે મારી બધ ! અમેય એક દા’ડો ધણીવાળા હતા, પણ આવા ચરિત્ર અમને આવડતા નાહ ! આતો આજકાલની બાઈડીઓની વાત જ નોખી છે રાડને કામ કરવાની આવડત નહિ અને વળી ધણીને વશ કરવાની બળતરા ! ”

તેમના આવા વાગબાણુ કેટલીએ વાર સુધી ચાલ્યા હું અહીં તે સઘળું નથી લખતી મને તેથી બહુ જ ઓડુ આનું રાત્રે મેં વાળું કર્યું નહિ. અને આખી રાત રડી રડીને કાઢી. ખીજે દિવસ હું નદી ઉપર ધોવા ગઇ, ત્યાં મારી નણુદનો એક જૂનો કમળો તડકામા સુકવેલો તે મારા બ્યાન બહાર ઉડી ગયો હશે. ઘેર આવી ધોએલા ડુગડા તપાસતા તે નીકળ્યો નહિ, એટલે મારી સાસુએ તત્કાળ ચડિ-કાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. મારી ઉપર તેમણે સળગતા ક્રોધલા ફેંક્યા

અને તેથી મારી છાતી દાઝી ગઇ તથા સાથેલો થોડો સળગી ગયો. મારા પતિએ પણ તે દિવસ મને ખૂમ મારી અને ક્રોધના આવેશમાં આખરે મેં મારા હાથે માંડ જ માથુ ફૂટી જ્યારે લોહી કાઢ્યું, ત્યારે મારી સાસુ-નણુદને સંતોષ થયે.

હિન્દુસંસારમાં સાસુઓની સખ્તાઇ તથા જૂદમની આવી વાતો કાણુ નથી જાણતું? હું અહીં મારી એ નીતક વાર્તાઓને વિસ્તારથી લખવાની જરૂર એટલા માટે જ નથી જોતી કે એવા બનાવો સમાજમાં ઘેર ઘેર બને છે. સ્ત્રીવર્ગની આ દેશમાં જેટલી અવદશા છે, તેટલી અવદશા ખીજા કોઇ સુધરેલા દેશમાં નહિ હોય એમ હું તો માનુ છું અહીં પતિ પત્નીના અણમનાવો અને અસંતોષમાં સાસુ-નણુદની ભભેરણીઓ જ મુખ્ય હોય છે. માતા અને બહેન વહુ વિરૂદ્ધ આખો દિવસ પુત્રના કાન ભભેરે છે અને તેનો અભાવ વધારે છે. પરિણામે સ્ત્રીપુરુષના મન હંમેશને માટે જુદા પડી જાય છે, તેમનો સંસાર નરક સમાન બની રહે છે, તેમનો સહવાસ કંટાળા ભરેલો થાય છે અને વાતવાતમાં તેઓ એકબીજા તરફ અશ્રદ્ધા તથા વહેમની નજરે જોતા શીખે છે. મારી હુદ્દા જીવનમાં મેં અનુભવ્યું છે કે હિન્દુસંસારમાં સાસુ-નણુદની અજ્ઞાનતાને લીધે તથા પુરુષવર્ગની બેદરકારીને લીધે ઘણી કૃળવધૂઓ પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલે છે અને અતોષ્રષ્ટ તતોષ્રષ્ટ થાય છે.

હું માંડ ‘કર્તવ્ય’ જાણી જોઇને નથી ભૂલી, એ અહીં મારે જણાવી દેવું જોઇએ, કારણ કે લોહીથી લખાએવી આ મારી જીવનકથામાં સત્યનો એકપણ અશ્વ છૂપાવવા હું ઇચ્છતી નથી. મેં મારી આ દશને માટે રોધરોધને હૃદય ખાલી કરી નાખ્યું છે. મારા માથા ઉપર દુખના ઝાડ ઉગ્યા છે. આ દુનિયામાં મારે વાતનો વિસામોય કોઇ નથી. મેં માંડ જીવન હવે પ્રભુને ખોળે ધર્યું છે. અને સમુદ્રમાં સ્નોહા ખાતું વહાણુ જેમ કિનારે આવ્યાથી નિર્ભય થઇ જાય છે,

તેમ જગતની જળજળથી છૂટી થઈ જવાને લીધે હું હવે નિશ્ચિત થતી જાઉં છું. મને જે કાષ્ઠપિણુ ચિંતા હોય તો તે આ મારા બાળકોની છે, કારણ કે ભાગ્યની પ્રબળતાથી તેઓ હિન્દુધર્મ અને હિન્દુસમાજથી દૂર ધકેલાઈ ગયા છે મોટા થઈ તેઓ મને પોતાની નાતજાત વિષે પૂછશે, ત્યારે હું શું જવાબ આપીશ, એજ એક ચિંતા રાતદિવસ મારું હૃદય બાળ્યા કરે છે આ દેશના હજારો સ્ત્રી પુરુષો દરવર્ષે દુખમાં પડી પરધર્મમાં દાખલ થઈ જાય છે અને પરદેશીઓની સ્વાર્થમયી દયાથી પોતાના ધર્મનો તથા સમાજનો ત્યાગ કરી દે છે હું આ મિશનરીઓના હાથમાંથી ગીતે આવી પડી, એ ઇતિહાસ બહુ લાંબો છે, પણ અહીં તે દુકામાં જ લખીશ અને મારી પેઠે આ સરથામાં આવી પડેલી એક-બે બહેનોની તેમને મોઢે મે કહેવરાવેલી જીવનકથાઓ પણ આપીશ, તે ઉપરથી વાચનારની ખાત્રી થશે કે હિન્દુસમાજમાં સાચી દયાનો કેટલો અભાવ છે ! પૃથ્વી ઉપરના દરેક ખૂણામાં અત્યારે દરેક પ્રજા પોતાની બહારની તેમજ અંદરની સ્થિતિનું રક્ષણ કરવા લાગી છે, પણ સેકડો વર્ષથી ખુવાર થવા છતાં આ દેશની પ્રજા આરોગ્ય, વ્યાપાર, કેળવણી, રીતરિવાજ કે કાષ્ઠપિણુ બાબતને માટે ધોરણસરની વ્યવસ્થા કરવા નવરી થઈ નથી !

અહીંની પ્રજાને માથે અત્યારે રાજકીય પ્રશ્નની તરવાર લટકી રહી છે, તેની વ્યાપારી સ્થિતિ મોટા ભયમાં આવી પડી છે, તેની પ્રજાકીય ભાવના અવ્યવસ્થિત બનવા લાગી છે, તેની સમાજનો સડો વધવા માડ્યો છે, તેનો આત્મા મરવા પડ્યો છે, તેનો જાહેર જીવનનો નમાલો થવા લાગ્યો છે, તેની ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં અધિકાર ફેલાવા માડ્યો છે-પૂજા મૂકાઓ આ કહેવાતી ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં !-જે વખતે પ્રજાની સામે જીવવા કે મરવાનો પ્રશ્ન આવીને હોયો રહ્યો છે, તે વખતે પણ પ્રજાજીવનમાં ધાર્મિક સુધારણા થતી નથી, એ એક મોટા ખેદની વાત છે ! વર્ષોના વર્ષો સુધી

પ્રજ્ઞના મદત માલમલિદા ઉડાવીને પણ અહીંના ધર્મશુરુઓએ સાચી દયાનો સિદ્ધાંત લોકોને શીખવ્યો નથી, પણ હવે એમને એ મલિદા-ઓ ફૂટી નીકળવાનો વખત આવ્યો છે કેવળ દેવમંત્રિ પાછળ જ પૈસા ખરચવાનો બોધ કરનારા ધર્મશુરુઓ હવે લુટે હાલે મરવાના છે, કારણ કે મારા જેવી દુખિયારી અબળાઓના શાપ તેમને માયે ઉતરવા લાગ્યા છે અસ્તુ

જીવનમાં દુખ હોય કે સુખ હોય પણ કાળ કોઈની રાહ જો-ધને બેસી રહેતો નથી એનો પ્રનાહ પ્રતિક્ષણ અબાધિત રીતે ચા-લ્યા જ કરે છે માણસના સુખ દુખની સાથે એને કાંઈ જ સંબંધ નથી મારી સાસુનો જૂલમ સહેતા સહેતા મેં મારી યુવાવસ્થાના અગત્યના વર્ષો કાઢ્યા ધીરે ધીરે મારા એ દુખના દિવસોય ચાલ્યા ગયા થોડા વખત પછી મારા ઉપર ઇશ્વરની કૃપા થઈ મને એક પુત્રીરત્ન સાપડ્યું હતું જગતનું દુખ ભૂલી ગઈ મારો નારીજન્મ સાર્થક થયો સસારમાં સંતાનની માતા થવા કરતા બીજો કયો અવસર સ્ત્રીના સંબંધમાં સહભાગ્યનો જણાય છે? પ્રેમના બળે હું એ અવસર મેળવી શકી સરિતા જેવી રીતે પોતાનું સર્વસ્વ સાગરને સમર્પણ કરે છે, તેવી રીતે-પ્રતિદાનની આશા રાખ્યા વિના મેં મારો પ્રેમ સ્વા-મીના અગ્ણેશમાં મૂક્યો એ પ્રેમ સદેહશત્ય હતો એના સ્પર્શથી ઇન્દ્રિયતના દોષ પણ મને યુગ્મરૂપે માલમ પડતા મારા હૃદયમંદિરમાં હું પતિદેવી પ્રતિષ્ઠા કરી નિરતર ભક્તિ કર્યા કરતી એ ભક્તિમાં અચળતા નહોતી, પણ પર્વતના જેવી સ્થિરતા હતી સ્ત્રીજાતિનું ગૌરવ કહો, સુખ કહો, ઐશ્વર્ય કહો કે ગર્વ કહો-જે કહો તે સં-ધણુ તેના પતિમાં જ છે પતિસેવા વિનાનું સ્ત્રીનું જીવન આત્મા વિનાના શય જેવું છે

મારી માતાએ મને એ તત્ત્વ બહુ સારી રીતે સમજાવ્યું હતું, એટલે હું મારા કર્તવ્યમાં કેમ તુટી આવવા દઉં? પુત્રીના જન્મથી મને ઘણો આનંદ થયો. મારી સાસુએ દીધેલા દુખો

હું ભૂલી ગઈ ઈશ્વર મને દયાળુ અને ન્યાયી જણાયો. આખા વિશ્વમાંથી હું હુખની કલ્પના જ વિસરી ગઈ તે પછોના બે વર્ષે મને એક ક્ષણ જેવા લાગ્યા, કારણ કે સુખના દિવસો બહુ દુઃખ-જનકી પસાર થાય એવા-હોય છે મને ખીજવારના સારા દહાડા દેખાયા, પણ હાય ! એ અભાગી ગર્ભે જ મારૂં ભાગ્ય કેડી નાખ્યું ! મને છટ્ટો મહિનો જતો હતો ત્યારે એકાએક મારા પતિ ગિમાર પડ્યા પ્રથમ સહજ તાવ ચડ્યો અને પછી તેમાંથી સન્નિપાત ઉપડ્યો. હું ગમગામ ગઈ મેં ઈશ્વરને પ્રાર્થનાઓ કરવા માડી માતાજીની અને હનુમાનજીની બાધાઓ રાખી ગામમાં એક વેધ હતો તેને બોલાવ્યો, પણ એ બિચારાનેય કાંઈ ગમ પડી નહિ મારા પતિને આરામ થાય તો મેં કથા કહેવરાવવાનો, બ્રાહ્મણોને જમાડવાનો અને રાહલનો લોટો પધરાવવાનો સંકલ્પ કર્યો, પણ હાય, એ કથાથી દુર્દૈવ ન ફેરવાયું ! મારા પતિ-મારા સૌભાગ્યરક્ષક મને નિરાધાર હાલતમાં મૂકી ચાલ્યા ગયા.

મારા સુખનો સ્વર્ગ હમેશને માટે અસ્ત થઈ ગયો ત્રણ દિવસની બિમારી બોગની મારા પતિએ વૈકુંઠાસ કર્યો મારી ઉપર આક્રમણ વાદળ વટી પડ્યું હું અને મારી પુત્રી નિરાધાર થઈ ગયા મારી સાસુએ તે વખતથી મારે માથે પછો પાડો જૂનમ શરૂ કર્યો મારા પતિની ઉત્તરક્રિયા થઈ રહ્યા પછી તરત અમને-માદી-કરીને જુદા કાઢ્યા મારી પાસે એક શેર અન્ન પણ હતું નહિ હું રાહેલી હોવાથી દિવસે મારાથી ધરમહાર નીકળી શકાતું નહિ, તેથી રાત્રે મારી શેરીના લોકોના છાતી રીતે દરણા દળવા લાવતી અને બાડાના ધરમાં રહેતી આખો દિવસ ધર બંધ કરીને ઘડી તાણતી મને ઘડીવારની પણ નવરાશ મળતી નહિ.

નાનપણમાં વાચતા લખતા શીખી હતી, તેથી વાચવાનું મન થતું, પણ શું વાચું અને ક્યાંથી વાચું ? બંદી બાજરાનો રોટલો તો મળતો નહિ અને પુસ્તકો ક્યાંથી લાવું ? હું સારા

ધરની દીકરી અને સારા ધરની વહુ હોવાથી બીજા માગવા કે ક્રોધની મદદ લેવા મારાથી જવાતું નહિ અને પેટમા છ સાત માસનો ગર્ભ હોવાથી મહેનત મળુરી તો થાયજ શાની? હું પારકા દરજ્યા દળા, તેમા પણ મારી સાસુ નિત્ય આવીને મને વઢી જતા અને પોતાના ધરની આખર હલકી પડે છે એમ કહેતા, પણ હું એ કામ ન કરું તો ખાઉં શું? સારા ધરની રાડીરાડોને મદદરૂપ થઈ પડે એવી યોજના અમારા નાતપટેલોએ કરા નહોતી અને આખરની ખોટી ઢાલ પછવાડે ભૂખે પેટે જીવવાનું ફરમાન થતું હતું એ શી રીતે બને?

અધુરામા પુરૂં એ વર્ષે ગુજરાતમા દુકાળ પડ્યો હતો. ચોમાસામા વરસાદની ખામિ રહી ગઇ હતી, એટલે અનાજ પાકયું નહાતું ચારે તરફ દુકાળ અને દુકાળની ભયંકર ચીસા સભળાતી હતી સરકારે કેટલક ઠંકાણે ખાધકામ ઉઠાડ્યા હતા, પણ મારાથી બહાર નીકળાય તેમ ક્યા હતું? મને દરજ્યા ખાડણાનું કામ મળતું હતું, તે પણ હમણા બધ થયું હતું એટલે ભૂખે મરવાના વખત આવ્યો હતો, પણ હું નિરાધાર શું કરું? ક્યા જાઉં?

આખરે એક દિવસ રાત્રે હિમ્મત કરી અમારી નાતના એક અગ્રેસર આગળ હું મદદ માટે ગઇ એ ગૃહસ્થ શાંતિમા દયાળુ, ઉદારમનનો અને ધર્માત્મા ગણાતો હતો પ્રથમ તો તેણે મારો સવળા વાત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી લીની, પણ પછો એ મુઆ જુડા મોઢાવાળા ભરાડોએ પાતે કરવાની મદદના બદલામા મારો પાસ નીચ વાસનાની માગણી કરી હું તો એ સાંભળીને આશ્ચર્ય પામી ગઇ, કારણ કે દુનિયામા સાધુના રૂપમા વસતા શયતાનેનો મને અનુભવ નહોતો હું ત્યાની મુગમાઢ ધર ચાતી આની મારો બાળપુત્રી કંકડા રોટલા માટે આક્રંદ કરો રહી હતી, બે દિવસયા મને ખાવા મળ્યું નહોતું, છતાં મને મારો સતીવર્મ પ્રાણુયા પણ વહાલો હતો. શિશુળ વચીન પટ ભરવા હું ઝગઝગી નહોતી બાળે દિવસ હું મારી પુત્રીને લઇ રસ્તાની બીખારણુ બની ધેરધેર બીજા માગવા નીકળી,

પણ બે દિવસના ઉપવાસથી મારા શરીરમા મુદ્દલ ચેતન નહોતું, તેથી એકાએક માર્ગમા હું બેભાન થઇ પડી ગઇ

ઠેકલો સમય ગયો, એનું મને મુદ્દલ જ્ઞાન રહ્યું નહિ જ્યારે હું જાગી ત્યારે મારી પાસે બે બાઇઓને બેઠેલી મે જોઇ. તેઓ નહોતી મારી જાતની કે નહોતી મારી નાતની. તેમણે સ્વચ્છ, સફેદ કપડા પહેર્યા હતા તેમના કપાળમા નહોતો કંકુનો ચાલ્લો કે નહોતી ડોક-હાથમા માળા, છતાં તે દયાની દેવીઓ હાથ એમ સહજ કંપના થતી હતી, કારણ કે તેઓ લાગણીભરી કાળજીથી મારી સારવાર કરતી હતી એક તરફ એક દાસી મારી બાળકન્યાને રમાડતી બેઠી હતી. હું એક ઉચા પલંગ ઉપર સુવાળી શય્યામા સૂતી હતી. મે આખ ઉઘાડી તે બાઇઓને પૂછ્યું-

‘ હું ક્યા છું ? ’

‘ પ્રભુ કોઇસ્ટને શરણે ’ એક ભલી બાઇએ જવાબ આપ્યો. હું એ સાંભળીને શોકથી વિહ્વળ બની ગઈ મને ધરી બેભાન બનતી જોઈ એ બાઇએ કહ્યું-

‘ જ્ઞેન ! ગભરાશો નહિ અમે તમને હજી સુધી વટલાવ્યા નથી કાષ્ટ જોમ્સે સખ્ત આઘા કરી છે કે તમારી ઇચ્છા જાણ્યા સિવાય તમને ખ્રિસ્તિધર્મમા પરાણે દાખલ કરવાના નથી અત્યારસુધામા તમારી આ પુત્રીને અને તમને દૂધ સિવાય બીજું કશું આપવામા આનું નથી કાલે સવારે કાષ્ટર અને મિ શેથ તમારા ગામમા ધરવા નીકળ્યા હતા, ત્યાં તમે એક ઠેકાણે બેભાન અવસ્થામા મળી આવ્યા પ્રથમ તેમણે ગામના બે ત્રણ સારા હિન્દુઘરોને બોલાવી તમારી સારવાર કરવા કહ્યું, પણ કોઇએ તમારો જીવ બચાવવાની દરકાર ન કરી, એટલે તેઓ તમને એક ખાટલામા સુવડાવી, ચાર મનુરો પાસે ઉપડાવી અહીં લાવ્યા તમે જૂખના દુઃખથી વ્યાકુળ બની બેભાન થયા હો એવી કંપના કરી અમે તમને ચમચો દૂધ આપવા માડ્યું અને

એને પરિણામે અત્યારે તમારામાં કાંઈક ચેતન આવ્યું છે. હવે તમને કશું દુખ થવાનું નથી અમારા પાદરી સાહેબ બહુ બના અને પરો-પકારી છે એક એ દિવસમાં તમારામાં સારી શક્તિ આવે એટલે તમારે ખુશી પડે ત્યાં તમે જ જો. ર૨૨૬-જેમ્સ સાહેબ આવીને દિવસમાં એ વખત તમારી ખમરઅતર પૂછી જાય છે તેઓ હમણા જ આવ્યા હતા અને કહેતા હતા કે થોડા વખતમાં તમે જાગૃત થશો, ખરેખર એમના કહેવા પ્રમાણે જ બન્યું છે, અને અમને સતોષ થાય એવું અમારી સેવા-શુશ્રૂષાનું સારું પરિણામ આવ્યું છે’

મને એ શબ્દો સાંભળી સતોષ થયો મેં કહ્યું-‘બહેનો, તમારો તેજસ્વિતા, વાત કરવાની કૃતિમ શૈલી, રીતમાત, પહેરવેશ, ધર્મપ્રિયતા અને દયાળુતા આદિથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે તમે કોઈ કુત્સીત કુટુંબમાં જન્મ લીધેલા હોવો જોઈએ અને જો એમ હોય તો તમારો પાસેથી હું એક નિરાધાર અમળા તરફ રામાચારિક દયા અને સહાનુભૂતિ મેળવવાની આશા કરું તો તે અયોગ્ય નહિ જ ગણાય મને લાગે છે કે તમે પણ દુખના માર્ગ અહીં આવી ચડ્યા હશો અને જો મારી એ કદપના સત્ય હોય તો આપણે સમદુખિની અમળાઓ હોવાથી હું મારું ઘણું દુખ અહીં ભૂલી જઈશ, કારણ કે —

અને છે દર્દ કે ઓહ, દર્દને દર્દી લાગતા,
ભાગી ના દર્દમાં થાતા, પોતાનું દર્દ જાય છે

અને મારું દુખ ઓહુ થઈ જશે એટલે હું અહીંથી ક્યાં જવાની નથી, કારણ કે મારે દુનિયાભરમાં હવે કોઈ આશ્રનન રહ્યું નથી તમે મારી સાચી સહાયિકાઓ છો, નિર્દય, બુદ્ધી, હૃદયારી હિન્દુસમાજ કરતા મને અહીં વધારે સુખ મળશે, એમ આશા છે જે ઠેકાણે કકડા રોટના માટે જીવ જવાની તૈયારી હતી, ત્યાં થું હું પાછી મરવામાટે જાઉં ? મને અહીં સાચી દયાનો વાસ જણાય છે. મને અને મારી કન્યાને હવે.. ..”

હું આગળ બોલવા જતી હતી, પણ મને વચ્ચેજ બોલતી અટકાવીને તે બાઈઓમાની એકે કહ્યું—“ બહેન ! તમે વધારે બોલશો નહિ હજુ તમારામા ધણી નમગાઇ છે અમારા વિષે તમે જે કહ્યના કરી છે તે સત્ય છે, પરંતુ અમારા જીવનવૃત્તાન્તને સંવિસ્તર કહી સંભળાવવા માટે અત્યારનો સમય અનુકુળ નથી, કારણ કે તમારી તબિયત હજુ ધણી નરમ છે ભવિષ્યમા કોઇવાર અનુકુળ પ્રસંગ આવશે તો તે વખતે અમારા જીવનના રહસ્યને તમે જાણી શકશો ”

તે બાઈઓ એટલું કહી ત્યાંથી જવા લાગી મેં તે વખતે તેમની જીવનકથા જાણવાનો દુરાગ્રહ પણ ન કર્યો.

ધીમે ધીમે મારા શરીરમા સ્ફૂર્તિ આવવા લાગી હવે હું જોર-ડાની બહાર નીકળવા માડી. તે એક નાનું ગામડું હતું. ઘરે બધા એક મરખી બાંધણીના અને ધાટીલા હતા રસ્તાઓ તો એવા ચોખ્ખા હતા કે સઘળે દર્પણ જેવું સ્વચ્છ દેખાતું હતું એઠવાડ કે ગદફીનું ક્યાર્ નામ નહોતું પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બધા ફેગવાએલા હતા તેમના બાળકો ચોખ્ખા અને નિરોગી જણાતા હતા ગામની એક દિશા તરફ નિશાળ હતી, અને બીજી દિશા તરફ દવાખાનું હતું વચ્ચેવચ્ચે એક સાડું દેવળ હતું, એમા ગામના સ્ત્રીપુરુષો પ્રાર્થના કરવા એકઠા મળતા સહુ એક જ ધર્મ પાળતા અને એક જ રીતિના હોય તેમ વતતા અહીં કોઇને સ્પર્શ કરવાથી કોઇ અભગાઇ જતું નહિ, કે કોઇનું અન્ન ખાવાથી કોઇ વટલાઈ જતું નહિ ! એક તરફ પાદરી સાહેબનો અગ્રેહ હતો અને તેની આગળ નાનકડો બાગ હતો લોકોનાં સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે એક બીજો બગીચો ગામની ઉગમણી દિશાએ બનાવ્યો હતો

આ ગામ અમારા ગામથી એક ગાઉ દૂર હતું, પણ મેં તે કદી જોયું નહોતું, કારણ કે ‘ત્યાં જવામા પાપ છે,’ એમ અમારા લોકો કહેતા હતા. અમે એને ‘વિશ્વાશી’ નું ગામ કહેતા. રેવરડ

જેમ્સ સાર્સેએ હિન્દુસમાજના પછાત વર્ગોના ઉદ્ધાર સાર અને પોતાના ધર્મના ફેલાવા માટે હજારો ગાઉ દૂરથી આવી એ ‘મિશન’ સ્થાપ્યું હતું.

આઠ દિવસમા તો હું ઘણા માણસોના પરિચયમા આવી ગઈ. ખાસ કરીને મારી તે એ પરિચારિકાઓ કે જેમના નામ જેનબાઈ અને મરિયમ હતા, તેમની સાથે મારો ગાઠ સ્નેહ બધાઈ ગયો. અમે જાણે બહુ દિવસના પરિચિત હોઈએ, એમ અમારા હૃદય એક થઈ ગયા.

એક દિવસ બપોરના સમયે હું મારા ઓરડામા બેઠી હતી જેનબાઈ મારી પામે બેઠી બેઠી એક પુસ્તક વાચતી હતી તેના ચહેરો સ્વાભાવિક રીતે દયામણું હતો. આજે મને તેના પૂર્વજીવનની વાત સાંભળવાની ઇચ્છા ઉદ્ભવી અને મેં તે તત્કાળ તેની પાસે પ્રકટ કરી

જેનબાઈ આખોમા આસુ લાવી દીનસ્વરે બોલી:- “બહેન ! એમા ખાસ જાણુવા જેવું કાંઈ નથી લાગ્યરેખાની કુટિલતાથી અને આપણો સમાજની નિર્દયતાથી મારી પણ તમારા જેવી જ દશ થએલી છે સમાજને જ્યાસુધી સાચી દયાનો સિદ્ધાન્ત સમજશે નહિ, ત્યાસુધી આપણા જેવી અનેક સ્ત્રીઓને આવી સસ્થાઓ આશીર્વાદ સમાન થઈ પડવાની’ જે કે આ સસ્થામા પણ કેટલીક કુરીતિઓ છે ‘ઉજળું એટલું દૂધ’ અને ‘પીળું એટલું સોનું’ ક્યાઈ હોતું નથી, તમે તે ધીમે ધીમે બધું જાણી શકશો, પણ જે સમાજમા નિરાધાર સ્ત્રીઓ માટે આશ્રયનું સ્થાન હોત તો શું હું કે તમે અહીં આવી ચડ્યા હોત ? સમાજની બેદરકારીને પરિણામે જ મારી આ દશ થએલી છે મારી આત્મકથા કેવળ દુઃખ અને શોકથી ભરેલી છે, છતાં તે સાંભળવાની તમારી ઇચ્છા છે, તો ખુશીથી સાંભળો હું તે તુ કામા કહી સંભળાવું છું

એ બાઇએ ફરી એક દીર્ઘનિશ્વાસ મૂકી પોતાની આત્મકથા નીચે પ્રમાણે શરૂ કરો.

x

x

x

x

આઠ વર્ષ પહેલાની આ વાત છે કાળ વર્ષની ગણના કરવા ઉભો રહેતો નથી, પણ એ બનાવ જાણે હમણા જ બન્યો હોય એમ મને લાગે છે હું એ વખતે પદ્મ વર્ષની હતી સમારનો 'તડકો છાયો મે જરાએ જોયો નહોતો, પણ 'જન્મદુખી તે જગદુખી' એ કહેવત અનુસાર હું જન્મની દુખીઆરો હોવાથી મારા ઉપર એટલી નાની ઉમ્મરમા દુખનો કુગર ઢળી પડ્યો હતો '

આજકાલ જ્યાં જોઇએ ત્યાં હિન્દુસ્થાનના લોકો પરત્રતાની ખૂસો પાડે છે, પણ ગભીરબાને સમાજ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવતા, ન્યાયને ખાતર સહુએ કબુલ કરવું પડશે કે આપણા કર્મેની લીધે જ આપણે પરત્રતામા સબડીએ છીએ હિન્દુસ સારમા જ્યાસુધી સ્ત્રીઓને યોગ્ય સ્વત્રતા આપવામા આવશે નહિ, ત્યાસુધી કેવળ પુરુષોને સ્વત્રતા આપી દે અને તેમની ગુલામી ટાળી દે, એવો પરમેશ્વર દીવાનો નથી !

આજકાલ આ સમાજમા દબને નામે જેટલો વ્યવહાર ચાલે છે, તેટલો બીજા કશાને નામે ચાલતો નથી પુરુષો એક સ્ત્રી જીવતી છતા બીજી પરણે, પરણેની સ્ત્રીને અન્યાય આ રી વેચ્યા રાખે, એક પ ની મરણ પામતા તેની સળગતી ચિતા પાસે બીજી સ્ત્રીનું નક્કી કરે;— આ સઘળું ધર્મ અનુસાર ગણાય પણ નિર્દોષ, બાળવિધવા જાહેર-રીતે પુનર્લગ્ન કરવા ઇચ્છે, તો આર્યસંસ્કૃતિનું ખૂત થઇ જતું આપણા 'ધર્મપ્રિય' પુરુષોને લાગી આવે ' આ ક્યાનો ન્યાય ? આવો અયોગ્ય બેદબાવ જ આ દેશને પરત્ર રાખે છે

સ્ત્રીઓની દશા સમાજમા કેવી વિચિત્ર છે ? અનેક પુરુષો રસ્તે ચાલી જતી તરૂણ સ્ત્રીઓ ઉપર ખરાબ દૃષ્ટિ કરવાને સ્વત્ર

છે, પણ તેમની સ્ત્રીઓ, બહેનો અને માતાઓને તેઓ ઉચી આપ્ત
પણ કરવા દેવાને નારાજ છે સ્ત્રી કોઇ અબળા પુરુષ સામે નિર્દોષ
દષ્ટિથી જુએ, અથવા વાત કરે, અગર દ્રેનમા કે માણુમોની બીડમા
અબળાએ સ્પર્શ કરે તો તેમના ‘ધર્મપ્રાણ’ પુરષોને આખો ધર્મ
રસાતળમા જતો લાગી જાય છે ! પુરુષ ગમે તેટલો દુરાચારી હોય,
પણ તેની ‘ધરવાળી’ એ તો સીતા અને સવિત્રીને પગથે ચાલવું
જોઈએ ! ‘નરબ્રમર’ ને ગમે તેટલી કબ્જે, ગમે ત્યાં નિરકુશ પાશવ
વિહાર કરવાની આદત હોય તે ચાલી શકે, પણ એક બાળવિધવાથી
ફરી સસારમા જોડાઈ શકાય નહિ ! સાઠ વર્ષનો બુઢો સાનભીવાર
‘ઘોડે ચડે’ તે ધર્મ ! પણ બાળવિધવા સારા વસ્ત્ર પહેરે, કપાળમા
ચાલ્લો કરે, માથે વાળ રાખે, હાથે ચુડી પહેરે-તો ધર્મનું મોઢું ખૂન !
ધર્મ અને પવિત્રતા એ એક એવો વિષય છે કે ઇશ્વરે તેના કોઇને
ઇજારો લખી આપ્યો નથી સંકુની તેના ઉપર સ્વતંત્ર માલિકી છે
ખોટા દુરાચારથી તેનું પાલન કદી થઈ શકતું નથી પુરુષો પોતાને
મનગમતા દરમાનો સ્ત્રીઓને માટે રચી આપે અને પોતાના ‘પુરુષત્વ’
ની ‘સત્તા’ ના મટે તે તેમની પાસે પળાવે-એના જેવી બીજી કશીયતા-
નીયત શી હોઈ શકે ?

અસખ્ય હિન્દુપતિઓ પોતાની પત્નીઓ પ્રત્યે અમાનુષી વર્તન
ચલાવે છે, અને તેમને વગર ગુન્હે એકાતવામની સજા કરી
તેમના રૂપ મૌનદર્ય પ્રત્યે વહેમની નજરે જોવા કરે છે, એ શું ઓઝી
પાશવતા છે ? આપણું સ્ત્રીઓનું જાણે પૃથક્ વ્યક્તિત્વ જ ન
હોય અને આપણને લાગણી કે વિચારશક્તિ ઇશ્વરે જાણે આપી
જ ન હોય, તેમ સસારના પ્રત્યેક કાર્યમાથી આપણું સ્વાતંત્ર્ય
નષ્ટ કરવામા પુરુષો પોતાની ‘બહાદૂરી’ સમજે છે, પણ તેઓ નથી
મમજતા કે તેમની એવી સામાજિક નીચતાથી તેઓ પોતે પોતાના
ચુખ અને સ્વાસ્થ્યની ભય કર કમર ખોળી રહ્યા છે ! આપણને પરત્ર
વિનાસી ‘પુતળીઓ’ બનાવવાથી પુરુષોના બળવીર્ય કેવા ઘટી ગયા

છે? પ્રાચીન વીર પૂર્વજોના જેવુ શારીરિક કે માનસિક બળ તેમનામાં રહ્યું છે? તેઓ દિવસે દિવસે નિર્બળ થઇ દુનિયાને લાગરૂપ જીવન ગાળતા શું નથી જણાતા? સ્ત્રીઓ ઉપરનો તેમનો અત્યાચાર તેમને ક્ષયના માર્ગ તરફ પસંદી જાય છે. જે સમાજમાં પુરુષોની આપખુદ સત્તા હોય, જે સમાજમાં બાર વર્ષની બાળા ઉપર માનુષ્ય લાદવાની ગોઝારી પદ્ધતિનો અમલ હોય, જે સમાજમાં કુળનો 'વશવેશો' લખાવવા માટે ત્રણ ત્રણ, ચાર ચાર પત્નીઓના પાશવવિહારનો હયાતો નિવાજ હોય અને પવિત્રતા જળવવાનો હવાલો બાળવિધવાને શીરે સોંપવામાં આવતો હોય તે સમાજમાંથી આપણા જેવી નિરાધાર રાકે સ્ત્રીઓ અન્ય સમાજમાં આમ ધકેલાઇ જાય, તો તેમાં શું ખાસ આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે?

હું પણ તમારી પેઠે દુર્દશા ના યોગથી જ આ સરથામા આવ્યા
ચડી છું મારો જન્મ એક સાધારણ કુટુંબમા થયો હતો મને જન્મ
આપાને મારી માતા સ્વર્ગે સિધાવી ગઈ હતી મારા પિતાએ તે પડી
પુત્રોત્પત્તિ કરી પુત્ર નામના નરકમાથી તરવા સારી બીજવાર લગ્ન
કર્ચું હતું' મારી નવી માતા બહુ ધર્મ્યાણુ સ્વભાવની હતી 'શોક્યની
છોડીને સાચવવા કે ઉછેરવા હું જરાય બધાએલી નથી,' એમ તે સ-
હુને કહેતી અને તેણે કર્યું પણ એમ જ હતું મને તેણે પોતાની
પાસે રાખી ઉછેરી નહોતી, આથી બાલ્યાવસ્થાના દિવસો મારે મારા
મોસાળમા બનીત કગવા પડ્યા હતા હું નહાનપણમા ત્યા થોડું
વાચતા અને લખતા શીખી હતી પાછળથી આ સરથામા આવ્યા
પછી મે મારો અભ્યાસ વધાર્યો છે આપણા દેશની હમણાની કેળવણી
નથી યોગ્ય પતિઓ ઉત્પન્ન કરતી કે નથી યોગ્ય પત્નીઓ ઉત્પન્ન કરતી,
છતા જ્યાસુધી બીજ કાઈ વ્યવસ્થા ન થાય ત્યાસુધી એવી અક્ષર-
માનની કેળવણી પણ ડીક છે, એમ હું માનું છું

અગીઆર વર્ષની ઉંમરે માફ લગ્ન કરવામા આવ્યુ લગ્ન
'પ્રાણવિકાસનુ' નત ગણાય છે, પણ એ લગ્નથી મારો શો વિકાસ

થયો હતો વાર ? મારા પતિએ પુરા પચ્ચાસની ઉમ્મરના હતા. હું તેમની ત્રીજીવારની સ્ત્રી હતી. મારી આગલી શોક્યોથી તેમને બે પુત્ર અને બે પુત્રીઓની બક્ષિસ મળેલી હતી, છતાં તેઓ પોતાની પાશવ વાચનાની તૃપ્તિમાટે મને ખરિદી લાવ્યા હતા. તેમનું શારીરિક સ્વાસ્થ્ય બહુ સારું નહોતું, પણ લાગી કુટેવોથી દૈન્યથી વિષયયોલુપતાએ તેમને લગ્ન કરવા લલચાવ્યા હતા.

અમારી નાતમા એવા અચોચ લગ્નો સામે કોઈ પ્રતિબંધ ન હોવાથી, અને મારા પિતાએ પણ મોગી ઉમ્મરે દ્વિતીયલગ્ન કરેલું હોવાથી મારા એ લગ્ન ઉપર કોઈએ ટીકા કરી નહોતી હું નાની હતી, પણ મારું શરીર જરા ‘ઉકલતું’ હોવાથી “ આ દેશની ગરમ હવા ” ના ‘અકસ્માત’ માથી બચાવી લેવા મારા પિતાએ મને ‘વેચી’ દીધી હતી હું પરણી નહોતી, પણ વેચાઈ હતી સમાજ-મા બળરૂચી ચીજોની પેઠે કન્યાઓના વેચાણ થવાની વાત કોણ નથી જાણતું ? હું મારા મોસાળીઆઓને ત્યાં રહેતી હતી, એટલે તેમને પણ “ સાપનો ભારો ” સાચવવાની જોખમદારીમાંથી છૂટવું હતું આમ મારા બન્ને પાલકવર્ગની ‘કાળજી ભરેલી અનુકંપાથી’ હું અગીઆર વર્ષની ઉમ્મરે પત્નીપદ મેળવી શકી. મારી બહેનપણી-ઓને મારા એ પદની ઇર્ષ્યા આવતી હતી અને હું પણ-

હડાને આવતો આવે નવો સ સાર દેખતો,
રમ્યતા જોઈને એની સીલવા તલસી રહી

નિર્ઝરિણી

મારી નસેનસમા એ વખતે યુગયુગજૂની સ્ત્રીજાતિની પરાધિનતા અને ગુલામગીરીનું રક્ત દોડતું હતું ‘દીકરી ને ગાય, જ્યાં દેરે ત્યાં જાય’ એ માન્યતા પરાપૂર્વથી હિન્દુકન્યાના મગજ ઉપર લાદવામા આવેલી હોવાથી, મારા વડિલો જ્યાં મને દેરે, ત્યાં મારે દેરાવું, એને હું મારો ‘ધર્મ’ માનતી હતી અને કેમ ન માનું ? સસારમા

પુરુષોએ પોતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિને માટે રાક્ષસી ભળ એવી કુશળતાથી પાયરી છે કે આપણે સ્ત્રીઓ એ ભળમા ધર્મના નામે સદીઓથી ફસાઈએ છીએ અને તરફડીએ છીએ ! પણ હવે આપણે ચેતવું જોઈએ અને સ્ત્રીસમાજને બજારની વસ્તુ સમજી ખરિદવા ચાહતા પુરુષવર્ગને આપણું ‘વ્યક્તિત્વ’ બતાવી આપવું જોઈએ.

હું પરણીને સાસરે ગઈ મારા વૃદ્ધ ‘પરમેશ્વર’ને ‘હેલ્થી અવસ્થાએ’ લયલા મજનુના હાવા લેવાની તાલાવેલી લાગી હતી, પણ હું તો એમનું કરચલીઓમિશ્રિત, ઘોળી ઘોળી મૂછોવાળું મોઢું જોઈને જ ડરો જતી હતી પ્રથમ રાત્રિનું એમનું પથુત્વ જોઈને મને એમના ઉપર જે અપાર તિરસ્કાર આવી ગયો હતો તે અઘાપિ ગયો નથી. મેં એ વખતે એક કરુણ ચીસથી દિશાઓને બેઠી નાખી હતી. ‘એ, મા રે.’ કહી મારી મરનાર માતાને યાદ કરી હતી. અને ‘મને છોડો. હું તમને પગે લાગુ.’ કહી મારા એ ‘આ ભોકના પ્રભુને’ વિનવણી કરી હતી, પણ અફસોસ ! મારી એ બધી કરુણ ચીસો અને વિનંતિઓ વ્યર્થ ગઈ હતી. મારી મદદે કોઈ આવી શક્યું નહોતું. અને આવે પણ કોણ ? એક હિન્દુ સ્ત્રી ઉપર તેનો માલિક વશવેલો રાખવા ‘છશ્વરી હક’નો અમલ કરતો હોય, ત્યાં અન્યને તે અટકાવવાનો ક્યા રિવજ છે ? અગાઉ બાળાઓ ઉપર એવા રાક્ષસી બળાતકારો હજારો વર્ષથી થતા આવ્યા છે અને તેમની કરુણ ચીસોથી આ દેશમા રાત્રિની શાંતિ બેઠાતી રહી છે ! બહેરી દુનિયાએ તે સાબળવાની કઠી દરકાર કરી નથી.

હું જે વખતે એ ઝોરડામા લયથી થરથર ધ્રુજતી હતી અને કરુણ શબ્દે આકંઠ કરતી હતી, તે વખતે બહારના ખડમા મારી પહેલી ગોક્યની બે પુત્રીઓ જેમની ઉંમર એ વખતે અતુકમે ત્રીસ અને સત્તાવીસ વર્ષની હતી અને જેઓ પોતાના પિતાના લમસમારબમા ભાગ લેવા પોતપોતાના બાળબચાઓને લઈને આવી હતી, તેમની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાત થતી મારા સાબળવામા આવી

મારી દુઃખવેદનાના શબ્દથી નાની બહેને મોટીને પૂછ્યું —“બહેન ! આ નવી કેમ ચીસો પાડે છે ?”

“આજે પહેલો દિવસ છે, માટે !”

“કદાચ મરી જશે તો ?”

“એમ કોઈ મરી જાય છે ? એ તો હોય ! સસાર એમ જ ચાલે !”

મેં પણ ‘સસાર આમ જ ચાલતો હશે,’ એમ માની એ વખતે આખોમાથી આસુ વહાવ્યાં ! હિન્દુ સ્વામીનાથને અકાળે જીવવાનીમા ‘ભરતી’ આવે, ત્યાં અનાથ બાળાને રડવા સિવાય બીજો શો ઈલાજ જડી આવે ? બાળ પત્નીઓની ડીપીયારીથી અને કરુણ રવથી અહીંનું વાતાવરણ કેપી ઉડ્યું છે, છતાં હિન્દુઓના કાળજી હજી ધડકતા નથી ! આર વર્ષની બાળા ઉપર અકાળે મોઝાર ‘પત્નીપદ’ લાદવ મા જ સનાતન ધર્મની ‘સંસ્કૃતિ’ ટકી રહેતી હોય એમ તેમને લાગે છે !

મારા પિયરમા સાવકી માતા હોવાથી મારા માટે સ્થાન નહોતું અને મારા મોસાળમા પણ ‘હારી રાજપરબારે અને દીકરી સાસરે’ ગણી મને કોઈ આવકાર આપે તેમ નહોતું, એટલે મારે પતિદેવનું ઘર જ સર્વ કામ હતું મેં ત્યાં કેટલા દુઃખમા દહાડા કાઢ્યા, તે ગણાવા એસું તો પાર આવે તેમ નથી મારા પતિના ત્રાસથી હું ઘણીવાર સતાર્ધ જતી, પાડોશીને ત્યાં છૂપાઈ રહેતી, પરંતુ આખરે મને તેઓ બાળી કાઢતા અને બાળપત્નીને લલચાવવા, તેમજ વળ કરવાના ઉપાયો-સામ, દામ, ભેદ અને દડ, એ ચારેય-નો તેઓ ઉપયોગ કરતા

એક વખત હું અમારા ઘરમાની અનાજ ભરવાની મોટી ખાલી ડોઢીમા ભરાઈ રહી હતી અને ત્રણ દિવસ સુધી ભૂખી ને તરસી તેમા પડી રહી હતી ! જો કે મને એ ઘરમા તે વખતે સાસુનણુ દત્તો સતાપ નકોતો, ખાવાપીવાનું કે પહેરવા ઓઢવાનું દુઃખ નહોતું, પરંતુ હું મારા પતિની પાસવતાથી ભય પામી રહી હતી

સ્ત્રી જાતિનો જો કોઈ મોટામાં મોટો શત્રુ હોય તો તે બધે છે. બચતી અમર એટલી બધી વિવિધતા વાળી અને વ્યાપક છે કે સ્ત્રીઓના શરીર ઉપર તેનું માફું પરિણામ સહજમાં આવી જાય છે. સ્ત્રીને વગમા લાવનાની સાથે જ લયમા ગખવાનો સમાજનો એક દત્તારો ગ્વાજ પડી ગયો છે. પતિ, સાસુ સસરા, નણદ વગેરે સર્વ કોઈ વડુંને દામમા-ભયમા રાખવા મથે છે અને સ્ત્રીઓ એવા બચથી દુખમા ફર્યાદ કરીને ધર્મ, સાહસ નિરૂપતા વગેરે ગુણોને ત્યજી બેઠી છે. અધ સમાજની આખી હજીએ તે તરફ ક્યા ઉઘડે છે? સ્ત્રીઓના માન, તેજ, ઓજસ હણી નાખવાનું આ સમાજ જ્યાં સુધી ચાલુ રાખશે, ત્યાં સુધી તેનો કદી ઉદ્ધાર થવાનો નથી. જેના સામાજિક જીવન બચકર સડાથી ભરપૂર છે, જેના શરીરબળ પ્રત્યયર્થના અભાવથી પચ્ચીસ-ત્રીસ વર્ષની વયમા ખલાસ થવાની અણી ઉપર આત્યા છે, જેના મનોબળ સ્વમાન અને સ્વાશ્રયના અભાવે ગિચિન બની ગયા છે, અને જેના કુટુંબબળ દેષ, ધર્મ અને કુમ પને લીધે અવનત દશાએ પહોંચ્યા છે, તે સમાજને આ પૃથ્વી પર ઉપરથી રૂના થઈ ગયા. સિવાય બીજો કોઈ હવે આરો જ નથી.

દુખનું ઓસડ દહાડા. ધીમે ધીમે હું એ દુખમા ટેવાઈ ગયો. મારા ભોહી તરમ્યા પતિને મારૂ શરીર જોઈતું હતું, પણ મારા આત્મા ઉપર તેમને સ્વામિત્વ સ્થાપવાની ઇચ્છા નહોતી અને જેની ઇચ્છા ન હોય તે કદી મળી શકે ખરૂં? મેં મારા એ 'માનિક'ને મારા આ રક્તમાસથી બરેલા દેહનું બલિદાન આપ્યું.

હિન્દુસ્થાનમા સ્ત્રીને સસાર ચલાવવા માટે લાયક ગણવાની ઉમ્મર જો કે કાયદાએ બાર વર્ષની ઠરાવી છે, પણ માર વર્ષની બાળાને માતા બનાવવાના રિવાજે તરણ પેહીતું કેટલું નુકસાન કર્યું છે; તેનો કોઈએ વિચાર કર્યો છે? મારૂ શરીર એ 'સ્વામીસુખથી' અઠાને શોષાઈ ગયું! જે ઉમ્મરે હું હજીપુટ હોવાની આશા રાખું,

તે ઉમ્મરે હું નિસ્તેજ બની ગઈ મારા પતિ મારી સાથેના ચાર વર્ષના શૃહસ્થાશ્રમ પછી સ્વર્ગે સિધાવી ગયા. હું ૫૬૨ વર્ષની ઉમ્મરે વિધવા થઈ ' સમાજની નજરે અભાગિની ગણાઈ ' !

મારા દુ ખની એ વખતથી એક નવી શરૂઆત થઈ આપણા સમાજમાં વિધવા ઉપરનો જૂલમ નાદીરશાહ અતે રશિયાના ઝારના જૂલમ કરતા વધારે અસહ્ય છે એ વાતથી હવે કેાણુ અચાત છે ? હું અ દુ ખની ઝીણી ઝાણા વિગતોમાં ઉતરીને માર આ દુર્દશામય આત્મકથન આધક લખાવવા ઇચ્છતા નથી આ સમાજના કેટલાક આનંદ બંધનો એવા સંપ્ત છે કે એની સામે યનારામાં સત્યાગ્રહ અને બડના લાગણી અવસ્ય હોતી ધટે છે ન્યાસુધી દેશના યુવક, યુવતીઓમાં અહીંના સામાજિક સરથાને આદશ, પવિત્ર બનાવવાની સાચા ધગથ નાહ ઉજાવે, ત્યા સુધા રાજકીય સુધારણાની અને દેશના ઉદ્ધારના વાતો હવાઇ કિલ્લા જેની સમજની.

સ્વતત્ર ગૃહિણી વિના સ્વતત્ર ધર નથી, સ્વતત્ર ધર વિના સ્વતત્ર કુડબ નથી, સ્વતત્ર કુડબ વિના સ્વતત્ર શાંતિ નથી, સ્વતત્ર શાંતિ વિના સ્વતત્ર સમાજ નથી અને સ્વતત્ર સમાજ વિના સ્વતત્ર દેશ નથી, માટે દેશને સ્વતત્રતા અપાવવા મથના અગ્રેસરાએ પ્રથમ સમાજના પ્રત્નો હાથ ધરી તેમાં કિચત સુવારા કગવવા મથતુ જાઇએ બાળલમ, વૃદ્ધલગ્ન, ધરનિયાત મેધવ્ય, બહુપતનીત્વ વગેરે અનેક બદીઓ આપણા પતનને માટે જવાબદાર છે, પરતુ હજુ દુભાગ્યની વાત એ છે કે પ્રજાના મોટા ભાગને ગળે તે વાત ઉતરતી નથી, અને જેમને ગળે ઉતરે છે, તેમનામાં તે બદીઓ સામે થવા જેટલુ મનોમજ નથી ! આ દુ ખની વાત કોની આગળ જાહેર કરવી ?

અહીંની સામાજિક પ્રણાલિકામાં એ બદીઓ 'ધર્મ'ને નામે ધુસી ગઇ છે. જ્યારથી આ દેશમાં ધર્મને સંકુચિત ગણવામાં આવ્યો, અને રિવાજ માત્રને ધર્મના નામે વળગી રહેવાનુ આપણને ફરમાન

થયુ, ત્યારથી આપણુ જીવન પતનની દિશામા વધુ ને વધુ ગતિ કરતું રહ્યું છે. આપણા કુટુંબી જનોઅ દયા અને ધર્મને નામે આપણુન 'શેર અન્ન' પશુ આપ્યુ હોત, તો શુ આપણે આ સરથામા આવ્યા હોત ' અને આપણે આપણા જીવથો પશુ અધિક વહાલો હિન્દુ ધર્મ છોડયો હોત ?

સમાજમા સ્ત્રીની પદવી જ હલકી મનાય છે, ત્યા પછી વિધવાની હાનદશાના શા મિતાર આપવા ' ઘેર ઘર વિધવાપડનના હત્યારા દસ્ય નજરે પડ છે હુ પશુ રાડયા પછા અ જૂલમા ચરખામા પડા. મારે માથે મારી શોક્યના બ્રહ્મ પુત્રાઅ તથા પુત્રવધૂઆઅ સતતમ ગુજરવા માડયા દેહલગ્નની વિધવા'ન ફરજિયાત 'ખૂણા' પાળવાના ફરજ માથ આવી પડી પાતના મરણ પછા અક વરસ સુધી વિધવાને ખૂણા પાળવાના જે હત્યારો, જૂલમા રિવાજ છે, તનુ વર્ણુન કાષ્ઠ કપિની લાખનામાથો કમ ઉત્તરતુ નથી ? મન લાગે છ કે આ નિ સત્ત સમાજે લખકાન અને કાવઆને બડખાર થવાને બદલે બાયલા બનાવ્યા છે. આ પતિત સમાજમા અત્યારે દબ અ જ 'ડહાપણુ' ગણાય છે અને દબ અ જ ધર્મ મનાય છે ધર્મને ખાતર ધર્મ પાળનાર કોઈ નથી, પશુ દબ તરંકે પાળનાર અનેક છે. આ એક મલિન મનાદશા છે ઘણા દબી આ પુરુષા પાતાની નબળાઈ દૂખાવવાના સાધન તરંકે ધર્મને વાપરે છે. હિન્દુસમાજમા ધર્મ એક ' દુનિયા દારાના ડહાપણુ ' રૂપે અત્યારે વ્યાપી રહ્યા છે.

જ્યા માનવજીવન કંકડા રોટલા માટે નષ્ટ થઇ જતુ હોય, જ્યા સમાજના એક પશુ વ્યાકત મુઠાબર અનાજ વિના તરશડતા હોય, ત્યા ઇશ્વરન 'છાપનભાગ ધરાવવા, એ પાપ છે. જ્યા મનુષ્યને પહેરવા માટે એક કપડાની જગવાઈ કરી શકાતી નથી, ત્યા મદિરોની મૂર્તિઓને ' વાધા સળવવા ' એ ખુલ્લો રાક્ષસી દબ છે. હજારો મનુષ્યો ધર-બાર વિનાના તરતલવાસથી ચલાવા લેતા હોય, ત્યા મોટા દેવમદિરો ચણાવવા, એ સામાજિક અત્યાચાર છે. જે સમાજમા માણસો

ધર્મ કે સહગુણને સમાજના ભયની ખાતર પાળતા હોય, તે સમાજને વરના જેવી નિર્દયતાથી પી ખી નાખી એ જ હવે તો પુણ્યકાર્ય છે શુ ધર્મ એટલે દેવદર્શન, વ્રત, ઉપવાસ, મૂર્તિઓના ઠાક, હીડોળા, પારણા, છપ્પનભોમ કે કથાકીર્તન છે? જો એ જ ધર્મ હોય તો એવા ધર્મની આ સમાજને હવે જરાય જરૂર નથી એવા સક્રિય ધર્મનો જલની વિનાશ કે વા તત્પર થવું એ સામાજિક પુણ્ય છે સડી ગએલી સસ્થાઓ કે પ્રણાલીઓને ધના કરી દેવી, એ સામાજિક ફરજ છે મનુષ્ય સ્મશાનની શાંતિથી જીવે તેના કરતા તે મરી ફીટે એ હજાર દરજ્જે સારું છે

હું રાડી એટલે સમાજની દૃષ્ટિએ મહાન ગુન્હેગાર ગણાઈ' મ ગળ કાર્યોમા અને ગુભ પ્રસંગોમા ભાગ લેવાનો મારો હક્ક ગયો ' હું અપગુકનીઆળા દરી' સમાજમા અને ધરમા મારો વગર વાકે તિરસ્કાર થવા લાગ્યો મે એ ધરમા કેરી કેરી યત્રણાઓ વેઠી, એ બહુ લાભો મુતિકાસ છે મારે એ યત્રણાઓને પગિણામે તે ધર છોડવું પડ્યું મારે માથે અનેક અપવાનો અને કલકો આવ્યા મારા જીવનની ગુફતા અને પવિત્રતા ઉપર લોકો સદેહની નજરે જોવા લાગ્યા કેટલાક માનવશયતાનોએ તો મને પ્રલોભનમા ફસાવવાના અખતરા પણ કરી નેયા, પરંતુ મને પુરુષ જાતિ ઉપર એક જાતનો એવો નિરંકાર આવી ગયો હતો કે જેને લીધે હું ક્યારેય પણ ફસાઈ નહિ મે એ ધરનો અને સમાજનો ત્યાગ કર્યો છે, પણ મા. સ્ત્રીઓને મે કલકિત થવા દીધું નથી લાગણીઓ સામે યુદ્ધ કર્યાં મે મારી પવિત્રતા જાળી છે

ચાર ચાર વખત લગ્નના 'લ્હાવા' લઈને સ્મશાનમા મૃતેલા એક પુરુષની પાડળ મારે હવે જીદગી ખારી કરવાની હતી મને કોઈ ચાહે તે પાપ મનાવું હતું મારા જીવનમા આશા નહોતી, ઉસાહ નહોતો, ભારી શુખતુ સ્વપ્ન નહોતું મારે ભૂતકાળના મધુર સ્મરણો નહોતા, વર્તમાનમા દુખનો દવ હતો અને ભવિષ્ય અધકારમય હતું.

હુ યમરાજને વારંવાર પ્રાર્થના કરતી, પરંતુ વિધવાને કંમેં મોત પણ ક્યા સહેલું પડ્યું છે? બચપણથી જ 'ડાહી દીકરી'ને નામે મારામા ગુલામ-ગીરી સીંચી સીંચીને ભરવામા આવી હતી મારા વૃદ્ધ પતિએ ગુલામીના બધન તોડવાની દરકાર કરી નહોતી, અધુરામા પુરૂ મારા બાગ્યના રયામ આકાશ ઉપર કાયમને માટે કાળી રાત ઢવાઈ ગઈ, બવિખ્યાના ઉગ્મસની આશા રહી નહિ. મારૂ જીવન સમાજે નિરર્થક ગણ્યું મને નિરાશાના ભય કર અધારી ખાઈમા નાખી દીધી. નિર્દય સમજે પડ્યા ઉપર પાડું મારી પછી એક વિલક્ષણ ભય કર અટકાસ્ય કરું. અફસાસ !!

હું તે પછી અનેક દુ ખો વેઠતી, રખડતી, રઝળતી અહીં આવી ચડી. આ મિથનરીઓ પ્રેમ અને સહાનુભૂતિ બતાવવામા ક્યા કાયા છે? તેમણે મને આશ્રય આપી ખૂબ સહભાવ બતાવ્યો, અને મેં પણ સડેલા સમાજમા પાછા જવા કરતા અહીં રહી આદર્શ સાત્ત્વિક જીવન જીવી આયુષ્ય પુરૂ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હું તે દિવસથી હિન્દુ સમાજના મૃત્યુવટના ભણુકાર સાબળતી અહીં રહું છું

મેં આ વાત કોઇને આજ સુધી કહી કરી નથી, પણ આજે તમારા આગ્રહથી તે તમને કહી સંભળારી છે સમાજમા રોજ જે ઘેર ઘેર બન્યા કરે છે, તેનાથી તેમા વિશેષ કાઠ નથી. ઓઓને ગુલામીની ચક્કીમા પીસી નાખનારો હિન્દુ સમાજના પાપ હવે પુરા થઈ રહ્યા છે અને નજીકના બવિખ્યામા જરૂર કાઠક ઊચત ફેરફાર થવાની આશા છે પ્રભુ એ આશ્વા પૂર્ણ કરશે, એવો મને વિશ્વાસ છે.

ખૂબ, તમે જરા પણ નિરાશ ન થશો તમારા હૃદયની ગ્લાનિ દૂર કરવા માટે જ મેં આ મારી આત્મકથા તમારી આગળ પ્રકટ કરી છે મારી પડિતાઈ બતાવવાનો તેમા જરા પણ હેતુ નથી, છતાં સમાજ તેમાથી ધડોલે, એમા આપણા સંભાગ્ય ક્યાથી હોય ?

+ + + +

આ પ્રમાણે છેવટે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી એ બાઇએ પોતાની આત્મકથા પૂરી કરી અને એ સાબળીને મારૂં દુઃખ વિસારે પડ્યું. કેવી ભલી અને સહનશીલ તે બાઇ! એની પવિત્રતા, સ્વાર્થત્યાગ અને ક્રામળ લાગણીઓનો વિચાર કરતા સ્ત્રીજાતિના કેટલાક ઉત્કૃષ્ટ ગુણો સાથે, તેના આત્મભોગને માટે મને અજબ માન અને ગર્વ પેદા થયા. મને મારા સ્ત્રીત્વની અને મારામા રહેલી દૈવી શક્તિઓની કિન્મત સમજાઈ સ્ત્રીઓના આત્મસમર્પણના ઐતિહાસિક સ્મરણો! મને એક પછી એક હૃદયપ્રદેશમાં ઉભરાઈ આવ્યા, અને તે ઉપરથી વ્યવહારમાં સ્ત્રીઓની હિનસ્થિતિ કેમ છે? એ પ્રશ્ન મારા મનમાં ખડો થયો.

મેં માન્યું કે સ્ત્રીકેળવણીનો અભાવ જ આ અવદશાનું કારણ છે માનવ જાતિની ઉન્નતિ અને સુખની સર્વ આશા સ્ત્રીઓ ઉપર હોવાથી સ્ત્રીકેળવણીની ખાસ જરૂર છે સ્ત્રીઓ કેવળ પુરુષોની દાસીઓ થવાને માટે જન્મેલી નથી, તેના સેવા કે સમર્પણ કેવળ ગુલામ જેવા હોવા સહનશીલ નથી જે સમાજ સ્ત્રીને ગુલામી અવસ્થામાં રાખવાનું ફરમાવે છે, તે સમાજને હવે દુના કરો નાખી નામ શેષ કરી દેવામાં જ શ્રેય છે સામાજિક પુનર્વિધાન વિના આ અન્યવસ્થા કોઈ કાળે મટવાની નથી, અને તરૂંચોમાં બડદત્તિ જગ્યા વિના પુનર્વિધાન થવું શક્ય નથી, માટે પ્રથમ ‘બડ’ની ભાવનાઓના પ્રચારની ખાસ આવશ્યકતા છે.

અમે તે દિવસ બન્ને જણા બીજી કેટલીક વાતો કરી જીર્ણ પડ્યા મારા હૃદયપ્રદેશમાં કંઈ કંઈ વિચારલહરીઓ ઉઠી, પણ મારાથી હવે શું બની શકે તેમ હતું? મેં આ અવદશા સુધારવા ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરી મન મનાવ્યું.

મને હવે મરિયમનો પરિચય મેળવવાની ઇચ્છા થઈ તે જોન બાઇના જેટલી શુદ્ધિમતી કે જ્ઞાનદક્ષા નહોતી. કેળવણીના આછા

સસ્કાર તેના ઉપર પડ્યા હોય, તેવી તેની મુખમુદ્રા જણાતી હતી. તેનો સ્વભાવ જેનપાઇ કરતા વધારે સ્નેહાળ હતો તેણે લાગણીઓને વિકૃત કરીને પોતાનું ચારિત્ર્ય ધડયું હોય એમ અનુમાન થતું હતું. કેટલાક માણસો લાગણીઓને ધિક્કારી ત્યાગની ભાવના કેળવવાનો વૃથા-શ્રમ કરે છે, તેવું મરિયમે કહ્યું નહોતું અને તેથીજ તે વધારે પ્રશ્ન સા પાત્ર હતી.

એક દિવસ મે તેને પાસે બોલાવીને કહ્યું -“ જ્ઞેન, હવે અડ-ચણું નહોય તો તમારા આ ઊંડા દુઃખ દર્દની કાઈ થોડી માહિતી મને આપશો? હું તમારી વાતમાથી આશ્વાસન મેળવી મારું દુઃખ બૂલવાનો પ્રયત્ન કરીશ. તમારી ઇચ્છા વિના હું એ વાત કોઇને નહિ કહું. તમને વિધવા થયાને કેટલા વર્ષ થયા હશે?”

“જ્ઞેન, હું વિધવા નથી! શું તમે એમ માનો છોકે આ સસારમા વિધવાઓ જ દુઃખી હોય છે? શું તમે એમ કલ્પના કરો છોકે આવી સસ્થાઓમા વિધવાઓ જ ચડી આવે છે? સમાજના બૂલમી વાતાવરણમા ઘણે ઠેકાણે સધવાઓ પણ દુઃખમા સળડે છે અને સમાજ બહાર ધકેલાઈ જાય છે

હું સધવા છું, પણ સદાની દુઃખી છું તમે એમ ન માનતા કે સધવા સદા સુખી જ હોય છે! પતિથી ઇચ્છયું સુખ ન મળે, તેમજ અતરતું દુઃખ ખાલી કરવાનું પ્રિયહૃદયમા સ્થાન ન મળે, તો પછી કોઇ સધવા હોય તેથી શું થયું? એવી સધવા કરતા વિધવા લાખ દરજ્જે સુખી છે, કારણ કે દેખવું નહિ અને દાઝવું નહિ! તમારી ઇચ્છા છે તો હું મારી જીવનકથા ખુશીથી તમને કહી સભળાવું છું તમે તે જાણીને આશ્ચર્ય પામશો કે માયે ધણી હયાત છતાં તેની બેરીને કકડા રોટલા માટે આવી પરધર્મી સસ્થામા આવવું પડે છે!”

મરિયમે પોતાની આખમા આવેલા આસુ લોહી નાખી દુઃખ અને દર્દ ભરી જીવનકથા નીચે પ્રમાણે શરૂ કરી.

+

+

+

+

હું સોનીની પુત્રી છું કળા અને કારીગરી સાથે 'શાહુકારી ચોરી'ની તાલિમ જોઈલી અમારી કોમના પુરુષવર્ગને મળેલી છે, તેટલી બીજા કોઈને નહિ મળેલી હોય ! શ્રીમતોને શશુગારવાની અંક મહાન સેવા અમારી કોમ કરી રહી છે. જગત ઉપર સામંતે મેળ એ સવાથા ઉપકાર થાય છે કે અપકાર થાય છે ? એ પ્રશ્નનો જવાબ હું નહિ આપી શકું.

મારા પિતાનું નામ હનુમતરાય હતું તેઓ પોતાના નામ પ્રમાણે શ્રી રામચરણ સેવક હનુમાનજીના પરમ શ્રદ્ધાળુ ભક્ત હતા. તેમને બે સ્ત્રીઓ થઈ હતી. આગલી સ્ત્રીથી બે પુત્ર અને પાછલી સ્ત્રીથી ચાર પુત્રીઓ તથા એક પુત્ર મળી અમે સાત સતાનો હયાત હતા. હું તેમની બીજી વારની સ્ત્રીથી પેદા થયેલી કમનસીબ કન્યા છું ચાર કન્યાઓ પૈકી મારો નંબર ત્રીજો હતો, એટલે બાપનું પુરુષ સુખ જોવાનું મારે કંઈ મળ્યું નહોતું મારો વિધવા માતાએ મને ન્હાનપણમાં બે ત્રણ ચોપડો ભણાવી હતી. અમારા ગામમાં છોકરા તથા છોકરીઓની ભેળી નિશાળ હતી અને હજુ અ છે. મારા પિતાના મરણ પછી ઘરના તમામ કારભાર મારા મોટા ઓરમાન ભાઈ ત્રીકમલાલના હાથમાં આવ્યો હતા અ ત્રીકમલાલના સ્વભાવ સખ ધી આ આત્મકથાના મારે ખાસ કહવાનું હોવાથી હું અહીં તે સખ ધી કાંઈ કહેતી નથી

મારો બીજો ઓરમાન ભાઈ નાનચદ ભોળા દિલનો અને પાપખીરુ હતો ધર્મનું કાંઈક તત્ત્વ તે સમજેલો હોવાથી તેણે અમારા કૂળનો ધંધો છોડી દીધો હતો અને તે અંક નિદાષ ખાતાનાં નોકરી કરાને માડ માડ પોતાનું ગુજરાન નિભાવતો હતા. 'તના પગાર થાડો હતો, પણ તે સતોત્ર હતો તેણે વ્યવહારના બાર માથા ઉપર રાખ્યો નહોતો, અટલ સત્તારના સઘળા કાવાદાવાનાં જવાબદારો ત્રીકમલાલ ઉપર જ હતી.

ત્રીકમલાલ દબનું એક પ્રત્યક્ષ પુતળું હતો. મારા પિતાના મ-
રણ પછી તેણે મારી માતાને વિવિધ પ્રકારે દુષ્કાર આપવા માડ્યું હતું
અને ચારેય બહેનો એના ત્રાસથી ધ્રુજી ઉઠતી હતી. અમારાથી તેના
બૂલમ સામે એક અક્ષર પણ બોલાતો નહિ. એની સી સાક્ષાત્ ચડિકા
હતી મારો માડીબચો બાઈ રાત દિવસ ચાદી-સોનાના પતરાં ધડીને
કમાણી કરી આપતો, પરંતુ તેના ઉપર પણ ત્રીકમલાલને લાગણી
નહોતી તે પૈસાનો પૂજારી હતો અને એક પાછતો પણ લાભ થતો
હોય તો ગમે તેવું પાપ કરતાં ડરતો નહિ ગરીબ ગામડીઆ લોકોમા
તે પૈસાની ધીરધાર કરી વ્યાજના ભારે બોજ તળે તેમને ક્યડાં નાખતો
અને બોજા ભરવાડ લોકોને નાણા ધીરી વ્યાજમાં રોજ દૂધના લોટા
પડાવતો. કાંઈ દાગીનો ધડાવવા આવે તો તેમણે ચોગી કરવી એ તો
એનો શરારી ધંધો ગણાતો હતો. તે સધળા દુર્ગુણોના બહારરૂપ હતો
જગતમા જોટલા પાપાયરણ ગણાય છે, તે દરેક આયરણ એ આયરી
ચૂક્યો હતો, વ્યભિચાર અને પરસ્ત્રીસેવનનો એને એવો હરામચરકો
લાગ્યો હતો કે હજી એની એ ટેવ ગઈ નથી. લોકો એને સારી
રોતે ઝાળખતા હતા, પણ વાધને કોણ કહે કે તારૂં મો લોહીવાળું
છે? ગામમા તે આગેવાન ગણાતો હતો; અને તેના જેવા બીજા એ
ત્રણજણની ટોળી જમાવી તે યથેચ્છ મ્હાલતો હતો. સમાજમા લુચ્ચા,
અપ્રમાણિક માણસો દબથી જ ફારી જાય છે ત્રીકમલાલ અને તેની
ટોળીના માણસો પૂરા દાબિક હતા

અમારા ચારેય બહેનોના પુરા દુર્ભાગ્ય હતા કે અમે તેને પનારે
પડ્યા હતા. તેણે મારી મોટી બહેનને અમદાવાદમા એક એવે સ્થળે
વેચી હતી કે જ્યાં તે પરણ્યા પછી તરત જ રાડી હતી તેનું દ્રવ્ય
તથા તેના ધરનું રાચરચીકું તે નરરાક્ષસ ઉપાડી લાવ્યો હતો. બાક્યા-
વસ્થામા વિધવા થવાથી અને ધરની મિલકત લુટાઈ જવાથી એ બહેનનું
ચિત્ત શ્રમિત થઈ ગયું હતું અને પાછળથી તે વધારે ગાડી બની ગઈ હતી.

મારી બીજી બહેનને વેચીને પણ ત્રીકમલાલે સારા પૈસા પેદા કર્યા હતા. ભગિનીવિક્રય જેવા અધમ કર્મ આચરનાર માટે અમારી નાતમા કેઇ કાયદો નથી, એટલે એ લોભોને કાણુ અટકારી શકે ? જીજ્ઞાસાની તેમજ કાંઠીઆવાડની તમામ ન્હાની મોટી નાતોમા અમારી સોનીની નાત જેટલો કન્યાનો પૈસો ક્યાઈ ઉપજતો નથી શાસ્ત્રો કહે છે કે કન્યાવિક્રય એ મહા પાપ છે. અહલકત્યા કરનાર, ગુરુની પથારી ઉપર કે આસન ઉપર બેસનાર, મદિરા પીનાર, ગૌહત્યા કરનાર, સ-બધીને મારનાર, સ્ત્રીહત્યા કરનાર, બાલહત્યા કરનાર તથા માતૃપિતાનો નાશ કરનાર કેઈ નરાધમ માણુસ જીવનપર્યંત દાન, હોમ કે જપ-તપાદિ સત્કર્મ કરવાથી કિંવા કાશીમા મૃત્યુ પામવાથી શુદ્ધ થાય છે, પણ કન્યાવિક્રય કરનાર અનેક જન્મે પણ તે પાપથી શુદ્ધ થતો નથી અને મોક્ષ પામતો નથી. કન્યાવિક્રમી કુલાગારો પોતાની દીન બાળાઓ કે બહેનો ઉપર દયા ન લાવતા વૃદ્ધ, રોગી, મૂર્ખ, દુરાચારો, લપટ અને વ્યસનીઓને પૈસા સાટે પરણાવે છે. દીકરી અને ઘેર શુ ખાશે, કે શુ ઓઢશે-પહેરશે તેની તેમને ચિંતા હોતી નથી પોતાના સ્વાર્થ માટે તેઓ પુત્રીને કે ભગિનીને જન્મદુખી કરી મૂકે છે છેવટે તેનું પરિણામ તો એ જ આવે છે કે એ બળ્ડચીજ પેઠે વેચેલી બાળાઓના નિશ્વાસથી વેચનારના ઘરમાના ધન, સુખ, વૈભવ અને વંશનો વિનાશ થાય છે. મેં આ સરથામા આવ્યા પછી સાબળ્યું છે કે ત્રીકમલાલનો વિનાશકાળ નજીક આવતો જાય છે તેની ગૃહદશા ધણી માઠી બની ગઈ છે અને એ તો કુદરતનો એક અબાધિત નિયમ છે કે ‘જેવી કરણી તેવી પાર ઉતરણી.’ ‘જેવું વાવવું તેવું લણવું.’ અને ‘જેવું કરવું તેવું પામવું.’

મને તેણે લીબડીના એક સોની ‘સદ્ગૃહસ્થ’ સાથે પરણાવી હતી મારા સામરાનું ફૂળ ઉંચું હતું મારા પતિનું મારી સાથેનું બીજું વારનું લગ્ન હતું મારાથી તેઓ ઉમ્મરમા બમણા મોટા હતા હું ‘બીજવર’ને પરણી હતી, એટલે મારી બહેનપણીઓને મારી અદેખાઈ

આવની હતી, કાગળકે બીજવરને પરણવાથી જલદી 'ધર' બંધાય છે અને સુખી થવાય છે, એવી એક માન્યતા સ્ત્રીસમાજમા પ્રચલિત થઈ ગયેલી છે, પણ ધર બંધાવું કે સુખી થવું એ બધું ભાગ્યને આધીન છે આજ તો સમાજમા કુલીનતાને નામે કાળો કેર વર્તે છે મારા સાસરાનું કૂળ દુનિયાની નજરે ઉંચું ગણાતું હતું, છતાં પુત્રવધૂઓનું તે કૂળમા જરાય માન નહોતું મારા માસુ પોતાના પુત્રના કાનમા હમેશ એ જ વિષ રેડતા કે આપણે કુળવાનને તે વળી સ્ત્રીઓની કિંમત શી ? તેઓ મને વિવિધ પ્રકારે દુઃખ દેતા હમેશ દરણા દગવા, પાણી ભરવા, કપડા ધોવા, એકવાડ કાઢવા એમા જ મારે રોકાઈ રહેવું પડતું, સાચી ખાનદાની સિવાયના ખોટી મોટાઈ માટે મરતા કુલીનને ઘેર મને રહે સુવા કરતા મારા એ હત્યારા બાઈએ મને કૂવામા નાખી હોત તો ઘણું સારું હતું

જે ધરમા પુત્રવધૂઓ પિડાય છે, તે ધરમાથી લક્ષ્મી, વૈભવ, સુખ, પુણ્ય સઘળું ચાલ્યું જાય છે' મારા સાસરાના કૂળની પડતી હાલત આવવા માઠી છે અને થોડા વખતમા તેમની કુલીનતાનું પોકળ ખુલ્લું થઈ જવાનું છે ઇશ્વરી નયમ એવો છે કે જૂલમ વધારે વખત ટકવા દેતો નથી મારા દુખની 'ધા' પ્રભુના દર-પારમા સબળાઈ ચૂકી છે

ત્રીકમલાદે મને વેચીને નાણાની એક સારી રકમ મેળવી હતી, પણ એ અન્યાયથી મેળવેલું દ્રવ્ય કેટલો વખત ટકે ? દીકરીને દમડે દુનિયામા કેઈ તાનેવત થયું હોત તો આજ જગતભરમા બિખારી શોધ્યાયે જડત નહિ' પણ એ પૈસો જ એવો છે કે એક તરફથી આવે છે અને બીજી તરફ ચાલ્યો જાય છે મને પરણાવ્યા પછી મારા એ શયતાન બાઈને વેપારમા મોટી ખોટ આવી હતી અને તેના બે છોકરાઓ થોડા થોડા વખતને અતરે મરી ગયા હતા પાપનું એ અનિષ્ટ પરિણામ નજરે જોવા છતાં તેની આખ ઉઘડી નહોતી, તેને માટે વિધાતાનો હજી કડોર દડ બાકી હતો.

મારો ગૃહસ્થાશ્રમ કેમ ચાલતો હતો, એ વાત મારે અહીં સત્યને અવલંબીને કહેવી જ જોઈએ હિન્દુ માંઆપને ત્યાં દીકરી થઈને અવતરવું; એટલે તેઓ બધા વેચે ત્યાં ફરજિયાત ગુલામડી થઈને રહેવું !' એનાથી એક અક્ષર પણ બોલી શકાય નહિ ! મારા ઉપર સાસરામાં સખ્ત બૂલમ થતો હતો, પણ હૃદયની ઉન્હી વરાળ બહાર કાઢવાનું કાંઈ સ્થાન નહોતું. મારા પતિને મારી કિંમત નહોતી અને એ તો દીવા જેવી સ્પષ્ટ વાત છે કે 'ધણી મારે ઢેખાજે તો લોક મારે છટાજે' ! પતિને મારી કદર નહોતી, એટલે મારી સુર્નખા જેવી સાચું મારા ઉપર 'આપાડી મેહ' વરસાવતી વાત વાતમાં મારી સાત પેઢીને તે બાડી નાખતી અને જો હું કાંઈ બોલું તો તે 'હાથ ઉથલો' કરી લેવાનું પણ ચૂકતી નહિ.

મારા પતિ મને ખરિદી લાવ્યા હતા, પણ હું તેમને ગમતી નહિ સાધારણ રીતે ગામડામાં ઉછરેલી છોકરીઓ શહેરના પતિદેવેને નથી ગમતી મારો પહેરવેશ ગામડીઓ, મારી બોલી ગામડીઆ, મારી હાલચાલ ગામડીઆ અને મારી રીતભાત ગામડાની ! મને વાકો સે થો પાડતા આવડતો નહિ, કુલેલી બોયના પોલકા અને તસતસતી ચોળી પહેરતા આવડતી નહિ, કમર લચકાવી હાથમાં રમાલ રાખી ચાલતા આવડતું નહિ, નાટકના ગાયનો તો મેં સ્વપ્નેય સાંભળ્યા નહોતા, પણ તે ક્યાંથી બોલી શકું ? મારા સ્વામીને તે સધળી વાતનો ગાંધ હતો.

વળી સ્વરૂપે પણ હું બહુ રૂપાળી નહોતી. મારું ચામું કાળું, આંખો ચુચળી, કોઠે એકવડી અને ઉચાંચમાં મારા સ્વામી કરતા એક મુંઠ હતી ! જો કે હું બોખડી, ખેરી, મુગી, લુલી, લગડી, આધળી કે કાંઈ પણ ખોડવાળી નથી, પરંતુ ધણીને ન ગમી, એટલે હું કદરૂપનો ખજનો છું, એમ જ મારે કહેવું જોઈએ મારા પતિ મને ચહાતા નહોતા, પણ મારી પવિત્રતાની રક્ષા કરવાની તો તેમને અપાર ચિંતા રાતદિવસ રહ્યા કરતી હતી હું એ વખતે સંસારના

બેઠ બેઠલવા મથતી એક મુઝા હતી ધગધગતી રેતી ઉપર મહાસા-
ગરને મળવા દોડતી નદીના જેવુ માઈ જવન હતુ, પણ મારા
સ્વાર્પણની મારા જવનસાગરને દરકાર નહોતી તેઓ મારા ઉપર
વહેમની નજરે જોતા હતા.

લમના પ્રથમ દિવસથી જ જે ધણી ધણી આણી વચ્ચે ‘ખીયાબાઈ’
થાય, તે સઘ કાશીએ શી રીતે પગચે ? હિન્દુ કુટુંબોમા આવા દિલ
વગરના યુલોનો આજ કાલ તોટા નથી માળાપ કે વડિનો મીણની
પુતળીઓની પેઠે પોતાની કન્યાઓને મરજી પડે તે આહકને સોપી દે
અને એવી રીતે સોપાએથી પુતળીઓ સાથે નખખોદિયો બ્યવહાર
ચલાવી આપણા ‘મર્દેબહાદુરો’ બચ્ચાકચ્ચા વાળા થાય; આ બધુ હિન્દુ
સમાજનું વીસમી સદીનું પ્રધાનકાર્ય છે. આ કાર્યનું પરિણામ એ
આવશે કે પૃથ્વીતલ ઉપરથી હિન્દુસમાજ નાશ પામી જશે અને
બવિખ્યનો ઇતિહાસકાર લખશે કે-‘લમને નામે યુવાન આલમની
અભિલાષાના ખૂન કરો મામાજિક આપધાત કરનારી એક નાલાયક
હિન્દુસમાજ હતી, કે જેને સ્વરાજ્ય અને સ્વતંત્રતા જોઈતા હતા.’
ઓઓને સ્વતંત્રતા આપ્યા વિના દેશને સ્વતંત્રતા કોઈ કાળે મળવાની
નથી બેરીને મુગા ઢોરની પેઠે ચાર દિવાલો વચ્ચે કેદ કરી રાખનાર
પુરુષને ઇશ્વર પાસેથી પણ સ્વરાજ્ય માગવાનો હક નથી.

મારા પતિ મને ક્યાં બહાર જવા દેતા નહિ મને બહાર
જવાની ઇચ્છા પણ શુ કદી થતી નહિ હોય ? ઇચ્છા તો ધણીએ
થાય, પણ શુ કરવું ? સુખે, દુખે હું બે આણાં વળી સાસરામા
જેટલું સકટ હતું, તેથી મારે પિયરમા બમણું સકટ હતું.
મારા તે રાક્ષસી સ્વભાવના બાઈના ઘરમા માણસોની સારી
બરતી હતી મારી કડકશા બોખઈ અપંગ થઈ ગઈ હતી તે
ખાટલામા હમેશ પડી રહેતી તેનાથી બરાબર ઉઠી શકાતું નહિ,
આથી હું જ્યારે મારે પિયર હોઉ ત્યારે આખા ઘરનું તમામ કામ

મારે કરવું પડતું મારી માતાને મારી દયા આવતી, પણ એની દયાથી મારો શો શુકરવાર વળે તેમ હતું ? ઘરમા એની કોડી જેટલી પણ કિંમત નહોતી મારા ભાઈનો કુલાગાર છોકરો અને બે નશ્ટ છોકરીઓ એ ત્રણેય તે વૃદ્ધ ડોસીને ગાળો દેતા અને પજવતા મારો ભાઈ કે તેની કુભારજી એ છોકરાઓને તેમ કરતા અટકાવતા નહિ

મારા પતિ એક હોશિયાળ કારીગર છે તેમની કારીગરીને માટે મને અસાધારણ માન છે, પણ તેમના વહેમી સ્વભાવથી તેમણે મને અપાર દુઃખ દીધું છે અમે અમદાવાદમા થોડો વખત બંને જણા રહ્યા હતા. મદનગોપાળની હવેલી પાસે અમારું બાડાનું ઘર હતું. મારા પતિ જવેલરી માર્ટમા કામ કરવા જતા, ત્યારે ઘર ઉપર તાળુ લગાવીને જતા. મને શહેરમા મારી બહેનને ઘેર કે કોઈ સગાને ઘેર જવાની પણ છૂટ નહોતી મારામા રૂપ નહોતું, સૌન્દર્ય નહોતું, છતાં તેઓ શા માટે વહેમાતા હતા, તે હું હજી સુધી સમજી શકી નથી જ્યારે મને તેમનાથી એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો, ત્યારે તેમનો વહેમનો સાગર ખળભળી ઊઠ્યો તેમના ચિત્તમા અનેક શકાઓ ઉડવા માડી. મે તેમને ઘણું ઘણું સમજાવ્યું, પણ તેમનું હૃદય જીદા જ વિચારે ચડી ગયું તેઓ એકાએક મને અને મારા બાળકને ત્યજીને કોઈને કહ્યા સિવાય ક્યાંય ચાલ્યા ગયા

હું તે પછી મારા ભાઈને ઘેર આવી. ત્યાં મને શુ શુ વીત્યું એ વાત બહુ લાખી છે મને ધાવણ આવતું નહોતું, પણ મારા બાળકને માટે મારો ભાઈ દૂધ લાગી આવવાની દયા દાખવતો નહિ. મારે પહેરવાના કપડા નહોતા હું સાંધાને સાંધીને, થીંગડા દબાવેને જેમ તેમ ચલાવતી મારો ધણી મને છોડીને ચાલ્યો ગયો છે, તેથી અવશ્ય મારામા કાઠકિ દૂધણ હોવું જોઈએ, તેમ એ ભાઈ માનતો હતો 'ધગ્ની હલકી બહાર પણ હલકી જ'. એ ન્યાયે સો કાંઈ મારા તરફ તિરસ્કારની નજરે જોતું હતું હું દરરોજ આખોમાથી શ્રાવણ બાદરવો વરસાવતી, પણ મારી દયા કોઈને આવે તેમ નહોતું માફ દુર્દિવ મારા

ઉપર રહ્યું હતું અને એ તો નિર્વિવાદ સત્ય છે કે માણસનું ભાગ્ય ન્યારે તેના ઉપર કાપે છે, ત્યારે તેને આ જગતમાં એકેય આધાર રહેતો નથી' મારો છેલ્લો આધાર મારો દશ માસનો બાળક હતો, તે પણ ગુજરી ગયો.' હું તદ્દન દુઃખીઆરી બની ગઈ. મારા હૃદય-માથી ભારી સુખની આશા ને કદાના છેક ઉડી ગયા !

એક દિવસ એ દુઃખની જ્વાળાના બેચાર શબ્દો મારા મોઢા-માથી નીકળી ગયા મારા બાપએ તે સાંભળ્યા અને તે પછી મને ખૂબ માર મારીને ઘરમાથી બહાર કાઢી મૂકી હું ત્યાંથી કોઇ તીર્થસ્થાનમાં જઈ આપઘાત કરવાના વિચારે ચાલી જતી હતી, ત્યાં રસ્તામાં મને એક બાપ મળી કે જે આ સસ્થા માટે એવી બટકતી-દુઃખી સ્ત્રીઓને શોધી લાવવાનું કામ કરે છે. મને તેણે બધાં દેખાડી માયા બરેલા આશ્વાસનના શબ્દો કહ્યા અને કંઈ કંઈ ભારી સુખની લાલચો આપી તે અહીં તેડી લાવી. હું તે દિવસથી આ સસ્થામાં રહું છું અને હિન્દુ સમાજ ઉપર અભિશાપ વરસાવતી બની શકે તેટલું ઈશ્વર સ્મરણ કરું છું અબળાનો એક આધાર ઈશ્વર છે.

મારા બાપની તે કઈશા સ્ત્રી ગુજરી ગઈ છે તેણે પોતાની સાળી સાથે અણુછાજતો વ્યવહાર આદર્યો છે. નાતજાતમાં એને માટે બહુ ખરાબ કહેવાય છે, પણ એના હારામીઓને ખરાબ શું અને સારું શું? એની પાડોશી મળીગૌરી સાથે તો ઘણાં લાખા વખતથી એનો આડો વ્યવહાર છે જ, પણ જે સમાજમાં પુરુષોને 'તાબાનો લોટો' ગણી ચલાવી લેવામાં આવતું હોય, તે સમાજમાં એના અનાચારીને કોણ પૂછી શકે તેમ હતું? મારા ઉપર ખોટો આરોપ મૂકી મને ઘર બહાર કાઢી, પરંતુ તેણે પોતાના પાપકર્મોનો તલભાર વિચાર કર્યો નહિ. સમાજમાં ન્યાય સુધી બાપ, બાપ કે પતિની આડે આપ-પ્રદ સત્તા હશે, ત્યાં સુધી આપણા જેની ધર્મભીરુ, નિરાધાર સ્ત્રીઓને માટે આવી સસ્થાઓ કર્મે લાગેલી છે, એ અવસ્ય માની લેવું. કન્યા-વિક્રય, વૃદ્ધલગ્ન, અયોગ્યલગ્ન અને એવી બીજી અનેક અદીઓથી

જે સમાજ ખદબદી રહી છે, તે સમાજમા મારી આ કમનમીબ કથા જરાય અગત્યની ઉપજનનારી નથી, છતા હિન્દુ સમાજ આવા ખનાવો ઉપર વિચાર કરી કાંઈક જનગૃત થાય એ હેતુથી મેં આજે તમને આ મારી કથા કહી છે તમે પણ તેમાથી કાંઈક આશ્વાસન મેળવી શકશો અસ્તુ

+ + + +

આખમાથી આસુની ધાર સાથે મરિયમે પોતાની વાત પૂરી કરી મને હવે મારા જીવન રહસ્યના કોકડા ઉકેલવાનું આશ્વાસન મળ્યું આવી હજારો જેનખાઇઓ અને હજારો મરિયમે સમાજની અધારી ખીણમાં સડી સડીને મરી જાય, તેની મર્યાદાને દરકાર નથી ‘બ્રાહ્મણને વચને અને સુરજની સાખ્યે’ ધણીપણાનું પદ પ્રાપ્ત કરનારા હજારો હિન્દુઓ વહેંચના વ્યાધિથી પિંડાઇને પોતાની નિર્દોષ પત્નીઓને ચાર ગિવાઈ વચ્ચે પૂરી રાખે છે સ્ત્રીથી પૂછ્યા વગર ઘર બહાર પગ ન દેવાય, પૂછ્યા વિના કાંઈ કાર્ય ન થાય, ઇચ્છા પ્રમાણે ખવાય, પીવાય નહિ અથવા કોઈની સાથે વાતચીત કરાય નહિ, શું આ ઓછો જૂલમ છે ? સનાતન સંસ્કૃતિનો દાવો કરનારા, જીવહયા પ્રતિપાલક, હિન્દુઓ તરફથી સ્ત્રી વર્ગને શું આ ઓછો અન્યાય થાય છે ? હિન્દુ સમાજ છતી આખે દીવો લઈ કૂવામાં ઉતરવામાં જ ‘મોક્ષ પદવી’ માને છે. ઘેર ઘેર આજે ‘પત્ની’ અને ‘અર્ધાંગના’ના દબી નામે નીચે સ્ત્રીઓને ‘ધર્મસમત ગુલામડીઓ’ ગણવામાં આવે છે દામત્વ અને વિલાસ એ બે પુરુષની પ્રિય વસ્તુઓ થઈ પડી છે રૂઢીદાસોનો એક પિશાચ સહ સમાજમાં એવો બળવાન છે કે જેમને ‘સામાજિક પુનર્વિધાન’ જેવી કોઈ વસ્તુ હોઈ શકે એનું બાન જ નથી. નિર્બળતાને છૂપાવવા તેઓ ન્યા ને ત્યા ‘શાંતિ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે, પણ એવી કથરતાનની શાંતિમાં જીવન જીવવા કરતાં રના થઈ જવું સમાજને માટે હવે શ્રેયસ્કર છે જેઓ પોતાની ‘ધર્મસમત વેશ્યા’ સાથે જનાવરના જેવું નિષ્ક્રીય જીવન જીવી, ચાર પાંચ માયકાકલા, નિર્બળ બચ્ચા

કચ્ચાની ફેજ ઉભી કરવામા 'ગૃહસ્થાશ્રમ'ની સાર્થકતા માને છે, તેઓ તાથી હિન્દુર નાનુ હવે કાંઈ બહુ થવાનુ નથી એવા અદી, નિર્માણ ગુલામો અને રૂઠીદાસોના પાપે જ અમારા જેવા નિરાધાર સ્ત્રીઓને સમાજ બહાર થઈ જવુ પડે છે !

મને હિન્દુ સમાજ પ્રિય છે હું એના પ્રાચીન આદર્શોનું રૂમરણ કરૂ છુ ત્યારે મને આનંદ વાય છે, પણ જ્યારે હાલની તની પતન દશા જોઉં છુ, ત્યારે પારાવાર સત્તાપ થયા વિના રહતો નથી અરેરે, પુરુષોને પોતાની આધળી સત્તાનો મોહ હળુ ગયો નથી આઆન એ સત્તા નીચે કચડી તેમણે પોતાનો સસાર રસકસ અત પ્રેરણા વિનાનો બનાવી દીધો છે સ્ત્રીઓનુ સૌન્દર્ય કે જે ધધરના ત્રણ બક્ષીસ છે, તે અત્યારે બળરૂ ચીજની પેઠે વેચાય છે લગ્નના બન્ય આદર્શી બૂલા દેહલગ્નો કરાય છે સ્ત્રીઓના વ્યક્તિત્વને કોઈ ગણતું નથી અને એને પરિણામે જ આ મિલનરાઆ હિન્દુ સમાજમા પાતાનો ષગપસારો કરી શક્યા છે !

દેશના સ્ત્રીપુરુષોને જ્ઞાન હોય તો સમજવા સારૂ મે આ મારી જીવનકથા આલેખી છે કેટલાએ નિરાધાર અબળાઓના જીવન આમ રાખમા રોળાઈ જતા હશે સમાજને જો તેની દરકાર નવા તો હવે સ્ત્રીઓએ પોતાના જીવનની ખરાબી નાંહ કરતા નસેનસમા વસી ગએલી ગુલામીને ફેડી દેવી જોઈએ આ સ્વતંત્રતાનો યુગ છે સ્ત્રીઓએ પોતાનુ વ્યક્તિત્વ સમજીનુ પુરુષો સામ 'સનિય બડ'ની તૈયારી કરવી જોઈએ લગ્નને નામે થતા લોહીના વેપાર, ગૃહસ્થાશ્રમને નામે થતા પાશ્વ વિહાર, અને 'પિડહાન' તથા 'વશવલા'ને નામે થતા શાસ્ત્રીય વ્યભિચાર અટકાવવા જોઈએ. બસ, આથી વધારે બાજુ માર કાંઈ કહેવાનુ નથી. પુરુષ અને પ્રકૃતિના આત્માના તારમાયા એક જ સૂર નીકળતા જે દેવત્વ જન્મે, એ દેવત્વમા જ સમાજના પુન-વિધાન છે ! હિન્દુ સમાજને એવા પુનર્વિધાન જલદી પ્રાપ્ત થાઓ અસ્તુ.

૮ અંધકારને શરણે

પામી પિડા 'અરર' કરવું એય ઉચી મળ છે,
જાલા રોવું સહન કરતા એય ઉચી મળ છે,
રોતા રોતા મનની કથવી એય ઉચી મળ છે,
અંકે સૂવું પછી સ્વનનને એય ઉચી મળ છે

—સહિત.

હૃદય ઉપર બહુ ભાર લાગ્યો છે. હવે તે નથી સહન થઈ શકતો.
અમૃત રૂપ માનેલું જીવન ઝેર રૂપ થયું છે. આશાઓના કિસ્સાઓ

તૂટી પડ્યા છે મારા દુ ખની કહાણી કથવા જતા સરસ્વતિ શબ્દો બૂલે તેમ છે । હૈયામા ધોર અધિકાર ફેલાયો છે । સૂર્યનાતપણુ દિવસને પ્રકાશ આપે છે અને ચંદ્રદેવ રાત્રિને અજવાળે છે, પણ મારા હૃદયનો અધિકાર કોઇ દ્વર કરતું નથી દુનિયામા જે જે દુ ખો છે, તે બધાને વધારવા માટે જ જાણે મારો જન્મ થયો છે મે કદી સુખ જોયું નથી, અને જીવનના છેડા સુધી હું તે જોઇ શકવાની નથી મારા માટે કાળના ગર્ભમા શુ લખાયું છે, તે દૃષ્ટવુ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. અત્યારે હું નર્મ નામોશી ભર્યું જીવન જીવી રહી છું. હૃદયનું રૂધીર વહી વહીને આસુ રૂપે બહાર આવે છે. દુ ખને પ્રકટ કરવાની શક્તિ હવે એનામાય રહી નથી તમે કાઈ જાણો છો ? સાર જગત્ મને ઉન્માદિની કહે છે. અને કેમ ન કહે ? મે જે કર્મ કર્યું છે, તે શુ ઓછું બચ કર છે ? કોઇ ડાહ્ય માણસ એવું કામ કરે ?

પ્રજ્ઞ ! જે મને જ્ઞાન હોત તો હું એ માર્ગ ઉપર કદી ન ચાલત. હે દયાનિધિ ! મને કહો કે સ સારના સુખથી મને વચિતા રાખવાની નિર્દયતા તમે શા માટે કરી ? અબળાના હૃદયની અત્મ આકાંક્ષા કોઈ વખત પણ ઉછળી આવશે, એ શુ તમે નહોતા જાણતા ? વિદ્વાન્ પુરુષો કહે છે કે ક્યા સાધારણ નિમિત્તથી સ્ત્રીનું હૃદય મલિન થશે, એ કોઈ જાણી શકતું નથી. બહુ કુશળતાથી સાયત્રી રાખેલુ શુદ્ધ ચરિત્ર જે બનવા કાળ હોય તો એક ક્ષણમા જ અપવિત્ર થઇ જાય છે શિથિલતા અને તરલતા એ સ્ત્રીઓના સ્વભાવિક દુર્ગુણો છે, અને તેના પ્રતાપે કોઈકે વખત એ એને ચલિત બનાવી પાપના ખાડામા ધકેલી દે છે

હું એવા જ પાપના ખાડામા ધકેલાઈ પડી છું આ દુર્દશા જે કે મારી વ્યક્તિગત નબળાઈઓએ કરી છે, પરંતુ સમાજે બાંધેલી અને સ્વીકારેલી રૂઢીઓ પણ તેને માટે ઓછી જવાબદાર નથી સંસ્કૃતિના સંરક્ષણનો દાવો કરનારાઓ, શાસ્ત્ર કરતા પણ રૂઢીને બળવાન

કહી જનતાને સત્યાનાશના માર્ગમાં ધકેલવાની જે એવકુશી કરે છે, ત કાનાના અગ્નણી છ ? રૂઢી એ કાઠ ધર્મ નથી ધર્મના । સદ્ધાન્તો સવ કાળમાં સરખા હોય છે, રૂઢીઓ કાળ અને સ જગોની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ફર્યા કરે છે રૂઢી એ કોઈ સત્ય વસ્તુ નથી, પણ વ્યવહારની શેતરજ ખેલવાના પાસા રૂપ છે. સમય અને સ જોગો પ્રમાણે તેમાં નિરતર ફેરફાર થવો જોઈએ. બધીઆર પાણીની પેઠે જે તેને થિર રાખવામાં આવે, તો તેમાં જરૂર સડો પેદા થાય મારા જીવનનો સડો હિન્દુ સમાજના રૂઢીઓને બાબારી છે । ભાગ્યના ચમત્કાર કેવા વિચિત્ર હોય છે ! અલ્પચક્રના સંકેત કેવા વિલક્ષણ હોય છે । નાટકના તખ્તા ઉપર જીવામાં આવતા સંસારના કલ્પિત ચિત્રો કરતા મારૂ આ સત્ય આત્મચરિત્ર ઘણું આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવું છે. આજે હું તે સમાજના આગળ નિઃસંકાય બાવ રજી કરે છું

મનુષ્યના હૃદય જેવો ભેદી વ્યાપાર બીજો એક પણ નથી, એ સત્ય મારી આ આત્મકથાના વાચનથી વાચકો સહજ સમજી શકશે સૂર્યાસ્ત પછી પાશ્ર્વમની મધમાળા આકાશમાં જેમ જીદા જીદા રૂપ ધારણ કરે છે, તેમ માનવહૃદયમાં પણ ક્ષણે ક્ષણે અવનવા બાવો ઉત્પન્ન થાય છે સંકડો ચક્રોવા તે વ્યાપ્ત થએલું છે એ ચક્રામાના કયા ચક્રની ગતિ ક્યારે અને કયા કારણના પ્રબળ થશે, એ કોણ જાણી શકે તમ છે ? માનવ હૃદયમાં ક્યારે કયા વિચારો બળવાન થશે, એ કોણ કહી શકે તમ છે ? અના વ્યાપાર ઘણો રહસ્યમય છે. એની વિશ્લેષ દિશા તરફની ગતિને જે રોકવામાં ન આવે, તો તે અતે પ્રબળ થઇને મનુષ્યને વિનાશને માર્ગ લઈ જાય છે. વાસનાની પ્રચંડ ઉત્તેજનાનું સામર્થ્ય ઘણું અપારમિત હોય છે અનેક વર્ષોના પ્રયાસથી સયમના જે સાકળ ગુથી હોય છે, તે વાસનાની એક ક્ષણ કાળની પ્રબળતાથી તૂટી જાય છે અને પછી એ લાલ્ચિક ઉત્તેજનાથી કરેલા કર્મનું ફળ જીદગી પર્યંત શ્રમ કરવા છતાં દૂર કરી શકાતું નથી.

આજે હું આ સધળું સમજી છું, પણ મારી એ પાપપૂર્ણ પ્ર-
વૃત્તિથી મૃત્યુ પછી મારે નરકમાં જ સ્થાન લેવું પડશે હું ઉન્માદિની
બની ગઈ છું પશ્ચાત્તાપની જવાબાથી અસ્થિર બની રહી છું રમણી-
રૂપે અવતરો મેં રાક્ષસિણીનું કાર્ય કર્યું છે જો મને પુરુષાના સ્વાર્થ
સ્વભાવની અગાઉથી માહિતી હોત, તો હું આવું અયોગ્ય પગલું કદાપિ
ન ભરત. હું આજસુધી કાંઈ જાણતી નહોતી, કાંઈ સમજતી નહોતી
મારા જીવનનો સર્વથી મુખ્ય સબધ જ્યારે તૂટી રહ્યો હતો, ત્યારે
મારું મન વાસનાના ઝેરી વાયુથી અને અજ્ઞાનના ગાઢ અધિકારથી
એવું છવાઈ ગયું હતું કે કયા પ્રકારની પાપમયી ઘટના ચાલી રહી
છે, એનું પણ મને જ્ઞાન રહ્યું નહોતું. હું કેવળ વિચારશૂન્ય બની
ગઈ હતી.

સ્ત્રીઓનો એક એવો સ્વભાવ હોય છે કે તેના હૃદયનો વેગ
જ્યારે એક દિશા તરફ ગાંત કરતો હોય છે. ત્યારે બીજી દિશા તર-
ફનું તેને જરા પણ જ્ઞાન રહેતું નથી. સ્ત્રીજીવને એ કારણથી જ
પ્રલય કરનારી કહી છે અમે સ્ત્રીઓ જે પ્રલય કરીએ છીએ, તે અમારી
અજ્ઞાનતાનો જ પ્રભાવ છે. ડાહ્યા પુરુષો અમને નદીની ઉપમા આપે
છે, તે યોગ્ય જ છે, કારણ કે નદી જ્યાં સુધી બન્ને કિનારાઓની મધ્યમાં
વહેતી હોય છે, ત્યાંસુધી રમણીય લાગે છે, પણ જે ઘડાએ તે પોતાની
મયાદા છોડી દઈ સ્વચ્છદ વહેવા લાગે છે, તે ઘડાએ તે મહા ભય કર
ઉત્પાત મચાવી મૂકે છે. કવિઓ અમને વિધાતાની આનંદસૃષ્ટિ કહે
છે, પણ એ સૃષ્ટિમાની અમારી ઉત્પન્ન કરેલી માદકતા અમારો જ
વિનાશ કરી દે છે! આજે આ વાત લખતા જો કે મને ઘણી શર્મ
થાય છે, પણ જે દિવસે હું પાપમાં પ્રવૃત્ત થઈ તે દિવસે મને બિલ-
કુલ શર્મ થઈ નહોતી, કેમકે એ વખતે મારી સમસ્ત પ્રકૃતિ અધ-
િકારને શરણે પડીને પાતાતુ કાર્ય કરી રહી હતી. હું મને પોતાને
એક બૂલી ગઈ હતી, મારું આયુષ્ય રેટની માફક ફયા કરતું હતું.
શર્મને કે જ્ઞાનને તમા પ્રવશ કરવાનો મુદ્દલ અવકાશ નહોતો.

શાસ્ત્રો શરમાવે છે કે પુણ્યમય પંથ સ્વીકારવા માટે પાપોનો પશ્ચાત્તાપપૂર્વક છકરાર કરવો જોઈએ શરીરના તમામ મળ સાફ થયા વિના જેમ શક્તિની દવા લઈ શકાતી નથી, તેમ મનના તમામ મેલ ધોયા વિના પુણ્ય પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી હું આજે મારા હૃદયનું દર્દ નિવારવા અને પાપોને ફેડવા મારા દોષોનો ખુલ્લો છકરાર કરું છું મારા અધમ કાર્યોની હારમાળામાં એવું એક પણ કાર્ય નથી કે જેને માટે મને પશ્ચાત્તાપ ન થતો હોય ! એટલે અહીં હું તે અયોગ્ય કાર્યોનો કાઠક ઉદ્દેખ કરીશ. મને ખબર છે કે મારી આ વાત વાચીને સંસ્કૃતિના ઇન્જરદારોના બેજ ખવાઈ જશે, સનાતનીઓનો ધર્મ અભડાઈ જશે અને દબીઓનો દેવ શરમાઈ જશે, પણ હું એ કથાની દરકાર ક્યાં વિના મને જે સત્ય સમજાયું છે, તે વિના સ કાંચે અહીં પ્રકટ કરીશ

એક સમય એવો હતો કે મારા જીવનમાં ઉત્સાહ હતો, આનંદ હતો, આદર્શ હતો મેં મારા જીવનને આશાના રંગે રંગ્યું હતું દુઃખ એ શી વસ્તુ છે, એની મને કદપના નહોતી માખાપને હું લાડકી હતી, એટલે મારો પડયો ખોલ ઝીલાતો, પણ એ સ્થિતિ વધારે વાર ન ટકી ! મારી ઉછરતી આશાઓને કચરાવાનું નિર્માણ હોય તે કોણ મિથ્યા કરે ?

હું એક શ્રીમત વણીક ગૃહસ્થની પુત્રી છું મારા પિતા અમારી નાતમાં આગેવાન ગણાતા હતા અમારૂં કૂળ પરાપૂર્વથી ઉચું ગણાતું આવેલું, એટલે મારા પિતાને ‘ખાનદાની’ સાચવવા નાતની અનિષ્ટ રૂઢીઓને પણ વળગી રહેવું પડતું હતું. તેઓ માનના બહુ બૂખ્યા હતા અને સર્વદા, સર્વ કાળમાં માન મેળવવા તત્પર રહ્યા કરતા હતા તેમનો સ્વભાવ દુરાગ્રહી હતો. જે વાત પકડી તેને તેઓ પ્રાણાન્તે પણ છોડતા નહિ મારા લગ્નના સંબંધમાં પણ એમ જ થયું હતું મારૂં વાગ્દાન બહુ બાધ્યાવસ્થામાં કરી દીધું હતું. પાછળથી એ

વાગ્દાન ફેરવવાની આવશ્યકતા ઉભી થઈ હતી, પણ મારા પિતા તે ફેરવી શક્યા નહોતા. અમારી નાતમા એવો રિવાજ પણ નથી.

હિન્દુ સમાજનું સાચું દર્દ આજે શું છે ? જરા આપણે ઉડા ઉતરીને ખારીક નિરીક્ષણ કરીએ તો શું જણાય છે ? આપણો સામાજિક વિકાસ અટકી પડ્યો છે. આપણી જીવન પ્રણાલિકામા સમયાનુકૂલ ફેરફારો કરવાને આપણે અસમર્થ બન્યા છીએ. આપણી વિચાર શક્તિ અને વિવેકશક્તિ નવા યુગના પ્રેરક બળો બ્રહ્મણ કરી શકતી નથી. આત્માર્પણ અને ત્યાગના ગૌરવભર્યા ગાનો આપણે ગાઇ શકતા નથી. વારપૂજનો યુગ હોવા છતાં વીરતા, સ્વાર્થત્યાગ અને આત્મ-સમર્પણના ઉત્સવોની આપણે જોઈએ તેની કદર કરી શકતા નથી. આપણા ભવ્ય જૂતકાળના સ્થાનોથી આપણે ભ્રષ્ટ થયા છીએ. આપણને આવી દશાએ કોણે પહોંચાડ્યા ? જવાબમા માત્ર એટલું જ કહેવું પડશે કે આપણી આ નિસ્તેજ દશાને માટે અનિષ્ટ રૂઢીઓ જ જોખમદાર છે. રૂઢીઓથી ખુવારખસ્ત થવા છતાં હજી તેને ધર્મના સંદેશો પેઠે કે શાસ્ત્રોના પ્રમાણો પેઠે વળગી રહીએ છીએ એ શું આપણી એછી મૂખતા છે ? મારા પિતાએ રૂઢીને વળગી ન રહેતા મારૂ વાગ્દાન પાળી જરૂર જણાતાં તોડી નાખ્યું હોત, તો મારી આવી દશા ન થાત. તેમને ઘણા માણસોએ કહ્યું હતું કે-‘ શેઠ, કન્યાને કૂવામા ન ઉતારો. ’ પણ મારા રૂઢીબક્ત પિતાને પુત્રીના સુખ દુખ ફેરતા ડહોળા પાલનની વધારે ચિંતા હતી. વિવાહ છાડવાનો રિવાજ નાતમા ન હોવાથી તેવી જાતના પહેલ તેઓ કરી શકે તેમ નહોતા.

તેમણે મને જે ‘ કૂવામા ’ ઉતારી હતી, તે કૂવો કુલીનતાને નામે અમારી નાતમા વખણાતો હતો, પરંતુ હું મારા અનુભવ ઉપગ્રી ઠહું છું કે તે કુડબમા કુલીનતાનો જાટો સરખોએ નહોતો. મારા માબાપે કેવળ ફૂળમોટપના યમમા માફે બલિદાન જ આપ્યું હતું. હું જન્મથી ક્રામણ હૃદયની અને દુસ્મનને પણ વહાલી લાગુ તેવા સ્વભાવની હતી. બાલ્યાવસ્થામા મેં સારો વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો. અને

પાછળથી પુસ્તકો દ્વારા સારૂ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું, પણ મારા અધોગ્ય લક્ષ્મીને પરિણામે એ જ્ઞાનનો હું કાંઈ સારો ઉપયોગ કરી શકી નહિ. મારા પિતાએ મને એવા સ્થાનમાં આપી હતી કે જ્યાં આપઘાત કે અનુચિત વર્તન એ એ જ રસ્તા મારા માટે નિર્માણેલા હતા તેઓ પોતાના ખાસડા ખરિદવા માટે જોટલી કાળજી રાખતા, તેથી અર્ધજ કાળજી તેમણે મારા ‘આ લોકના પ્રભુ’ની પસંદગી કરવામાં રાખી હોય તો મારે આજે કલમ હાથમાં લઈને આવી જીવનનો ધ્વજ લખવાનો પ્રસંગ આવત નહિ. જો કે મારા બાપાએ અક્ષર ભણેલા હોવાથી મને નાનપણમાં પરણાવી દેવાની વિચાર હતા, પણ મારી બાનો વિચાર બુદ્ધો હતો તે મને વહેલી પરણાવી દઈ સસારનો દહાવો લેવાને આતુર હતી. મારી સાસુ પોતાના બાળકુવરને વડુવાળો જોવા માટે પણ એટલા જ ઉત્સુક હતા, એટલે બંને પક્ષના સ્ત્રી હઈને પરિણામે મારી બાર વર્ષની ઉંમરે ‘ધણી’ નામના એક દસ વર્ષના છોકરા સાથે હું મગફળી રાંધી હતી. અત્યારે મને એ મારા ધણીનો ચહેરો પણ નથી યાદ આવતો.

હિન્દુ સસારમાં લક્ષ્મી ધામધૂમ આજ કોનાથી અજાણી છે? ગરીબમાં ગરીબ પણ એ પ્રસંગે નાણાની કાચળીઓ ખુલ્લી મૂકે છે, તો પછી મારા કૃળવાન સસરાએ અને યશસ્વી પિતાએ છૂટે હાથે ખર્ચ કર્યો હોય, તો તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? બંને વેવાઈઓએ મોટાઈની સ્પર્ધામાં પૈસાનું પાણી કરી આનંદ મેળવ્યો હતો, ત્યારે બંને વેવા-ણાએ ફટાણા ગવરાવવાની હરિશર્ષ કરી સંતોષ મેળવ્યો હતો. બંને પક્ષ બરાબર હતા, એટલે કોઈ ઝઘાટ થયું નહોતું. સગા સબંધીઓને તેથી ‘જીભળ વિનાની ભવાઈ’ જોવાની અનાયાસે મોજ મળી ગઈ હતી.

હું પરણી ત્યારે મારા પતિ ગુજરાતી ત્રીજી ચોપડી ભણતા હતા. તેમનું શરીર હમેશાં ગદુ રહ્યા કરતું હતું સ્વચ્છતાને અને તેમને ‘બા-

રમો ચદ્રમાં' હતા. એમની ફાટેલી ધાતલી, મેલું પહેરણ તૂટેલી ટોપી, લાખા નખ, મેલા હાથપગ, લીંટથી ભરેલું નાક અને કંઈક વાણી મારા હૃદયની તમામ આશાઓને હણી નાખતા હતા. "અરે, આ પતિદેવ ક્યારે મોટા થશે અને મારો સસાર ક્યારે ચાલશે?" એ એક દુઃખદેવ પ્રશ્ન મારા હૈયામાં ચોવીએ કલાક ઉપસ્થિત થતો અને અનુતર રહેતો. હું બહુ મુઝાતી, પણ શું કરું? મારો સસાર સુધારવાનું મારા હાથમાં નહોતું. મારા પતિદેવ સ્ફૂલ્નના ટાઈમ સિવાય બાકીનો બધો વખત રમવામાં જ મથમુલ રહેતા. બધાવાનું તેમને જરામ ગમતું નહિ. નિશાળે જવામાં તેઓ પુષ્કળ આનાકાની કરતા. તેમની બાળહઠ મુઠાવવા મારી સાસુ એમને ગાળો દેતા, મસ્તિર પાસે માર બવડાવવાની હિંમત ભરી ધમકી આપતા, તિરસ્કાર કરતા અને ક્વચિત્ એક એ તમાચા ચોડી પણ લેતા. ચૌદસા રત્નની પ્રસાદી ચાખ્યા પછી મારા ક્વામી મોઢું પહોળું કરી સુન્દર સંગીત શરૂ કરતા અને સાથે સાથે મારી આશાઓના તત્તુઓને પરોક્ષ રીતે છેદી નાખતા. નિશાળમાં તેમનો નખર છેલ્લો રહેતો. શિક્ષકની પાસે તેમનું જરાય માન નહોતું. દરરોજ તેમને ત્યાં પણ મહાપ્રસાદ મળતો, છતાં તેઓ રમતીઆળ સ્વભાવ ત્યજી શકતા નહિ. મારા દુર્ભાગ્યની પ્રબળતાથી જ તેઓ એવા થયા હતા, એમ હું તો કહું છું. અરે, એ વખતથી જ મારા સુખના સ્વપ્ન નષ્ટ થઈ ગયા હતા, મારા આદર્શો ધુળમાં રમ-દોળાઈ ગયા હતા અને જીવનમાં સ્વર્ગીય આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની મારી સર્વ આશાઓનો નાશ થઈ ગયો હતો. મારા માબાપ જ મારા જીવનું યર્થ બેઠા હતા, ત્યાં મારે બીજા કોઈનો શો દોષ કાઢવો?

આત્મારે હું પ્રારબ્ધનો આશરો લઈને બેઠી છું. માણસ પોતાનું પ્રારબ્ધ પોતે ધડી શકે છે, એ વાત હું માનતી નથી. મારૂં ભાગ ફેરવવા મેં ધણા પ્રયત્ન કર્યા, જીદગીની ધુળધાણી કરી, છતાં તે ન ફર્યું. હિન્દુ જીના નસીબમાં કેવી કેવી જાતના દુખો હોય છે, તેનો મેં અનુભવ કરી લીધો છે. આખું જીવન કલેશ અને કંકાસમાં

બીતીત કર્યું છે. મારી જીદગીના બધા વર્ષ મેં નકામા ગાળ્યા છે મારા આત્માનો હું કાંઈ વિકાસ કરી શકી નથી અત્યારે હું મારા મામાપને શાપ આપુ છું, કારણ કે તેમણે જ મને ધટીના પડ ગળે બાધી ઉંડા કૂવામાં ઉતારી હતી

મારી ઉમ્મર સસારસુખ ભોગવવા જેટલી થઈ તોપણ મારા પતિ છેક બાળક હતા તેમનું દુનિયાદારીનું અજ્ઞાન જોઈ મારા સાસુ અને સસરો દીલગીર થતા હોય એમ મને લાગતું, પોતાના પુત્રની અયોગ્યતા અને અજ્ઞાન માટે તેઓ ખેદ કરતા હોય એમ જણાતું, પરંતુ તેમના એ 'રાડયા પછીના ડહાપણ'થી મારો શો 'શુક્રવાર' વળે તેમ હતું ? મારા યુવાનીના દિવસો પૂર જોસમાં વહતા હતા અને મારા સ્વામી તેથી વધારે શરમાતા જતા હતા

એક દિવસ રાત્રે તેઓ મેડી ઉપર બેઠા બેઠા 'ગજરામાર' ની વાર્તા વાચતા હતા હું તેમની પાસે ઉપર ગઈ અને બોલ્યા વિના એમની અડોઅડ બેસી ગઈ મારો સ્પર્શ થતા જ તેઓ એવા તો શરમાઈ ગયા કે તેમના હાથમાંથી ચોપડી પડી ગઈ, તેનું તેમને ભાન રહ્યું નહિ તેઓ મને જોઈને બહુ જ ગભરાઈ ગયા અને એકદમ નીચે જતા રહેવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા મેં તેમને હાથ ઝાલીને પાસે બેસાડ્યા અને મીઠી મીઠી વાતોથી તેમની ગભરામણ ટાળી પ્રથમ તેઓ મ કાચ પામ્યા, પણ પછી ધીમે ધીમે માગે સાથે બેલવાનો તેમને અભ્યાસ પડ્યો તેમના બાલિશ વિચારો અને બાળભાવનાઓ ઉપર જો કે મને ઘણીવાર નિરાશાની લાગણી ઉદ્ભવતી, પણ 'કાલે આવા દુખના દહાડા વીતી જશે' એમ કહી હું મારૂં મન મનાવતી હિન્દુકન્યાઓ આવું મન મનાવવાને ક્યા ટેવાએલી નથી હોતી ?

મારા સ્વામી ધીમે ધીમે મારા પરિચયમાં આવવા લાગ્યા ક્વચિત્ એકાતમાં તેઓ લાગ સાધી મને અટક્યાળા કરવા મડયા તેમના હૃદયમાં પતિત્વની ભાવના ઉદ્ભવી અને સાથે સાથે પુરુષ સ્વભાવસુલભ 'સત્તા'નો શોખ પણ તેમને થવા લાગ્યો. તેમના

મિત્રોની શીખવણીથી તેઓ મારી તરફ શકાની દૃષ્ટિએ જોતા શીખ્યા અને હું કામ પ્રસંગે ગમે ત્યાં જઈ ત્યાં મારી પાછળ પાછળ છૂપી દેખરેખ રાખવા લાગ્યા. સસાર વહેમ અને અશ્રદ્ધાથી ભરેલો હોય અને સ્ત્રી અવિશ્વાસનું પાત્ર હોય એવું તેઓ માનવા શીખ્યા તેમના હૃદયમાં આવું વિષ ઢાણે રેડ્યું તે તો હું નથી જાણતી, પણ એ વિષથી તેમના અને મારા બંનેના જીવનની ખરાબી તો થઈ જ ગઈ.

મારા સસરાનું કુટુંબ મોટું હતું એ કુટુંબના સૌ માણસોની દૃષ્ટિમાં મારૂં તારણ અને સૌન્દર્ય ખુબવા લાગ્યું. હું સ્વચ્છતા રાખતી તો મને સૌ ચીખાવલી કહેતા, હું નમ્રતાથી બોલતી તો મને સૌ ખધી ગણતા, હું સત્ય અને સ્પષ્ટ બોલતી તો મને સૌ નશ્ટ કહેતા, હું વાચવા લખવા બેસતી તો મને સૌ વઠેલ ગણતા, હું મારા પતિની સેવા કરતી તો મને સૌ નિર્લજ્જ કહેતા, હું માદી પડતી તો મને સૌ ઢોંગી ગણતા, મારી તમામ ક્રિયા સવળી હોય તોપણ તે લોકોને અવળી લાગતી. મારૂં એથી શેર શેર લોહી બળી જતું એટલું જ મારાથી સહેવાતુંએ નહિ અને ઢાંધને કહેવાતુંએ નહિ! એક વખત મેં મારા સ્વામીને સહજ કહ્યું હતું, એટલામાં મારે મણુ મેથીપાક ચાખવો પડ્યો હતો અને તે દિવસથી ઢાંધની આગળ મોટું નહિ ઉઠાડવાની મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી.

અમારૂં એ કુટુંબ અવિભક્ત હતું મારા સસરા શાન્તિલાલ શેઠ પ્રભુનું માણસ ગણાતા તેમને બોલવાની ટેવ ઝોઘી હતી મારી સાસુ સાદા અને ધર્મભીરૂ હતા અમારા આખા ઘરમાં જો કોઈ બહુ કપટી, ચાલાક, દબી અને ધૂર્ત હોય તો તે મારી કાકીજી રામલક્ષ્મી હતા બાલ્યાવસ્થાથી તેઓ પ્રપંચપરાયણ જીવન ગાળવાનું શીખી ગયા હતા તેમને એવું શિક્ષણ આપનાર મારા વૃદ્ધ સસરા સોમયદ શેઠ હતા રામલક્ષ્મી રૂપમાં સાક્ષાત્ પતિનો અવતાર હતા. તેમના પતિ એટલે મારાં કાકાજી બોડીદાસ પુરુષત્વહીન હતા હિન્દુ સસારમાં 'લગ્ન'ના શરસથી લાચક, નાલાયક, રોગી, અભાગ્યારી,

પતિત, નપુસક, જુગારી સર્વ કોઇ પરણીને ' ધરવાળા ' થઈ શકે છે। લગ્ન કરતા પહેલા કન્યાની કે વરની શારીરિક તેમજ માનસિક પરીક્ષા કરવામા નથી આવતી એ આ સમાજનુ એક મોટુ દૂષણ છે અગ્ન અને અધશ્રદ્ધાથી એવા દૂષણને ભૂષણ મીની કેટલીએ આશાભરી જીંદગીઓના બલિદાન નિરંતર અપાયે જાય છે, પણ તે તરફ આખ ઉઘાડીને જોવાની કોને દરકાર પડી છે ?

મારા વૃદ્ધ સસરા સોમચ દશેઠ અત્યારે આ દુનિયામા નથી, એટલે મારી કલમ તેમના સ બધમા કર પ્રહાર નથી કરી શકતી, બાકી પોતાના પુત્રની નિર્બળતાને દૂષાવીને તેમણે એક ઘોર પાપ કર્યું હતું એટલું તો મારે કહેવું જ પડશે. તેઓ ન્હાની પૂતવધૂ રામ-લક્ષ્મીને બહુ લાડ પાડમા રાખતા હતા આખા ઘરમા એનું જ ધાર્યું થતું હતું. લોકો કહે છે કે એ બાઈને પોતાના સસરાની સાથે આડો વ્યવહાર હતો। જો કે મને એ ઘટના પ્રત્યક્ષ જોવા જણવાનો પ્રસંગ મળ્યો નથી, પણ એ બાઈસાહેબના આચરણ એવા પ્રકારના હતા કે તેમના હાથે જે ન બન્યું હોય તે એણે હતું મારી ઉપર તે બહુ દ્રેષની નજરે જોતા હતા તેમને પોતાના રૂપને એટલો ગર્વ હતો કે માફ ચૌવન તથા રૂપ એમની ધૈર્યાનુ કારણ થઈ પડ્યા હતા તેઓ રોજ નવી નવી સાડીઓ પહેરતા અને દેવદર્શનને બહાને બહાર ફરી પોતાનુ માન અને છત લોકોની આગળ પ્રકટ કરતા તેમને બોલવાની બહુ ટેવ હતી તેમની વાતમા હુપદ અને આત્માભિમાન સિવાય બીજા શબ્દો આવતા નહિ તેમના શરીરનો બાધો મજબુત હતો અને સંતાન નહિ થવાને લીધે તે નબળો પડ્યો નહોતો બાવાપીવામા તે શરીરને ખાસ સાચવતા અને ટાપટીપથી વધારે શોભાવતા એમને કદી 'ખીલી ખટકો' ભાગ્યે જ થતો શીઆળામા તે સાઈ વસાણું ચડાવી કેમરીઆ દૂધના પ્યાના ગટગટાવે રાખતા, તેથી તેમના ગાલેથી ગુલાબી ખસતી જ નહિ। તેમનુ શરીર ત્રાખા જેવુ હતું, એટલે આખોમા શરીરની ભૂખ મસ્તીરૂપે બ્યાપી રહેતી તેઓ બહાર નીકળતા ત્યારે બલા

મલા સયમીઓના ચિત્તને પણ ડોલાવી નાખતા તેમને યુવાન પુરુષો સાથે વાતો કરવાની બહુ ટેવ હતી. અને યુવાનો પણ એમની સાથે વાતો કરી એ ઘડી નેત્રતૃપ્તિ મેળવવાનો પ્રસંગ શોધતા. સોમચંદશેઠ જીવતા ત્યાસુધી તો તેઓ અકુશભા અને દામભા રહ્યા, પણ શેઠના મરણ પછી તેમની વાત વઠી ગઈ. ગામના વિષયી પુરુષો ખોડીદાસના મિત્રો બનીને અમારે ઘેર આવવા જવા લાગ્યા. રામલક્ષ્મીમાઈને હવે બધી ભાગેળો ખુટલી થઈ ગઈ તે આખો દિવસ પોતાના નામદ પતિના મિત્રો સાથે તડાકા મારવા લાગ્યા અને મનમર્કટને ખેંચાવવાના પ્રસંગોનો લાભ લેવા મડયા.

લોબીઆ હોય ત્યાં છુતારા બૂખે નમરે દુનિયાનો એક રિવાજ છે કે પારકું હોય તે હમેશાં સારું જ લાગે. રામલક્ષ્મીને પોતાનું જીવન સૌન્દર્યના પૂજન અર્થે જ નિર્માણ થયું હોય એમ જણાતું, એટલે વિષયી પુરુષોને પછી એ સૌન્દર્યપૂજન કરવામાં શો અતરાય નડે તેમ હતું? એક ત્રિભોવનદાસ નામનો શ્રીયતાનું માણસ એ બાઈ સાથે ખોટો સબંધ જોડીને બહુ જ ફાવી ગયો હતો. જે ઘરમાં આ પ્રમાણે અયોગ્ય નાટક હમેશાં ભજવાતું હોય તે ઘરમાં મારા જેવી મુઝ તરૂણીને પોતાના મનની સ્થિતિ સમતોલ રાખવાનું કામ કેટલું કઠીન થઈ પડે, એનો વાચકોએ જ વિચાર કરી લેવો. મારો ‘ગૃહસ્થાશ્રમ’ મેં ઉપર જણાવ્યો તેવા પ્રકારનો હતો. મારા હૃદયમાં સસરસુખની આકાંક્ષાઓ અતૃપ્ત હતી. એવી દશામાં રામલક્ષ્મીમાઈના અને ત્રિભોવનદાસના કુત્સિત પ્રણયનું મારા મન ઉપર વિલક્ષણ પરિણામ આવવું સ્વાભાવિક હતું. મેં એ વખતે દુનિયા દબથી ભરેલી છે એમ જણી લીધું. મારી એક બે બહેનપણીઓ તરફથી પણ અપવિત્ર સલાહ મારે કાને પડી. મારી આખોએ બચકર અધારી ચડી આવી.

માણસ હમેશાં સંજોગોને આધીન છે. માણસનું ચારિત્ર્ય એની આસપાસના વાતાવરણ ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. સાગ કરતા ખરાબ સંસ્કારોની છાપ મનુષ્યના મગજ ઉપર વહેલી અસર કરે છે.

મારો કાઠીજી રામલક્ષ્મીના કુચરિત્રો જાણીને જ જો મારે વિરમવાનું હોત તો ઠીક હતું, પરંતુ અદૃષ્ટ્યક્રના યેગે મને શ્વસુર પક્ષમાં એક બહેનપણી પણ એવાજ કુછ દમ્બા ચડી ગએલી મળી હતી મારૂં ઘર તેની નજીકમાં હતું સબધધર્મે તે પણ મારી પિતરાઈ કાઠીજી થતી હતી, પરંતુ અમે લગભગ સમાન વયના હોવાથી સહીયરો જેવા બની ગયા હતા તે પોતાના ધરસસારની વાતો નિ સક્રિય ભાવે હમેશ મારી આગળ રજી કરતી અને હું મારો મનોવેદનાઓ તેની પાસે વર્ણવી બતાવતી એ બાઈનું નામ શિવલક્ષ્મી હતું એનો પતિ સાગરદાસ લોભનું એક પ્રત્યક્ષ પુતળું હતો! યેનકેનપ્રકારે પૈસા ભેળા કરવા તરફ જ તેનું લક્ષ્ય રહ્યા કરતું હતું. એક પાઈનો પણ લાભ થતો હોય તો તે પોતાની પ્રતિષ્ઠા પાણીમાં પધરાવતો અને જરાપણ સ્વાર્થ સધાતો હોય તો પોતાના બાપદાદાના કુળધર્મને શ્રીનાથજીબાવાની ‘એઠક’ તરફ વિદાય કરી દેતો. આઠે પહોર તેને પૈસાનું જ રટણ રહેતું ઘરમાં તે સધળે તાળુકુચી ગખતો અને ઐરીને બરાબર માપીને ખાવાપીવા દેતો શિવલક્ષ્મી કાઠ બણીગણી નહોતી તેનો જન્મ એક સાધારણ સ્થિતિવાળા કુટુંબમાં થયો હતો એનો બાપ એને નાની મૂરીને મરી ગયો હતો એની ગરીબ માતાએ પોતાના ભાઈના આશ્રયે રહીને તેને ઉછેરી હતી શિવલક્ષ્મીનો સ્વભાવ લાગણીવાળો હતો. વળી તે સ્વતંત્ર વિચારની અને કલ્પનાબૂમિમાં ઉડનારી હતી. ધર્મના સાકડા વિચાર એને જેમ રુચતા નહિ, તેમ પોતાના પતિનો અત્યંત લોભી સ્વભાવ પણ તેને રુચતો નહિ એનું શરીર રોગરહિત અને સુંદર હતું. કેટલીક સ્ત્રીઓને જેમ ન્હાની ઉંમરમાં સુવાવડ આવે છે, તેમ તેને આવી નહોતી એની એકવીસ વર્ષની ઉંમરે એને પહેલી-વારના મારા દહાડા દેખાયા હતા આથી એનું શરીર સારૂ રહી શક્યું હતું એનો બાધો ગજબુત હતો અને એ બેવડા કોઠાની હતી

શિવલક્ષ્મીને જો કાઠ દુખ હોય તો તે તેના પતિ તરફનું હતું. સાગરદાસના લોભી સ્વભાવને લીધે તે બંનેની વચ્ચે સારો મેળ

નહોતો. એકને જોઈતા રાગરગ, ત્યારે બીજાને જોઈતી વૈરાગ્યની વાતો. એકને જોઈતું સારૂ સારૂ પહેરવા ઓઢવા, ત્યારે બીજાને જોઈતી સાદાઈ. એકને જોઈતો શોખ, ત્યારે બીજાને જોઈતો લોભ. એકને જોઈતા પકવાન, ત્યારે બીજાને જોઈતો મીઠું ને રોટલો. એકને જોઈતી પ્રેમ મસ્તી, ત્યારે બીજાને જોઈતી દુકાનની ધમાલ. એકને ગમતી યૌવનની ખહાર, ત્યારે બીજાને ગમતી નફાની ખહાર. આમ બંનેના સ્વભાવ, વચ્ચે આસમાન જમીનનું અંતર હતું. વળી જેવું તેમના સ્વભાવમાં, અંતર હતું, તેવું તેમની શારીરિક બાબતમાં પણ અંતર હતું. શિવલક્ષ્મી ગૌર અને રબા સરખી હતી, ત્યારે તેના પતિ કાળો બીલ જેવો, કદરૂપના બળનારૂપ હતો. કુદરતે બધી રીતે તેમને અસમાન બનાવ્યા હતા, છતાં હિન્દુસમાજે તેમને 'લક્ષ્મી'થી જોડવાની એક ગભીર ભૂલ કરી હતી. જે સમાજ હમેશા બૂલો જ કર્યા કરે અને તે બૂલોને સુધારવાનું કદી મન ઉપર ન લે તે સમાજની શી દશા થાય ?

પતિત સમાજમાં સામાજિક ક્ષય જલદી લાગુ પડી જાય છે. થોડાક બડપોર આત્માઓ સિવાય તેમાં સર્વત્ર શાંતિનું સામાન્ય જણાય છે ખરૂં, પણ એ શાંતિ શખની હોય છે એવી શાંતિ કરતા અશાંતિ હોય તે વધારે સારી છે. માણસ નિયમિતરીતે દબો થતા શીખે, તેના કરતા અનિયમિત રીતે ઉદ્ભવ અને એ વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. શિવલક્ષ્મી ખિચારી ગુલામવાદમાં ઉછરેલી, એટલે પોતાના અસમાન લક્ષના 'કરાર'ને તોડી નાખવા અશક્ત હતી અને તેથી તેણે નિયમિત રીતે દબો થવાની તાલિમ મેળવી લીધી હતી. બહારથી તે શાણી સીતા જેવી જણાતી હતી, વડિલવર્ગ દેખતા તે કદી ઉચે સાદે એક શબ્દ પણ બોલતી નહિ, પરંતુ અંદરખાનેથી તે એક વેરયા કરતા પણ અધમ જીવન ગાળતી હતી તે પાપથી ડરતી નહોતી, પણ પાપ પ્રકટ થઈ જવાના ભયથી ડરતી હતી એનો પતિ ચુસ્ત 'વેળુવ' હતો, પણ એ બાઈ ઇશ્વર કે ધર્મને ઓળખતી નહોતી એનો ઇશ્વર પેલો અજ્ઞેય 'કામદેવ' હતો અને એનો ધર્મ 'શરીરની

બૂખ' ભાગવાનો તે મણુતી હતી મારી સાથે તેને સ્નેહ હોવાથી મને એ પોતાની બધી વાત કહેતી દુનિયાની દૃષ્ટિએ તે 'શૃદ્ધસ્થની બૈરી' ગણાતી હતી, પણ તેનું આત્મિક જીવન 'બળરમ્ભ બેસનારી' કરતા અધમ હતું.

ન્યા પતિ-પત્નીના સબધમા અસમાનતા હોય ત્યા સ્ત્રીઓને હાથે નાના મોટા પ્રમાદ થવાના જ હિન્દુસમાજ ને એવા પ્રમાદ અટકાવવા માગતી હોય તો તેણે લગ્નની રીત સુધારતી જોઇએ શિવલક્ષ્મીની પ્રત્યેક વાતમા તેના હૃદયનો પતિ તરફનો અસતોષ જણાઈ આવતો તેણે થોડા દિવસ તો મન ઉપર કાચુ રાખી માનસિક યત્રણા સહન કરી હતી, પણ પાછળથી તેને ખસમ થવાનો એક યોગ મળી ગયો હતો એની પાડોશમા એક નવજનુવાન ખેજો પોતાની બાળપત્નીને લઇને રહેવા આવ્યો હતો તે દંપતી આંખાખાની ધર્મ પાળતા હતા શિવલક્ષ્મીનો વૈષ્ણવ પતિ તે ઇસ્લામી બન્યુંનો નિરસ્કાર કરતો, પણ શિવલક્ષ્મી તેને હૃદયથી સત્કારતી, કારણકે તે પુરુષ સારી શરીર સપનિરાજો અને સુદૃઢ બાધાનો હતો, એટલે શિવલક્ષ્મીને પોતાનો શિકાર ખોળવા દૂર જવું પડે તેમ નહોતું અસયમો દેહધારીઓ વચ્ચે જે અનુચિત સબધ બધાઈ જાય છે, તે ક્યારે પોતાના કૂળ, ધર્મ કે નાતજાતનો વિચાર કરે છે ? દેવતા અને દાર્શનો સયોગ થતા જે અનિષ્ટ પરિણામ આવવું જોઈએ, તે જ પરિણામ વિષયી સ્ત્રી પુરુષોની વચ્ચે આવી જાય છે શિવલક્ષ્મી વિવેકબ્રષ્ટ થઈ તે દિવસે તેને થોડો ખેદ થયો હતો, પણ એવા સ્મશાન વૈરાગ્યની અસર કયા સુધી ટકી શકે ?

હું આ કુટુંબનો હેવાલ વિસ્તારથી એટલામાટે આપુ છું કે મારા મગજ ઉપર પ્રથમથી જ ખરામ સંસ્કારોની છાપ પડેલી છે એક સુન્દર વૈષ્ણવ કુટુંબની સ્ત્રી પરધર્મી યુવક સાથે આડો બવહાર રાખે અને તેની સાથે ખાવાપીવામા પણ છૂટસે, તે આ દલી સમાજમા ચાલી શકે, પણ કોઈ બાળવિધવા ખુશી રીતે પુનર્લગ્ન કરવાનો

પ્રસ્તાવ રજુ કરે તે ચાલી શકે નહિ. કેરી આશ્ચર્યકારક પ્રભુલિકા છે? સમાજના નિયમો જ્યારે રચાય છે, ત્યારે સગવડ, સંજોગો, દેશ, કાળ, પ્રકૃતિ વગેરે તમામ બાબતોના વિચારપૂર્વક અભ્યાસ કરીને રચાય છે, પછી એ રચાયેલા નિયમો પ્રમાણે રીઠીઓ અને બધારણ મળ્યુત થાય છે. શાસ્ત્રવાદીઓ એ બધારણને સંસ્કૃતિનું નામ આપે છે, પરંતુ જ્યારે એ સંસ્કૃતિ અને બધારણ પ્રાણુરહિત થઈ નામ માત્ર રહે, ત્યારે એવા ખાલી ખોખાને દીવાસળી આપી જલદી પુકી દેવું, એ શું હિતાવહ નથી? દબી જીવન કરતા બંધોર જીવન વધારે ઉત્તમ છે, એમ હું માનું છું અને તેથી મેં ધર્મીઓ વાર શિવલક્ષ્મીને દબી જીવન ત્યજી દેવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, પરંતુ તેના દિલનો દોર કાચુમા રહી શક્યો નહોતો. દેખાવના દબદબા નીચે તેનું મન વિત્ત, વૈભવની લાલસા છાડી શકતું નહિ. તે હંમેશા બંધોરને વખતે પોતાની અધમ પ્રવૃત્તિને પોષણ આપી આવતી અને તેનો તેને જરાયે અશ્-સોન થતો નહિ એક વખત ધર્મનું પગથી ઉંચૂક્યા પછી માણસની વિવેકબુદ્ધિ નષ્ટ થઈ જાય છે, અને કવિ કહે છે તેમ ત્યાર પછી

બ્રહ્મ થયું જરી તેનો શતમુખ વિનિષાત જ નિર્મલો.

બ્રહ્મ થઈ મતિ તેનો શતમુખ વિનિષાત જ નિર્મલો. +

આકાશમાથી ઉતરેલી સ્વર્ગી આકાશમાથી એક વખત સ્થાનબ્રહ્મ થયા પછી શકરના શિર ઉપર પથુ ટકી શકી નહિ, એનો વિનિષાત એટલી હદે પહોંચ્યો કે તે દુનિયાને ઉઠાહરણરૂપ થઈ પડી. હું એ વાત અત્યારે ધર્મી સારીરીતે સમજી છું, પથુ મારા હૃદયની અસ્થિર દશામાં મને તેનું કાંઈ જ્ઞાન નહોતું ખરાબ સોળત, ખરાબ વિચારો અને ખરાબ શિખામણ જ્યાં હંમેશા પોતાનું કાર્ય કર્યા કરે, ત્યાં સારું પરિણામ કદી આવી શકે નહિ. મારા હૃદય ઉપર એ વખતથી જ અનીતિની છાપ પડી ગઈ હતી.

†વિવેકબ્રહ્માનાં મનસિ વિનિષાત શતમુખઃ —મત્તહરિ.

ધીમે ધીમે મારેા માનસિક પ્રવાહ અવળા પથમા ગતિ કરવા લાગ્યો, પણ જ્યાસુધી મારા પતિ હયાત હતા ત્યાસુધી-જો કે મને એમના તરફથી છાટાભાર સુખ નહોતુ છતા પણ-હુ મારા ધર્મમાથી ચલિત થઈ નહોતી અને હુ અભિમાનપૂર્વક કહુ છુ કે મારી વૈધવ્ય દશામા જો મારે માથે વિના અપરાધે વિવિધ કલકો મૂકી મારા શ્વસુરપક્ષના માણસોએ મારેા તિરસ્કાર ન કર્યો હોત તો હુ આ રસ્તે કદી ચડત પણ નહિ । મારા પતિ સાયેનો એ પહેલો અને ખરૂં કહુ તો છેલ્લો પ્રસંગ હતો મારા સૌભાગ્યસુખનો અને સંઘવાળ-વનનો એટલેથી જ અત આવવો નિર્માયો હતો અને એ તો સ્પષ્ટ છે કે જે નિર્માણ હોય તે કોઈ મિથ્યા કરતું નથી. દૈવ હમેશા દુર્બળનેજ ઘાતક છે । (દૈવો દુર્બલ ઘાતક)

ઉપરોક્ત પ્રસંગ પછી હુ થોડા દિવસમા મારા પિયર ગઈ હતી અને ત્યારપછી મારે પુન મારા પતિને ત્યા જવાનો સમય સાપડ્યો જ નહોતો, કારણ કે મારા ગયા પછી મારા પતિને શરીરે મદવાડ થઈ ગયો હતો અને અનેક ઔષધોપચાર કરવા છતા તેઓ જીવી શક્યા નહોતા જ્યારે એ સમાચાર મારા પિયરમા પહોચ્યા હતા, ત્યારે અત્યંત રડારોળ થઈ રહી હતી સહુ બેરાઓએ એકત્ર મળીને મારા અલકારે ઉતારી લઈ મને સાધુડી જેની બનારી હતી હાથની બગડીઓ સદાને માટે ત્યજી મને વિરૂપ બનારી હતી મારે અવખતથી કાળા વસ્ત્ર પહેરી ધરના એક અધારા ખૂણામા ભરાઈ રહેવુ પડતુ હતુ મારાથી ક્યાઈ બહાર નીકળાતું નહિ, રંગેલા કે સારા વસ્ત્ર પહેરી શકાતા નહિ, ઉંચે સ્વરે બોલાતું નહિ, કપાળમા ચાલ્લો કરાતો નહિ, સારા ભોજન જમાતા નહિ અને કોઈની સાથે વાત કરાતી નહિ માફ જીવન એ વખતથી જ બદલાઈ ગયુ હતું મારા સાસારક સુખેનો સર્વથા નાશ થઈ ગયો હતો મારા ભાગ્યની દોગી તૂટી ગઈ હતી મારી આશાઓ, ઇચ્છાઓ, ભાવન.ઓ, ઉમેદો-સર્વ કોઈને અત આવી ગયો હતો. લક્ષ્મીની પૂર્ણતા એટલેથી જ થઈ ગઈ હતી.

સાસરામા મારી જરૂર કોઇને હવે રહી નહોતી અને પિયરમા પણ હું 'બળતી સગદી' થઈ પડી હતી, માફ માન સર્વત્ર ઘટી ગયું હતું મારા ઉપર કોઈ લાગણી ધરાવતું નહિ કે મારો કોઈ ભાવ પૂછતું નહિ કંપનાની નરમ પીછીવડે ભવિષ્યના જીવનનું જે સુદર ચિત્ર મેં ચીતરી રાખી છૂપાવી દીધું હતું, તેના ઉપર દુર્લ્લે કાળી શાહીનો સીસો ઉઘોવાળી એક ક્ષણમા બધો રંગ બગાડી દીધો હતો. 'કેવું માફ કમભાગ્ય હતું ? હું એ આપત્તિથી માનસિક સ્થિરતા ગુમાવી બેઠી મારા મન ઉપર પડેલા ખરાબ સરકારો પ્રબળ થવા લાગ્યા વાસનાની બૂખ મને સતાવવા માડી હું નહોતી જાણતી કે જીવનની મધુરતા સયમમા છે, ભોગમા નથી રહેતો આનંદ નિયંત્રિત છે, વિલાસમા નથી અને સ્ત્રીની શ્રેષ્ઠતા વિશુદ્ધિમા છે, વાસનામા નથી મારી અજ્ઞાનતાથી જીવનનાવને મેં અધોગતિના સાગરમા ડૂબાવ્યું. મારી નૈતિક શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ હું સયમ સાચવી શકી નહિ.

અમારી જ્ઞાતિ ધર્મવાળી અને ઉચ્ચ ગણાય છે વેપારી આલ્મ-મમા તે ખાસ જાણીતી છે કેટલાક રિવાજો અમારામા સારા છે, પણ કેટલીક બાબતોમા જ્ઞાતિની ભેવકુશીનો અંત જ નથી સ્ત્રી વિધવા થઈ એટલે સાસરામાથી તેનો અધિકાર ઉઠી જાય છે તે બિચારીને પિયરનો પથ નીહાળવો પડે છે. જો ત્યાં સારું હોય તો ઠીક, નહિ તો 'કપાશીયો જ્યાં જાય ત્યાં લોહાય' એ કહેવત પ્રમાણે વિધવા જ્યાં જાય ત્યાં પિડાય છે. ઇશ્વર અને અદૃષ્ટ ઉપર અજ્ઞાન વિશ્વાસ હોવાને લીધે સસારને તપોવન બનાવી એવી સ્ત્રીઓ દુઃખોને સહન કરવાનું બળ મેળવી શકે છે ખરી, પણ તેમની અવગણના કરીને જ્ઞાતિ કાઈ લાભ મેળવી શકતી નથી, એ તો નિર્વિવાદ વાત છે. અમારી જ્ઞાતિનો પુરુષવર્ગ કેળવાએલો ગણાય છે, પણ તેમના તરફથી સ્ત્રીઓની નવાવટદશા સુધારી શકાતી નથી. જો કદાચ કોઈ બહુ ઉદારતા દાખવવા જાય તો પૈતાની સ્ત્રીને પગની રૂપેરી બેડીઓમા કે હાથની

સોનેરી બેડીઓમા કેદ કરવા સિવાય અધિક કાંઈ કરતો નથી વિધવાઓની દશા તો આ શાંતિમા તદ્દન દયાજનક છે બરણપોષણ નિમિત્તે વિધવાઓના બેટલા કેસો કોર્ટોમા આ શાંતિ તરફથી દાખલ થાય છે, તેટલા ખીજ કોઈ શાંતિ તરફથી નહિ થતા હોય । વિધવાઓની એવી દશા કરવા કરતા પુનર્લક્ષ્મીની છૂટ શાંતિ તરફથી અપાતી હોય તો કેટલા બધા અનર્થો થતા અટકા પડે ? જે કન્યા માઆપની ઇચ્છાથી જ માત્ર પરણી હોય, પરણવું શું એ સમજ્યા પહેલા જે ‘ગૃહણી’ બની હોય, માતાપિતાએ સાડું કરી લાખો હાથ કરાવ્યો હોય અને અન્યના દોષે જ જેને માથે વૈધવ્યનું દુઃખ આવી પડ્યું હોય, એવી સસારસુબની અપેક્ષાવાળી દેહલક્ષ્મીની વિધવાના પુનર્લક્ષ્મીનો પ્રબંધ થાય તો તેમા સંસ્કૃતિનું કાંઈ નષ્ટાદ નીકળી જવાનું નથી । સ્ત્રીઓ પાસે બળાત્કારે વિધવાધર્મનું પાલન કદી કરાવી શકાશે નહિ, એ હું છાતી ઠોકીને કહું છું મારી શાંતિને અને સમાજને મારા આ કેન્દ્રકિત જીવનની ‘અર્પણ પત્રિકા’ આપીને હું સ્પષ્ટ જણાવી દઈ છું કે જે શાંતિમાથી અસંખ્ય બાળહત્યાઓ અટકાવવી હોય તો ‘લક્ષ્મી’ની રીત સુધારીને વિધવાઓના પ્રશ્નનો તેણે ઉચિત નિકાલ આણવો જોઈએ.

આ દુનિયામા કોઈપણ શક્તિ એની હોય કે જે પોતાની સત્તા અન્યની ઉપર જમાવી શકે, તો તે માત્ર ચારિત્ર્ય છે ઉચ્ચ ચારિત્ર્યથી એક સાધારણ મનુષ્ય પણ પ્રજાને હલાવી નાખે તેવા આદર્શ વ્યક્તિત્વને મેળવી શકે છે. ચારિત્ર્યરૂપી હીરો દરેક બીજા પથરાને ઘસી શકે છે. મનુષ્યજીવનનું સંપૂર્ણ સૌન્દર્ય ચારિત્ર્ય છે. જગતમા ચારિત્ર્ય એ એક એવું બળ છે કે બીજા સર્વ બળો એની પાસે તુચ્છ નીવડે છે. ચારિત્ર્ય વિનાનું જીવન એ જીવન જ નથી. ઘણા માણસોની પેડે મેં આજ સુધી હેતુશૂન્ય જીવન વ્યતીત કર્યું છે અને તેનો અત્યારે ખૂબ પરતાવો થાય છે જે મને ખોટા પ્રલોભનો અને લાલચોને લાત મારી ચારિત્ર્ય સંપાદન કરવાની કળા કોઈએ

શીખવી હોત, તો મારી જીદગી આમ વેડાઈ જત નાહ જીવનના સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત હેતુ વિના મેં મારૂં આયુષ્ય એળે ગુમાવ્યું છે મેં બહુ અધટિત કર્મ કર્યું છે, પણ કરેલા પાપને ઢાકવાનો પ્રયત્ન કરી વિશેષ પાપ કરવાનું હવે મને રુચતું નથી હું મારા અધ.પત-નનો દુકો ઇતિહાસ અહીં આપી દઉં.

હિન્દુસમાજમાં વૈધવ્યજીવનના છૂપા રહસ્યો અણકુલેલ રહે છે વિધવાનું શ્યામવસ્ત્ર તેના આત્માના અધિકારની આગાહી આપે છે આસપાસના વાતાવરણની મલિનતા તેના માનસિક વલણ ઉપર પ્રબળ અસર કરે છે મારી કાકીજી રામલક્ષ્મી અને શિવલક્ષ્મી માથે 'સૂરજની સાંખ્યે' વરેલો ધણી હમાત છતાં અવળા પથમાં વિચરતા હતા, તો પછી માગ જેવી પતિ વિનાની કમાધ કામિની ખોટી રસ્તે ઉતરી પડે એમાં શું આશ્ચર્ય છે? મારી અધમખુદ્દિ ઉપર આધી ચડી. હું પિયરમાથી સાસરે ગઈ પણ સાસરીઆઓએ વિના અપરાધે ક્લક મૂકી અધમમાર્ગમાં ઉતરવાની મને પ્રેરણા કરી મારા બાળ-વૈધવ્ય ઉપગ અનુકંપા, દયા કે માનની લાગણી રાખવાને બદલે તેમણે મારો તિરસ્કાર કરવા માડ્યો. મારી દુષ્ટા કાકીજીએ મને 'જીવતી બલા'નું ઉપનામ આપ્યું મારા દિયરો-હરજીવન અને પીતાબર મારો પાછળ પાછળ એટલા જેવા ફરવા લાગ્યા તેમની 'સતીઓ' વાત-વાતમાં મારૂં અપમાન કરવા લાગી મારા નામદર્ કાકીજીએ મને ઘર બહાર કાઢવાની આજ્ઞા ફરમાવી મારી સાસુએ તત્કાળ એ આજ્ઞાનું પાલન કર્યું. હું એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી બળતે હૈયે એ ઘરમાથી એજ વખતે બહાર નીકળી

આજસુધી મારો 'પગ ક્યાઈ આડો પડ્યો' નહોતો, પણ હવે મારા માટ બીજે માર્ગે પણ નહોતો સાસરેથી રજા મળી એટલે પિયરમાં આવી લગ્ન વખતે માતિના રિવાજ મુજબ ભેવાએલું મારૂં સ્ત્રીધન-પદ્ધતિ મારા પિયરીઆના તાબામાં હતું, તે મેં માગ્યું જવા-બમાં મને એવા મર્મવિદારક વચનો કહ્યા કે તે સાબળતા જ હું તો સ્તબ્ધ બની મઠ' અરેરે, સ્ત્રીને એક પતિની ખોટ પડતા શું આપ્યું

જગત વૈરી બની જતું હશે ? શુ વિધવાના કર્મની એટલી બધી કઠી-
નતા હશે કે તેને મહિયરમા પણ માન નહિ ? હાથ, હિન્દુસમાજ !
વિધવાની અવગણનાનું પાપ તારે ક્યાસુધી આમ જમા કર્યે જવું છે ?
વિધવાના જીવનસમો ઉચ્ચ આદર્શ બીજો કોઇ નથી, પણ રૂઢીઓની
બચ કરતા નીચે એ આદર્શ ચગદાઇ ગયો છે અને તેથી મારા જેવી
અનેક વિધવાઓ પોતાનો માર્ગ ભૂલી પાપની ગર્તામા ધસડાઇ જાય છે !

આજ એ વાતને બહુ વર્ષ વીતી ગયા છે સમયતા કૈંક પડો
ચડી ગયા છે કષ્ટની શિલાઓ હૃદય ઉપર ફેટલીએ પડી છે અને
ફેટલીએ ઉખડી ગઇ છે અવનવા અનેક દશ્ય અનુભવ્યા છે અને
તેથી હૃદય ઉપર કૈં કૈં રંગો લાગી ગયા છે સસૃતિનુયુક્ત હજી વિરમ્યુ
નથી, છતાં મારી ખુદ્ધિ અનુસાર જય-પરાજયનું સરવેયું મેં કાઢ્યું
છે અને આ દેશની વિધવાઓની અવદશા માટે પુરુષ જાતિ જ જવા-
બદાર લાગે છે પુરુષોએ પોતાની પવિત્રતાનું દેવાળું ન ફૂડ્યું હોત
તો વિધવાઓને હાથે પાપાચરણ શી રીતે બનત ? હું એ જાતિને
કહું છું કે -

સરલ સ્વભાવના અમલ અતરને અડકી,
પ્રણયભર્યા વૃથા વચન વાર હજાર વઢી,
મધુર મુખે હસી, છળથી છેતરી મુઝ કરી,
શરણ દઇહણો અરર ! નિત્ય નૃશંસ બની !

+ + + x
તમ સહવાસથી અધિક રમ્ય દીસે મરણ,
બલજનસંગથી ઉચિત સગતિ શૂન્ય થવું,

સ્ત્રોતસ્ત્રિવની

પણ એવા ઉપાલભો આપવાથી શુ મારી બગડેલી બાજી હવે
સુધરે તેમ છે ? એ તો જે બનવાનું હતું તે બની ગયું. એના ઉપર
ફેટલોએ અફસોસ હું કરી ચાકી મારા કિસ્મતમા આવું કલંક લખાયું
હશે, એમ ધારીને મૃત્યુની રાહ જોતી મારા આયુષ્યના દિવસો પૂરા

કંઈ છુ મને મારા માથાપે જો મારૂં સ્ત્રીધન સોપી દીધું હોત, તો હું પેટને માટે મારૂં શિયળ ન વેચત. મહિયરમા મારી અવગણના થયા પછી હવેલીના એક મુખીયાળ સાથે મેં મુમઘનો રસ્તો લીધો હતો. અને ત્યારથી જ મારા અધ પતનની શરૂઆત થઈ હતી. મારા ગયા પછી મારા સાસરીઆ કે પિયરિયાએ મારી શોધ કરી નહોતી. એક વહી ગએલી વિધવાની શોધ ચલાવવામા સનાતન સંસ્કૃતિનું ખૂન થઈ જાય છે. એટલે સનાતનીઓ એવી શોધ ચલાવતા નથી! બાળ લગ્ન, વૃદ્ધલગ્ન, કળેડા વગેરે હત્યારા રિવાજને પરિણામે વિધવા થએલીને જીવનપર્યંત ‘ગાંગી’ બનવાનું દરજિયાત દરમાન જે સમાજ ધડી શકે, તે સમાજ પાસેથી દયા, અનુકંપા, ઉદારતા કે ખીજ કાઢી સારી આશા રાખી શકાય નહિ.

મુખ્યમા ગયા પછી જ મહિના સુધી મારો વ્યવહાર તે પુરુષની સાથે બરાબર ચાલ્યો, પણ તે પછી તેને એક શ્રીમત ‘ભગતાણી’ મળી ગઈ, એટલે તેણે મારો ત્યાગ કરી દીધો. હું એ વખતે ખૂબ હતાશ થઈ ગઈ એ પુરુષમા મોહાન્ધ થઈ મેં નાતજાત, સગાસબધી અને વતનનો ત્યાગ કર્યો, પરંતુ મારી મુરદ બર આવી નહિ. મેં તેને બહુ કાલાવાલા કર્યા, મને આમ અધવચ નહિ રજાવવા માટે ખૂબ વિનતી કરી, પણ તે સ્વાર્થી માણસે કશું કાન ઉપર લીધું નહિ. મારો તેના ઉપર ખીજે કાંઈ અધિકાર નહોતો, એટલે હું વધારે થું બોલી શકું? જો પરણેતર પતિ હોય તો સરકાર દરબાર મારફત ભરણપોષણ મેળવવાની તદખીર રચી શકું, પણ આ તો બધો મામલો જુદો હતો. હું જેને વાન કરતી, તે બધા મને મૂર્ખા ગણતા આખરે હું નિરાધાર હાલતમા તેનાથી અલગ થઈ.

મેં હવે મુખ્યમા આમ તેમ ભટકવા માડ્યું. મારો વિચાર કાંઈ સારા પુરુષની સાથે ઘર માડવાનો હતો. એક દિવસ અચાનક માધવબાગમા મને એક વિધુર બ્રાહ્મણ મળી ગયો. હું બ્રાહ્મણી છું એમ કહી મેં તેનું ઘર માડ્યું, પૈસે ટકે એ માણસ ખાલી હતો, પણ મુખ્યમા જ માસના વસવાટે પૈસા પેઠા કરવાની કળા હું શીખી

ગઈ હતી. મારા એ નવા ધણીને બદર ઉપર નોકરી હતી સવારે દસ વાગે જમીને તે જતો, અને સાંજે આઠ વાગે પાછો આવતો. બપોરના બધા સમયમા સ્વચ્છદ મ્હાલવા માટે મને અનુકૂળતા હતી હું તેનો લાભ લીધા વિના રહી શકી નહિ ! વિવેકબ્રષ્ટ થએલીને બીજું સૂઝે પણ શું ? મને એ રસ્તા વગર બીજા રસ્તાની માહિતી જ નહોતી. ઝઝવાના જળ જેવા ખોટા સુખ પાછળ હું તૃષાતુર મૃગની પેડે દોડતી હતી, પણ તેમા મને ખરૂં સુખ સાપડ્યું નહિ અનીતિને રસ્તે એઠા કરેલા પૈસા, કપડા, દાગીના વગેરે ક્યા ચાલ્યું ગયું, તેનો અત્યારે પતોયે નથી ! શરીરમા જોમ હતું અને કાયા કથળી નહોતી ત્યાસુધી મારો એ રાક્ષસી વેપાર ચાલ્યો, પણ તે પછી મારા બહુ જ જુડા હાલ થયા મારા તે બ્રાહ્મણ પતિને મારા દુરાચરણોની માહિતી મળી ગઇ હતી એક દિવસ તેણે મને ખૂબ શિક્ષા કરી અને તે પછી બે ત્રણ દહાડા રાહ જોઇ તેણે મને ધરમાથી કાઢી મૂકી.

હું ત્યાંથી મારા કપડાલત્તા વગેરે લઇ પાજરાપોળની બીજી ગલી મા મારી એક બ્લેનપણીને ત્યાં ગઇ એ બ્લેનપણી જાતની લુહાણી હતી એની ઉમ્મર ચાલીશેક વર્ષની હતી. એનો ધણો મરી ગયા પછી કાઠીઆવાડમાથી તે એક નાગરબ્રાહ્મણ સાથે નાતરૂં કરી મુબઈ આવી હતી આગલા ધરના તેને બે દીકરા અને એક દીકરી એમ ત્રણ સંતાન હતા, પણ તે બધા લુહાણા ઓરફનેજમા ઉછરતા હતા. એ બાઈ જમાનાની બાધેલી એક ખેલાડુ ઓરત હતી એ બાઈનું પિયર જે ગામમા હતું, તે ગામમા મારા સગાવહાલા રહેતા હોવાથી હું ધણીવાર ત્યાં ગએલી, એટલે અમે એક બીજાને બહુ લાખા વખતથી ઓળખતા હતા. મુબઈમા આવ્યા પછી અમારૂં બન્નેનું જીવન સમાન વ્યવસાયી થઇ જવાથી અમારી વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી જામી હતી મને અધમ પ્રવૃત્તિઓમા નિપુણ બનાવનાર એ બાઈ હતી હું એ પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન વિસ્તારથી અહીં નહિ આપી શકું, કારણ કે તેમા સમાજને સાર લેવા જેવી કોઇ ઘટના નથી. માફ જીવન એ પિશ્તાચી

ધધાથી છેક પતિત થઈ ગયું હતું, છતાં કમનસીબની વાત એ હતી કે હું તેમથી નિવૃત્ત થઈ શકતી નહોતી મારામા ડેળવણીના સરકાર અધુરા હતા અને સોખત નહારી હતી, એટલે ચારિત્ર્યરૂપી ઉત્કૃષ્ટ થાપણ હું મેળવી શકી નહોતી અધમ પ્રવૃત્તિ છોડી સમાજમા ભળવા માટે એવી ચારિત્ર્યરૂપી થાપણની ખાસ જરૂર હતી, કારણ કે બુદ્ધિમાન કરતા ચારિત્ર્યવાન વ્યક્તિ વધારે લોકાદર મેળવી શકે છે, પણ મારા કર્મે લોકાદરને બદલે લોકતિરસ્કાર નિર્માયો હતો, અને મે તે પેટ ભરીને ભોગવ્યો ! !

મારું જીવન અત્યારે હવે મને તદ્દન નિરર્થક લાગે છે મારા હું ખોની અવધિ નથી હું જીવતી છતાં મરણ પામેલી છું, કારણ કે અપયશ મરણ કરતા પણ જીવો છે જેની કીર્તિ આ જગતમા અમર છે, તે આ પુરુષો હમેશા જીવતા જ છે * આજે મારૂં પણ જીવન જીવવા કરતા હવે તો મરણ આવે એ જ વધુ ઇચ્છવાયોગ્ય છે લક્ષ્મીના બબકાભયાં નામ નીચે રૂપ, ગુણ, વય, વિદ્યા વગેરેની અસમાનતાવાળા ઢીંગલા ઢીંગલીઓને જોડવામા જે સમાજ ધાર્મિકતા માને, તે સમાજને મારા જેવી બાળવિધવાઓની આવી પાપકથાઓ વાચવાનો સમય પણ આવે જ મારા પાપ અપરિમિત છે, પણ એ પાપ કરવાની મતિ મને કેવા સંજોગોમા સૂઝી, તેનો જો ખ્યાલ કરવામા આવે તો કોઈક દહાડો પણ સમાજની બહીઓ અટકી પડે મારા યશ્લોભી પિતાની આબરુના મારા હાથે કાકરા થયા છે આપ મારા ધર્મલોભી સસરાની ધાર્મિકતાનું મારા હાથે ખૂન થયું છે મારી ભૂલોનો હું આમ પ્રકટપણે ઇકરાર કરું છું, પણ સમાજને હું પૂછું છું કે માથાના વાળ જેટલા ધણીઓ કરી 'સતી'મા ખપાવવા માગતી રામલક્ષ્મી કરતા અને ખોળ ગૃહસ્થ સાથે આડો વ્યવહાર રાખી 'વૈષ્ણવવાણિયણુ' ગણાતી શિવલક્ષ્મી કરતા શું હું શ્રેષ્ઠ નથી ? મે મારા જીવનને દબથી દૂર રાખ્યું છે મને હિન્દુધર્મ અને હિન્દુસંસ્કૃતિનું

પુરેપુરે અભિમાન છે મારે રૂવે રૂવે પાપનો પસ્તાવો વ્યાપી ગયો છે અને મારૂ હવેનું આયુષ્ય ઇશ્વરભજનમાં વ્યતીત થાય છે પણ મને મારા કર્મો કરતા આ સમાજનો દબ વધારે સાહે છે હાલની વિલક્ષણ કેળવણી વ્યક્તિઓની નિર્બળતા છૂપાવવાના હથિયાર તરીકે જ વપરાય છે જેને વધારે દબ આવડે તે વધારે ડાહી ગણાય છે કોઈ બોળી સ્ત્રીની એકાદ નજીવી ભૂલ પકડાઈ જતા સમાજ તેને માથે માછલા ધુએ છે, ન્યારે સો ઉદર મારીને કેદારક કણુ પહેરી બેઠેલી ચાલાક ચતુરાને દુનિયા કૂલની માળાઓ લઇ પૂજે છે! કેવો વિચિત્ર અધન્યાય છે? કેવો વિલક્ષણ આ સમાજનો પ્રવાહ છે?

જે સમાજમાં આવે અધન્યાય પ્રવર્તે હોય, જે સમાજમાં દબી ધર્મોત્તમાઓ ગોઝારી બદીઓ ચલાવવા ટેવાએલા હોય, જે સમાજમાં આડબરથી શખણીઓ 'સતી'માં ખપાવવા માગતી હોય અને જે સમાજમાં સરકૃતિને નામે ન્યાયબુદ્ધિનું ખૂન થતું હોય, તે સમાજ હવે જ્ઞાના થઇ જાય એ જ પ્રભુ પાસે મારી પ્રાર્થના છે પુરુષ વર્ગે લાખાકાળથી સ્ત્રીજાતિને જે સયોગોમાં ગોધી રાખી છે, તે સયોગોના જ આ બધા જળ છે હિન્દુ માખાપો હજીપણુ પોતાનાં સતાનોનાં લગ્નની ગલીરતા નહિ સમજે અને તનમનનાં કળેડાં કયે જશે તો સમય એવો આવશે કે એક એક હિન્દુનું ઘર એક એક નરકાગાર બની જશે અને તેમાં રહેનારા માણસો કગાલ જીવન ભોગવી પરદેશીઓની મહેરબાની ઉપર જ ટકવાની વાતો વિચારશે! સ્વતંત્રતા અને સ્વરાજ્ય તેમને માટે સભવશે જ નહિ! પ્રગતિનો પથ તેમને માટે અતિદૂર થઇ પડશે!

માનવસમાજમાં અત્યારે વિવિધ પ્રકારના તાડવનૃત્ય થઇ રહ્યા છે વિધિના વિધાન કેવા હશે, તેની કોઇને ખબર પડતી નથી નાટકના પડદા પડે તેમ સમાજ ઉપર ભિન્નભિન્ન પડદા પડી રહ્યા છે જૂતકાળથી ચાલતી આવેલી રીઠીઓએ એટલીબધી મુરકેલી અને

ગેરસમજીતી પેદા કરી છે કે તેથી સમાજને ગભીર હાનિ થઈ રહી છે. ગામડાઓમાં અને શહેરોમાં સ્ત્રીપુરુષો એ રીતીઓને વશ થઈ પોતાના દુર્ગુણોને છૂપાવવાની તાલીમ કેળવી રહ્યા છે. યુવાનવર્ગ તેજસ્વી ભવિષ્ય નીપજવવાની યોજના થોજી શકતો નથી. જે સમાજમાં અયોગ્ય લક્ષને લીધે અનાયારો વધતા હોય, અસતોષો પતિ-પત્નીઓ આડે રસ્તે ઉતરી પડતા હોય, રૂપ ગુણ અને તનમનના કળેડાથી દપતીની આશાના અકુરો ઉપર ધગધગતા અગારા ચૂકાતા હોય, વિધવાઓને પુનર્લક્ષની છૂટ ન હોય, પશુ ગુમ વ્યવહાર ચલાવવાની છૂટ હોય, નામદર્દ કાગડાઓની કોટે હ સજીઓ બાધવામાં આવતી હોય, સ્ત્રીઓને ગુલામી મનોહક્કમાં રાખી, પ્રકાશના પગલાથી દૂર કરવામાં આવતી હોય, અને દબને જ ખરો દેવ માનવામાં આવતો હોય. તે સમાજને હવે આગળ વધવાનો જરાય હક્ક નથી મારા જેવી પસ્તાવાની આગમાં બળી રહેલી નિરાધાર અબળાનો જે સમાજ સ્વીકાર કરી શકે નહીં, તે સમાજનો વિનાશ થાય એ ઇશ્વરી સંકેત છે.

મુખ્યમાં રહીને મારા જેવી માર્ગ ભૂલેલી અનેક બાધઓની કસણ હાય મેં સાબળી છે. ગુજરાત, કાઠીઆવાડમાંથી ધણી વિધવાઓ ભૂલનો ભોગ બનીને મુખ્યમાં આવે છે અને થોડા વખતમાં જ પોતાની ભૂલ સમજતા તેઓ સવળે રસ્તે ચડી જાય છે, પણ સમાજ તેમને સ્વીકારવા તૈયાર નથી, એટલે તેઓ નિરૂપાયે ગધાતી ગઢરમાં પડી રહીને પોતાનું આયુષ્ય પુર કરે છે.

એક બ્રાહ્મણી મારી બહેનપણી છે ગુજરાતમાંથી તે ન્હાસી આવેલી છે તેને હાથે માત્ર એક જ ભૂલ થઈ છે અને તે ભૂલ તેના સંબંધીઓએ કરાવેલી છે એની જ્ઞાતિ વિદ્યા અને ધર્મમાં આગળ પડતી છે, પણ વિધવાઓને માટે તે જ્ઞાતિએ પણ કાષ્ટ ઉકાળ્યું નથી એ બાધને અમે સૌ તારાલક્ષ્મી કહીએ છીએ, પણ તેનું ખરૂં નામ સુદરલક્ષ્મી છે. એની સૌળ વર્ષની ઉંમરે તે વિધવા થઈ હતી. જૈવનના વસતકાળમાં જ તેના ભાગ્યાકાશમાં સ્થામ વાહણી છવાઈ ગઈ

હતી એતુ સૌન્દર્ય એ વખતે અનુપમ હતુ એમ તે કહે છે અને તે મને સાવ સાચુ લાગે છે, કેમકે અત્યારે પણ તેના રૂપ લાવણ્ય જેવાને તેવા કાયમ છે એ બાઈએ મને પોતાની બધી વીતક વાર્તા કહી છે. એને કર્મે જ્યારે રંડાપો આવ્યો, ત્યારે એ સાવ અજ્ઞાન હતી એની અજ્ઞાનતાનો લાભ એના જેઠ જેષ્ઠારામે લીધો હતો. જેષ્ઠારામ કાળા કામ કરનાર એક નરરાક્ષસ હતો. તારાલક્ષ્મી કહે છે કે હજુ તે શયતાનુ જીવે છે એ નગધમે તેની ‘ગદ્વાપચિચિસી’મા પોતાની સગી મામીના શિયળને લૂટયુ હતુ અને એ પાપ જાણે અધુર હોય તેમ પાછળથી પોતાના નાના પિતરાઈ ભાઈની આ વિધવાનું જીવન બગાડવા પણ તે ચૂક્યો નહોતો. અહીંની તારાલક્ષ્મી-એ વખતની એના કુટુંબની ‘સુંદરવટ્ટ’ શરીરની અને મનની સુંદરતામા ખૂબ વખણાતી હતી જેષ્ઠારામ તેને વખાણનારાઓમા પહેલો હતો. સ્ત્રીઓ સ્વભાવથી ભોળી હોય છે, એટલે સુંદરલક્ષ્મી પોતાની પ્રશંસા સાબળીને ફૂલાઈ ગઈ હતી એક વખત જેષ્ઠાગમે એકાતમા તેનો હાથ ઝાલ્યો અને થોડી આનાકાની પછી એ અજ્ઞાન વિધવા અધકારને શરણે પડી ગઈ.

શુ પુરુષ જાતિ સ્ત્રીઓની સુંદરતાના આમ નર્મી ખૂન કરવા જ આ જગત ઉપર હયાતી ધરાવે છે ? રૂપ અને લાવણ્યને પવિત્ર રાખવામા શુ તેમનું ‘પુરુષત્વ’ હીણું થઈ જાય છે ? તેમની નિર્વીર્યતા અને નિસ્તેજ દશા છેક છેલ્લી હદે પહોંચવા છતાં શુ તેઓ પોતાની પાશવતા અને શયતાનીયન હજુ નહિ ત્યજી શકે ? અજ્ઞાન વિધવાને શીરે હિન્દુસમાજની પવિત્રતા સાચવવાનો ભાર મૂકી પુરુષ જાતિ પોતાની પ્રતિષ્ઠાનું દેવાળું આમ ક્યા સુધી ફૂંક્યા કરશે ? મને આશ્ચર્ય થાય છે કે પુરુષો આવી પાશવતા ક્યા સુધી ચલાવ્યા કરશે ? વિધવાઓને અવળે રસ્તે ઉતારીને તેઓ સમાજમા ‘ખાનદાન ગૃહસ્થ’ રહી શકે છે અને તેમની વાસનાની જ્વાળામા હોમાઈ ગયેલી વિધવાઓ ‘વઠેલી’ ગણાઈ સમાજ બહાર ધકેલાઈ જાય છે. કેવો વિચિત્ર કાયદો છે ? જે સમાજમા અન્યાયથી ભરેલા આવા એકપક્ષી કાયદો

હોય તે સમાજ 'સસ્કૃતિનો ઉદ્ધાર' કદી કરી શકે નહિ. સુદર-લક્ષ્મીના જીવનની પાયમાલી કરનાર તેનો જેઠ જેટારામ અત્યારે સમાજમા બચ્ચા કચ્ચાવાળો થઇ 'નસીબદાર' ગણાઈ રહ્યો છે, જ્યારે આ બિચારીના નામ ઉપર એના કુટુંબની 'સતીઓ' શિટકાર વરસાવી રહી છે. હું ખીજની વાત શામાટે કરું ? મારી કાકીજીઓ-રામલક્ષ્મી અને શિવલક્ષ્મી ધણીના ઓથાતળે યથેચ્છ વઠેલું જીવન ગાળી બહારથી સદ્ગુણી ગણાઈ રહી છે, જ્યારે મારા નામ ઉપર હજારો તિરસ્કાર વરસી રહ્યા છે. હું દૂર બેઠી બેઠી પણ મારા કુટુંબનો હેવાલ જાણ્યા કરું છું અને હમણા જ ખબર મળ્યા છે કે શિવલક્ષ્મી ચાર ચાર સતાનની માતા થવા છતાં હજી પોતાની ખરાબ આદત છોડી શકી નથી. સમાજમા વર્ણસ કર પ્રજા પેદા કરનારી આવી રાક્ષસિણીઓ ખુશીથી રહી શકે અને મારા જેવી સારા રસ્તે જીવન વ્યતીત કરવા ઇચ્છતીને સ્થાન પણ ન મળે, એ સામાજિક ન્યાય-યુક્તિને શી ઉપમા આપવી ?

એક વખતના આ ભવ્યતમ ભારતના ભવિષ્યને માટે લય કર વાત એ છે કે તેનો સામાજિક દબ દૂર નહિ થાય તો હિન્દુઓને નામે એક વર્ણસ કર પ્રજા હયાતીમા આવશે કે જે સ્વાશ્રય, સ્વાભિમાન, સ્વધર્મ કે સ્વદેશનું નામ પણ કદી જીભ ઉપર લેશે નહિ. દેશનાયકોને જો એ ભાવી ખુંચતું હોય તો એક વખત જાણે-અજાણે સ્વાર્થી પુરુષ નામના પશુને હાથે શસાઇ પડેલી નિરાધાર અખળાઓને સમાજમા ભેળવવાની તેઓ કાયદાદ્વારા ગોઠવણ કરાવે આ પ્રજા તેના સામાજિક જીવનક્રમમા પણ કાયદાના ચાપુક વિના પાસરી ચાલે તેવી નથી એની નિર્લજ્જતા વધી પડી છે. ધર્મ અને સસાર ઉપર પણ રાજકીય અકુશ તે માગી રહી છે. દરેક હિન્દીના ધરમા સ્ત્રીપુરુષોના અસંયમી યૌવન અને વિધવાના વિલાપ નજરે પડે છે, દરેક હિન્દુના ધરમા દબને ઇશ્વર કરતા ઉચ્ચ સ્થાન મળે છે અને દરેક હિન્દુકુટું-

ખમાં યુવક યુવતીઓના આદર્શો કચરાઈ જતા જણાય છે આવી દશામા દેશનું ભાવી અને નિરાશામય લાગે તો તેનો દોષ અને નહિ આપવાની હું મારા વાચકોને વિનંતિ કરૂં છું

હું અત્યારે નિગધાર છું, પણ મારો આધાર એક ઇશ્વર છે સમાજના વાતાવરણ સાથે હવે મારા જીવનને કાંઈ સબધ નથી સુદરલક્ષ્મી સર્વસંગપરિલકતા બનીને પોતાનું જીવન પ્રભુપથે ચલાવી રહી છે અને તેના સહવાસથી ધણો લાભ થયો છે યાન, ઉપાસના, ભક્તિ, સત્સંગ, આત્મનિષ્ઠા, વૈરાગ્ય અને ધર્મ વગેરે મુક્તિના સાધનો- નું અમે સેવન કરી રહ્યા છીએ સુદરલક્ષ્મી હમેશ કહે છે કે મનુ- ધ્યના સુખદુ ખના દેશ, કાળ, કર્મ, ક્રિયા, મત્ર, ધ્યાન, દીક્ષા અને સંગ એવા આઠ હેતુઓ હોય છે તેમા કોઇ વખતે એકનું પ્રધાન- પણ હોય છે, તો કોઇ વખતે બીજાનું હોય છે એક જ બાબતને સર્વત્ર લાગુ કરી શકાતી નથી આ ઉપરથી અને મારા દુખોની જરાય વેદના હવે થતી નથી ઉલટુ એ દુખોથી મારો અનુભવ વધ્યો છે અને અત્યારે પ્રભુભક્તિનું નવીન બળ મારામા આવ્યું છે

મેં આ આત્મકથા આત્મપ્રશ્નસા કરાવવાના હેતુથી લખી નથી. ખરૂં કહું તો તેમા પ્રશ્નસા કરાવવા જેવું છે પણ શું ? આ તો સમાજમાથી ‘ઉછળી’ કે ‘ઉઘળી’ ગયેલીની પાપકથા છે નીતિ અને ધર્મના ઇન્જરદારો તેને વાચવાના નથી, એ મારી ખાતરી છે, કારણ કે દબી સમાજને હમેશા દબી સાહિત્ય જ પ્રિય લાગે છે તેને આવી ‘નગ્નસત્ય’ રજૂ કરતી કહાણીઓ નથી રચતી એ હું સમજું છું, પણ મેં આ વાત લખીને ‘આવતી કાલના પુરુષને’ માટે એક વિચારણીય પ્રશ્ન ચર્ચ્યો છે અને વિશ્વાસ છે કે ‘યુગપ્રધાન’ પુરુષ ઉત્પન્ન થશે અને સમાજના સડાને તથા વાતાવરણની બદલોને સફૂથી પ્રથમ તે દૂર કરશે

દેશનો આ સંક્રાંતિયુગ ચાલે છે સિદ્ધાન્તો ઉપર ઝઝૂમનારા

નરવીરો પેદા થવા લાગ્યા છે આવા સમયમા અનેક સ્ત્રીપુરુષોના લોડી ચુસીને તમ થએલી રૂઢીઓનો નાશ થાય તો સામાજિક પુનર્વિધાન સહેલાઈથી થઈ શકે, એમ મારે માનવું છે હું પ્રજા પાસે હમેશા એ જ માગ્યા કરું છું મારાથી ખીજી શું બની શકે તેમ છે? સમાજમા એક વખત ભૂલેચુકે જગમત્રીસીએ ચડી ચુકેલ સ્ત્રી કે પુરુષની યોગ્યતા હમેશને માટે હલકી આકવાના હત્યારા રિવાજથી, તે સ્ત્રી પુરુષોના અનુભવોનો લાભ સમાજને મળી શકતો નથી એક વખત ભવપથમા ભૂલેલાઓ શું હમેશને માટે એટલા બધા નાલાયક થઈ જતા હશે કે તેમનાથી બહાર મોટું ઉઘાડીને સામાજિક બદલીઓ ઉપર બોલી પશું શકાય નહિ? હું તો કહું છું કે ભૂલો કરીને જ માણસ આગળ વધી શકે છે નિર્દોષ સ્ત્રીપુરુષોની જવલત ભસ્મ ઉપર જ સમાજ પુનર્વિધાન રચી શકે છે અને તેટલા માટે મેં નહાને મોટે મોટી વાતો કહી નાખી છે હવે મારા માટે જલદી મરણ આવે એટલી પ્રજા પાસે મારી માગણી છે, કારણ કે જીવન અને મરણ મારા માટે સમાન જ છે !

અધઃપાત.

જો સુદ્ધિબલયુક્ત માનવ કદી કે ભૂલ ન્હાની કરે,
તોએ તે અપરાધ સ સૃતિ વિષે ક્ષાન્તવ્ય કોના ગણે,
કિન્તુ અર્થેક, મૂઠ કે વિકળ તો સ્હેજે ક્ષમા પામશે,
એ એ હોય સહસ્રથી જગતની મર્યાદ છાડી જશે

—સ્રોતસ્વિની

કુદરત જેમ જીવન છે, તેમ મૃત્યુ પણ છે કુદરતી વિચારો અને
વિકારોને સયમમા રાખવાથી માણસ જેમ જીવવાનો આનંદ લઇ

શકે છે, તેમ એ વિચારે અને વિકારેને નિરકુશ મ્હાલવા દેવાથી મોતને પણ તે જલદી તાબે થાય છે સામાજિક સધમાથી બહાર નીકળી જવું એ એક પ્રકારનું મોત છે સમાજ શરીરના સડી ગએલા અંગેને કપારી ખાધા વિના કાપી નાખી બહાર નીકળી જનાર ‘બડખોર’ પરિણામે વખણાય છે, પણ સમાજ શરીરના સડામા ઉમેરો કરી, ખદબદતા કીડાની હાલત ભોગવી છેવટે બહાર નીકળી જનાર પામર ઉપર લોકો થુ થુ કરી ધિક્કાર વરસાવે છે હું એવા જ ધિક્કારને પાત્ર થએલી એક કમનસીબ અખળા છું દરેક માનવી પોતે એક એક દુનિયા ગણાતી હોય તો એ ન્યાયે મારી પણ એક દુનિયા છે, અને તેનો પણ કંઈક જાણવા જેવો ઇતિહાસ છે વિદ્વાન મનુષ્યો કહે છે કે ઇતિહાસનું એક પાત્ર હમેશા કાળુ હોય છે અને સમાજમા એવા ઇતિહાસ અણગુથ્યા રહે છે આ એક દુર્ભાગ્યની વાત ગણાય એવા ઇતિહાસ શુ થાવા જ જોઈએ શા માટે તે અણગુથ્યા રાખવા ? હું તો આજે મારો ઇતિહાસ કોઈપણ જાતના મન સંકોચ વિના ગુથુ છું અને જગતને જાહેર કરું છું કે સસારની આટીધુટીઓથી અગ્નિથી અને દુનિયાના પાપ પ્રપચોથી અજ્ઞાન બાળ વિધવાઓને માટે ન્યાય સુધી કોઈ ચોગ્ય સરચાઓની ગોઠવણ નહિ થાય, ત્યાં સુધી સમાજના સડી ગએલા અંગેમા વધારે સડો પેસવાનો જ છે ।

મનુષ્ય જીવન ગત જન્મના અતિ સમર્થ સરકાર વિના પવિત્ર રહી શકતું નથી, સસારની મોહક લાલસાઓ તેના નિશ્ચિત આદર્શને ડગાવી અત કરણને હચમચાવી મૂકે છે. જે સારી સોજત અને સાચી શિક્ષણ સાપડે તો સયમ સાધી શકાય છે, નહિ તો ભવ સમુદ્રમા જીવનનાવ અધવચ દૂખી જાય છે. મારું જીવનનાવ ખરાબે ચડી ખરાબ થઈ ગયું છે અને પવિત્રતાના પુણ્યશીલ શિખર ઉપરથી મારો અધ:પાત થયો છે. સમાજની કુરીતિઓ અને અચોગ્ય રૂઢીઓને તેમા હાથ છે, એટલે બચાવ કરવા છતાં મારું અત.કરણ મારી કરણીને માટે મને ડાંખે છે. પાપનો ડાખ બહુ વસમો હોય છે. એ ડાખની વેદનાતું

નિવારણ કેવળ પશ્ચાત્તાપ છે. જે શુદ્ધ હૃદયથી ભૂલોનો ધકિરાર કરી પશ્ચાત્તાપ પૂર્વક પ્રભુપ્રાર્થના કરવામા આવે તો અચાત દશામા થએલા પાપો ધોવાઇ જાય છે, એમ ધર્મશાસ્ત્રો દહે છે હું એ શાસ્ત્રોના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખા આજે મારા પાપ કમુલ કરવા બેઠી છું

મારો જન્મ ક્ષત્રિય કોમમા થએલો છે જે કોમે એક વખત આખા આર્યાવર્તમા અમર નામના કરી હતી, જે કોમે ઇતિહાસના પાના પોતાની જ યશસ્વિતાઓથી ભર્યા હતા અને જે કોમે આદર્શ કર્તવ્ય જીવનનો અમૂલ્યો મત્ર જગતને સભળાવ્યો હતો, તે પુણ્ય પ્રભાવી કોમમા મે જન્મ લીધેલો છે. મારી કોમનો ભૂતકાળ ધણો ભવ્ય છે, પણ અત્યારની તેની દશા એટલી દર્દઅસ્ત અને શક્તિહીન છે કે મને ક્ષત્રિય નારી તરીકે જાહેરમા મારો પરિચય કરાવતા ખેદ થાય છે. જે સદ્ગુણો અને શક્તિઓના પ્રભાવથી અમારા પૂર્વજોએ “ધર્મ પ્રતિપાળ”નું માનવતું બિરદ મેળવ્યું હતું, તે શક્તિઓ અને સદ્ગુણો અમારામાથી અત્યારે પલાયન કરી ગયા છે. આજે અમે દુર્ગુણો અને દુર્વ્યસનોનો અખડ ઇજારો લીધો છે અમારા પુરુષ વર્ગનું ચારિત્ર્યખળ નારા પામ્યું છે અને અમારો સ્ત્રીવર્ગ સ્વાર્થવશતા અને પાપમયતાથી પેદા કરેલા દુ ખના કુગર નીચે અગદાર્ધ રહ્યો છે. જ્યા સત્ય અને ધર્મને માટે રજુમેદાનમા માથા અપાતા, ત્યા અત્યારે હોકા, અફીણ અને દારૂના કેશમા ઝોકા ખવાય છે જ્યા તરવાર, બરછી અને બાલાની કેળવણી મળતી, ત્યા અત્યારે દ્રેપ, ઇર્ષ્યા અને કુસ પત્નુ શિક્ષણ મળી રહ્યું છે જ્યા ક્ષત્રિય બાળાઓને પ્રાચીન સતીઓ અને વીરાગનાઓની યશસ્વિતાઓ શિખવવામા આવતી, ત્યા અત્યારે ખટપટ, જૂઠું, દભ અને નિંદાની કેળવણી મળી રહી છે પરમાત્માનો કોઇ કારમો કોપ ઉતર્યો હોય, તેમ અમારી ધરતી અમને ખાવા ધાય છે અમારી જમીન રસકસ વિનાની થઇ ગઇ છે અને અમારા હાલ તદ્દન બેહાલ બન્યા છે.

અમારી આવી સ્થિતિના સર્જક અમે પોતે જ છીએ. અમારાં

પાપ અમાપ થયા છે અમારા પૂર્વજોની કીર્તિ ઉપર અમે કલકનો કાળો ડાઘ લગાવ્યો છે અમે એકબીજાને નિર્બળ અને નિસ્તેજ બનાવવાની દુષ્ટબુદ્ધિથી અદરો અદર લડી રહ્યા છીએ અમારો પામરતા વધી પડી છે અમને એની શિક્ષા મળવી જ જોઈએ અમારી કેમ પૃથ્વી ઉપરથી રના થઈ જ જવી જોઈએ ગીરાસચાસના લોભમા જે કેમ વિધવાઓ ઉપર નિર્દયતા વાપરે, વિધવાઓના ઘર-ખેતર ઉપર વરૂની મારક ફૂદી પડે તે કેમનો જલદી વિનાશ થાય એ દૈવી સંકેત છે. અમારો વિનાશ હું નજરે જોઈ રહી છું અમે સંજોગોને અનુરૂપ અમારી રહ્યોએ અને સ્વાજો હજુ પણ નહિ બદલીએ તો પૃથ્વી ઉપર અમારા માટે ક્યાઈ સ્થાન રહેશે નહિ, એમ મને લાગે છે

આ કેમમા જન્મ આપીને ઇશ્વરે મારા દુર્ભાગ્યમા એક નવુ જ પ્રકરણ ઉમેર્યું છે અમારામા કૂળમેટપે જોડલુ સત્યાનાશ વાળ્યુ છે, તેટલુ બીજા કોઈએ નથી વાળ્યુ ક્ષત્રિઓમા ઝાલા, વાઘેલા, જડેજા, વગેરે શાખાઓના ગરાશીઆઓ પોતાને ઉચ્ચ મનાવવાનો દાવો કરે છે, એટલે તેમા કન્યાઓ આપવામા બીજા ગરાશીઆઓ મહત્તા માને છે મારા પિતાએ એવી મહત્તાના લોભમા મને વાઘેલામા પરણાવી હતી બાહ્યાવસ્થામા હું બહુ ડાહી અને શાણો હતી. મને ગુજરાતી અને થોડું અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવામા આવ્યુ હતું મારા પિતાનો ગરાસ ગુજરાતના એક સાધારણ ગામમા હતો, અને મને પરણાવી હતી તે ગામ પણ સાધારણ હતુ માત્ર પતિદેવની શાખા ઉંચી હતી, પણ તેમના ઘરની સ્થિતિ ઉંચી નહોતી તેમનો ગીરાસ બહુ થોડો હતો માડમાડ નિર્વાહ પૂરતી નિપજ તેમાથી આવતી હતી, છતાં મારા સ્વામીને અન્ય ઉદ્યમ કરવાની વૃત્તિ સૂઝતી નહોતી કેશા પણ સુશિક્ષણ અને સુમસ્કાર વિના તેમણે આ મસારમા પોતાની જીવનયાત્રા શરૂ કરી હતી આરામપ્રિયતા, આળસ અને અભિમાને તેમના ઉપર પોતાની સત્તા સપૂર્ણ જમાવેલી હતી. વિદ્યા કે ચારિત્ર્યનો

તેમનામા છાટોએ નહોતો. અનીતિ અને અનાચારમા તેમનું મગજ બાધ્યાવસ્થાથી ટેવાઇ ગયું હતું

હું પરણી ત્યારે મારી ઉમ્મર ૫૬૨ વર્ષની હતી મારા સ્વામી મારાથી બે વર્ષે મોટા હતા જો અમારી વચ્ચે નિષ્કપટ દૈવી પ્રેમ બચાયો હોત તો અમારા સુખની દેવોને પણ ઇર્ષ્યા આવત, પરંતુ મારા અભાગિનીના નસીબમા એવું સુખ નિર્માયું નહોતું લમને પહેલે દિવસે જ મારી ખાત્રી થઈ ગઈ કે માગ પતિ મને કાયદેમરની ગુલામડી કરતા અધિક મહત્તા આપતા નથી. તેમને પોતાના કુલા-ભિમાનનો શકો હતો તેમના ખરાબ મિત્રોએ તેમને પાપમાર્ગે ચડાવ્યા હતા મારા સ સારના અમૃત કટોરામા તેમના એવા વલણથી ઝેરના બિન્દુઓ પડી ગયા અમારી વચ્ચે ‘બિયાબાર’ ચાલવા માડ્યું સ સારના પહેલે જ પગલે મેં ગભીર નિરાશા અનુભવી મારૂં મન બળભળી ઉડ્યું ‘આવી દશામા શી રીતે જીવન પૂરૂં થશે ?’ એ પ્રશ્ન મારા ભાવિજીવનના સમઘમા ઉપસ્થિત થઈ મને મુઝવવા લાગ્યો. મારૂં હૃદય ભડભડ બળવા પડ્યું

મારી સાસુએ એ મળતા હૃદયમા ધી હોમવાની શરૂઆત કરી હિન્દુ સ સારમા ઘેર ઘેર સાસુઓની જે નાદિરશાહી ચાલે છે, તે અમારા ઘરમા પણ ચાલવા લાગી મારા ઉપર તેણે નિવિધ પ્રકારે જૂલમ ગુજારવા માડ્યો હું એ જૂલમનો ઝીણી ઝીણી વિગતોમા ઉતરવાની અહીં જરૂર જોતી નથી, કારણકે આજ સાસુવહુના તાડવ તૃત્ય ઘેર ઘેર થઈ રહ્યા છે મારા હૃદયમા એ દુ ખોથી એક પાપવાસ-નાનો ઉદય થયો રાણકદેવી, પદ્મિની, અને તારામતીના ઇતિહાસ ઉપર કાળી શાહી ઢોળી મારા મનને હું અધમ માર્ગ તરફ ધસડી જવા તૈયાર થઈ અહા, એ વખતે મેં કેવી ગભીર જૂલ કરી ? ક્ષત્રિઆણીઓના શરાતન, સાહસ, સતીત્વ વગેરે સદ્ગુણોને લાત મારી હું અયોગ્ય કર્મ કરવા તત્પર બની કુળપ્રતિષ્ઠા અને સતીત્વ સાચવવા જ્યાં એક વખત રજપૂતાણીઓ જાહેર કરી ચિતાપ્રવેશ કરતી,

ત્યા હું એ બંને આદર્શને તિલાંજલી આપવા તૈયાર થઈ. પતિના વીરા-
ચિત મૃત્યુ પછી પોતાના બંને પુત્રોનો વધ નજરે નિહાળવા છતાં પાટણ-
પતિની લાલચોને લાત મારી વઢવાણ આગળ સતી થનાર રાણકદેવી તો જ
પુત્રી હું સતીત્વને બળરૂંચીને પેઠા વેચવા તત્પર બની. સમયની કેવી
બલિહારી છે. જ્યાં મોતની સામે ખુલ્લી છાતીએ ચાલનારી વીરાગ-
નાઓ હતી, ત્યાં આજ વિલાસી પુતળીઓ નજરે પડે છે. જ્યાં શૌર્ય
ત્યાગ, સ્વાર્ધણ્ય, સ્નેહ અને ભક્તિની શ્રવત મૂર્તિઓ સમી મહિલાઓ
હતી, ત્યાં આજ બીજી, અસંયમી, આગસ્ટ, દોષિની નારીઓ નજરે
આવે છે. જ્યાં પતિને યુદ્ધે ચડતા પોતાનામા પ્રેમાસક્તિ રહી જાય
છે, એમ ધારી પોતાને હાથે પોતાનું જ મસ્તક ઉતારી સ્વામીને સ્વધમ-
પરાયણ રહેવાનો સંદેશ મોકલનારી રાઠોડાણી હતી, ત્યાં આજે મારા
જેની પતિને છોતરનારી રાક્ષસિણી હયાતી ધરાવે છે. શો કલિયુગ આવ્યો
છે? શો સમયનો ફેરફાર થઈ ગયો છે? હું મારી કામના એ લબ્ધ
ભૂતકાળ સાથે હાલની આ અમારી અધમ દશા સરખાવું છું ત્યારે
મને પારાવાર અફસોસ થાય છે.

પતિ તરફના નિરાદરથી અને સાસુના સતાપથી માફ ચિત્ત
વ્યથ બની ગયું. હું મારા કુટુંબના તરુણ દિવરો અને ભત્રિજાઓ
સાથે છૂટથી વાતચાતના પ્રસંગો લેવા લાગી. મને ખરાબ સ્ત્રીઓની
મત્રિ થવા ન હોય તેમની બિભત્સ વાર્તાઓએ મારા ચિત્તને ચલિત
બનાવી મૂક્યું. જ્યાં હું મારો અધ પાત મારા પતિના દેહાન્ત પછી થયો
છ, પરંતુ મારી મનોબદતા તો બહુ વહેલાથી શરૂ થઈ ચૂકી હતી
અને તેમા મારી એક બહેનપણીને ખાસ હાથ હતો.

અમારા ઘરથી થોડે દૂર બળવતસિંહ કરીને અમારા કુટુંબનો
એક ગરાશીઓ રહેતો હતો. એના ઘરની સ્થિતિ એક મરીબ હતી.
બાહ્યાવસ્થામાંથી તેના મામાપ મરી ગયા હતા. એની એક વિધવા
કાકીએ એને ઉછેરીને મોટો કર્યો હતો. સ્વભાવે તે બહુ મરીબ અને
ભોળો હતો. એનું હૃદય જેવું નિર્મળ અને ડરકણ હતું, તેવું જ તેનું

શરીર અશક્ત અને નિર્માણ્ય હતું એ બિચારાને ગળે એની બાર વર્ષની ઉંમરમાં એક બલા વળગાડવામાં આવી હતી ઉપર જે મારી બ્લેનપણીનો મે કલેપ કર્યો છે, તે જ એ બાઈ હતી બળવતસિહથી ત્રણેક વર્ષ તે મોટી હતી કોઈ સ્ત્રીએને સોળ વર્ષે તરુણાવસ્થા આવે છે, તો કોઈને અઢાર વર્ષ પણ આવે છે, પરંતુ એ બાઈને ૫૬રમી શરદે કડમાં કાયલ બોલી હતી પરણી તે વખતે જ એ યૌવનના વસત કાળમાં હતી. એનો પતિ એના સાન્નિધ્યને લાયક બિલકુલ નહોતો, પરંતુ હિન્દુસમાજે પતિપત્નીના લગ્નસંબંધમાં લાયકાત જોવાની કે રૂપચુરુ સરખાવવાની ક્યારે દરકાર કરી છે? તે તો લાકડે માકડુ વળગાડી છોકરાઓનું 'વાઢાપણું' મટાડવાની અને છોકરીઓના 'કુવાર ઘડો' ઉતારવાની દરકાર માત્ર રાખે છે ઘણા લાખા સમયથી સમાજે એ સિવાય અંધકે ઉચા શરજ બળવી નથી અને તેથી જ ઠામ ઠામ અનાયારાને પોષણ મળી રહ્યું છે. અમારા ક્ષત્રિયોમાં જ્યારે સ્વયંવર અને પસંદગીના લગ્ન હતા, ત્યારે આદર્શ વીરાગનાઓ હતા. અત્યારે પસંદગીના લગ્ન ન હોય, ત્યારે વીરાગનાઓ પણ ન જ હોય આ એક નગ્ન સત્ય છે, અને તેથી બળવતસિહ પ્રત્યે મારી બ્લેન-પણી વફાદાર ન રહી શકી, તમા તેને અધિક દોષ હું આપી શકતી નથી. વળી પરાયા સ્ત્રીપુરુષાના આડાવ્યવહારમાં દોષ માત્ર સ્ત્રીઓને માયે જ શા માટે ચૂકાવા જાય છે? ખરો દોષ તો પુરુષોનો છે સ્ત્રી જાત બીનકેળવાઅલા અને બાળી છે, જ્યારે પુરુષજગત કેળવાએલું કહેવાય છે, જો તેઓ બ્રહ્મચર્યનું દેવાગુ કાઢવાની કુટેવ છોડા દઈ મન:સંયમ રાખે, તો સમાજમાં સડો શી રીતે વધી શકે? હાલ લગ્નસંસ્કારની ગંભીરતા અને પવિત્રતા એ વર્ગ સાવ વિસારી દીધી છે પાતાની પરિણીતા સ્ત્રી ઘરમાં હયાત હોવા છતાં તેઓ બહાર બટકવાની બુડવત્તિ કરે અને પગાર આપીને રખાતો રાખે, ત્યાં વા-તાવરણના પવિત્રતા શી રીતે જળવાય 'આજકાલ પુરુષવર્ગના પાપ સમાજમાં વિનાશી ઝેર રેલાવી રહ્યા છે. અને તેથી જ પ્રજામાં નિય-

ળતા અને નિ સત્વતા વધી પડ્યા છે મારી ખૂંદેનપણીને તેના ધણી સાથે મનમેળ નહોતો એ વાત ખરી, પણ તેને રસાવનાર દેવીસિ હતી દુષ્ટતા પણ માફ ન થઈ શકે તેવી હતી

જે દિવસથી દેશને રૌર્યની જરૂર ઓછી થઈ, તે દિવસથી અમારો ક્ષત્રિયોનો અધ પાત શરૂ થયો છે અમારા પૂર્વજોએ મેળવેલી કીર્તિ અને જાગીરોએ અમને એવા અભિમાની બનાવી મૂક્યા છે કે કૂવાના દેડકાની પેડે અમે બહારી દુનિયાથી સાવ અગાત રહીએ છીએ અમારા રિવાજોએ અને અમારી રૂઢીઓએ અમારો જેટલો નાશ કર્યો છે, તેટલો ખાજા કોષ્ટએ નથી કર્યો કૃષ્ણવણી અને સારા સરકારનો અમારામાંથી પ્રતિદિન ઘટાડો થવા છતાં અમે પડદાનો રિવાજ હજી દૂર કરી શકતા નથી એક વખત જગતને સ્ત્રીશૌર્યના અનુભવ કરાવનારી ક્ષત્રિયાણીઓને અત્યારે અધકારમાં ગોધી રાખવી, એ અમારા પુરુષવર્ગની નરી બેવકુફી છે સ્ત્રીઓ પ્રત્યેનું તેમનું વર્તન ધણે ઠકાણે સકુચિત અને શરમ ભરેલું છે જેમનાથી ક્ષત્રિયવંશનો વિસ્તાર થવાની આશા છે, તેમને અજ્ઞાન અને અશિક્ષિત રાખવાથી કદી તેઓ પોતાની જાતનો ઉદ્ધાર કરી શકવાના નથી ' જમત્ સમસ્ત- મા સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ ઉપર વિચારણા થઈ રહી છે, ત્યારે અમારી કોમ તે ઉપર મૂકેલો કાપ ઉઠાવી શકતી નથી તુર્કસ્થાન જેવા બુર્ખાની પહેલ કરનારા દેશમાંથી પડદાને હઠાવવામાં આવ્યો છે અને સ્ત્રીઓને જાહેરજીવનમાં ભાગ લેવાની છૂટ મળી છે, પરંતુ અમારો કારાવાસ હજી દૂર થતો નથી પ્રાચીન કાળમાં સ્વાધીનતાની રક્ષા અર્થે જ્યારે રાજપૂતો રણગણમાં પ્રાણની આહુતિઓ આપતા, ત્યારે શરી ક્ષત્રિ-યાણીઓ કાઠ પડદામાં બરાઈ રહેતી નહોતી, તેઓ સમરમેદાનમાં જઈ નીરોને પ્રોત્સાહન આપતી, સૈનિકોને રણના સાજ સજાવતી, દુશ્મનના દળને કપાવતા રણગાંતો ગજવતી અને લડનયાઓના હૃદ-યોમાં રૌર્ય જગવતી યુદ્ધનું નામ પડતા પતિ, પુત્ર કે બન્ધુને કેસ-રીમાં વાંધા સળવી, બાલમાં અમરતિલક કરી રણમાં વિઠાય કરનારી

ઝીઝો અશિક્ષિતા નહોતી. તેમની રગરગમા વીરતા અને પવિત્રતાનો એવો વાસ હતો કે બાલ ક્ષત્રિયોમા પણ તે મર્દાનગી પ્રેરતી આજ શિક્ષણના અભાવ ક્ષાત્રયાણીઓ કુળપ્રતિષ્ઠાને વિસરી ગઈ છે અને હજુ જો રહણ્યકરણામા ફરફાર કરવાની વ્રાત આ કોમને નહિ સહે તો અવનતિના ઉડી ગર્તાઆથા બચી જવાનો ઉપાય પછી હાથ સાંભવે! સુસ્કેલ થઈ પડશે.

પડદાથી કુલીનતાનું કે મર્યાદાનું રક્ષણ થાય છે, એમ તેઓ માનતા હોય, તો તે મહા મજીર બૂલ કરે છે કારણકે એ પડદાએ તો પુષ્કળ ખરાબી કરવા સિવાય બાળુ કશું ક્યું નથી જગતના પ્રકાશથી અમને વચિત રાખવાથી અને અમારી ઉપર શકાની નજરે જાવાથી અમારો નબળાઈએને કેવળ ઉત્તેજન જ મળ્યું છે. દુનિયાના અંક વખતના વાર પુરુષાની જનનીનું માન મેળવનારી ઝીઝાને પિ-જરમા પૂરા રાખા શું અમારો પુરુષવગ એકલો પ્રકાશને પગલે ઉડી શકશે ખરો ? આ પુરુષાના ઉડ્યન એક સાથે જ નિમોઅલા છે. આ-ને કુવામા ગોધી રાખાને પુરુષ એકલા સસારસાગર ઉપર સુન્દર સરસ નાહ જ કરી શકે ! નારીમંડળને કારાવાસમા રાખીને ક્ષત્રિયપુત્રો એકલા સ્વતંત્રતાના દ્વાવા નહિ જ લઇ શકે ! અમને અગાન રાખવાથી અમારા પુત્રોને અમે સારા સરકાર નથી આપી શકતા ! અને એ તો ખુદ્દુ છ ક માતાના સારા સરકાર વિના દેવીસિંહ જેવા કુટિલ પુરુષા જ હવે ક્ષાત્રિય સમાજમા ઉભરાવાના છે ! !

દેવીસિંહ દુષ્ટતાના હદ ઓળંગી ગએલો એક ક્ષાત્રિય કુલાગાર હતો. જગતમા કાંઈ એવું પાપ નથી કે જ એને હાથે ન થયું હોય ! હું એના અયાગ્ય કર્મોનું વિશેષ વર્ણન કરીને મારી આ વાર્તાના પાના મદા નાહિ બનાવું એના દેહમા દુરાચાર અને દુર્બંસન આકંઠ ભરલા હતા. તેજ નામની એક હલકી કામની ઝીની મદદથી તથે પાતાના કુટુંબની અને ગામની અનેક ઝીઝોના શિયળનો સહાર કર્યો હતો ચોરી કરવામા, રાકને રંજાવવામા, વસ્તીને લુટવામા અને પરનું

બગાડવામા તે એવો પાવરધો બની ગયો હતો કે તેને પોતાના ક્ષત્રિયધર્મનું જરા પણ બાન રહ્યું નહોતું પૂર્વે જે ક્ષત્રિયો પ્રભને અર્થે આત્મબલિદાન આપતા હતા, તેમના જ વશમા અવતરેલો એ દેવીસિંહ પ્રજાના ધન અને પ્રજાની યુવતીઓના શિયળ હરે, એ કેટલા દુર્ભાગ્યની વાત ગણાય? મારી બહેનપણી એ અધમના હાથે અનાચારમા પ્રવૃત્ત થઈ હતી અને મને પણ એવો ઉપદેશ તે આપ્યા કરતી હતી

મારો અધ પાત એ મારી આખી કોમના અધઃપાતની આગાહી આપે છે. જે કોમના લોકોમા વર્ષોથી કીરતા, ઉદારતા, પદ્મપદ્મસ્થિતા, સહકૃપા, શુશ્રીતા, નિંદરતા અને તેજસ્વિતા ભરેલા હતા, તે કોમમા અત્યારે શું નજરે પડે છે? ઉપલક દષ્ટિએ જોઈએ તોપણ તેમા નિસ્તેજતા, નિર્વીર્યતા, સ્વર્થાધતા અને અજ્ઞાનતા જ દષ્ટિએ આવે છે સ્વતંત્રતા રાખવાને અને સ્થાપવાને જન્મેલા રજપૂતો રૂઢીઓની ગુલામીને સર્વત્ર સેરી રહ્યા છે સ્થિતિ અને સમયના ફેરફાર પ્રમાણે રીતરિવાજ અને રહેણીકરણમા તેઓ ફેરફાર કરી શક્યા નથી અદર અંદરના ક્લહથી તથા મિત્યાડબરચુક્ત જીવનથી કોમના પૈસાનું પાણી થઇ રહ્યું છે, પણ તેમની આખો હજુ ઉલટી નથી અને કેળવણીમા અભાવથી ક્ષત્રિયત્વનો નાશ થઇ રહ્યો છે, છતાં રજપૂત બાલકોને વિદ્યાથી વિમુખ રાખવાની કુપ્રથા હજુ બધી થતી નથી રૂઢીની ગુલામીથી સ્વત્વ સાવ ગુમાવી બેસાય છે, એનો શરૂ ક્ષત્રિયો શું હવે વિચાર કરશે ખરા ?

વિચાર કરશે એમ કહેવા મન લલચાતું છે; પણ આશ્ચર્યના ઉજાસ આજ દૃષ્ટિએયર થતો નથી આ કોમની વધારે ખરાબ સ્થિતિ ન આવે તેને માટે મને ઓક છલાજ એ સૂઝે છે કે સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવી અને વિધવાઓની વિડબના દૂર કરવી હિંદની સર્વ કોમોમા વિધવાઓની સ્થિતિ દયાજનક છે, પરંતુ આ કોમમા લો વધારે દયાજનક છે સ્ત્રી વિધવા થઈ, એટલે તેના કુટુંબીઓ તેને

ગિરાસ ખાવાની લાલચે તેને વિવિધ પ્રકારે દુખ આપવા માટે છે તેના શોકપૂર્ણ જીવનનો બાર હલકો કરવાનું, તેના ગસડીન શુષ્ક જીવનમા આત્મગૌરવ ગુથવાનું, તેના પરાવલખી જીવનમા વિકાસ સાધવાની તક આપવાનું કે તેને સેવાધર્મનું મહત્ત્વ મમજવવાનું કાંઈ વિચારતું નથી, પરંતુ તેને કંઈ રીતે વધારે દુખ થાય એની જ યુક્તિઓ સહુ ખોળે છે । વિધવાઓની જ્યાં આવી અવદશા હોય ત્યાં ચારિત્ર્યશુદ્ધિ ક્યાથી રહી શકે, ? માગી ચારિત્ર્યભ્રષ્ટતાને માટે એ બધો અનર્થપરપરાજ જળાબદાર છે અને એનું વર્ણન કરતા કપારી છૂટે છે મારા સંધવાજીવનના શલ્યો અને વિધવાજીવનની વિડબનાઓ જ્યારે યાદ કરું છું, ત્યારે અત્યારે પણ મારા હૃદયમાથી દુખનો અજબ ત્રોત વહેવા લાગે છે । મારું કર્મહીણ જીવન આ લોહીતરસી સમાજે એવું ખરાબ કરી દીધું છે કે મને મારા ભાવીને માટે સારી આશા રહેતી નથી, હૃદયમા પસ્તાવાનું ઝરણું વહેવા લાગ્યું છે અને કવિના કથન પ્રમાણે -

હા, પસ્તાવો વિપુલ ઝરણું સ્વર્ગથી ઉતર્યું છે,

પાપી તેમા હુબકા દઈને પુણ્યશાળી બને છે

એ વિધાન જો સત્ય હોય તો મારા પાપોનો અત આવવાની કાંઈક આશા બધાય છે કુદરતનો નિયમ તો એવો છે કે ખુરા કર્મો મનુષ્યને નાશના માર્ગ તરફ લઇ જાય છે, પરંતુ ડાહ્યા પુરુષો કહે છે કે પ્રભુકૃપાથી જો અકસ્માત પાપનું ઘેન ઉતરીને આપો ખુદ્દસી થઇ જાય, તો સસારસાગર તરી જવાનું કામ પછી મુરકેલ થઇ પડતું નથી પાપસૃષ્ટિનો પ્રલય થયા પછી પુણ્યસૃષ્ટિનો આરંભ થાય છે અને જેની રીતે ધાન્યના ગણ્યાગાંઠ્યા દાણામાથી આખું ખેતર ધાન્યથી ભરપૂર થઇ જાય છે, તેની જ રીતે થોડા મારા કામોમાથી પણ અગણિત પુણ્યસયય થઇ શકે છે વાત માત્ર એટલી છે કે મનુષ્યે વિકારો જીતવા માટે તેનો ઉદ્ભવ ન થાય તેવી પરિસ્થિતિ કાળજીપૂર્વક સેવવી જોઇએ વિકાર વૃદ્ધિ પામે એવા વાતાવરણમા

રહીને સયમ સાચવવો અશક્ય છે પારાશર, એકલશ્રુગી વગેરે તપ-સ્વીઓને સગદોષથી વિકાગ થયો હતો, તો પછી બીજા સામાન્ય જીવોની તો વાત જ શી કરવી ?

આજકાલ સ્ત્રી વિધવા થઇ એટલે તેની આગળ વૈધવ્યધર્મનો એક મોટો ‘ આદર્શ ’ ખડો કરી દેવામા આવે છે । અને એ આદર્શમા ૧૨જીયાતપણાનું તત્ત્વ ઉમેરી તેનું મળાત્કારપૂર્વક પાલન કરાવાય છે મનુષ્યજીવન માટે આદર્શોની સખ્યા હજારોની છે શુ કરવું જોઈએ અને શુ ન કરવું જોઈએ, એની મીમાસામા સે કડો મ થયો રચાયા છે, પરંતુ ન્યાયયુક્તિનું જેમા ખૂન થતું હોય એવી બાબતો સર્વથા ત્યાજ્ય છે પુરુષો ધાર્મિક જ્ઞાનયુક્ત હોવા છતાં ‘ આદર્શ ’ પ્રમાણે ચાલી શકતા નથી, તો પછી એક અનાથ, અજ્ઞાન વિધવા ને અસીધારાવત પ્રમાણે આદર્શ અનુસાર વર્તવાની ફરજ પાડવી, એના કરતા વધારે કઠોર અન્યાય કલ્પવા મારી યુક્તિ અસમર્થ બને છે પુરુષો કહે છે કે “ સ્ત્રીઓને આહાર બમણો, લજ્જા ચારગણી, હિમ્મત છ ગણી અને કામવાસના આઠગણી હોય છે ” ૧ તો પછી એવી આઠગણી કામવાસનાને ‘ વૈધવ્ય ’ ની ‘ વિમળતા ’ ઉપદેશાય છે, જ્યારે તેમનાથી આઠમા ભાગની વાસના ધરાવનાર પુરુષને ચાર ચાર પાચ પાચ વખત પરણવાની છૂટ અપાય છે । આદર્શમા આવો ભેદભાવ સભવી શકે ખરો ? સધળા આદર્શ સાપેક્ષ છે એક બીજાની અપેક્ષાએ તેની ઉત્તમતા અથવા મધ્યમતા આકી શકાય છે લગ્ન એક ઉચ્ચ આદર્શ છે, પણ બ્રહ્મચર્ય તેનાથી પણ ઉત્તમ આદર્શ છે આદર્શવાદીઓ ઉચ્ચ આદર્શને બંને અલિન દે, પરંતુ તેમનાથી ઉતરતા આદર્શને નિહવાનો એમને જરાય હક નથી વિધવાપુનર્લગ્ન એક ઉતરતો આદર્શ છે, પરંતુ તે વ્યભિચાર, બાલહત્યાદિ સ્ખલનો કરતા અવશ્ય ઉત્તમ છે જે પુનર્લગ્નની છૂટ હશે, તો જ પુનર્લગ્ન નહિ

૧ આદારો ક્ષિગુણ સ્ત્રીણા લજ્ઞા તાસા ચતુર્ગુણા ।

ષડ્ગુણો વ્યવસાયસ્થ કામાશ્વાષ્ટ ગુણા સ્મૃત ॥

કરનારી સ્ત્રીઓની કિંમત ઉંચી અકાશે અને સતીનું માહાત્મ્ય લોકો સમજશે, પરંતુ પરાણે વૈધવ્ય પળાવવાથી 'આદર્શ વિધવાઓ' દીવો લાંબને શોધતાએ નહિ જડે ! જે સ્ત્રીઓના સ્વભાવમાં અને સંયોગોમાં સતીનું તત્ત્વ ન હોય તેમને સતીની પ્રતિમા બનાવવા માત્રથી શો કામદો મેળવી શકાય તેમ છે ? એવા ઉચા આદર્શનો દબ રાખવા કરતા વિધવાઓના પુનર્લગ્ન કરવા હજાર દરજ્જે ઘટિ છે કવિ તો કહે છે કે —

લાખો, ઓ જગત્ના કલ્યાણકર્તાઓ !
 પુકારો પૃથ્વીના પડમાં
 હાકલ મારો મનુષ્યના હૈયા હૈયામાં
 કે નથી સર્વને માટેના આ વ્રત
 પરમ ઈન્દ્રિયનિગ્રહી,
 મહારથી આત્મવિન્નેતા
 વિપુલ વૈરાગ્યસ પત્ર જોગીરાજ,
 એજ છે અગ્રિકારી આ કષ્ટસાધ્ય બ્રહ્મચર્યના

—કવિ ન્હાનાલાલ

આમ આદર્શ પાત્રો પરત્વે છે 'સ્થલસંયોગાનુસાર તેનું પાલન થઈ શકે છે મરણ વિરૂદ્ધ આદર્શ એ આદર્શ નહિ, પણ જીવન છે અને જીવનનું પરિણામ હમેશા ભય કરતાં જ આવે છે મારા પતિને ખરાબ સોમતથી એક શરમ ભરેલો વ્યાધિ વળગ્યો હતો અને તેમાં જ તેમનું મૃત્યુ થઈ ગયું હતું અને તેમની હયાતીમાં તેમના ઉપર એવો ગાઢ પ્રેમ અને મમતા નહોતા બધાયા કે તેમના મરણ પછી બીજા પુરુષનું ચિત્તવન પણ અકારૂં લાગે ! વિધવાને પોતાના પતિ ઉપર એવો અભેદ પ્રેમ હોય કે જેને પરિણામે એ પતિ વિનાનું એનું જીવન ખારૂં થઈ જાય અને હૃદયમાં વૈરાગ્યની જવાળા પ્રકી ઉડે, તો તે વિધવા કદી પણ પુનર્લગ્નનો વિચાર સરખોએ મનમાં લાવશે નહિ, પરંતુ સવળી વિધવાઓને માટે એ પ્રમાણે બનવું અશક્ય છે સમાજમાં લગ્નની રીત ધણી અયોગ્ય છે અને તેથી ઘણા દાખલાઓમાં

એવું બને છે કે પતિના માટે સ્ત્રીના હૃદયમાં પ્રેમ કે મમતા હોતા જ નથી એવી પતિપ્રેમવર્જિતા વિધવા વેધવ્યને કેવી રીતે દીપાવી શકે ? સ્ત્રીઓમાં કેટલીક સ્વભાવથી એવી હોય છે કે જેમને પ્રેમ કરનાર પુરુષ વિના ચાલતું જ નથી આવી સ્ત્રીઓ વિધવા થાય છે, ત્યારે પુનર્લગ્નની રૂઢી નહિ હોવાથી અવશ્ય આડે માર્ગે ક્ષત્રી જાય છે મારા અયોગ્ય વર્તનમાં એ બન્ને તત્ત્વ સમાએલા છે મારા પતિને માટે મને મમતા નહોતી એ એક વાત અને મારો સ્વભાવ પ્રેમપિપાસુ હતો, એ બીજી વાત આ બન્ને વાતથી મારી બાજુ બગડી અને મારે શરમ ભરેલી રીતે પસ્તાવો કરવાનો સમય આવ્યો.

મારો અધ પાત ક્યારે થયો, કેવી રીતે થયો અને કેટલો થયો, એનું વર્ણન કરવાની આવશ્યકતા મને જણાતી નથી સામાજિક દોષોથી મારી પેઠે કેટલીએ સ્ત્રીઓનો અધ પાત થઈ રહ્યો છે સમાજમાં પતનનો એક બાધ જ પ્રવર્તી રહ્યો છે, એમ મને લાગે છે શુ ગામડાઓ કે શુ શહેરો દરેક સ્થળે બૂલોની પરપરા ચાલી રહી છે માણસ જન્મથી અપૂર્ણ છે, સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા માટે તેને મહા વિરલ સંયોગોમાંથી પસાર થવું પડે છે જ્ઞાતિઓ અને વાસનાઓ સામે હૃદયની સનાતન લડાઈ એ કોઈ કુતુહળ કે પરિહાસનો વિષય નથી બ્યક્તિત્વ ખીલવવા ધ્વજનાર દરેક સ્ત્રીપુરુષને પોતાની પ્રત્યેક દિશાઓ અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી માપવાનો યત્ન કરવો પડે છે આવો યત્ન કરવામાં રસજીવન ક્યારેક અસંયમી બની જાય છે, પરંતુ યત્ર જેવા સંયમી જીવન કરતા બૂલથી અસંયમી બનેલું રસજીવન ધૃશ્વરની વધારે નજીક છે, એમ મને લાગે છે નગ્નસત્ય આ સમાજને ગમતું નથી. ધર્મે કિંવા નીતિનું વાચન એવા પ્રકારે વધ્યું છે કે તે પ્રજામાં વાચન માત્ર રહ્યું છે અત્યારે યત્રવત્ જડ જીવનને ધર્મ ગણવામાં આવે છે અને નબળાઈને નીતિ માનવામાં આવે છે સમાજમાં બહારથી પવિત્રતા જળવીને છાનો દાહિક વિલાસ સેવવાની કળા સર્વત્ર ખીલી રહી છે શુ પુરુષ કે શુ સ્ત્રી-દરેકના જીવનમાંથી કળા,

સરળતા અને સૌન્દર્ય એવા વેડફાઈ ગયા છે કે જેને પરિણામે અહીંનું સમગ્ર સમાજજીવન કંઠગુ બની રહ્યું છે.

મારે તો આજ મારી ભૂલોની અને અપરાધોની પ્રભુ પાસે ક્ષમા માગવી જ રહી આ સળગતા સસારની મધ્યમા પશ્ચાત્તાપની એક અસ્ખલિત ધારા મારા આત્માના અપરાધને ધોઈ રહેલ છે. દિલનું દર્દ મટાડવા મોતનું મીઠું ઔષધ જ હવે મને જરૂરનું છે હૃદયમા હતાશન પ્રકટયો છે, તેને મૃત્યુ સિવાય અમરશાંતિનો છટકાવ ખીજી કોઈ નહિ કરી શકે ભગ્નહૃદયમા આત્મખેદની મહાબ્બાળા બડબડ સળગી રહી છે, પ્રભુ કૃપાના અમૃતખિન્ડુ છટાયા સિવાય તે શાંત થવાની નથી પ્રકૃતિનો ગૂઢ નિયમ છે કે તાપ પછી છાયા અને ઓટ પછી ભરતી આવે છે સ્થામ રાત્રિ થાય છે તે ઉજ્જવળ પ્રભાતના આગમનને માટે અને ધનધોર વાદળાઓ આકાશમા છવરાઈ રહે છે, તે તપેલી પૃથ્વીને જળવૃષ્ટિથી શાંત કરવા માટે આ પ્રકૃતિ નિયમ મુજબ પાપ પછી પુણ્યનો ઉદય અવસય છે અને તેથી પ્રભુ-મયતાનો પ્રકાશ મારા અધકારમય હૃદયપ્રદેશમા અવનવા અજવાળા ભરશે, એવો મને વિશ્વાસ છે અણગણી કાળપરપરા હવે મારી જીવનરેખામા ઉચ્ચગ્રાહ અને ઉત્કર્ષના આદોલનો પ્રસારી દેશે, એવી મને શ્રદ્ધા છે હું મૃત્યુની રાહ જોઉં છું મારૂ જીવન સમાજને માટે નિરર્થક થઈ પડ્યું છે મેં મારૂ બધું આયુષ્ય એળે ગુમાવ્યું છે, પરંતુ મને આ સમાજ ઉપર પણ કાંઈ ઓછો તિરસ્કાર નથી આવ્યો હાનિકારક રીઠીની બેડીઓ પહેરીને આ સમાજે અનેક પાપ જોધાર્યા છે પોતાના ઉદરમાથી જન્મેલા નિર્દોષ બાળકને દુનિયાની હવાનો સ્પર્શ થતા જ ગુગળાવી પોતાને જ હાથે ગળુ દબાવવું પડે અને જગતની આબરુનો ખોટો સીકકો મેળવવાના લોભમા તેને કુવામા, ગટરમા સડામમા કે સુધરાઈ ખાનાની કચરાની ટોપલીમા છૂપાવવું પડે એને બાળવિધવાના કમની કઠીનતા કહેવી કે પિશાચિની રીઠીની પ્રબળતા કહેવી ? જેને જન્મ લઈને સુદર સુવાળા પારણામા પોદવાનો હક

છે, તે બાળકને પરાણે કાળનિદ્રાને સ્વાધીન કરવું, એ કેટલા જીલમની વાત છે ? પુનર્વિવાહનો પ્રતિબંધ કરીને આ સમાજ એવું પાપ ક્યા સુધી જમા કર્યે જશે ? પરાણે જમાડેલું અનાજ જેમ અપચો ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ પરાણે પળાવેલું વેધવ્ય પાપનો વધારો કરે છે, માટે કેવળ રૂઢીનું દાસત્વ સ્વીકારીને હવે વિધવાઓને દુ:ખમાં ડૂબેલી નહિ જ રાખી શકાય

રસભરી વસુધા સુખવાહિની, લગીર બીજ ધર્યે જલદાયિની,
કુસમયે મૃત દેહ થયે દહી, નવ રખાય કદાચિત વાઝણી

+ + + +

પતિત, નષ્ટ અને પરિવાજક, મૃતથયે પતિ છે ન પુત્રક,
અવરને પરણી સધવા બની, યુવતી છે બનતી ઉપચારિની

ઈદ્રજીતવધ

પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં પણ વિધવાપુનર્લગ્નની છૂટ છે, તો પછી રૂઢીદાસો શા માટે તેનો પ્રચાર કરતા નથી ? બાળહત્યાઓથી સના-તન સંસ્કૃતિનું ખૂન નથી થતું, અને વિધવાઓને શરી પરણાવવાથી સંસ્કૃતિનું ખૂન થઈ જાય છે ? કેવો વિલક્ષણ તર્કવાદ છે ! જે મને નિંદા રિવાજના બોજ તળે ન કચડી હોત તો મારા હાથે આવો પાપપ્રમાદ કદી ન થાત ! પિશ્ચાયિની રૂઢીએ મારા સત્કર્મોનો નાશ કર્યો છે અને મારા હૈયામાં અનિવાર્ય દુ:ખની જવાબી સળગાવી છે અરે, આ સમાજને વિધવાઓની આડી કષ્ટમય સ્થિતિનો ખ્યાલ ક્યારે આવશે ? જે સમાજમાં અસંખ્ય પુરુષવર્ગ વિધવાઓની વિડ-બના વધારતો જતો હોય, જે સમાજમાં સ્ત્રીઓ પેટને વાસ્તે શિયળ વેચતી હોય, જે સમાજમાં એકની કમાણી ઉપર પાંચ પાંચ માણસોનો નિર્વાહ ચાલતો હોય, જે સમાજમાં અગ્નિના અંતે ભૂખમરને પરિણામે અનાચાર વધતા જતા હોય, જે સમાજમાં ધાવતા બચ્ચાઓને પરણાવી દેવામાં આવતા હોય અને જે સમાજમાં નવા અવતરેલા બાળકોને પથર નેડે પછાડવાનું પિશાચી કર્મ તેમની માતાઓને જ

કરતું પડતું હોય, તે સમાજનો ઉદ્ધાર અસંભવ અને પતન નિશ્ચિત જ છે મારા આ આત્મજીવનમા પાપનો લગારે ઠાકપીઝેરો કર્યા વિના મારી નબળાઈ અને મારી કોમની વર્તમાન વીર્યહીનતાની દુ ખભરી ચીસ મારાથી અધિક સ્પષ્ટપણે ઉચ્ચારાઈ ગઈ છે આત્મનિરીક્ષણ અને સાચાદિલના પરિતાપની વાતો મારાથી કંકળતે દિલે કહી જવાઈ છે શું કરે? રાજપુતસમાજ પ્રત્યે હું દષ્ટિ કરે છું અને બળુ છું માફ હૃદય ચીરાઈ જાય છે અમારી લોહીશુદ્ધિ અબકાવા લાગી છે અને તેથી જ સર્વત્ર અમારો તેજોવધ થઈ રહ્યો છે. મને આ સ્થિતિ ધણી અસહ્ય લાગે છે, પણ અમારા પુરુષવર્ગને પોતાની નિર્વીર્યતાની હજી શર્મ આવતી નથી ।

એક વખત ભારતના કીર્તિમંદિરને કાંગરે જ્યા રાજપૂતરમણી-ઓની યશપતાકાઓ ફરકતી હતી, ત્યા આજ મારા જેવી પાપિણીની પાપકથા પ્રકટ કરવાનો સમય આવ્યો છે, એ વિચારતાં મારે હૃદય કંપી ઉઠે છે, છતા નમ્રસત્ય પ્રકટ કર્યા વિના છૂટકો પણ નથી બહુ દિવસ સુધી અમે દબ ચલાવ્યો છે, હવે અમારે વર્તમાનસ્વરૂપ અને અમારી રૂઢીઓની ભય કરતા અમારે પ્રકટ કરવી જ જોઈએ ભાલાની અણીએ ભૂમિનો ભોગવટો કરનારી કોમ અત્યારે પારકી મહેસ્યાની ઉપર મૃતપ્રાય દશામા જીવે, એના કરતા એ કામ ન હોય તે વધારે સાર છે કા તો અમારે રૂઢીઓની બેડીઓ તોડવી જોઈએ અને નહિ તો આ દુનિયા ઉપરથી જના થઈ જવું જોઈએ અમારે માટે ત્રીજો કોઈ રસ્તો જ રહ્યો નથી કોઈ પણ સમજાવ કિવા વ્યક્તિ જ્યા સુધી મહિન મનોદશામા હોય છે, ત્યા સુધી તેનો ઉદ્ધાર થઈ શકતો નથી, માટે જે રીતે મારી મનોદશા સુધરીને મારા બાવિ ઉદ્ધારની આશા મને આપી રહી છે, તે રીતે મારી કોમનો ઉદ્ધાર અને ઉન્નતિ થાય, એટલું હું પ્રભુ પાસે માગી લઉં મારે આ આત્મકથન અહીં જ પૂરે કરે છું

૧૦ સેવાશ્રમની નાંધપોથી.

ભૂતદયા છે ધર્મ બધાના મૂળમાં
સઘળાએ સ તોનો એ ઉપદેશ ને
દિવ્ય દયાસાગર યાચતા આપને
દીન જનેને—અમને એનો લેશને !

સાક્ષળે, 'વહાલાયો' વચ્ચેના દીનના

સ્વ કાન્ત

લગભગ મધરાતનો સમય હતો નિશાનાથ પોતાની વિમલ જ્યોત્સનાવડે વહાલી વસુધરાને સ્નાન કરાવી રહ્યા હતા. પૃથ્વીપટ ઉપર

સર્વત્ર રૂપેરી ચાદર પથરાઈ ગઇ હતી. બધે સ્થળે નિશબ્દતાનું સાત્રા ય વ્યાપેલું હતું. હું મહાત્મા ગાંધીજીનું જીવનચરિત્ર વાચતી બેઠી હતી. અચાનક આશ્રમની બહાર ‘મ્હોટી બ્હેન’ ‘મ્હોટી બ્હેન’ એવી હાક મારવાનો કોઈનો કોમળ શબ્દ મારે કાને આવ્યો. હું ઉઠીને દરવાજા આગળ ગઇ અને બહાર જોયું તો બારણાની પાસે જ અધારામા એક દશેક વર્ષની બાળા ઉભેલી મારી નજરે પડી.

“કોણ છે ? અત્યારે રાત્રે મને કોણ બોલાવે છે ? ” મેં પૂછ્યું.

જવાબમા માત્ર ધીમેથી નિકળતા હસ્કાનો ધ્વનિ આવ્યો. મેં તેને વત્સલતાથી કહ્યું- ‘બ્હેન, રડીશ નહિ તું કોણ છે ? ક્યાંથી આવી છે ? શું તારે મારું કામ છે ? ’

‘હા હા, મ્હોટી બ્હેન, મારે તમારું જ કામ છે તમે મહારી સાથે ચાલો મારી બા બહુ માદી છે તમને તે ’

બાળા શરી રડવા લાગી મને તેમના ઉપર કોઈ અજબ લાગણી ઉદ્ભવી.

“શું મને તારી બા બોલાવ છે ? તારી બાને શું થયું છે ? બ્હેન તું ડરીશ નહિ, મને વાત કર ” આ પ્રમાણે કહી મેં તેને હૈયા સરસી ચાપી, શરી પૂછ્યું- “તારું નામ શું બ્હેન ? ”

“વિમળા ”

એનામા હવે બોલવાનું ધૈર્ય આવ્યું હતું, તે આગળ કહેવા લાગી- “મારી બા મરણ પથારી ઉપર પડી છે. ચાલો, તમને મળવા તે તલસી રહી છે ”

બાલિકાની એ કરુણાર્દ્ર વાણી સાંભળીને હું તરત ત્યાંથી દ્વાર બંધ કરી બહાર નિકળી આકાશમા એક મ્હોટું કાળું વાદળ ચંદ્રની આડે આવેલી તેના પ્રકાશનો અવરાધ કરી રહ્યું હતું. રસ્તા ઉપર તેથી અધકાર છવાયો હતો. મેં તે બાલિકાની આગળ પકડી ચાલવા માડ્યું. લગભગ અધા મૈલનો રસ્તો કાપ્યા પછી એક જીર્ણ મકાન

પાસે વિમળા ઉભી રહી આસપાસ સર્વત્ર નિસ્તબ્ધતા વ્યાપી રહી હતી. વિમળાએ ધીમેથી ધરના કમાડ ઉઘાડયા હુ તેની પાછળ ઓરડીમાં ગઈ. એક ખૂણામાંથી દીવાનો ઝાખો પ્રકાશ આવતો હતા. બીજે ખૂણે ઢાળેલા ખાટલા ઉપર એક ત્રીસેડ વષની બાઈ સૂતેલી હતી તેનું શરીર રોગથી છેક કૃશ થઈ ગયું હતું તે ખાટલા ઉપર પૂરી જણાતી-એ ન હાતી મને જોતા જ તેના ચહેરા ઉપર સંતોષજન્ય આનંદના ચિહ્ન જણાયા તે બેઠા થવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી, પણ તેના શરીરમાં શક્તિ નહિ હોવાથી તે તેમ કરી શકી નહિ તેણે સૂતા સૂતા જ મને હાથ જોડા નમન કર્યું

મે તેને પૂછ્યું - “ બહેન, કેટલા વખતથી બિમાર છો ? ”

“ છ મહિનાથી ”

“ ત્યારે મને આજે જ કેમ બોલારી ? ”

“ આજે મારો છેલ્લો દિવસ છે ! ”

“ એવું ના બાલો. ઈશ્વર તમને આરામ કરશે, એના ઉપર વિશ્વાસ રાખો ”

“ એના ઉપર તો મારો પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે તે બહુ દયાળુ અને ન્યાયી છે, પણ શું કરેલા કર્મોનું ફળ ભોગવ્યા વિના કેાઈને છૂટકો થાય છે ? ”

મે તેને બીજી વાત ઉપર ચડાવવાના હેતુથી કહ્યું-“ બહેન, જે થઈ ગયું તે થઈ ગયું અત્યારે તને યાદ કરાથી શો લાભ ‘ મનને સંપૂર્ણ શાંતિમાં રાખો, પ્રભુ તમને આરામ કરા દેશે ! ”

“ આરામ તો હવે આ જીવગીમાં નથી થવાનો ! અને મને આરામનો ઈચ્છા પણ નથી. કાલે આવનાર મૃત્યુ આજે આવે તો વધારે સારું, અમ હું ઇચ્છુ છું, મને ચિંતા માત્ર આ એક મારી વિમળાની છે. મારા મરણ પછી તે આ વિશાળ દુનિયામાં નિરાધાર થઈ જશે ! અરેરે, એનું શું થશે ‘ બસ, આ એક જ ચિંતા અત્યારે મરણ વખતે મારા હૃદયને પીડા પમાડી રહી છે ! ”

“ખેન, એ વાતની તમે બિલકુલ ચિંતા ન કરશો. એ આજથી મારી છે. હું તને ઉછરોશ, બણાવોશ, પરણાવોશ—મવુ કરોશ તમારે તેની કંઈ ફરજ ન કરવી, હું એની જીવનની પદ જાળવોશ.”

તે બાઈને એ સાબળાનું સંતાપ તથા આનંદ થયા. તેની આ-ખમાં આસુ આવી ગયા તે લાગણીવશ થઈ કહવા લાગી—“ખેન મારા ઉપર તમારો બહુ ઉપકાર થયો, પણ હું આ ઉપકારનો બદલો વાળવા અસમર્થ છું. આજે મારા માથા ઉપરનો મહાન બોજો તમે હલકો કર્યો છો મારું હૃદય શાન્ત થયું છે. હું હવે સુખથી મરીશ પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરો.”

એ બાઈનું હૃદય શાન્ત થયું હોય એમ લાગ્યું તેણે વળી કહવા માડ્યું — તમારો દયાળુતા અને પરોપકારપરાયણતાની વાત મને મારો પાડોશીનું શાન્તાઈ કરી હતી બહુ દિવસથી તમને મળવાની મને ઇચ્છા થયા કરતી હતી, પણ મારામા ચાલવાની શક્તિ નહિ હોવાથી હું આશ્રમ સુધી આના શક્તિ નહોતો અને તમને અહીં બોલાવવાની તરફ આપતા મારું મન પાછું પડતું હતું, પણ આજે તો મેં નિશ્ચય કર્યો કે ગમે તમ થાય, પણ તમને અહીં બોલાવી આ વિમળાની ભલામણ કરવા અને મારી બધી વાત કહી સંભળાવવા મને મારું કર્મ મેં તમને માટી ઉપાધિમા નાખ્યા છે, પણ હું કહું મારો હવે ઘડીનો ભરોસો નથી.”

તે બાઈએ યોડીવાર વિશ્રાંતિ લઈ પોતાની વાત શરૂ કરી

“ખેન! બહુ વર્ષ પહેલાંની આ વાત છે મારે માથે દુઃખ પ્રસ્યુ ત્યારે જગતભરમાં મને કોઈ ‘મારી’ કહેનાર નહોતું અત્યારે પણ મારું કોઈ નથી, પરંતુ

જેવું કાંઈ નહિ અરે, જગત આ આખુંય તેવું નહી,

ન જેવું જગતે જરૂર જગતું પોતાનું કાંઈ નહિ

“એ વચ્ચેની સત્યતાનો મને અત્યારે પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો છે. તમારા જેવી દયાની દૃષ્ટિએ મારો મરણ કાળ સુધારી દીધો છે.”

એક દીર્ઘ નિશ્વાસ લઇ તેણે પોતાની કથા પાઠી કહેવા માડી

“ મારી પાંચ વર્ષની ઉમ્મરે અમારા ગામમા પ્લેગ આવ્યો હતો મારા બાપા, મારી બા, અને હું-ત્રણ જણનુ અમારૂં નાનકડું કુટુંબ હતું પ્લેગની ખડીકથી લગભગ આખુલ ગામ ખાલી થઇ જતું હતું, અમે પણ બીજા ગામ જવાનો વિચાર કર્યો હતો, પરંતુ વિચાર કર્યો શું વળે તેમ હતું ? ઇશ્વરની મગ્ન વિના કાંઈથી તરણું પણ તોડી શકાય છે ? મનુષ્ય ધારે છે, તેથી ઇશ્વર જીવ જ કરે છે પ્રભુએ અમારા માટે જીવન નિર્માણ કર્યું હતું એક રાત્રે મારી બાને તાવ આવ્યો. તેણે મારા પિતાને ધીમેધી કહેવા માડ્યું

“ નાથ મને અડશે નહિ મારા રોમ રોમમા મરફીનુ વિષમ વિષ વ્યાપી ગયું છે તમે મારાથી દૂર બેસો અને પ્લેગના સંસર્ગથી બચી જઈ આ બાળાને પણ બચાવો તમે એને લઇને બીજા ગામ ચાલ્યા જાઓ મરણના મોઢામાંથી બચી જવાની બહુ ઉડી આશા હું ધારી બેઠી હતી, પરંતુ આ તાવ કાંઈક જીવ જ કરવા આવ્યો છે મારૂં હૃદય મને કહે છે કે હવે આ દેહ રહેશે નહિ તમે જરા પણ અફસોસ કરો તો તમને મારા સમ છે હૃદય દૃઢ રાખી પ્રભુની ઇચ્છાને વશ થવું, એ આપણા નિર્બળ માનવીઓનો ધર્મ છે તમને હયાત મૂકીને હું જાઉં છું, એ મારા માટે એક સંતોષનો વિષય છે. સંસારમા સ્ત્રી પતિ કરતા પહેલી જાય, એ ભાગ્યવતી ગણાય છે- તમે આ કન્યાને ઉછેરજો, કેળવજો અને યોગ્ય સ્થાન જોઈ વસાવજો હું જાણુ છું કે તમને મારા મરણ પછી બહુ દુઃખ થશે, પણ આ સંસારમા કોણ અમર રહેવાનું છે ? વહેલું મોઢું એક દિવસ મરવાનું તો છે જ' માટે આ નાશવત શરીરનો મોહ ત્યજી શોકને અળગો કરજો મારા પ્રેમનું સ્મરણ આ પુત્રી છે. એને કદી દુઃખી ન કરશો મેં તમારા ઘરમા આવી નારીજીવનને સાર્થક કર્યું છે સ્ત્રીનું જીવન પત્ની રૂપે અને માતા રૂપે સાર્થક થાય છે. મેં એ બન્ને જી-

વનના હાવાલીધા છે અને તેથી મને અત્યારે આમ મરણ પામતા જરાય દુઃખ થતું નથી. મારૂં મૃત્યુ હવે નિકટ આવ્યું છે તમે જરા પણ અફસોસ ન કરશો. આ બાળકને સલામી ભવપથમા આગળ જાણે થોડીવાર પછી જીવાત્મા આ શરીરને ત્યજી જશે અને ભારી શિલા જેવું આ શબ તમને મુઝવશે તમે એને સ્મશાનમા શી રીતે લઈ જશો ? તમારી સગાથે કોઈ આવી શકે તેમ નથી તમે એકલા કેવી રીતે અગ્નિદાહ કરશો ? તમારા કેમળ હૃદયને એથી બહુ આઘાત થશે, માટે તમે મારી ચિંતા આ આગણામા રચાજો, હું ધણાં વચારો કરું છું, પણ મને બીજો કોઈ ઉપાય ચિત્તે ચડતો નથી !

આમ બોલતા બોલતા તે તેની ‘ઓચિતી આખડી ફરી’ અને તે તત્કાળ સ્વર્ગે સિધ્ધાડી ગઈ મારા પિતાએ તેના કહેવા પ્રમાણે અમારા આગણામા જ એના શબને અગ્નિદાહ દીધો પછી અમે તે ગામ ખાલી કરીને નીકળ્યા.

ચાર ગાઉ ઉપર મારું મોસાળ હતું હું અને મારા પિતા ત્યાં ગયા મારા મામાએ આવકાર આપ્યો નહિ, તોપણ અમે ત્યાં રહ્યા એ સમય એવો હતો કે પૃથ્વી પણ કોઈને સંભરતી નહોતી અમારા ઉપર તો દુર્ફવનો ક્રોધ ઉતર્યો હતો, કારણ કે ત્યાં ગયા પછી ત્રણ દિવસે મારા પિતાને પણ પ્લેગની ગાંઠ નીકળી અને બીજા ત્રણ દિવસ તેઓ બિમાર રહી મારી માતાને મળવા પરલોકે ચાલ્યા ગયા હું નિરાધાર બની ગઈ મારા મોસાળમા મને ધણું દુઃખ પડ્યું. હિન્દુ સંસારના અભિમાની કવિ ભલે કહે કે “ મહિયરથી મોઘા રે મહિયર માતના ! ” પણ મને એથી અવળો જ અનુભવ થયો છે મને મારા મામાએ પરણાડી હતી, પણ ક્યારે પરણાવી હતી તે હું જાણતી નથી. મારા સબધીઓ કહેતા હતા કે “ તું પરણીને તરત રાડી છે ! ” હું તે ઉપરથી જાણી શકી છું કે છેક નાની ઉંમરે હું રાડી હતી.

રાડેલી છોડી સમાજમા અપશુકનીઆળ ગણાય છે સવારના પહોરમા ઉઠીને તેતુ કોઈ મોઢુ જોતું નથી મારા સબધમા પણ એ પ્રમાણે થવા લાગ્યુ મને મારી મામીએ વિવિધ પ્રકારે દુખ આપવા માડ્યા દમયતીએ પોતાના બાલુડાને મોસાળ મોકલતા કહ્યુ હતુ કે-‘સહેજે મામા મામીની ગાળ ’ મારે એ ગાળો સહન કરવાને સમય આવ્યો ધગમા ને બહાર મારો તિરસ્કાર થવા લાગ્યો. મારા ઉપર મારે દુર્લભ રહ્યુ હતું, એટલે જેવા દુખમાયે તે ધરમા દહાડા કાઢવા મારા કર્મે નિર્માયા નહોતા ! દુર્ભાગ્ય જ્યા જુઓ ત્યા એ ડગલા આગળતુ આગળ જ હતું’ એકાએક બળાઆ નીકળવાથી મારા મામાનો છોકરો મરી ગયો અને તેનો દોષ મારે માથે આવ્યો મારી મામીએ કહેવા માડ્યુ કે ‘આ અભાગણીના પગલાથી મારો દીકરો મરી ગયો ! રાડ તેના બાપના કૂળતુ સત્યાનાશ કાઢીને હવે મોસાળતુ નખખોદ કાઢવા આવી છે, હુ તેને મારા ધરમા એક પળવાર પણ રહેવા દેવાની નથી !’

તેણે એ વખતથી મારા મામા સાથે પણ તકરાર આરબી અને બે ત્રણ દિવસ મારા દુર્ભાગ્યતુ પારાયણ બણી મને ઘર બહાર કાઢી મારી ઉમ્મર એ વખતે પદર વર્ષની હતી સસારનો મને બિલકુલ અનુભવ નહોતો અમદાવાદ શહેર ત્યાથી પાંચ ગાઉ દૂર થતું હતુ હુ જૂખી-તરસી ચાલી નીકળી ! અને પાંચ-છ કલાકે અમદાવાદ પહોચી બે ત્રણ વખત મારા મામા સાથે એ શહેરમા આવી ગએલી હોવાથી મને કેટલાક રસ્તાઓની માહિતી હતી ઇશ્વરકૃપાએ ખાડી-આમા એક સદગૃહસ્થને ત્યા મને તત્કાળ નોકરી મળી ગઈ. ખાલુ પીલુ, રહેલુ શેઠને ઘેર અને તે ઉપરાત માસિક ચાર રૂપીઆ પગાર ઈસ્વવામા આવ્યો હતો શેઠના બાળમચ્ચાને સભાળવાનુ અને વાસણુ માજવાનુ તથા કપડા ધોવાનુ કામ મારે કરવાનુ હતું શેઠાણી બહુ બલા અને ઉદાર હતા, તેઓ મને ઘણી સારી સારી વાતો

કહેતા હતા મારા ઉપર તે અપાર હેત રાખતા હતા, પણ મારા ફેટેલા કર્મોના જે લખ્યું હોય તે કોણ મિથ્યા કરે ?

દુર્ભાગ્યના યોગથી મને અવળી મતિ સૂઝી પૂર્વના કોઈ ભીષણ પાપથી ઈશ્વર મારા ઉપર રુઝેા અને “ ઈશ્વર રૂંડે કયા કરે ? અવળી મતિયા દેત ! ” એ ન્યાયે મને તેણે અવળી બુદ્ધિ આપી હુ મારા વિચારો અને વિકારો ઉપર સયમ રાખી શકી નહિ જીવાનીતો આવેશ બહુ દિવાનો હોય છે, અને તેમાંએ જેની જીવાનીમા અસાનતા તથા અતૃપ્ત વાસનાઓનું વિષ મળેલું હોય છે, તેનો આવેશ તો બહુ ભયંકર હોય છે. મારા વિકારોએ મર્યાદાની હદ ઉલ્લંઘવાનો વિચાર કર્યો અને એવો નિશ્ચય થયો તદ્દન સ્વાભાવિક હતો, કારણકે વિકારોને જીતવાનો વિરલ ગુણ માનીઓમા ને નપસીઓમા પણ દુ સાધ્ય હોય છે, તો મારા જેવી અતૃપ્ત તરુણીમા તે કયાથી હોઈ શકે ? ધણા પ્રાચીન કાળથી જોતા આપીએ તો જણાય છે કે નૈઋતિક બ્રહ્મચર્ય બહુ થોડા—આગળીને વેઠે ગણી શકાય એટલા સ્ત્રી પુરુષો જ પાળી શક્યા છે, બાકી વામનાને જીતવા માટે તો કોઈ સમર્થ થઈ શકતું નથી. અત્યારે રૂઢીના ગુલામો વિધવાઓ પાસે વૈધવ્યધર્મ પળાવવા ઇચ્છે છે, પણ તેમના ઉપરના સંકટો દૂર કરવાની, તેમને માટે જીવનનિર્વાહના સાધનો યોજી આપવાની, તેમના ઉપરની જનમડળની અશ્રદ્ધા ત્યજાવવાની, તેમની અવગણના અટકાવવાની કે તેમને સુખ સગવડ કરી આપવાની કોઈ દરકાર કરતું નથી । આપણા ધાર્મિક સ્થળોમાયે બાળવિધવાઓના જીવન સનામન નથી, ત્યા બીજી શી વાત કરવી ? ફેટેલાકે દબી સુધારકો બાળવિધવાઓના હિતકર્તા હોવાનો ડોળ કરી અનાથ બાળાઓના જીવનની જે પાયમાલી કરે છે, તે તો કમકમાટી ઉપજાવે તેની હોય છે । એવા નરરાક્ષસોએ સમાજનું જેટલું અહિત કર્યું છે, તેટલું બીજા કોઈએ કર્યું નથી મારા જીવનની ખરાબીમા પણ એવા એકે દબી સુધારકનો જ હાથ છે.

અત્યારે તો એ વાતને ધણા વરસ ગઈ ગયા છે, પણ જાણે એ

સઘળા પ્રસંગો હમણા જ બન્યા હોય તેમ મારા સ્મરણમા આવી આવ-
વીને સર્વ ઉભરાય છે મારી માનસસૃષ્ટિમા એના ભણુકાર વાગે છે
અને એ પ્રસંગોમા આસુઓ ડોકિયા કરતા હોય, તેમ મને પૂર્વાવ-
સ્થાની કરુણ દશામા ખેચી જાય છે હું તમારી પામે મારી આ
અજ્ઞાનતા ને મૂર્ખતાને કરુણ ઇતિહાસ હવે કહી સભળાવુ છુ

અમદાવાદમા હું થોડા દિવસ નિર્દોષ જીવનનો સુદર દહાવો લઇશકી
મારી શેઠાણીની મમતા અને દયાથી મને દુ ખનો અનુભવ થઈ શક્યો
નહિ, પણ એ સ્થિતિ બહુવાર ન ટકી મે હાથે કરીને મારા જીવન-
મા હોળી સળગારી અને પડી મને શેઠાણીનો ઉપદેશ થુ અસર કરી
શકે ? સ્વેચ્છાથી વહોરો લીધેલા અધાપાને નવી દૃષ્ટિ નથી પ્રાપ્ત થઈ
શકતી ! !

આપણી સમાજમા ગમે તે દશામા કોઈ સ્ત્રી એકલી પડી,
એટલે એ બિચારીના પૂરા ભોગ મળ્યા સમજવા ઝાડ ઉપર બાઝેલા
મધપુડા તરફ જેમ વાઘરીની દૃષ્ટિ હોય છે, તેમ વિષયી શયતાનોની
દૃષ્ટિ એની સ્ત્રીઓ ઉપર નિરતર લાગેલી જ રહે છે તેઓ તેને ફસા-
વવા અને ભ્રષ્ટ કરવાના પ્રસંગો જ શોધે છે, કાંઈ પણ કારણ મળ્યા
સિવાય તેના ઉપર વિધવિધ આરોપો અને કલંકો મૂકે છે સમાજમા તેવી
એકલી સ્ત્રીને ચક્ષિત બનાવવાના પ્રયત્નો રચે છે કેટલાક ડોળધાલુ
સુધારકો વનિતાના વકીલ બનીને તેનો ઉદ્ધાર કરવાને જહાને પોતાનો
ભય કર સ્વાર્થ સાધી પાપની ગર્તામા ધકેલી દે છે ! આમ જ્યા
'વાડ જ ચીમડા ગળે' ત્યા ઉદ્ધારની શી આશા રાખી શકાય ?

મારા શેઠના ઘરની નજીક મગનલાલ નામે એક ડોળધાલુ સુ-
ધારક રહેતો હતો-સુધારક શાનો ? મુઓ કાળ કામ કરનારો નર-
રાક્ષસ તે હતો એનો વાણીમા અજબ નીકાશ હતી, પણ એનું હૃદય
હળાહળ ઝેરથી ભરેલું હતું મને તેણે ફસાની હું દુ બિચારી હતી,
એટલે મારા તરફ સહજ સહાનુભૂતિ બતાવતા હુ એને આધીન બની
ગઇ. તેણે મને સાડ સાડ ખાવાનું આણી આપવા માડ્યું અને પોતાની

કાઈ ઓળખાણવાળી ખાધને ત્યાં તેડી જઈ આસ્માનના તારાઓ ખતાવવા માડ્યા સાસારિક સુખની અને વૈભવની પુષ્કળ વાતો કરી કરીને તેણે મારા અતૃપ્ત હૃદયને મોહલુબ્ધ કરી દીધું મારા સત્યાનાશીઆ મગજમા હવે સસારસુખની વાસનાઓ ઉઠવા લાગી અને એ વાસનાઓની તૃપ્તિ માટે મારે ક્યા દૂર જવું પડે તેમ હતું? હું હાથમા દીવો લઈને પાપના કુવામા ઉતરી મેં શેઠાણીની નોકરી મૂકી દીધી અને રાયપુર-પખાલીની પોળમા માસિક ત્રણ રૂપિયાનું ધર ભાડે રાખ્યું હું હવે અમદાવાદની ભોમિયણ થઈ ગઈ હતી, એટલે દાળ વીણવાનું, કાણું સાર કરવાનું, પાપડ વણીઆપવાનું-એવું એવું પરચુરણ કામ મને મળી રહેતું મારો નિર્વાહ તેમાથી સારી રીતે ચાલી શકતો, છતાં હું મગનલાલની મહોબ્બતને લાત મારી શકતી નહિ

મગનલાલે મને એક મોટી આશા આપી હતી અને તે મારી સાથે ધર માડવાની ' હું એ ભાવિસુખની આશાને અવલંબી મારા દિવસો વ્યતીત કરતી હતી તે મને દરરોજ મળતો, મીઠી મીઠી વાતો કરતો પુનર્લક્ષ્મી ક્યાં પછી કેવી રીતે સસાર વ્યવહાર ચલાવવો તેની યોજનાઓ ધડતો અને હું કાંઈ શકા કાઢતી, તો તરત તેનું સમાધાન કરી દઈ પોતાની વિલક્ષણ શબ્દજાળમા મને લુબ્ધ કરી દેતો હિન્દુ-સ્ત્રીના સમઘમા લગ્ન એ એક એવી પ્રિય વસ્તુ છે કે તેની ખાતર તે ગમે તેવા સાહસને ખેડવા તૈયાર થઈ જાય છે મારા પ્રથમ લગ્નનું મને કાંઈ સ્મરણ રહ્યું નહોતું, એટલે જો મગનલાલ સાથે જાહેરમા ધરી લગ્ન થાય તો એક પ્રકારનો દહાવો મને મળી શકે ' અમદાવાદમા એક સુધાગક મડળી એવા પુનર્લગ્નો કરાવે છે, એ વાત મને મગનલાલે કહેલી હતી મગનલાલ જાતનો બ્રાહ્મણ હતો અને હું પણ બ્રાહ્મણની પુત્રી હતી, એટલે જાતિભેદનો સવાલ અમારા સંબંધની આડે આવી શકે તેમ નહોતો

આ સસારમા સ્ત્રીજીવનની મુખ્ય અને સાચી દહાણ સતાન-સુખ છે. એવી ફાણ અભાગિની હોય કે જોને માતા થવાનું મન ન

થાય ? મારા હૃદયમા એ ઇચ્છા પણ મધુર મધુર સુખ ઉપજવી રહી હતી. મગનલાલ સાથે જો હું પુનર્લગ્ન કરું, તો પતિસુખ અને સંતાનસુખ બંને મને મળી શકે મારા માતા પિતા ગુજરી ગયા હતા, એટલે મને ફરી લગ્ન કરતા કોઈ અટકાવે તેમ નહોતું મમનલાલ રેલ્વે ખાતામા નોકર હતો મહિને ૪૦ રૂપીઆ તેને પગાગના મળતા હતા તે ઉપરાંત બીજું કેટલુંક મારી ખાતો હતો તે એકથો હતો એની વાતો ઉપરથી મને વિશ્વાસ ખેડો કે તે જરૂર મારી સાથે લગ્ન કરશે, પણ કેટલાક દિવસ પછી મને તેના રંગ ઢગમા ફેરફાર થતો લાગ્યો ધીમે ધીમે તેણે મને મળનાના પણ અખાડા કરવા માડ્યા તેની વાતોમા પોકળપણ જણાવા માડ્યું મને તેના ઉપર સશય આવવા લાગ્યો “આમ ને આમ ક્યા સુધી ચાલશે ? પાપ ક્યા સુધી છાતું રહેશે ? તે મારી સાથે પુનર્લગ્ન નહિ કરે તો ?” વગેરે પ્રશ્નો મારા મગજમા ઉડવા માડ્યા પાપી પુરુષોના દબી સ્વભાવની મને માહિતી નહોતી દુનિયા એટલે વિલક્ષણ યત્ર એ વ્યાખ્યા મને કોઈએ સમજાવી નહોતી શયતાન પુરુષો છૂપી રીતે વિધવાઓના શિયળ લુટી તેને ‘ગંગાસ્વરૂપ’ રાખી શકતા હશે, એનો મને અનુભવ નહોતો પ્રેમની આધળી મસ્તી પાછળ ભયકર નિરાશા છૂપાએલી રહે છે, એ હું જાણતી નહોતી ‘મને તે દગો દેશે તો હું શું કરીશ ?’ એ એક જ વિચાર મારા હૃદયને ચીરી નાખવા લાગ્યો ધીમે ધીમે મારું તે છૂપું કૃત્ય ઉઘાડું થઈ ગયું મારા પાડોશીઓ મારા વર્તન માટે વહેમ ખાતા જ હતા તેઓ હવે મારો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા એ દિવસથી મારી ‘પ્રેમ મસ્તી’ ઊડી ગઈ, અને મારા દુખની નવી શરૂઆત થઈ મેં આવો સમય આવશે એવું કદીએ ધાર્યું નહોતું, પરંતુ ધીર અધકારમા કે જિડા પાતાળમા પેસીને કરેલું પાપ પણ શું કદી છૂપું રહી શકે છે ? સારા કામ કરતા ખોટા કામ જલદી પ્રકટ થઈ જાય છે જે વાત છૂપી રાખવા ઇચ્છીએ તે સત્વર ખુલ્લી થઈ જાય છે. મારું અયોગ્ય વર્તન ઉઘાડું થઈ ગયું લોકો મને પોતાને બારણે

હબી રહેવા દેવામા સંસ્કૃતિનું સત્યાનાશ માનવા લાગ્યા દિવસે દિવસે મારી હાલત બહુ કંફોડી બનવા માડી હું દિવસે બહાર નીકળતા પણ હવે શરમાવા લાગી મગનલાલ મારે ત્યા આવતો અટકી ગયો હું એ ત્રણ વખત તેને ઘેર જઈ આવી, પણ તે રાક્ષસ મને મળી શક્યો નહિ !

એક દિવસ હું સવારના પહોરમા તેને ઘેર ગઈ પોળમા તેનું ઘર છોક ખૂણામા હતું, માર્ગમા ઓટલાઓ ઉપર લોકો બેઠા બેઠા દાતણ કરતા હતા. મારા તરફ સહુ સંશયની નજરે જોઈ રહેવા લાગ્યા મને એ વખતે ભોય ભારે થઈ પડી હતી, પણ શું કરું ? હું સાહસ કરીને તેના ઘરમા પેઠી મને અચાનક આવેલી જોઈને તે ગભરાઈ ગયો હોય તેમ જણાયો તેણે એકદમ પૂછ્યું—“ અત્યારે અહીં ક્યાથી આવી તું ? એવું શું અગત્યનું કામ પડ્યું છે તારે ? ”

“ અગત્યના કામ વગર કોણ અહીં આવવા નવરૂં પડ્યું છે ? મારે તમારી સાથે કેટલીક વાત કરવી છે ? ”

“ પણ તેમા અહીં દોડી આવવાની શી જરૂર હતી ? લોકો વહેમ ખાય અને વાતો ચલાવે તેની ખબર નથી ? સાબરમતી તરફ જ, હું પાછળ આવું છું ”

મારી આખોએ અધારા આવ્યા હવે મગનલાલ મને મળવામા અલડાઈ જાય છે, એની મને ખાત્રી થઈ લોકોના દેખતા મારાથી એને મળી શકાય નહિ, એને ઘેર આવવાનો મારો અધિકાર નહિ, એ હું સમજી શકી ત્યાથી તરત બહાર નીકળી એના કહેવા પ્રમાણે મેં સાબરમતીનો રસ્તો લીધો ઘણીવાર સુધી એની રાહ જોઈ, પણ એ મુઓ શાનો આવે ? હું તો ઠેઠ નદી ઉપર જઈને પણ રખડી આવી, પરંતુ એ લાલાસાહેબનો પત્તો લાગ્યો નહિ

ચોડા દિવસ એમ ને એમ વીતી ગયા જીવન મને બેગરૂંપ લાગવા માડ્યું હું રાત્રે અધારામા એક બે વાર ફરીને પણ તેને પેઠ જઈ આવી, પરંતુ કાઈ પત્તો લાગ્યો નહિ મારો તે વખતે એક

એક દિવસ એક એક યુગ સમાન વીતતો હતો. હું રાત દિવસ રડ્યા કરતી હતી ભાવિજીવનમા મને ઘેર અધકાર માવમ પડતો હતો મારા કિસ્મતમા હજુ શા શા વીતકો બાકી હશે, એનો મને વિચાર થતો હતો મારા દુ ખની વાત કહેવાનુ મારે કોઈ સ્થાન નહોતું જીદગી મને ઝેર જેવી લાગતી હતી, પણ તેનો આત્મહત્યાથી અત લાવવા જેટલુ મનોબળ મારામા નહોતુ મને બાળલગ્નની રૂઢી ઉપર તિરસ્કાર છટ્યો હતો મારા જેવી બોળી વિધવાઓને લમાવનાર પુ-રુષવર્ગને હુ ધિક્કારતી હતી શરી આવુ અયોગ્ય પગલુ નહિ બરવાનો મે નિશ્ચય કર્યો હતો, પણ એ વખતે તે હાથે કુળને વહોરી લીધેલી બલામાથી શી રીતે છટવુ તે મને સૂઝતું નહોતું મારા ઉદરમા મારા પાપના સાક્ષીરૂપ એક જીવાત્માએ પ્રવેશ કર્યો હતો !

મગનલાલ મારે ત્યા આવતો જતો ત્યારે મને પેસાની મદદ કરતો, પણ હમણા તે મદદ બધ થવાથી મારે બહારથી કામ લઈ આવવા પડતા એક દિવસ હુ બજારમાથી દાળ વીણવાની લઇને આવતી હતી રસ્તામા તે દુષ્ટનો મને અચાનક ભેટો થયો મે તેને પૂછ્યુ - “ તે દિવસે તમે મને નદી ઉપર કેમ ન મળ્યા ? ”

“ હું આવતો હતો ત્યા રસ્તામા મને એક ઓળખાણુવાળો મા-ણુસ મળ્યો, એટલે મારે તેની સાથે જવુ પડ્યુ ”

“ પણ હવે તમે શુ ધાયુ ? ”

“ શી વાતનુ ? ”

“ આપણા પુનર્લગ્નનું ! ”

“ એની ઉપાધિ શા માટે બ્હોરવી ? જેમ ચાલે છે તેમ ચાલવા દેવુ તારા ઉપર મારો પૂર્વ પ્રેમ છે, તેમા તારે જરાય બ્હેમ ન લા-વવો લે આ વીસ રૂપીઆ. બીજા જોઇએ ત્યારે માગી લેજે લગ્ન કરીને જગબત્રીસીએ ચઢવાની કાઢ જરૂર નથી એની ખૂર્ખાઈ કરીએ તો દુનિઆમા મ્હોહુ ન દેખાડી શકાય ! ”

મે તેના હાથમાથી રૂપીયા લઇ લીધા અને પછી કહ્યું- “ હું તમને આવા નહોતી ધારતી ’ તમે મને રસાવો ધ્રુવિર તમારે સાથે નહિ કરે. મહાર હૃદય બળે છે અત્યારે હુનિયામા મોહુ બતાવવાની આટલી બધી શર્મ આવે છે, ત્યારે પ્રથમ આ વિચાર કયા ગયો હતો? મને આમચોરની પેઠે મળવાનું મુદ્દલ પસંદ નહોતું હું લગ્નસુખની આશામા જ તમારે આધીન થઈ હતી, પણ અરેરે, તમે મારા બન્ને ભવ બગાડ્યા. ” બોલતા બોલતા મારી આખમા આસુ આવી ગયા મગનલાલે એક પણ જબાબ આપ્યા વિના ત્યાથી ચાલવા માડ્યું મારે માથું ચક્કર ચક્કર ધ્રુમવા લાગ્યું હું થોડીવાર નીચે બેસી ગઇ જ્યારે મારે હૃદય સ્વસ્થ થયું, ત્યારે ત્યાથી ઉઠીને હું મારે ઘેર આવી

મારા મનની સ્થિતિ હવે બહુ જ શોચનીય બનવા લાગી જન-સમાજમા મારા માટે બહુ ખરાબ વાતો ચાલવા માડી મને મારી હેવાનિયતનો પરનાવો થવા લાગ્યો હું દિવસોના દિવસો રડી ખૂબ ગડી મને સમાજની રૂઢી ઉપર પૂર્ણ ખેદ પેદા થયો મગનલાલ મને દગ્ગો દેશે, અધવચ રખડાવી મારશે, સમાજનો લોખંડી પળે તેને પુનર્લગ્ન કરતા અટકાવી દેશે, અને મારી જીવનની પાયમાલી થશે, આવા કોઇ વિચારો મારા નાદાન મગજમા જન્મ્યા ન હોતા, જીવા-નીના નીશામા હું સંઘળી બુદ્ધિ ગુમાવી બેઠી હતી અને એ વાત બનવી તદ્દન સ્વાભાવિક હતી ‘ લગ્ન ’ એ શી ચીજ છે, તે સમ-જ્યા પહેલા હું પરણી હતી અને ‘ રડાવું ’ શું એ સમજ્યા પહેલા હું રાડી હતી જે મારા કુમળા જીવનને અકાળે કચરી ન નાખ્યું હોત તો હું આવી વિચિત્રદશામા મૂકાત ખરી ?

હવે મને અમદાવાદ કેવળ નરકાગાર જેવું લાગવા માડ્યું. મારી પાસે એટલા અવધિમા લગભગ સો રૂપિયાની પુજા એકઠી થઇ હતી હું તે લઇને ત્યાથી નીકળી અને ઘણું દૂર એક ગામડામા જ-ઈને રહેવા લાગી લોકો મને મારા ધણીની હકીકત પૂછતા, ત્યારે હું કહેતી હતી કે ‘ તેઓ આત્મીકામા રળવા ગયા છે. ’ આથી કોઇને

વહેમ આવતો નહિ મારો સ્વભાવ ધણો મિલનસાર હતો, એટલે હું લોકોમાં ખૂબ હળીમળી ગઈ ગામડામાં મને ખર્ચ બહુ થોડું લાગતું હતું અને માગ દિવસો કાઢક શાંતિમાં પસાર થતા હતા. દૈશ્વર્યપાત્રે મને પાડોશ બહુ સારો મળ્યો હતો. મારી બહી પાડોશણે સંપૂર્ણ કાળજી રાખીને મારી સુવાવડ કરી હતી અહા, એ વખતનો મારો આનંદ અવર્ણનીય હતો. ગમે તેવી હાલતમાં હું માનપદ મેળવી શકી તે માટે મને હર્ષ થતો હતો.

“ શુ એ જ બાળક આ વિમળા કે ? ” મેં વચ્ચે જ તેને પ્રશ્ન પૂછ્યો ?

“ ના ” તેણે કહેવા માડ્યું “ એ પુત્રી નહિ, પણ પુત્ર હતો. આ વિમળા મારી પુત્રી નથી, એનું જન્મરહસ્ય બહુ મર્મભેદી છે મારો એ પુત્ર તો અત્યારે એક જગીરનો માલિક થઈએલો છે મારા અભાગિનીના નસીબમાં એને પુત્ર કહીને સંબોધવાનું પણ લખ્યું નથી ”

“ શુ તમે તે પુત્ર વેચી દીધો છે ? ”

“ એવી કાણુ હતભાગિની માતા હોય કે તે પોતાના હૈયાનું હીર વેચે ? હું ગમે તેવી અધમ માર્ગે ચડેલી અબળા હતી, પણ એ બાળકની ખાતર તો મેં બાળહત્યા જેવું પાતક વહોર્યું ન હોતું ? સમાજમાં આજકાલ ધણા આનંદાન કુટુંબની બાળવિધવાઓ ‘ ઉચો નીચો પગપડતા ’ ગુપ્ત રીતે બાળહત્યાઓ કરી પોતાના વૈધવ્યને નિષ્કલંક ગણવાનો દબ કરે છે, તેમ મેં કર્યો ન હોતો ”

“ ત્યારે તે પુત્ર તમારી પાસે કેમ ન રહી શક્યો ? ”

“ કહું છું, સાબળો મારા ધરથી થોડે દૂર એક ગરાસિયો રહેતો હતો. દુનિયામાં જેટલા દુર્ગુણો છે તે બધાનો તેનામાં બહાર ભરેલો હતો. તેના ધરની સ્થિતિ સાધારણ હતી, પણ ગરાસિયો એટલે દબનું પુતળું. મિથ્યાભિમાન જે કોઈ કેમમાં વધારે વસી રહ્યું હોય તો તે ગરાસિયાની કેમમાં. ધરમાં ખાવાપીવાના સાસા હોય, છતાં બહાર નવલ-શાહહીરજી થઈને રહે. દાનશય એ કોટીનો હતો એની ‘ગદ્દાપચ્ચીસી’ માં એણે ખોટા કામ કરવામાં મથ્યા. રાખી નહોતી પરત્વીસેવનના

હરામચરકામા તેણે પોતાના કુટુંબની સ્ત્રીઓને પણ છોડી નહોતી. 'માર્ગ પાડોશણે એ નરપિશાચના સબધમા મને ઘણી ઘણી વાતો કરી હતી

એ દાનશગની દીકરીને તેણે કચ્છના એક ગામમા જાડેજ રજપૂત-મા પરણાવી હતી હમણા તે બાઈ અડી તેના બાપને ઘેર સુવાવડ ઉપર આવેલી હતી મને પ્રસવ થયો તેના વીસ દિવસ અગાઉ તેને દીકરો અવતરેલો હતો અને તે બાળકની વધાઈના વર્તમાન કચ્છમા તેઓ આપી ચૂક્યા હતા દૈવતો સન્નેગ એવો બન્યો કે જે દિવસે મને દીકરો અવતર્યો તે જ દિવસે એ કલાક અગાઉ તે બાઈનો દીકરો મરી ગયેલો. 'દાનશગ મહા ધૂર્ત અને કપડી હોવાથી તેણે તે વાત બહાર પાડેલી નહિ જેવો મને પ્રસવ થયો કે તરત જ તે પ્રસવ કરાવવા આવેલી હજમડી તે પુત્રને ઉપાડીને બહાર લઈ ગઈ મને પ્રસુતિના શ્રમ અને દુઃખ હોવાથી એને અટકાવવાનું જ્ઞાન રહ્યું નહિ વળી મારા મનમા એવો વહેમ કયાથી આવે કે આમ નવજાત બાળકનું તે હરણુ કરી જશે. મારી બલી પાડોશણે એ વખતે મને અગ્નિનું સેવન કરાવવા દેવતા સળગાવી આપવાના કામમા પડી હતી દુષ્ટ દાનસગે અગાઉથી એ હજમડીને સાધો રાખેલી હશે તેથી તે બાળકનું હરણુ કરીને તેને ઘેર આપી આવી

“પણ દાનશગને એ તમારો પુત્ર લઈ જવાનું શું પ્રયોજન? મને તો આ વાતમા કાંઈ ગમ નથી પડતી” મેં ખરી હડીકત કઢાવવા પુનઃ એ પ્રસંગ પૂછ્યો.

તે બાઈ એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી ઉશ્કેરાએલા અવાજે બોલી- “તમે કેમ ભૂલો છો જહેન? ગરાશીયાની કેમમા જગીરના લોભે છોકરો કરવાના અને દત્તક લેવાના રિવાજને શું તમે નથી જાણતા? પાચ પચાસ વિધાની નાની નાની જમીનદારીના લોભમા એ કેમની સ્ત્રીઓ ગમે તેના છોકરાને પોતાને ખોળે લઇને વારસની માતા થવાનો પ્રપચ આદરે છે એવા પ્રપચના પરિણામે જેટલો અનાચાર એ કેમના

સ્ત્રીવર્ગમાં થાય છે, તેટલો ખીજ કોઈ કોમની સ્ત્રીઓમાં થતો નથી. દાનશ્રેયે પોતાની પુત્રીના ભવિષ્યના લાભની ખાતર જ મારા બાળકનું હરણ કરાવ્યું હતું ”

“ પણ પછી તમે તે તમારા પુત્રને પાછો મેળવવાનો કામ પ્રયાસ ન કર્યો? ”

“ ઘણાંયે કર્યો, પણ તેમાં મારું શું વળે ? ગામના આધિકારી પાસે જન્મ મરણનું પત્રક રહેતું હતું, તેમાં મને મરેલો બાળક અવતર્યો છે, એવું લખાતી, પોતાની પુત્રીના તે મૃત બાળકને તેણે ભૂમિમાં દટાવી દીધો. મેં પાછલથી ઘણાંયે પ્રયત્ન કર્યો, પણ એ અબળપ્ત્યા ગામમાં મારા પક્ષમાં કોણ હોય ? સહુએ મને ગાડી ઠરાવી ! અને બે મહિના સુધી વિવિધ રીતે સતાપ પમાડી છેવટે ગામ બહાર કાઢી ! હું મારા દુર્દૈવને દોષ આપતી ત્યાંથી ચાલી નિકળી

“ હવે દુનિયામાં મને મુખ્ય સિવાય કોઈ સધરે તેમ નહોતું મારી પાસે થોડા પૈસા વધ્યા હતા, તે લઈને હું મુખ્ય ગઘ મને તત્કાળ એક બાટીઆ કુટુંબમાં રસોઈ કરવાની નોકરી મળી ગઈ. મારામાંથી હજી સૌન્દર્ય કે તાર્કિકની છટા ઓછી થઈ નહોતી. હું યૌવનના વસ તત્કાળમાં વિહરતી હતી મને એ કુટુંબના મુખ્ય પુરુષે જીંદી જ ઇચ્છાથી નોકરી ઉપર રાખી હતી, પણ હું હવે પુરુષના નામથી સો ડગલા દૂર નહાસતી હતી એ મુખ્ય પુરુષનું નામ બીમજીશંક હતું તેની સ્ત્રીને સહુ ગોપી બાઈ કહેતા, પણ તેનું ખરું નામ ગજરાબાઈ હતું તેમનું ઘર જૂનીહનુમાન ગલીમાં હતું બીમજી શંકને મારફટમાં કાપડની દુકાન હતી ગોપીબાઈને તેના નજીકની એક વૃદ્ધ સ્ત્રી જમના બાઈએ દત્તક તરીકે પુત્રી કરી રાખી હતી તેનો પરિવાર સારો હતો એ કુટુંબ ઉપર ઇશ્વરની કૃપા હતી, પણ બીમજી શંક ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ ‘હવેલી’ સિવાય બીજું હોય એમ માનતા નહોતા. કચ્છમાંથી મુખ્ય આવતા ‘ઇશ્વરનો ડર’ તેમણે અરબી સમુદ્રમાં પધરાવ્યો હતો ગોપી ઉર્ફે ગજરાબાઈ સતાનવતી થઈ હતી, પણ તેના શરીરમાંથી હજી

લાવણ્ય કે મસ્તી જરાયે ઓછા થયા નહોતા ધગમા એવી રત્ના જેવી રમણી હોવા છતાં તે વાસનાભૂખ્યો વર મારો । શકાર કરવા ઇચ્છતો હતો એક એ વખત મને ચગાવવાના પ્રયત્નો તેણે કર્યા હતા, પણ હું એમ માનતી હતી કે તે મારી પરીક્ષા કરે છે પોતાની ઉર્વશી જેવી પત્ની હોવા છતાં, મારા જેવી ત્રણ બદામની ગામડીયણ ઉપર એના જેવા ‘ધર્માત્મા વૈષ્ણવ’ને મોહ થાય એ વાત પ્રથમ હું માની જ શકી નહિ । તે ઘણી વખત હું સ્નાન કરતી હોઉં કે રાધતી હોઉં ત્યારે મારી સામે જોઈ રહેતો, ઘણી વખત હું રાત્રે ઉઘી ગઈ હોઉં ત્યારે આવીને મારા ખસી ગએલા કપડાને લીધે અર્ધ ખુદા થઈ ગએલા મારા શરીરને જોઈ રહેતો હું અચાનક જાગી જઉં ત્યારે એનું કપડ પકડાઈ ન જાય એટલા માટે તે એ ચોરડામાં કાષ્ટક કામનું નિમિત્ત બોળી રાખતો અને મને જાગી ગએલી જોઈ બીજી તરફ પોતાનું ધ્યાન ખેંચી લેતો । પણ ધીમે ધીમે હું એની કાપટ્યનીતિ સમજી ગઈ એના પાવથી બદનદતા હૃદયમાં કામ વાસનાનો કીડો ફૂટી રહેલો મને જણાઈ આવ્યો એણે મારા માટે પોતાની સ્ત્રીને બહુ સારી બલા-મણુ કરી હતી, નોકરીમાં દાખલ થતા જ મને એક જોડી નવા કપડા પહેરવા આપ્યા હતા, પણ હું હવે તે બધાનું રહસ્ય સમજી ગઈ હતી. લપટ પુરુષોની લપટતાનો અનુભવ મગનલાલ જેવા સ્વાર્થીની પાસેથી મને એવો સરસ મળી ગયો હતો કે હવે હું ૧૨૦ એવો રીતે ન ૧૨૫-વાય તેને માટે ખૂબ સાવધ રહેતી હતી

સમાજમાં આજકાલ પુરુષ જાતિએ પોતાની પવિત્રતાની પ્રતિષ્ઠાનું દેવાળું ફૂંકેલું છે, એમ જાહેર તો કહી શકાય પણ હામ હામ જે અનાચાર થાય છે, તે દરેક પુરુષોની પાપવાસનાને આભારી છે જો ‘નરભ્રમર’ જુદા જુદા પુષ્પોની વાસ લેવાનો મોહ તણ દે, તો દુનિયામાંથી કેટલા બધા અનર્થો થતા અટકી પડે ? પુરુષજગતનું વાતાવરણ જ અત્યારે દબથી ભરેલું દેખાય છે તેની દરેક પ્રવૃત્તિમાં સ્ત્રીઓને ગુલામ બનાવવાની કે સૌન્દર્યનું ખૂન કરવાની આતર તૃપ્તા દ્રષ્ટાઈ રહેલી જણાય

છે એના સ્વાર્થી જીવનને પ્રજ્વેત્પત્તિ એ પવિત્ર કાર્ય છે એમ લાગતું નથી અને તેથી સ્ત્રીઓની પવિત્રતાને હુટવા માટે બહારવડું ખેડવામા તે મગરૂરી માને છે, આવી સ્વાર્થી જ્ઞાતિનો વિનાશ થાય, એ ધર્મગ્રી-સંકેત છે. જો પુરુષવર્ગના સામાજિક દલો આ પ્રગતિના જમાનામા પણ દૂર નહિ થાય, તો તેની નિર્વિચિત્તા વધી પડશે અને તેના આત્મા-ભિમાનનો, તેના સધ્ધાળનો અને તેના વ્યક્તિત્વનો નાશ થઈ જશે સમાજનું એક અગ અવનત દશાએ પહોંચશે, ત્યારે ખીજા અગની શી દશા થશે, એ પ્રશ્ન જ મારા હૃદયને બચા પમાડી રહ્યો છે સમા-જમા અત્યારે પરિવર્તનને નામે જે ધમાલ છે, તે એક પ્રકારનું ભ્રમણ છે, વિકાસને નામે જે ધાધલ છે, તે એક પ્રકારનો વિનાશ છે અને પ્રગતિને નામે જે ચળવળ છે, તે એક પ્રકારની દાલિય કળા છે મારૂ આ અનુમાન જરાય અસત્ય નથી શું સમાજમા નવા સરકારનું નવું વહન છે? અને ધારો કે એવું દિવ્ય વહન આવે તો તે ઝીલવાનું તેનામા બળ છે? જો બળ હોય તો સસાર આવો વધારે નિસ્તેજ કેમ બનતો જાય છે?

પુરુષ વર્ગના પાપો, નબળાઈઓ અને દોષો જ આ પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવા માટે જવાબદાર છે કાળને ચોપડે તેના કલક લખાઈ ચૂક્યા છે પાપ ઉપર પાપના થર ચડવા માડ્યા છે હું ખી અબળા-ઓની આતરડીની વરાળો એની ઉન્નતિને બરમીભૂત કરી રહી છે એની પ્રગતિ અને એના વિકાસના માર્ગો બંધ થવા માડ્યા છે એ વર્ગ નથી સમજતો કે સ્ત્રી એટલે અજેયશક્તિ! એ શક્તિ શ્રદ્ધા અને સ્નેહથી જીતી શકાય છે; પણ બળથી નથી જીતી શકાતી ભીમજી મને જીતવા માટે ધણા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, પણ હું મારા નિશ્ચયમા અડગ હતી

એક દિવસની વાત છે હું દીવાનખાનામા વોકી વળીને ઝાંડુ કાઢતી હતી ગોપી બાઈ ને તેના છોકરા મહાલક્ષ્મી દર્શન કરવા ગયા હતા. ધરમાં ખીજી કોઈ માણસ નહોતું. ભીમજી અચાનક બહારથી આવ્યો.

અને એકદમ મારો હાથ પકડી મને પલગ તરફ ખેંચવા લાગ્યો. તેણે બીજા હાથમા દશ રૂપીઆની નોટ પકડેલી હતી. મારી સામે તે હાથ લખાવી મને આપવા મડ્યો. મેં બળપૂર્વક તેના હાથમાથી મારો હાથ ખેંચી લીધો અને દશ રૂપીઆની નોટ દૂર ફેંકી દીધી. તેણે દીવાનખાનાના દ્વાર બંધ કરી દીધા. આજ તે તદ્દન ખેંચકુર બન્યો હતો એની વિવેકબુદ્ધિ એને છેક લગ્ન ગાઇ હતી તેણે વિશ્વળ સ્વરે મને કહ્યું —

“લીલા, તારા ઉપર કુદરતે સૌન્દર્યનો જૂલમ કર્યો છે. સાદા વસ્ત્રોમા, અલંકાર વિના પણ તું મનોહારિણી જણાય છે. તારી ખૂબસૂરતીમા કળાનો હાથ અધિક છે. તારા મદભર્યા નયનો મારા ચિત્તને પરવડ બનાવી દે છે, છૂટી વાળની લટા વચ્ચે શોભી રહેલું તારું શશિમુખ, મારા હૃદયને આકર્ષી લે છે, અહા, તારા આ નાગ્નુક શરીર ઉપર શો લાવણ્યનો પ્રવાહ વહી રહ્યો છે ! એકજ ઠંકાણે આટલી બધી સૌન્દર્યસમૃદ્ધિ કુદરતે પક્ષપાતથી જ વાપરી જણાય છે ! હું તને ક્યા શબ્દોમા કહું કે હું તારો સૌન્દર્યભોગી છું ? હું તને શી રીતે જણાવું કે તું મારી હૃદયદેવી છે ?”

“લગ્ન તમને હૃદયદેવી આપી છે અને કુદરતે તેનામા પણ સૌન્દર્ય અને લાવણ્ય ભરેલા છે. શેઠ, તમે મને પુત્રી કે ભગિની કહીને જોવા શોખ્યા હોત, તેવા આ મારા રૂપના વખાણ કરીને નથી શોખ્યા ! મારા આ અભાગિનીનું રૂપ કે લાવણ્ય દુનિયાના કોઇ પુરુષને માટે હવે રહ્યું નથી ! તમે જાણો છો કે હું વિધવા છું. મારા સૌન્દર્યની ગવિતા કરીને મને ચલિત બનાવવાનો પ્રયત્ન તમારે કરવો જોઇએ નહિ. તમે પુરુષ છો. નિરાધાર અબળાની પવિત્રતા જાળવવી એ તમારો ધર્મ છે.”

“અને સૌન્દર્યને ભોગવવાનો શું મારો ધર્મ નથી ?”

“સૌન્દર્ય પૂજા શકાય બ્રહ્મ બનાવી ન દેવાય ! એ ધર્મરક્ત બક્ષિત છે. સૌન્દર્યને લુહનાર ધર્મરત્ન લુટ છે અને સૌન્દર્યને

વેચનાર ઈશ્વરને વેચે છે. મારી ઇશ્વરી બક્ષિસ હું હવે વેચી પણ નહિ શકું અને ગુમાવી પણ નહિ શકું તમારી આદત રૂપરડી તો શું, પરંતુ કરોડો રૂપીઆ પણ મને ચળાવી શકશે નહિ હું ગરીબ છું, પણ મારો ધર્મ ગરીબ નથી પૈસા માટે મારાથી પ્રતિષ્ઠા નહિ વેચી શકાય' ”

“પ્રતિષ્ઠા એ તો માણસનો માની લીધેલો ખોટો સિક્કો છે ! દબ અને આડબરથી એને મેળવી શકાય છે એ બહુ મહત્વની વસ્તુ નથી, કદાચ એક વખત તે ગમ્મ હોય તો તે ગએલી પ્રતિષ્ઠા પુનઃ પ્રાપ્ત પણ કરી શકાય છે । ”

“પણ ગુમાવેલું સૌન્દર્ય નથી મેળવી શકાતું ! સ્ત્રીઓનું સૌન્દર્ય એટલે આંખોનો ધર્મ' શેડ, એ ધર્મ કિમ્મત વિનાનો સિક્કો નથી મોટા રાજાની વિભૂતિઓ પણ એની આગળ શીકડી લાગે છે એની કિમ્મત અપરિમિત છે એ પારસમણિ છે, મારાથી એને બીજી વખત હવે નહીં ફેંકી દેવાય ! મેં એક બચકર જૂલ કરી હતી, મારે એ જૂલનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જ જોઈએ તમને તો હું શું કહું ? તમારી આ ટેવ પરિણામે તમારો સર્વનાશ કરી દેશે લક્ષ્મી જાતે સ્ત્રી છે તે હમેશા નિષ્કલક અને પવિત્ર રહેવા ઇચ્છે છે ન્યા અધર્મ અને અનાચાર હોય ત્યાંથી સમૃદ્ધિનો નાશ થાય છે તમારી સમૃદ્ધિ નાશના માર્ગે પ્રયાણ કરી રહી છે, નહીંતો તમને આવું ન સૂઝે તમારી બુદ્ધિ ચાલી ગ્રામ છે સૌન્દર્ય અને જોડ આની રીતે ન મળે, એટલે પણ તમે વિચાર કર્યો નથી' હું ગરીબ છું, પરંતુ ગરીબ ને પણ ધર્મની સમૃદ્ધિ અને બળ હોય છે તમે સ્મરણમા રાખજો કે તમારાથી મારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ એક પગલું પણ આગળ વધી શકાશે નહિ ।

હું બોલતા બોલતા પાછે પગલે દાર નજીક જઈ પહોંચી હતી. બીમજીનું ધ્યાન મારી વાત તરફ હતું, એટલે એ તકનો લાભ લઈ એકદમ મેં બારણાની સાકળ ઉઘાડી નાખી અને બહાર દોટ મૂકી.

તે મારી પાછળ આવ્યો ખરો, પણ હું દાદર ઉતરી ગઈ હતી, એટલે તે આગળ વધી શક્યો નહિ મેં એ ધરનો એ વખતથી જ ત્યાગ કરી દીધો, માન લુગડા કે મારો પગાર લેવા જવાની મેં દર-કાર કરી નહિ દુનિયાદારીના કડવા અનુભવોએ મને લાલચોને લાત મારવાનું શિક્ષણ આપ્યું હતું મારે હાથે એક ભૂલ થઈ હતી, પણ ફરીથી ભૂલ ન થાય એને માટે હું ઓછી સાવધ નહોતી' મેં મારા મનની આસપાસ સંયમનો મજબુત કિલ્લો નિર્માણ કરી દીધો હતો. બીમજી જેવા વેતિયાની આપેલી લાલચ તેમા પ્રવેશ કરી શકે તેમ નહોતી.

હું ત્યાંથી નીકળી નરનારાયણના મંદિરમા જઈ ખેડી તત્કાળ મને બીજી નોકરી મળી ગઈ ગાયવાડીમા એક હીરાબાઈ નામે ભા-ટીયાણી તેની વિધવા પુત્રી રતન સાથે રહેતી હતી ઘરમા એ બે સ્ત્રીઓ અને કામ કરનારો એક ઘાટી એમ ત્રણ માણસ હતા મારે એમની રસોઇ કરવાનું કામ કરવાનું હતું ખાવા પીવા સાથે માસિક બાર રૂપિયા પગાર ઠરાવવામા આવ્યો હતો સ્ત્રીઓની પાસે નોકરી ગઢે-વામા મારા સ્ત્રીત્વની રક્ષાનો મને ભય નહોતો, એટલે એ નોકરી મને બહુ ગમી ગઈ તે માતા અને દીકરી મને નોકર તરીકે ન ગણતા સ્વજન તરીકે ગણતા હતા તે બન્નેનો સ્વભાવ માયાળુ અને દયાળુ હતો હીરાબાઈએ પોતાની નાની ઉમ્મરમા સસારની અનેક લીલી મુકી જોએલી, એટલે તેમનું હૃદય અનુભવથી ઘડાઇને ગરીબો પ્રત્યે અનુકંપાશીલ બનેલું હતું તેમની માન્યતા એવી હતી કે ગરીબી તિરસ્કાર પાત્ર નથી પણ કલ્યાણકારક છે ઘણી અશક્ય અને અપૂર્ણ બાબતો ગરીબીથી શક્ય અને પૂર્ણ થઈ શકે છે દીન-તાથી દીર્ઘદષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે, હિમ્મત વધે છે, સહનશીલ-તાનો ગુણ આવે છે અને જીવનની ભાવિ લડતમા દૃઢ થવાય છે હીરાબાઈની મૂળ સ્થિતિ ગરીબ હતી કચ્છમાથી દુબળા માર્યા તેઓ પોતાના પતિ સાથે મુમુજ આવ્યા હતા તેમના પતિ નરોત્તમ

શેઠ પ્રમાણિક અને ભોળા સ્વભાવના હતા વેપારમાં ભેદનીતિને એમને અનુભવ નહિ હોવાથી ગૃહઆતમાં તેમને મોટી ખોટ ગઈ હતી, પણ એથી એમનું મનોમગ્ન ધણું કસાયું હતું અને એમના અનુભવમાં વધારો થયો હતો. કોઈપણ યુવાનની પહેલી નિષ્ફળતા તેના ભાવિ જીવનને ઘડવામાં બહુ ઉપકારક થઈ પડે છે ધણી વાર તો એ નિષ્ફળતાઓ માણસના ઉદયમાં સ્તંભ સમાન થઈ પડે છે જેઓ નિષ્ફળ થાય છે, તેઓ જ પાછળથી સાચામાં સાચું જીવન ગાળે છે જીદગીમાં પરાજયમાંથી વિજય મેળવતા શીખવું, એ માણસનું એક મુખ્ય કર્તવ્ય છે નરોત્તમશેઠને ધધામાં આવેલી ખોટ પાછળથી એક શિશુજીવ થઈ પડી હતી હીરાબાઈએ પતિના એ બારીક સમયમાં શાંતિ, દંડતા, કઠ્કમર, સાદાગ અને સયમની વૃત્તિઓ દેખાડી આર્યસ્ત્રીઓને ખાસ ધડો લેવા લાયક જીવન વ્યતીત કર્યું હતું તેઓ રાતદિવસ ઉદ્યોગપરાયણ રહેતા હતા અને સકટમય સ્થિતિને એક આશીવાદ સમાન ગણી સહનિયતા, ક્રોધગતા, દયાગુતા, સરલતા આદિ સદ્ગુણોને વધાર્યે જતા હતા. પાછળથી ભાગ્યદશા અનુકુલ થતા તેમની સ્થિતિ સુધરી ગઈ હતી અને અત્યારે તેઓ મુબમમાં બે માળાઓની માલિકી ધરાવવા ઉપરાંત ધણીએક રોકડ રકમના સ્વામિની હરી ચુક્યા હતા. શેઠ નરોત્તમશેઠે મરતી વખતે એક વીલ કર્યું હતું અને તેમાં ધણીએક રકમ ધર્માદામાં વાપરવા ફરમાવ્યું હતું હીરાબાઈ સાદુ, સરલ, આદર્શ વૈધવ્ય જીવન ગાળી પતિની એ આજ્ઞાનું પાલન કર્યું જતા હતા.

આપણામાં કહેવત છે કે ‘ મા તેવી દીકરી ’ માતાના ગુણાવગુણ પુત્રીમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે હીરાબાઈના સુધડતા, નમ્રતા, નિરાભિમાનતા વગેરે સદ્ગુણો તેમની પુત્રી રતનબાઈમાં ઉતરી આવ્યા હતા રતનબાઈ ખરેખર આ સંસારનું એક અણુમોલ રત્ન હતું, તેને બાલ્યાવસ્થામાં સાડે શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું કમનસીબે એની કુમળી વયમાં એના ઉપર વૈધવ્યનું વિષમ દુષ્પ્રભાવ્યું હતું,

છતા તે જીદગીને એક લડત સમજી તેમા વિજયી કેની રીતે થવાય તેના માર્ગો વિચાર્યા કરતી હતી પહેરવા-ઝોડવામા તે સાદી હતી અને ખાવાપીવામા તે મિતાહારી હતી મોજશોખ કે પ્રમાદનો તેનામા અશ પણ ન હોતો અવકાશના સમયમા તે ધાર્મિક સાહિત્ય વાચતી અને વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિથી સદા માહિતગાર રહેતી એનું ચારત્ર્ય એની માતાના જેનું નમુનેદાર અને આદર્શ હતું મને એ માતા પુત્રીની મુસંમતિથી ધણો લાભ થયો મારા માનસિક બળને ત્યા વધારીને ચારિત્ર્ય સંપાદન કરવાની મને એક તક મળી મે રતન બહેનની પાસે સારા સારા પુસ્તકો વાચવા માડ્યા અને હું મારૂં પાછલું બધું હું ખૂબી ગઈ.

મારા બે વર્ષ ત્યા એક ક્ષણની પેઠે પસાર થઈ ગયા । આનંદના દિવસો હમેશા બહુ ટૂંકા હોય છે, મારા દુર્ભાગ્યનું પ્રકરણ સમાપ્ત થયું હતું અને મારે કર્મ હવે હર્ષના દિવસો લખેલા હતા તે મા દીકરી મને આત્મીયજન જેની ગણતા હતા અને હું પણ તેમને મારા સાચા સંબંધી જ માનતી હતી મારૂં આયુષ્ય ત્યા બહુ ઉલ્લાસમા વ્યતીત થતું હતું બે વર્ષના અવધીમા કદી ગ્લાનિ કે અસંતોષ ઉદ્ભવ્યા હોય, એમ મને યાદ આવતું નથી અમે તે પછી યાત્રાએ નિકળ્યા નરોત્તમ શેઠે અત સમયે પ્રયાગમા શ્રાદ્ધ સંસ્કારવાની હીરામાઈને લલામણુ કરી હતી, પણ આજ સુધી તેઓ જઈ શક્યા નહોતા અત્યારે વર્ષ કેમનું હતું હજારો લાખિક હિન્દુઓ યાત્રાએ નીકળી પડ્યા હતા, એટલે અમે પણ એ અનુકૂળ પ્રસંગ જોઈ પ્રવાસે નીકળ્યા

પ્રયાગ ઉર્ફે અલાહાબાદ ગંગા, યમુનાના સંગમ ઉપર આવેલું એક જૂનું શહેર છે, હિન્દુ ધર્મગ્રંથોમા એ સગમતીથનું માહાત્મ્ય ધણુ ઉચ્ચ આકેલું છે રતન બહેને મને તે કહી સંભળાવ્યું હતું, પણ હું અહીં તમને તે કહી બતાવવાની આવશ્યકતા જોતી નથી આ વિ-
મળાના જીવનરહસ્યનો એ સ્થાન સાચે સંબંધ હોવાથી હવે આગળ

પાછળનો મારો બધો ઇતિહાસ ટુકામાં સમેટી લઈ તમને મુખ્ય વાન જ કહી બતાવું ”

તે બાઇએ આ પ્રમાણે બોલી કુમારિકા વિમળાની સામે એક સ-
શય ભરેલી નજર ફેંકી વિમળા ઉઘી ગઈ હતી ઘડીવાર સ્થિર રહી
બાળાના ઉઘવાની સંપૂર્ણ ખાતરી થતા તેણે પોતાનું કથન પાંચ
આગળ ચલાવ્યું

પ્રયાગમાં અમે એક પડાને ત્યાં ઉતર્યા હતા નરોત્તમશેડના એક
પિતરાઈ કાકા આગળ અહીં આવી ગએલા, તેના નામ ઠામ એ પ-
ડાના ચોપડામાં નીકળવાથી હીરાબાઇએ તેને પોતાનો ગોર કરી સ્થા-
પ્યો હતો હિન્દુ સમાજની વિવિધ જ્ઞાતિઓમાં તીર્થગોરાની પણ
એક ખાસ વિશિષ્ટતા વાળી જ્ઞાતિ છે, કે જેની વિલક્ષણતાને માટે
કોઈ બડબોર સુધારકને એક અભ્યાસનો વિષય એ થઈ પડે તેમ
છે । હિન્દના પરિત્ર સ્થળો એ પડાઓએ એવા ગદા અને અપવિ-
ત્ર બતાવી મૂક્યા છે, કે તેમાંથી તીર્થત્ર અને પાવન વ હવે ચાલ્યા
ગયા છે અને એ સ્થાનો પાપને વધારવાના અને પાપને છુપાવવાના
સાધનમાત્ર હવે થઈ પડ્યા છે । ગુજરાતના ડાકોર કે સિદ્ધપુરથી મા-
ડીને ઉત્તર હિન્દના અને દક્ષિણ હિન્દના કેટલાક તથ્યસ્થળો સ્વચ્છ
દી સ્ત્રીપુરુષોના પાપને પોષણ આપવાનું કામ કરી રહ્યા છે । તીર્થ-
ગોરો એવા સ્થાનોમાં અનાચારો ફેલાવીને સમાજમાં એક પ્રકારનો
વિશેષ સડો પેદા કરવા સિવાય બીજું કશું કરતા નથી યાત્રામાં મને
આ સંબંધમાં વણુ વિચિત્ર ગ્રહસ્થ જાણવાનું મળ્યું છે, પણ તે
સંબંધ અત્યારે તમારી પાસે વર્ણવી બતાવવાનો સમય નથી આ
વિમળા એવા સ્થાનનું જ પરિણામ છે । હાય, અમારો ભારતમાં આવી
કેટલીએ વિમળાઓ જન્મતા જ કાળને મુખે જઈ પડતી હશે । અમે
જરા મોડા પહોંચ્યા હોત તો તે ફૂલ જરૂર મરી જાત અને અત્યારે
તેનું નામનિશાને ન હોત, પરંતુ એના આયુષ્યની દોરી બળવાન હશે
તેથી એનો અચાનક ઉદ્ધાર થઈ શક્યો ।

મને તે દિવસ બરાબર યાદ છે અમાવાસ્યાની તે અધારી ગત્રિ હતી પાછલી રાતના ચાર વાગી ગયા હતા હીરાબાઈ રતન અને હું પડાને ઘેરથી નીકળી સગમ ઉપર સ્નાન કરવા માટે જતા હતા એ ત્રણ સાકડી ગીઓ વટાવ્યા પછી એક સરિયામ ગસ્તા ઉપર જવાનું હતું, પરંતુ એ રસ્તા ઉપર પહોંચતા પહેલા જ નીચે અધારામાં એક એવું દ્રશ્ય અમારી નજરે પડ્યું કે અમે ત્યાંથી આગળ વધી શક્યા નહિ. કોઈ તરતનું અવતરેલું બાળક પૃથ્વી પરના છેલ્લા શ્વાસ નેતુ હોય એમ અમને જણાયું હીરાબાઈ એકદમ નીચે નમ્યા અને તે બાળક ઉપાડી લીધું. થોડે દૂર મ્યુનિસિપાલિટીના દીવો બળતો હતો અમે ત્યાં જઈ બરાબર ખાત્રી કરી તો એ એક સ્વરૂપવતી બાળા હતી પૃથ્વી ઉપર આવ્યાને તેને થોડા જ કલાક થયા હોય એમ લાગતું હતું, તેનું શરીર સંપૂર્ણ હતું અને તેથી તે બરાબર નવ માસ તેની માતાના ગર્ભમાં રહીને બહાર આવી હોય એમ કલ્પના કરી શકાતી હતી એના અગ ઉપરથી એના માતા પિતા સારા તન્દુરસ્ત હશે, એવું પણ એક અનુમાન કરી શકાતું હતું એના નાળતું છેદન કરેલું હતું અને એને એક જૂના કપડામાં વીંટાળેલી હતી અમે એ સ્થળે વધારે નિરીક્ષણ ન કરતા એકદમ મુકામ ઉપર આવ્યા અને મેં તરત ગળ-થુથી બનાવી એક મુલાયમ પુ મડાવડે તેના મોઢામાં મૂકવા માંડી એકાદ કલાકમાં તો તેના શરીરમાં વધારે ચૈતન્ય આવવા લાગ્યું અને હવે તે જીવશે એવી અમને આશા બધાઈ અમે તે દીવસે નદી પર સ્નાન કરવા જવાનું માંડી વાળ્યું હીરાબાઈએ અને રતને ત્યાં નાહી લીધું અને હું એ બાળાની પરિચર્યામાં રોકાઈ સદ્માગ્યે કે દુર્માગ્યે મને એક વખત સુવાવડનો પ્રસંગ સાપડ્યો હતો, પરંતુ બાળકને ઉછેરવાનો અને એના ઉપર હૈયાનું અમૃત ઢાળવાનો નારીજીવનનો એક અણુમોલ લાભ મને મળી શક્યો નહોતો આજે હૃદયે કોઈ અજબ સંકેતથી મને એ લાભ મેળવી આપ્યો અને તેથી હું મારા સાચા દિલના વાતસલ્યભાવથી તે કન્યાની સારવાર કરવા લાગી

થોડી વાગ પછી હીરાબાઈએ એ સમાચાર તે મકાન માલિક પડાને આપ્યા પડો તો તે સાબળાને અમને લડવા લાગ્યો અને એવી આફતની ચીજ ધરમા યાવવા માટે ઠપકો આપવા મડ્યો. પ્રયાગમા એના બાવ સાવ સાધારણ હોય એમ તેના બોલવા ઉપરથી સમજતુ હતુ, પરતુ અમારા આશ્ચર્યનો પાગ નહોતો. અરેરે, હિન્દુ સમાજમાથી આવા તરતના જન્મેના બાળકોને ગરબા સુવડાવવાનું અમાનુષી કર્મ કયારે બધ થશે ? જે બાળકને સુવાળા બીજાના ઉપર સુવાનો હઠ છે, તેને સડાસમા કે કચરાના ઢગલામા સુવાડવાનો ધાનકી પ્રસંગ કેવળ હાનીકારક રૂઢીઓને લીધે જ આવે છે. દુનીયાની ખોટી આબરૂને ખાતર સારા કુટુંબની વિધવાઓ આવી બાળહત્યાઓ કરીને ઇશ્વરી ગુનાહર્મા વધારો કરે છે, તે કરતા હલકા ધધો કરનારી સ્ત્રીઓ હજાર દરજ્જે ઉત્તમ છે, એમ હું માનુ છું. અમને એ પડાએ પોતાની હિન્દી ભાષામા જે કહ્યુ હતુ, તેના ભાવાર્થ એવો હતો કે “ગુજરાત વગેરે દેશોમાથી ધણી બાળવિધવાઓ અયોગ્ય કર્મ કરીને પાપનો ભાર લઈ અડી યાત્રા નિમિત્તે આવે છે અને અમારા પડાઓના ધરનો આશ્રય લઈ વ્યભિચારના પાતક ઉપરાત બાળહત્યાનુ એક વિશેષ પાતક શિર ઉપર લઈને બે ચાર માસ રહી પાછી ચાલી જાય છે. સામાજિક રૂઢીઓ એવી વિષમ છે કે સારા ધરની વિધવાઓને તેમ કયાં સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો જ નથી. સેકડો વષોથી આ સ્થળમા એવા દૃશ્ય દેખાતા આવ્યા છે, એટલે અમને એનુ કાઈ આશ્ચર્ય લાગતુ નથી, પરતુ તમે આ બાળકને ઘેર લાવ્યા છો, એ જબર સાહસ ખેડ્યુ છે. જો આ વાતની પોલીસને ખબર પડશે તો તમાગ અને મારા બાર વાગી જશે, માટે મહેરબાની કરીને તમે હવે આ બલારને પાછી હતી ત્યા મૂકી આવો.”

ગોરની આ વાત હીરાબાઈને રુચી નહિ તેઓ ગમે તે બોગે એ બાળાનો જીવ બચાવવા ઇચ્છતા હતા, એટલે તેમણે તત્કાળ અમને પ્રવાસની તૈયારીઓ કરવાની આજ્ઞા આપી દીધી રતન અને હું સામાન

બાધવા લાગ્યા અને રાતની ટ્રેનમા અમે સીધી મુબઈની સેકન્ડલાસની ટિકિટો કરાવીને રવાના પણ થઈ ગયા રસ્તામા અમે દૂધ વગેરે સાથે લઘ લીધું હતું, તે થોડી થોડી વારે એ બાળાના મોઢામા મૂકતા જતા હતા, એટલે જે આયુષ્યનુ બળ હોય તો તે છોકરી મરી જાય તેમ નહોતું જેમ જેમ મુબઈ પાસે આવતું જતું હતું, તેમ તેમ તે કન્યાનું જીવન આશા આપતું જતું હતું આખરે અમે યથાસમય મુબઈ આવી પહોંચ્યા બોરીબદરના સ્ટેશન ઉપર અમારો સરસામાન ઉતારી અમે મુકામ ઉપર જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા, પણ ત્યાં તો એકાએક હીરાબાઈના મનમા કાંઈક વિચાર આવ્યો અને તેમણે મને તે કન્યા સોંપીને કાઠીઆવાડના કોઈક ગામડામા જઈને રહેવાની આજ્ઞા ફરમાવી દીધી મને એની આજ્ઞા ફરમાવવામા તેમનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ હતો, એટલે મેં તે સબધમા કાંઈ ખાસ સદેહ પ્રકટ કર્યો નહિ તેમની પુત્રી રતન વિધવા હતી અને જે આ બાળાને લઈને તેઓ પોતાના ઘરમા પ્રવેશ કરે તો આડોશી પાડોશી અને સગાવહાલા મિથ્યા કલક ઓઢાડયા સિવાય રહે નહિ મુબઈની ઘણી શ્રીમત વિધવાઓ યાત્રાના બહાના તળે તીર્થસ્થાનોમા જઈ સુવાવડ-કસુવાવડ કે ગર્ભપાતના પ્રસંગો વીતાવી આવે છે, એ વાત હું સારી રીતે જાણતી હતી, એટલે-સત્ય ઘટના પણ જે લોકવિરુદ્ધ હોય તો તેનું આચરણ ન કરવું અને ડાહ્યા પુરુષોનું વચન હીરાબાઈએ હૃદયમા ઉતારી મને નાણાની સારી મદદ સાથે યોગ્ય સૂચનાઓ આપી ત્યાથી બારોબાર બી. બી. સી. આઈ રેલ્વેના ચર્ચગેટ સ્ટેશન તરફ વિદાય કરી દીધી.

હું એ બાળાને સાથે લઈ ત્યાથી અહીં આવી અને હીરાબાઈની આર્થિક મદદવડે તેનું નગોપન કરવા લાગી મારો જીવનક્રમ તે કન્યાને વત્સલતા પૂર્વક ઉછેરવામા વ્યતીત થવા લાગ્યો દર અડવાડિએ હું તેના કુશળ મમાચાર હીરાબાઈને લખી જણાવતી, તેના ઉત્તરમા મતન મને આશા, ઉત્સાહ અને ઉપદેશના વચનો લખતી અને આ

× यद्यपि शुद्ध लोकविरुद्ध नाचरणीय

અગ્રાત બાલિકાનુ રક્ષણ કરવાની બધામણુ કરતી હુ કોઇપણુ જા-
નો મનમા કટાળો લાવ્યા વિના મારી પેટની પુત્રી હોય તેમ બહુ
તેથી પણુ વિશેષ લાગણીથી તેનુ ભરણુપોષણુ કરતી જેમ જેમ તે
મોટી થતી ગઈ તેમ તેમ મારી આશા વધવા લાગી અર્થની બાબત
મા હુ નિશ્ચિત હતી દરમાસે વીસ રૂપિયા મને હીંગાયાત્ર તરફથી
મળતા હતા હુ કરકસરથી મારો નિર્વાહ ચલાવી જે રકમ બચતી
તેમાથી આ કન્યાને માટે ઘરેણુ ધડાવતી પાંચ વર્ષ સુધી મને માન
એ બધા શેઠાણી તરફથી પૈસાની મદદ મળી તે પછી ઈન્ડિયુએન્જાના
રોગમા તે મા દીકરી મરણુ પામતાં આવડતુ દાર બધ થયુ, પરતુ
મે દરણુ-ખાડણુ કરીને પણુ એને ઉછેરવાના ક્રમ ચાલુ રાખ્યો પા-
જલા દોઢેક વર્ષથી માફ શરીર લથડવાને લીધે હુ તેને વિદ્યાભ્યાસ
કરાવી શકી નથી, પરતુ એના સ્વભાવમા નમ્રતા, સત્યપ્રિયતા, પ્રમા-
ણિકતા વગેરે સદ્ગુણો દાખલ કરવાનો પ્રયાસ તો મે અવસ્ય કર્યો
છે જ છ મહીનાથી હુ છેક ખાટલાવશ છુ તે દરમિયાન આ બાળાએ
પોતાથી બનો શકે તેટલી માગી સારવાર કરીને મારા ઝણુનો બદલો
વાળી આખો છે એ એવી ડાહી અને શાણી છોકરી છે કે તેના
ઉપર સર્વ ક્રોધને જહાલ ઉભરાઇ આવે તેમ છે જ્યા સુધી ઇશ્વરેચ્છા
હતી, ત્યા સુધી મારો અને તેનો સબધ રહ્યો, હવે એ મબધ આજે
પૂરો થાય છે મારા મરણુનો પયગામ મને મળી ચૂક્યો છે અત્યાર
સુધી મને આ કન્યાને માટે અપાર ચિતા હતી, પરતુ તમે મને
એ ચિતામાથી મુક્ત કરીને મારા ઉપર મહાન્ ઉપકાર કર્યો છે.
આ કન્યાએ એક ખાનદાન માતાને પેટે જન્મ લીધેલો છે, અને જે
કમનસીબ સન્નગોમા તે જન્મી છે તે સન્નગોનો કરુણ ઇતિહાસ
તેની સાથે મળી આવેલી આ તેની માતાની લખેલી જીવનનોંધમાથી
મળી આવે તેમ છે દુરસને વખતે તમે એ જીવનનોંધ વાચજો અને
પછી તમારી ઇચ્છાનુસાર તેનુ ભવિષ્ય ઘડજો મારા ઘરમા જે કંઇ
ગતરચીલુ છે, તે વેચીને ઉપજેલા નાણા આ કન્યાના લાભ માટે

ખર્ચાને જો કે હું તેની પાલક માતા છું, પણ મારા હૃદયનો બધો વાતનહય પ્રેમ તેની કપડાં ઢોળીને મેં તેને ઉઠેરી કે આ હું ખમચ સસારમાં મારા જીવનનું અવલંબન એ જ એક હતી હું એની કાની કાલી વાણી સમજાવામાં અને તેના બાપ અમિયાણ પૂરવામાં મારે સરળ હું બે વિસરી જતી એ પોતાના જન્મનું રહસ્ય જાણતી નથી, એટલે મને જ તે પોતાની જાનેતા ગણે છે અને જ્યાં સુધી કાંઈ ચોખ્ખું અવસર ન આવે ત્યાં સુધી સત્ય હપ્તકત તે જાણવા ન પામે એવો પ્રયત્ન કરવાનું વચન હું આપતી પાસે માગી લઉં છું બસ, આથી વધારે મારે કાંઈ કહેવાનું નથી, મારી કર્મકથા સામજીને અને આ કન્યાના જીવનની જવાબદારી માથા ઉપર લઇને આખે મારા ઉપર ખાસ અનુગ્રહ કર્યો છે ઇશ્વર આપનું કલ્યાણ કરે ।”

તે માદી સ્ત્રીએ એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકીને પોતાની લાખી વીતકવાર્તા પૂરી કરી મેં એ વખતે તેને ઔપચારિક આશ્વાસન આપીને, સઘળી ચિંતા ત્યજી ઇશ્વરસ્મરણ કરવાની ભલામણ કરી એ બાકીએ પછી ચિંતને નિર્માસનિક બનાવી મનમાં પ્રભુ નામની ધૂન લગાવી દીધી બરાબર આઠ કલાક સુધી તેનો એ કમ ચાલુ રહ્યો પછી તેનું બાન જતું રહ્યું અને મરણની છાયાએ આવીને તેના અચેતન અંગ ઉપર આક્રમણ કરી દીધું કમળાને એટલા વખતમાં મેં ખૂબ સમજાવી દીધી હતી, એટલે તે એવા દશ્યથી વધારે દીલગીર થઈ નહિ થોડીવાર પછી તેની માતા પરનોકમાં પ્રયાણ કરી ગઈ મેં મારા આશ્રમના અનુયાયીઓ તરફથી તેની અત્ય ક્રિયાનો સંઘળો પ્રયત્ન કરી દીધો અને પછી એ બાળાને લઇને હું આશ્રમમાં આવી

ખરેખર કમળા એક સસ્કારવતી કન્યા હતી. એનો સ્વભાવ બહુ સરલ અને મિલનસાર હતો થોડા વખતમાં જ તે આશ્રમમાં આવનારા સ્ત્રીપુરુષોનું પ્રીતિનું પાત્ર થઈ પડી એણે મારી પાસે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવા માડ્યો અને નવરાસના વખતમાં પોતાની મેળે પુસ્તકો તે વાચવા લાગી ધીમે ધીમે તેનો માનુષીક ઓછો થતા મા-

હો. એનો કંઈ એવો મીઠો હતો કે સવાર-સાંજની સ્તુતિ વખતે તે ઓતાઓને કર્ણગુપ્તમા તરબોળ કરી દેતી એના વદન ઉપરની વિનયશીલતા જોઈ પત્થર જેવા હૃદયો પણ ધડીભર દવી જતા. તેની ભાવનાના સમાર નિત્ય પ્રસન્નમન મહેકી રહેતા તે શુદ્ધ, અપાપ-વિદ્ધ સાખી સમી મારા આશ્રમને ઝળકાવી તેનો યશસ્વિસ્તાર કરવા લાગી

મને હવે એના જીવનનો ખરો પરિચય મેળવવાની ઇચ્છા થઈ એક દિવસ મધ્યાહ્ન વખતે હું તેની માતાએ મરતી વખતે આપેલી જીવન નોંધ લઈ મારી ધ્યાન કરવાની ઓરડીમા ગઈ અને તે વાચવા ની શરૂઆત કરી અક્ષરેા જીણા પણ સ્વચ્છ હતા કાગળ જૂનો થઈ ગયો હતો અને વચ્ચેનો થોડો ભાગ ફાટી ગયો હતો તેમા નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું -

x + + x

ઓ પ્રભુ ! તે બાપના કૂવામા ખૂડી મરતા હિન્દુ માબાપને ઘેર મને શા માટે જન્મ આપ્યો ? મે બીજા કોઈ દેશમા કે બીજા કોઈ સમાજમા જન્મ લીધો હોત તો મારે આજ આમ આત્મહત્યા કરીને મરવાનો પ્રસંગ આવત નહિ હિન્દુસમાજ હત્યારી રૂઢીઓ ચાલુ રાખવા ટેવાએલી છે, તેને આવી હત્યાઓની કાંઈ અસર થતી નથી તેનો આત્મા મરી ગયો છે, તેની લાગણીઓ યુક્ત બની ગઈ છે મને તેનું ભવિષ્ય હવે જરાય સારૂ દેખાતું નથી, કારણ કે જે સમાજ કન્યાઓના બળરૂ ચીજ પેઠે વચાણ કરે, પત્નીઓની ભાવનાઓ અને આશાઓને કચરવામા ધર્મ માને અને વિધવાઓની ઇચ્છાઓ તથા લાગણીઓના ખૂન કરે, તે સમાજ તેની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ સાચવી શકે એ આકાશકુસુમવત્ છે સંસ્કૃતિ સાચવવાનો દાવો કરનારી સમાજે પ્રથમ પોતાની આતરદશા સુધારવી જોઈએ હિન્દુ સમાજ સદીઓથી એક બચકર બૂલ કરતી આવી છે, કે તેને સ્ત્રીઓની કિંમત સમજતી નથી જે કે અમને તે અર્ધાંગના

સહચરી, પત્ની વગેરે ગૌરવમયો નામો આપે છે, પરંતુ તેમાં પુરુષ વર્ગની સ્વાર્થાધના સિવાય બીજો કે હેતુ સમજતો નથી, પુરુષોને અમારા વ્યક્તિત્વની પરવા નથી—અમારા હાડયામની પરવા છે તેઓ અમને વિલાસની પુતળીઓ ગણે છે અને જ્યાં સુધી અમારા રૂપરંગ અવિકૃત હોય છે, ત્યાંસુની અમારી દરકાર રાખે છે—પછી તેઓ અમારો ભય કરે અનાદર કરે છે હું એવા અનાદરને પરિણામે આજે મારા હાથે કરીને આ શાંતિ દુનિયામાંથી મારો અત્ત આણું છું અને મારી કરણીનો જવાબ આપવા પરલોકમાં ચાલી જાઉં છું.

કેટલા કડવા પ્રસંગો યાદ કરૂં અને કેટલા ન કરૂં ? હિંદુ સ્ત્રીનું જીવન જ અહંધા કડવા પ્રસંગોથી ભરેલું હોય છે, એટલે જ્યાં નર્મો જ કાકરા, ત્યાં વીણવું શું ? હિંદુ સ્ત્રીઓ રીઠા માટલાની પેઠે દુખો સહન કરવા ટેવાઈ ગયેલી છે, એટલે સમાજ જાણી જોઈને તેમની ઉપર જુલમ કરે છે હજારો વર્ષથી જડ ધાતી ખેંઠેલા રિવાજને તે ધર્મને નામે વળગી ગઈ સ્ત્રીઓ ઉપર ભય કરે અત્યાચાર ગુજારે છે બાળલગ્નો, બાળમાતાઓ અને બાળવિધવાઓ આ સમાજ ઉપર હવે ધોર કલકરૂં છે હત્યારી રૂઢીઓએ આ સમાજને એવી નિસ્તેજ અને પાગળી બનાવી છે કે તેને બહારથી સુધડ જણાવા માટે દબનો આશ્રય લેવો પડે છે. જ્યાં જીવનના સામાન્ય પ્રસંગોમાં પણ ધર્મને નામે દબનું વર્ચસ્વ હોય, ત્યાં એ દબ જોને સાચવતા ન આવડે તેને કા તો લોકનિદા સહન કરવી પડે છે, અને કા તો આત્મ હત્યા કરી પાપના ભારથી છૂટવું પડે છે હું આજે દબનો જરા પણ આશ્રય ન લેતા માફ પાપ પોકારી ચાલી જાઉં છું મારા મરણ પાછળ મારા શબની ગમે તે વ્યવસ્થા થાય, તે સાથે મને લેવાદેવા નથી, કારણ કે આપ મુલા પીછે રૂબ ગમ્મ દુનિયા' પણ જો કોઈ દયાળુ સ્ત્રીપુરુષ આં મારી બાળાને ઉછેરશે તો મારો પાપી આત્મા પરલોકમાંથી પણ તેમની ઉપર આશીર્વાદની વૃદ્ધિ કરશે.

હિન્દુ સમાજમા સ્ત્રીનું સ્થાન એવા પ્રકારનું છે કે તેની એક જ ભૂલ તેને આત્મહત્યા કરાવે છે જે ઉચ્ચ કોમની વિધવાઓને પુનર્લગ્નની છૂટ હોત તો હું તે દગાબાજ કામીની રાક્ષસી જાળમા ફસાઈને મારી જીદગી ખતમ કરાતી અણી ઉપર ન આવત ' મારી આત્મહત્યાને માટે સમાજનો લોખંડી પાળે જવાબદાર છે જે સમાજ શુદ્ધિવાદને તિરસ્કારી શુભાશ્રમવાદને પોષે, અતઃકરણના બળવાને અવગણી સડેલી પ્રથાઓને હઠથી પકડી રહે અને છૂપા પાપ તથા દબને વળગી રહી સંસ્કૃતિના વારસાનો દાવો કરે, તે સમાજને શી ઉપમા આપવી તે મને સ્પષ્ટ નથી ખોટી લાજશર્મ રાખવાની કુપ્રથાથી અનેક સુકુમાર વિધવાઓ મમાજ બહાર ધકેલાઈ જઈ મુબ્બ, કલકત્તા, જેવા મોટા શહેરોમા હાડચામનો વેપાર ચલાવે છે મને એવો વેપાર ચલાવવો પસંદ નહિ હોવાથી હું બાળહત્યાનું પાપ કર્યા પહેલા મારા જીવનનો અત લાવું છું અને મારા મોતના ખરા કારણ માટે તથા આ માલિજાના જીવન રહસ્ય માટે મારી કલકિત કથા લખી જઈ છું

મારો જન્મ એક સારા કુટુંબમા થયો હતો મારા પિતા મા-મલતદાર હતા પૈસેટકે અને માનમરતબે તેઓ સુખી હતા સરકારમા તેમની પ્રતિષ્ઠા સારી હતી એમનો સ્વભાવ અક્રુદ્ધ હતો પ્રજામા તે 'મિઝજી મામનતદાર' તરીકે જાણીતા હતા. તેમણે પોતાનો વંશવંદો કાયમ રાખવા માટે એક પછી એક એ પ્રમાણે ત્રણ સ્ત્રીઓનું સાંભાગ્ય દીપાવ્યું હતું મારી માતા તેમની ત્રીજીવારની પત્નીનું પદ મેળવી શકી હતી જ્યારે તેને પેટે મારો જન્મ થયો, ત્યારે સેતાન હસ્યો હશે અને દેવો સરમાયા હશે એમ મને લાગે છે । કારણ કે મારા જન્મ તથા જીવનથી નથી મને લાભ થયો, નથી મારા માત-પિતાને લાભ થયો કે નથી સમાજને લાભ થયો । જેનું જીવન કોઈને લાભ ન કરી શકે, તે જીવનને લાવવાથી શો શાયદો ? બધા મને કાળા મ્હોની ડાકણ કહે, મારા ઉપર થુકે, તેના કરતા હું મોતને તાબે થાઉં એ વધારે સાચું છે. સમાજમા કેટલાક પુરુષો દગાબાજ અને

હીચકારા હોય છે, તેઓ ભોળી, લાચાર, વિશ્વાસુ વિધવાઓને પ્રેમની ડંગારી મસ્તીમાં ૨૨સાવો નિર્લજ્જ રીતે છોડી દે છે આદર્શવાદીઓ એનો દોષ સ્ત્રીઓને માથે મૂકે છે અને કેમ ન મૂકે ? ન્યાયુધી અમે સ્ત્રીજાતિ નિર્મળ મનોદેશમાં રહી' એવા દોષોની સામે નહિ ઝગમગીએ સ્વાયુધી ગુન્હાનો ટોપનો વિધવાને માથે જ આવવાનો છે હું હવે એ બધું સમજી શકું છું, પરંતુ સમાજનો તિરસ્કાર જીવવા જેટલી હિંમત નહિ હોવાથી આ આપઘાત મિવાય મારા માટે ખીજે કોઈ રસ્તો નથી

હું જન્મી ત્યારે મારૂં ઘણું માન હતું મારા પિતાની અમલદારીને લીધે સહુ કોઈ મને આ ખડેન કહી બોલાવતા પડાવાળાઓ અને નોકરો મને વીભગ હાથમાંથી હેઠી મૂકતા નહિ મારી જન્મ-ગાડને દિવસે મને સુમારક બાપીમાં ઘણી ઘણી ચીજો બક્ષિસ મળતી લોકોને મારા મીઠા પિતાની પ્રસન્નતા મેળવવાનું હું એક સાધન બનતી મારી માતા મારૂં માન જોઈ હરખાતી, પણ તેને ભારીના અગમ્ય ભેદની માહિતી નહોતી કે એ માન અને લાડના શા પરિણામ આવવાના છે । તેની આગા બલવાન હતી, પણ પ્રભુની ઇચ્છા જુદી જ હતી હું સારે ઘેર અવતરી હતી, પણ પૂર્વજન્મનું દુર્ભાગ્ય મને છોડી ગયું નહોતું । મારી નવ વર્ષની ઉંમરે મારી માતાએ ગૌરીદાનનું પુરૂષ હામલ કરવા મને પરણારી દીધી હતી અને તે પણ મારાથી પાચગણી ઉંમરના એક આવેડ આવડની સાથે । મારા પિતા નહિ સનાતની કે નહિ સુધારક, એવા મધ્યમ વિચારના હતા અનેક ફેજદારી કેસોમાં ન્યાય તોળા તોળીને તેમનું મગજ એક યત્ર જેવું કઠોર બની ગયું હતું પોતાની નવ વર્ષની પુત્રીને પીસ્તાલીશ વર્ષના પુરુષ સાથે પરણાવવામાં કેટલો અન્યાય થાય છે, તેનો વિચાર તેઓ કરી શક્યા નહોતા અને આ સમાજમાં હત્યારી રૂઢીઓને વળગી રહેનારા પિશાચી અનુયાયીઓ એવો વિચાર ક્યારે કરી શકે છે ? સમાજશરીર અનેક વ્રણથી સડવા લાગ્યું છે. એ વ્રણ

ઉપર મલમપટ્ટા કરવાનું કામ દેશનો તરણ વર્ગ જ્યાં સુધી હાથ નહિ ધરે, ત્યાં સુધી મારા જેવી સેકડો વિધવાઓ આવા તીર્થસ્થાનમાં આવીને આપઘાત કરી જીવગીનો અત આપ્યે જશે.

આ જગતમાં પ્રભુ કોઈને સઘળી બાબતની અનુકુળતા આપતો નથી જ્યાં પૈસો, પ્રતિષ્ઠા, સત્તા વગેરેની પ્રાપ્તિ હોય છે ત્યાં સત્તાન સુખ હોતું નથી અને જ્યાં સત્તાનસુખ હોય છે, ત્યાં પૈસો, પ્રતિષ્ઠા કિંવા સત્તા હોતા નથી મારા પિતાને અન્ય સર્વ સુખના સાધનો મળ્યા હતા, કિન્તુ સત્તાનસુખ મળ્યું નહોતું. તેમના વશનો વિસ્તાર કરનાર પુત્ર તો તેમને નહોતો સાપડ્યો, પરંતુ હું એક પુત્રી હતી, તે પણ તેમના હૃદયને દુઃખ દેનારી થઈ પડી હતી પરણ્યા પછી દોઢ વર્ષે હું રાડી હતા અને ડાહ્યા પુરુષો કહે છે કે વિધવા કન્યા તેના પિતાને અગ્નિ વિના બાળે છે મારા પિતાને તેમના પૂર્વ કર્મના કોઈ બીજા પાપને લીધે મારું દૈધન્યદર્શન દુઃખ આપનાર થયું હતું.

મારા દુર્ભાગ્યની તો હું વાત જ શી લખું ? જીવનના ઉગતા પ્રભાતમાં જ સમાજના સંકટો વચ્ચે હું ઘેરાઈ ગઈ મેં આખું ઉદ્ધારીને ચારે તરફ જોયું એક તરફ અનેક દેવબાળાઓને કન્યાવત પુરૂ થયા પહેલાં રડતી, કંકળતી અને સુડીકર્મ કરવા તૈયાર થતી નિહાળી, તો બીજી તરફ અનેક બુદ્ધાઓને લગ્નના લ્હાવા લેતા અને ઘોડે ચડતા જોયા. એક તરફ વિધવાઓનો સમાજ તરફથી તિરસ્કાર થતો નિહાળ્યો, તો બીજી તરફ એ જ વિધવાઓને છળ કપટથી પાપમાં પ્રવૃત્ત કરતા શયતાનો જોયા. એક તરફ દેવમંદિરોમાં છપ્પન ભોગના રંગરાગ નિહાળ્યા, તો બીજી તરફ કંકડા રોટલા માટે અનાથોના જીવન નષ્ટ થઈ જતા જોયા. એક તરફ સસ્કૃતિને નામે દબાવે પોષાતો નિહાળ્યો, તો બીજી તરફ દયાધર્મને નામે થતા અનેક અત્યાચાર જોયા. સંસારમાં પડદા પાછળ બજવાતા અનેક નાટકોમાં સમાજની વિચિત્રતા સિવાય મને બીજું કશું સમજાયું નહિ મારી નાદાન બુદ્ધિ એ વખતથી પલટાઈ અને તેનો લાભ એક નરરાક્ષસે લીધો.

તે પછીની વાત બહુ ખગબ છે મારૂ હૃદય તે યાદ આવતા રહે છે અતરમાથી એક દૂખીઆઈ નીકળી જાય છે પ્રભુને ત્યાં હું શો જવાબ દઈશ, એ એક પ્રશ્ન મારા હૃદયમાં નિરતર ખડો થયા કરે છે મારો એ સમય એવા હતો કે તે વખતે મને સારામાર સમજવાનું બિલકુલ જ્ઞાન નહોતું, વિકારો અને મસ્તી ઉભગતા હતા, પ્રલોભનોનો પાર નહોતો, બાહ્યાવસ્થામાં થએલા કંઠગા લગ્નને લીધે અસતોષ અને અવિરોધ વધી પડ્યા હતા, જીવન ત્રીણામાં કેવળ નિરાશાના સૂર હતા અને પેલો અજ્ઞેય માનવ શયતાન 'વિષય' મને લલચાવી રહ્યો હતો આ બધી અનર્થપરપરાતું પરિણામ એ આવ્યું કે જે અનેક આત્મવિધવાઓના સબધમાં આવી જાય છે અમે તે વખતે અમતવાદમાં રહેતા હતા મારા આપાની બદલી કલેક્ટરસાહેબની ઓરિસમાં થએલી હતી અમારે ત્યાં આવતા એક કારકુને મને રમાડીને મારો જીદગીની ધૂળધાણી કરી નાખી

થોડા દિવસ સુધી એ વાત જાની રહી, પણ પછી જ્યારે મારા અગ પ્રત્યગમાં પાપનું પરિણામ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યું, ત્યારે મારી બાને ચિંતા થઈ, તેણે મને એક દિવસ એકાન્તમાં બેસારી ઠબકા આપ્યો અને સાચી વાતો પૂછવા માડી, મેં તેને જે બન્યું હતું તે કહી સંભળાવ્યું પછર દિવસ પછી તેણે મને એક દવા ખવરાવી, પણ તેની ધારણા પ્રમાણે તે દવાએ કાઈ ગુણ કર્યો નહિ મને હવે નજરકેદની શિક્ષા મળી બહાર આવવા જવાનું મારે માટે બધ થયું થોડા દિવસ એવી સ્થિતિમાં રાખી મને મારો માશીને ત્યાં મોકલવામાં આવી ત્રણ મહિના હું ત્યાં રહી, તે પછી અમે આ પ્રયાગનગરીમાં આવ્યા અહીંના પડાઓ એવા પરમાર્થી (?) કામ કરવામાં કુશળ હોય છે સમાજના સડાએ તેમને એવી કુશળતા પ્રાપ્ત કરાવી છે હિન્દુઓના ઉચ્ચ કુટુંબોની કમનસીબ વિધવાઓને તે એક ઉપાધિક્ષકા કંગી, વિધવાઓને હાથે થએલા પ્રમાદને ઢાકે છે તેમના એવા કાર્યથી સમાજમાં ઈ મ અને પાપ વધે છે, છતાં સમાજ સુ-

ધારકો એ સધળુ ચલાવી લે છે. આજકાલના દાંભક સુધારકો આ-સમ્માનની મોટી મોટી વાતો કરે છે, વિધવાઓના વકીલ બની તેમની ભાવનાઓને વિડસાવે છે અણકદ્ધી આશાઓ આપી તેમના વિકારોને ઉત્તેજિત બનાવે છે, અણુદીડી બહુત્તિ જગાવો તેમના ચિત્તને ચલિત કરે છે, પરંતુ જ્યારે કસાટી ૧૧ આવીને ઉભો રહે છે, ત્યારે તેઓ જૂના વિચારના રૂઢીઢાસો કરતા પણ છેલ્લે પાટલે બસી જાય છે તેઓ અત્તાન અમગાઓને પાપમા ઉતારે છે અને પછી તેમને એ પાપના ભય કર પરિણામમા નિરાધાર છોડી દઇ હીચકારાની પેઠે અજગા થઇ જાય છે। મને ૧૯૨૧નાર તે દાંભક સુધારકે જે મારો અમાનુષી છળ ન કયો હોત, તો આજ મારે આમ હાથે કરીને મોત લાવવાનો પ્રયત્ન આવત નહિ।

સમાજે દભ, નીચતા, જુલમ અને આપખુદીના યત્રો શોધી કાઢી સ્ત્રીજીવનને કચરી નાખ્યું છે, જ્યાં પળે પળે સ્ત્રીઓના વ્યક્તિત્વને કચરવામા આવતું હોય, ડગલે ડગલે વિધવાઓના છળ થતો હોય, અને ક્ષણે ક્ષણે સત્તાના મદમા પુરુષજગત અત્યાચારી બનતું હોય, ત્યાં પ્રભુની કૃપા કદી હોય જ નહિ અને એ તો ખુલ્લું છે કે પ્રભુની કૃપા વિના કોઈ પણ દેશ કિવા સમાજની ઉન્નતિ થઇ શકતી નથી બાજ કશાની ખાતર નહિ તો છેવટ પ્રભુની પ્રસન્નતા મેળવવાની ખાતર પણ આ દેશની વિધવાઓ ઉપર થતા જુલમ હવે અટકાવવા જોઈએ. ઘણા ભાવનાવાદી વાતોડિયાઓ સ્ત્રીઓની ઉન્નતિના વિચારો વ્યક્ત કરે છે, અને ઘણા દભી કવિઓ સ્ત્રીમહતાના કે નારીપૂજના કાવ્યો ચીતરી કાઢે છે, પણ તેમના વર્તનમાથી જ્યાં સુધી આપખુદી અને સત્તાનું ધેન ઉતરે નહિ, ત્યાંસુધી કરો શુક્રવાર વળવાનો નથી.

હું પાપ, અસતોષ, નિરાશા વગેરેનો વિષમ ભાર લઇ મારી કરણીનો ન્યાય કરાવવા ચાલી જાઉં છું મને મર્મપાત કરાવવા મારા સબધીઓએ અને અહીંના પડાએ પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ એટલું પાપ

મારા હાથે થવાનું નિર્માણ નાહ હોવાથી ગભ પડ્યો નહિ અને મેં પુરા દહાડે બાળક જન્મ્યું આ બાળક કલકિત છે, પણ જો તે જીવશે તો તેનામા સારા ગુણો આવશે એટલી મને શ્રદ્ધા છે, કારણ કે મારા ઉદરમા તેનો પ્રવેશ થયા પછી મારા વિચારો છેક સુધરી ગયા હતા અને પશ્ચાત્તાપની જવાબારી હું નિરતર બળી રહી હતી માતાના વિચારોની છાપ ગર્ભ ઉપર પડતી હોય, તો આ બાળકમા દુર્ગુણ દાખલ થવાનો સંભવ નથી, પણ અરેરે, મારા મરણ પછી એ જીવશે કે કેમ, એ જ એક રશ્મિ છે તરતનું જન્મેલું માતા વિહોળું બાળક શી રીતે જીવી શકે ?

મને પ્રસવ થયા પછી મારી માશીએ અને એ કાળસુખા પડાએ બાળકનું ગળું દબાવી તેને સુધારાઈ ખાતાની કચરાની ટોપલીમા મૂકી દેવાનું શરમાન કર્યું. મેં બે કલાકનો સમય માગ્યો અને એટલા સમયમા આ કલકિત આત્મજીવન લખી નાખ્યું એ જીલમીઓએ જે હુકમ શરમાઓ છે, તે ઉડાવવાની મારામા તાકાત નથી મારા ઉદરમાથી આવેલા નિર્દોષ બાળકની હત્યા કરવા કરતા હું મારી પોતાની હત્યા કરું એ મને વધારે ઠીક લાગે છે કોઈ પણ માતા પોતાના બાળકનું ખૂન પોતાના હાથે કરે, એ બની શકે નહિ અને જો કોઈ રાક્ષસિણી એવું પિશાચી કર્મ કરે, તો તે માતા નામને લાયક ગણી શકાય નહિ હું જાણુ છું કે ઘણી અધમ વિધવાઓ પોતાને હાથે પોતાના પાપથી પેદા થએલા નિર્દોષ બાળકોને ગુગળાવી મારી નાખે છે અને કીર્તિનો ખોટો સિકકો મેળવવા એવું અધોર કર્મ કરે છે, પરંતુ મારાથી એ કામ થઈ શકે તેમ નથી મેં અપરાધ કર્યો છે, એટલે મારે જ મરવું જોઈએ આ બાળકનો કાંઈ ગુન્હો નથી, તો પછી તેને શા માટે હણવું ? મારું જીવન જગતને માટે નકામું થયું છે, એટલે આ નિર્દોષ જીવને ધરતીને ખોળે મૂકી-તેના રક્ષણનો ભાર કેવળ ધર્મરત્ને ચરણે ધરી હું આ દુનિયામાથી ચાલી જઉં છું.

મે તે કમનસીબ વિધવાની એ કલાકન કથા વાચીને એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂક્યો મારા હૃદયમાં આ ગતિના આટલા બીષણ અધ પતનથી એક અવર્ણનીય દુ ખની લાગણી ઉદ્ભવી અરેરે, સ્ત્રી-ઓની આવી અધમ દશા ક્યારે સુધરશે ? મારૂં અતઃકરણ કંકળી ઉઠ્યું તે દિવસે મારાથી આશ્રમનું કાંઈ કામ થઈ શકું નહિ

મે તે પછી સ્ત્રીજીવનના સઘળા પ્રશ્નો જુદા જુદા દૃષ્ટિમિત્રથી તપાસવા માડ્યા આ દેશના નારીજીવનનો વર્તમાન દશા મને કોઈ રીતે સારી જણાઈ નહિ. સામાજિક વિકૃતિ ઈના કરો નાખી પુનર્નિધાન માટે સુન્દરીસઘને તૈયાર કરવાનો મારો નિશ્ચય વધારે દૃઢ થવા લાગ્યો. આશ્રમમાં આવતા સ્ત્રીપુરુષાના હૃદયોમાં મે નવાયુગના આન્દોલનના વડુ જોરથી પ્રસરાવવા માડ્યા સામાજિક કુર્સદઓના ભોગ બનીને ઘણી સ્ત્રીઓ આશ્રમમાં આવી ગઈ કોઈ વધવ્યજીવનના દુ ખમાં ડુબેલા હતી, તો કોઈ શોક્યના સાલયો પાડાતી હતી, કોઈ સાસુના સતાવવાળી હતી તો કોઈ ધણીના દુ ખથી રીખાતી હતા— એક દર સામંતેમેળે સ્ત્રીજીવનમાં ક્યાંઈ સતોષ કે તૃપ્તિના દર્શન ન હોતા જણાતા મે એ સ્થિતિ સુધારવા માટે ‘આવતી કાલના પૂરુષ’ના રાહ જોવાનું ઉચિત ગણ્યું અને સવાશ્રમની પ્રદ્યોત્તઓને જસમર આગળ ધપાવવા માડી.

કેટલોક સમય એ પ્રમાણે વીતી ગયો વિમળા એટલા સમયમાં સુન્દર સેવિકા બની ચૂકી હતી તેના શારીરિક વિકાસ સાથે તેની સેવાભાવનાનો વિકાસ થઈ રહ્યો હતો તેને સાસારિક કુચલીઓ કરતા સવાના માર્ગોની ચર્ચાઓ વિશેષ રુચિકર થતા હતી તેને આ દેશના સ્ત્રીજીવનની પરવશતા, અજ્ઞાનતા અને પામરતા બહુ ખુશતી હતી. સમાજમાં ‘વશવેલા’ વધારવાને નામે થતા બાળપણીઓ ઉપરના અત્યાચાર તો તેને મુદ્દલ પસંદ નહોતા આશ્રમમાં આવતી અનેક કુમારિકાઓને તે બાળવયે લગ્ન નહિ કરવાનો અને પોતાનો જીવ-

નસાથી પોતાની મેળે જ પમદ કરવાના મશ્વરદત્ત હકનું પાલન કરવાનો બોધ આપતી હતી આ દેશના સ્ત્રીજીવનની વર્તમાનદશા જોઈને તેનો આત્મા કંકળી ઉઠતો હતો એની યુદ્ધિમત્તા અને પ્રતિભા એના સૌન્દર્ય તથા લાવણ્યન અધિક ઓપ આપી રહ્યા હતા તે પ્રથમ તો મારી સાથે વાતો કરતા સક્રોચ પામતી, પરંતુ ધીમે ધીમે તે સક્રોચ દૂર થવા લાગ્યો હતો અને તેથી તેની યુદ્ધિના ચમત્કાર મારાથી સારી રીતે જોઈ શકાતા હતા.

એક દિવસ મે તેને વાતમા ને વાતમા પૂછ્યું -“ જ્ઞેન, હવે તારા લગ્નને માટે કોઈક ગોઠવણ કરવી જોઈએ. તેં એ સબધમા કાંઈ નિર્ણય કરી રાખ્યો છે ?”

વિમળા અનુત્તર રહી

મે કહેવા માડ્યું -“ જ્ઞેન, એમા તારે શરમાવાની જરૂર નથી તું શાણી અને સદ્ગુણી છે, તારા લગ્નની બાબતમા તારી પસંદગી પ્રમાણે જ મારે કરવાનું છે કદાચ તે કોઈ યુવકને પસંદ કરી વચન આપ્યું હોય તો મારે તે જાણવું જોઈએ !”

“ મોટી જ્ઞેન, આ તમે શું કહો છો ? કદી નહિ અને આજે આવી વાત શા માટે કાઢો છો ? મારો સ્વભાવ તમે જાણો છો, મને હિન્દુસમાજની હાલની રીતભાત કેટલી અપ્રિય છે, એ તમારાથી અજાણ્યુ નથી હું લગ્નના નામથી પણ ત્રાસ પામું છું, ત્યાં પસંદગીનો પ્રશ્ન ક્યા રહ્યો ? પુરુષજગતમા મને સર્વ વેતિયા જણાય છે આદર્શ પાછળ મરી શીટવાનું એ કોમને બાન જ નથી એક સ્ત્રીના મરણ પાછળ તેની ચિંતા ઠંડી ન પડી હોય તે પહેલાં કપાળમા કકુના કરનારાઓ, મામાપની મૂર્ખાઈ કે ધનલાલસાથી બાળવયે ‘રડાપો’ પામેલી વિધવા પાસે ધરજિયાત વૈધવ્ય પળાવતા નથી લગ્ન પામતા કે નથી તેમના સ્વાર્થો હૃદયોમા અરેરાટ આવતા ! કેટલેક સ્થળે તેમના જીવન કેવળ પશુતાથી ભરેલા નજરે પડે છે

લગ્નના પવિત્ર આદર્શને એ જાતિએ ‘ કાયદેસર વ્યક્તિત્વાર’ની કોટીએ મૂકી દીધો છે તેમનું પત્નીવ્રત સ્ત્રીઓને ‘ ધર્મસમત ગુલામીઓ ’ રાખવામા સાર્થક થતું અનુભવાય છે સ્ત્રીસમાજની અત્યારે માનસિક અને શારીરિક જે અધોગતિ છે, તે પુરુષવર્મના પાપનું જ પરિણામ છે મે તમારા સહવાસથી આ આશ્રમમા આવ્યા પછી ધર્મ નવું નવું જાણ્યું છે, મને લગ્નના શરસ ઉપર કટાણો આવી ગયો છે અને તેથી મે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે મારે જીવનપર્યંત અવિવાહિતા રહેવું અને આ આશ્રમ દ્વારા સ્ત્રીસમાજની બની શકે તેટલી સેવા કરવી. ’

“ પશુ જાહેન ’ હિન્દુ સમાજમા સ્ત્રીઓને અવિવાહિતા રાખવાનો રિવાજ નથી. ડોસો કુવારો રહે છે, પશુ ક્યાઈ ડોસી કુમારિકા રહી સાલણી છે ?”

“ શુ હિન્દુ માતાને પેટે જન્મ લેનાર દરેક સ્ત્રીએ પરણવું જ જોઈએ ?”

“ હા ”

“ ત્યારે ગાળી કેમ બ્રહ્મચારિણી રહી હતી ?”

“ એ જન્મનો જીવો હતો, અત્યારે યુગ બદલાયો છે અને યુગના ધર્મ પશુ બદલાયા છે ”

“ એ તો ઇચ્છવા યોગ્ય છે યુગ બદલાય ત્યારે યુગના ધર્મ બદલાવા જ જોઈએ, જે એવો ફેરફાર ન થાય તો સમાજમા વિલક્ષણ તાડવ મચી રહે. અત્યારે હામ હામ જે વિચિત્ર પરિસ્થિતિ નજરે પડે છે, તેનું કારણ યુગધર્મમા ફેરફાર નથી થતા એ જ છે દેશસેવા, સમાજસેવા, જનસેવા, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય વગેરે અત્યારના યુગધર્મ મનાયા છે એ ધર્મનું અપમાન કરી સ્ત્રીઓથી ચાલતી આવેલી ગોઝારી રીતોને સમાજ હજી ક્યા સુધી વળગી રહેશે ? સમાજનું બંધન તેના તરફ સ્ત્રીપુરુષોના ઉચ્ચ મનોબળ ઉપર આધાર રાખે

છે હિન્દુ સ્ત્રી-પુરુષોના સહચારમા પ્રેમને સ્થાને વિલાસ, ધર્મને સ્થાને રૂઢી અને મનુષ્યત્વને સ્થાને દબ જ્યાં સુધી હયાતી ધરાવે છે ત્યાં સુધી સમાજના પ્રાણને ગંભીર હાની છે ।હિન્દુ સંસ્કૃતિ કદી જગલી નહોતી અને અત્યારે પણ નથી એના ધણા આદર્શ તો અનેક યુગ સુધી જાળવી રાખવા જેવા પવિત્ર છે આર્યજાણાઓ પતિવ્રતની પ્રણયલાવનાઓ લઈને પહેલા જેમ જન્મતી, તેમ અત્યારે પણ જન્મે છે, છતાં પ્રાચીન આદર્શ શિથિલ થવા લાગ્યા છે, તેનું કારણ આપણી રૂઢીપ્રિયતા અને આપણી કંઠર્ગ કેળવણી છે વળી આપણી લગ્નની સરથામા લયકર સડો પેઠો છે વર્ષોના પરિચયથી પેટા માતિઓનું બંધન ધાર્મિક બંધન જેવું દૃઢ થઈ ગયું છે, તેથી અયોગ્ય યુગલો સ્વીકારવા પડે છે પતિ કેળવાએલો હોય તો પત્ની મૂર્ખ હોય અને પત્ની કેળવાએલી હોય તો પતિ અજ્ઞાન હોય જ્યાં આ પ્રમાણે તરુણ હૃદયના ખન થતા હોય-અસમાન યુગલો ‘ગૃહસ્થાશ્રમ’ માડતા હોય, ત્યાં જીવનમા આશા, વિશ્વાસ સંસ્કૃતિ અને પાણ આવવા અશક્ય છે અને એવા નિરસ જીવનમા સમાજનું મૃત્યુ છે.”

વિમળા આજે ભસ્કેરાઈ ગઈ હતી સામાજિક બદલીઓ ઉપરની તેના અત કરણમા એકઠી થએલી ધણા દિવસની ધૂણા ખુલ્લી કરવાની આજ તેને તક મળી હતી તેણે થોડોવાર વિશ્રાંતિ લઈ પાછું આગળ ચલાવ્યું

“મોગી બહેન! સમાજનો મોટો ભાગ ગરીબ હાલત ભોગવે છે કેળવાએલા યુવકોને પણ જીદગી શી રીતે ગાળવી એ પ્રશ્ન રાત-દિવસ કોલી ખાય છે જવાની હાડમારીઓ દિવસે દિવસે વધતી જાય છે યુવક વર્ગની ઉગતી આશા ઉપર ધણા સામાજિક ભયકર પ્રશ્નો તરવાગની માણક લટકી રહ્યા છે એ પ્રશ્નો તે આજાઓને વધવા દેતા નથી સખ્યાબધ યુવાન સ્ત્રી પુરુષો પરણેલા જીવનમા સાચા પ્રેમથી નહિ જોડાએલા હોવાથી-કશો આનંદ જોઈ શકતા

નથી હિન્દુ સસારમા અત્યારે પ્રેમ જેવી કોઇ ચીજ નજરે પડતી નથી જે કંઈ બાહ્ય દષ્ટિએ દેખાય છે, તે યુગલોની અન્યેય વાસનાની કેવળ ભૂખ છે રામ સીતાનો ભવભૂતિએ ગાયેલો પ્રેમ કે દેવી વિવાહના સ્વરૂપ અત્યારે ભૂતકાળની વાતો જેવા મનાય છે માતૃપદની પવિત્રતા સમાજે સાવ વિસારી દીધી છે આપણી રૂઢીઓ, આપણી કેળવણી અને આપણી પરિસ્થિતિ પ્રજામા ગુલામી વૃત્તિવાળા સત્તાનો પેદા કરે છે આ સત્તાનો મોટા થઈ કેળવાય છે—અગ્રેજી શિક્ષણ લઈ કેળવાય છે, ત્યારે કા તો કોઈ સ્કૂલમા પતુજી થાય છે, કા તો કોઈ અદાલતનો લુચ્ચો વકિલ બને છે, કા તો ધ લોભી ડાકટર થાય છે અથવા કોઈ જૂલમી અધિકારી બને છે સમાજમેવા કે દેશસેવાની ધગશવાળા નરરત્નો બહુ ઓછા પાકે છે અને જે સમાજમા એવા નરરત્નોનો દુઃકાળ હોય, તે સમાજનું અસ્તિત્વ શું વધારે સમય ટકી શકે ? હિન્દુ સમાજ અત્યારે એક યત્રની પેઠે ચાલે છે જે ભાવનાઓ તે જીવનમા ન ઉતારી શકે તેને પુરાણની કથાઓ તે માને છે એની અધોગતિનું માપ આથી વધારે શું હોઈ શકે ? મારા હૃદયને સામાજિક અધોગતિ શલ્યની પેઠે ખૂંચે છે અને તેથી મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે બ્રહ્મચર્યવ્રતનો સ્વોકાર કરી બની શકે તેટલી દેશસેવા કરવી । ”

વિમળાનો એ નિશ્ચય જાણી મને બહુ હર્ષ થયો મેં તે પછી કદી એની આગળ લગ્નની વાત કાઢી નહિ તેણે પોતાનું જીવન સેવાના સત્કાર્યમા નિયોજી દીધું

ધીમે ધીમે તેણે આશ્રમની વ્યવસ્થાનો બધો ભાર ઉપાડે લીધો અને મારી ઉપરનો બોજો હલકો કર્યો મેં એ વખતથી ઇશ્વરભજનમા ચિત્ત પરોવી દીધું અત્યારે પણ મારો એ જ વ્યવસાય ચાલુ છે મને તેથી અપાર સતોષ થાય છે, કારણ કે મારા પતિની આજ્ઞાનું મારા હાથે પરિપૂર્ણ પાલન થયું છે તેમણે અત વખતે જનસેવા અને સમાજસેવા પાછળ જી દગી ખતમ કરવાનો મને જે આદેશ શરમાવ્યો

હતો, તેનું કેટલેક અંશે મેં પાલન કર્યું છે અને એક હિન્દુ સ્ત્રીને પોતાના પતિની આજ્ઞાનુ પાલન કરવામા જેટલો આનંદ અને સંતોષ થાય છે, તેટલો આનંદ અને સંતોષ શુ ખીજ કોઈ બાબતમા થઈ શકે છે ખરો ? અરેરે, મારો એક સમય એવો હતો કે જગતમા મને સાક્ષાત્ સ્વર્ગ ઉતર્યું હોય, એમજ લાગતું, પણ માફ બાબત ફૂટેલું, એટલે એ સુખ હું વધારે મુદત ભોગવી શકી નહિ મારો સંસાર ગરીબ હતો, પણ મારા પતિના સુખદ સહવાસમા મને એ ગરીબી સાલતી નહિ મેં નહોતું જાણ્યું કે મારા નસીબનો તાર એકાએક તૂટી જશે, અરેરે -

સ્નેહીની સંગતિના સુખદ સમયનો અત ના સ્વાન્ત દેખે,
ભોળા ભાવે ભરેલા હૃદય સહજમા કાળનું કર્મ ભૂલે,
કિન્તુ સૌભાગ્ય સાચું સ્થિર ન રહી શકે જન્મદુખી જનોનું,
આજા પ્રારબ્ધમાહે અમર-વિભવની સંસ્થિતિ સભવે શુ?

ધારેલી ધારણાઓ ઉરમહિ ઉપજી શૂન્યભાવે સમાય,
આશાની વલ્લરી કે પ્રકટિત થઈને નષ્ટ-નિર્મૂળ થાય

—સ્રોતરિવની

ન્યા ભાગ્યદશા મોળી ત્યા ખીજ કોનો દોષ કાઢું ? માગ માખાપે મારા માટે કાંઈ ખોટું સ્થાન શોધ્યું નહોતું અમારી નાતમા કન્યા-વિક્રયનો ફૂર રિવાજ હોતા છતાં મને તેમણે તુલસીને 'પાદે' પર-જાવી હતી મારા પતિ ઉમ્મરમા મારાથી ચાર વર્ષે મોટા હતા તેમના પિતાની સ્થિતિ ગરીબ હોવાથી તેઓ અંગ્રેજી વિદ્યા ભણી શક્યા નહોતા, પણ ગમડાની શુજરાતી શાળામા સાત ધોગણ કરી તેઓ રાજકોટની ટ્રેનિંગ કોલેજમા એ વર્ષ રહ્યા હતા તેમને નિશાળ ખાતામા નોકરી મળી હતી મારા સાસરાનું કુટુંબ મોટું હતું, અને તેનો બધો આધાર મારા પતિની માસિક પાર રૂપરડીના પગારની નોકરી ઉપર હતો અમે બધું જ કરકસરથી અમારો નિર્વાહ ચલાવી

માસિક ચાર રૂપીઆ પ્રમાણે નિયમિત ઘેર કુટુંબખર્ચ માટે મોકલતા હતા હું ઋદ્ધિ નિરૂપયોગી ખર્ચ કરાવતી નહિ અને ખાવાપીવામાં કે પહેરવા ઓઢવામાં કોઈ સ્ત્રીને વાદ લેતી નહિ પતિની આવક ઉપર ધ્યાન રાખી તેમની પ્રમત્તનાને અનુમતિ ખર્ચ કરતી બાલ્યાવસ્થાથી મને ધરતુ પ્રત્યેક કામ હોશથી, ચાલાકિથી અને સ્વચ્છતાથી કરવાની ટેવ હતી મારા કુટુંબમાં કલેશ કે કકાસ થાય તેવું કામ હું કદી કરતી નહિ અવકાશના સમયમાં નીતિ અને ધર્મના પુસ્તકો વાચતી અને મારા પતિ આવે ત્યારે તેમનું મન રંજન કરવાના પ્રયત્ન કરતી મારા એવા સ્વભાવથી મારા પતિની પ્રસન્નતા હું સહજમાં મેળવી શકી હતી, પણ મારૂં બાળ્ય ટુંકું, એટલે એ મુખનો બહુ જલદી અત આવી ગયો।

મારા પતિ જે ગામમાં નોકરી કરતા હતા, તે ગામ અમારા વતનથી ધણુ દૂર હતું અમને ત્યાંના હવાપાણી બિલકુલ મારક આવતા નહોતા ત્યાંથી બદલાવા માટે ધણી અરજીઓ કરી હતી, પણ આધિકારી એવો કાચા કાનનો હતો કે તેણે અમારી દશા ઉપર બિલકુલ ધ્યાન આપ્યું નહોતું તેનો પહેલો કારકુન બહુ નીચ અને લાચીઓ હતો જેમના તરફથી તેને પત્રપુષ્પ મળતું, તેમનું કામતે ધ્યાનથી કરતો અને બીજાઓને વિના વાકે ગરદન મારતો એના પાપનું પરિણામ તેના શરીર ઉપર ફૂટી નીકળ્યું હતું, છતાં તે પક્ષપાત અને અન્યાય કરતા અટક્યો નહોતો એના સાહેબને ખુશામત બહુ ગમતી હતી જે શિક્ષકો આત્મગૌરવ ત્યજીને ખુશામત કરતા, તેમને તે સાગે જગ્યાઓ આપતો શિક્ષણખાતા જેવા સરલ અને નિર્દોષ ખાતામાં એના જેવા નાલાયક અધિકારીના હાથે ખૂબ સડો દાખલ થઈ ગયો હતો શિક્ષકો પ્રમાણિક થવાને બદલે દબી થયા હતા પોતાનો ઉપરી કમ રીતે ગણ થાય, એના વિચારમાં ધંધરને રાજ કરવાનો વિચાર તેઓ સાવ વિમરી ગયા હતા તેમના સ્વભાવ ડરકણ, લાલચુ અને સ્વાર્થી બની ગયા હતા અને એ તો ખુશ્લુ છે કે જે પ્રબળો શિક્ષક-

વર્ગ ખીકણ હોય તે પ્રજ્ઞના બાળકોમા નિડરતા અને નિર્ભયતાના બીજ એ શિક્ષકવર્ગને હાથે કદી નાખી શકાય નહિ. શિક્ષકનો પ્રજ્ઞકીય જીવનની સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. સમજને ધડનાર એ એક ઉત્તમ કારોગર છે જેટલે અશે શિક્ષકવર્ગની હીનદશા હોય, તેટલે અશે જનતાને મોટું નુકસાન છે મારા પતિ એ બધું સમજતા હતા અને તેથી ઉપરીને પ્રસન્ન કરવાને બદલે ઇશ્વરને પ્રસન્ન કરવાના પ્રયત્નમા તેઓ મડયા રહેતા હતા બાળકો તેમને બહુ વહાલા હતા દેશનું ખરૂં ધન તેઓ બાળકોને જ ગણતા હતા અને તેથી એમના હૃદયોમા સ્વાત્રય, નિર્ભતા અને સ્વતંત્રતાના બીજ વાવવાને મથન કરતા હતા તેઓ કહેતા કે બાળકો ભૂમિતિના વિષયમા એક લીંટીની સાથે બીજી લીંટીનો સંબંધ જાણતા શીખે અને એક મનુષ્યની સાથે બીજા મનુષ્યનો સંબંધ કે ધરજ જાણતા ન શીખે, તો શિક્ષણની એ એક મોટી દુર્દશા ગણાય. તેઓ ન્યાયની વાનમા ઉપરીથી કદી ખોટી રીતે ડરતા નહિ, એટલે એમના શિષ્યવર્ગને નિડરતાનું શિક્ષણ અનાયાસે મળતું તેમની એવી ગૈતભાત તેમના ખુશામતપ્રિય અધિકારીને ગમતી નહિ, છતાં તે કશાની પરવા કરતા નહોતા તેમને ક્ષયરોગ લાગ્યું પડ્યો હતો અને જીવનની છેલ્લી પળોમા આરામ લેવા તેમણે રજા માગી હતી, પણ એ કન્ફરેસીન, નિર્દય અધિકારીએ તેમને રજાની સગવડ બિલકુલ કરી આપી નહોતી દોઢ વરસની બિમારી ભોગવી જ્યારે તેઓ અકાળે પચત્વ પામ્યા, ત્યારે મારા માથા ઉપર દુઃખનો એક ડુગર જ ઢળી પડ્યો હતો. મારી એ સમયની સ્થિતિનું હું શું વર્ણન કરી બતાવું ? શત્રુને પણ અનુકંપા ઉદ્ભવે એવો એ સમય હતો.

અત્યારે એ પ્રસંગ યાદ આવતા મારી આખો આસુથી છલકાઇ જાય છે, હૃદયમા કોઇ અનિવાર્ય વેદનાની લાગણી જન્મે છે અને જાણે એ બધું હમણાં જ બન્યું હોય તેમ સ્મરણપૂર્ણ તાદશ થઈ મોં વિવશ બનાવી દે છે મારા પતિ એક આશાવાદી, ભાવનાપ્રિય આદર્શ યુવક હતા તેમના સમાજસેવાના અભિલાષ બહુ આદરણીય

હતા રૂઢી માત્રને ધાર્મિક ભાવનાથી જોવાની આ સમજની કૃતેવ તેમને પસંદ નહોતી યુવાન આશ્રમના ભાવનાના ખૂન તેઓ સાખી શકતા નહિ સામાજિક બદોઓ ઉપર ઘણીવાર તેઓ બળાપા પ્રકટ કરતા અને જુવાનીઆઓના યાત્રિક, દબી જીવનને ધિક્કારતા પ્રભુએ તેમને અનુકુળતા આપી હોત તો તેઓ નમુનેદાર સમાજસેવા કરી બતાવત, પણ ભાગ્યદશા વાકી ત્યા બીજા કોનો દોષ કાઢવા ? તેઓ સંઘળા અભિલાષને અતરમા લઈ અકાળે અવસાન પામ્યા અને આજ મારે આ દુખ અને પરિતાપ ભરેલી કલમે નોંધપોથી લખવાને પ્રયત્ન આવ્યો. શા વિધિના વિલક્ષણુ વિધાન છે ? અને શા અદૃષ્ટ ચક્રના વિચિત્ર ચમત્કાર છે ? મનુષ્ય પ્રાણી એ વિધાન અને ચમત્કારના ચોમે કઈ કઈ અજ્ઞ અનુભવ મેળવે છે

વૈધવ્યજીવન સાપડયા પછી મને ઘણા કટવા અનુભવો થયા છે હિન્દુસમાજમા સ્ત્રી વિધવા થઈ, એટલે તેના પૂર્વજન્મના કોઈ ભીષણ પાપ પ્રકટ થયા મનાય છે મારા કુટુંબમા હું પાપિણી ઠરી અને વિના વાકે મારો તિરસ્કાર થવા લાગ્યો મેં એ ઘર કેમ તજ્યુ અને આશ્રમની પ્રવૃત્તિ કેમ ઉપાડી તેની ટુકી નોંધ મારે આપવી જ જોઈએ, કારણ કે કોઈ પણ કાર્ય કારણ વિના ઉદ્ભવતુ નથી

અમારા કુટુંબમા વિધવાને સાદડી ઉપર સુવાનુ, કાળા વસ્ત્રો પહેરવાનુ, ટાઢુ શીળુ જમવાનુ અને એકાતમા રહેવાનુ શરજિયાત ફરમાન હતુ હું તે ફરમાન સુખેથી પાળતી હતી મારા સ્વામી જતા મારું જીવન ઝેર સમાન થઈ પડ્યુ હતુ, એટલે મને દેહદમનની ફરજિયાત આજ્ઞાઓ ઉપર બિલકુલ કટાળો આવવો નહતો પણ મેં એ કુટુંબ એક વિશિષ્ટ કારણથી તજ્યુ હતુ, દેહદમનથી ડરી જઈને તજ્યુ નહોતુ

મારા જોડની રીતભાત વખણવા લાયક નહોતી તેઓ બાલ્યાવસ્થાથી સ્વ૨૭૬, સ્વતંત્ર જીવન ગાળતા શીખ્યા હતા ખરાબ મોખતથી તેમનામા કેટલાક નાહ ધુન્ધવા યોગ્ય દુર્ગુણો દાખલ થઈ

ગયા હતા તેમનો સ્વભાવ વિચિત્ર અને વર્તણૂક કઠગી હતી, મારા સસરાએ તેમને તથા તેમના પત્નીને જીદ રાખ્યા હતા મારા પતિના મરણ પછી લગભગ ત્રણ માસે એક દિવસ હું મારી ઓરડીમા બેઠી બેઠી મારા દુર્ભાગ્ય ઉપર બે આસુ પાડતી હતી, ત્યાં મારી જોડાણી આવ્યા અને બહુ જ મમતા બતાવી મારી સાથે વાતો કરવા લાગ્યા તેમની વાતોમા મારા માટે દયા અને સહાનુભૂતિ સંપૂર્ણ ભરેલા હતા, એટલે હું તેમની વાતોથી બોળવાઈ ગઈ તેમણે કહ્યું કે -“તારા જેટ તારા માટે ખૂબ લાગણી ધરાવે છે, તેમનું હૃદય તારા દુઃખથી બહુ દાઝ્યા કરે છે, આજ તને બે સાતવનના શબ્દો કહેવાની તેમની ઇચ્છા છે, માટે તું મારી સાથે ચાલ, તારો જીવ બેઘડી ત્યાં આનંદ પામશે ”

સમાજનો તિરસ્કાર વેઠતી એક વિધવા તરફ આટલી સહાનુભૂતિ દર્શાવાય, ત્યાં કયું વિધવા રસાયા વિના રહી શકે ? હું મારી જોડાણીના શબ્દોથી બોળવાઈને તેમની સાથે તેમને ઘેર ગઈ મારા જેટ મેડી ઉપર બેઠા હતા અમે બંને ઉપર ચડ્યા મને જોઈને તેમણે આખોમા કૃત્રિમ આસુ આણી મારા વૈધવ્ય જીવન ઉપર ખૂબ અનુકંપા વ્યક્ત કરી લગભગ અર્ધો કલાક મમતા અને માયાદેખાડ્યા પછી તેમણે કાઠક કામનું મિષ કાઢી મારી જોડાણીને નીચે મોકલ્યા હું ત્યાં ને ત્યાં સ્થિર બેઠી રહી મારા મનમા એવી શકા ડ્યાથી આવે કે મારા જેઠની વિકારી વાસનાઓ મારા તરફ આકર્ષાશે ? પણ જે શકા મારા હૃદયમા નહોતી જન્મી, તે જ કાર્ય મારે નજરે નેવાતો સમય આવ્યો ! મારી જોડાણીના ગયા પછી એકાએક તેમણે ઉડીને મારો હાથ પકડ્યો અને જ્યાં તેઓ આગળ પગલું ભરવા જાય છે ત્યાં હું સિંહણની માફક જોર કરીને તેમના હાથમાંથી છૂટી દૂર જઈ ઉભી રહી મારું હૃદય ધડક ધડક ધ્રુજતું હતું, પણ બહારથી હિંમત બતાવી મેં તેમને ખૂબ કડવા શબ્દો કહી દીધા. તેમણે મને

ધણી આશાએ આપી, જી દગી પર્યત્ના મારા ભરણુ પોષણની જવાબદારી પોતાને માથે લીધી, વૈધવ્ય જીવનની મુશ્કેલીઓ અને દુ ખો કહી સમજાવ્યા અને બીજી ધણી ગદી વાતો કહી ખતાવી, પણ મેં તેમને મારા હૃદયની દબતા દેખાડી એવા તો સીધા દાતોડ જવાબ આપ્યા કે તેઓ એ સાબળીને શાત જ થઈ ગયા । મારો અને તેમને સવાદ મને અક્ષરશ્ચ યાદ છે, પરંતુ અહીં તે આપવાની જરૂર હું જોતી નથી

હું તે પછી ત્યાંથી નીચે ઉતરીને મારા ઘર તરફ ચાલી. જતા જતા ^૧ મારી જોડાણીને ખૂબ તિરસ્કારી કાઢ્યા તે બાઈ આવા જ અધમ કામો કરીને પતિના પ્રસન્નતા મેળવવાની તદબીર રચતા હતા તેમના શરીરનો વર્ણુ સ્યામ હતો, એટલે તેમના વાસનાભૂખ્યા પતિને તેઓ ગમતા નહોતા, પરંતુ ગામની સારી સારી યુવતીઓને છળથી છેતરી, પોતાને ઘેર લાવી, પાપ પથારીમાં સુવાડતા અને એ રીતે પતિને રાજી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા આજ તેમણે મારા સૌન્દર્ય અને તારણ્યનો એવો વિચિત્ર લાભ લેવા ધારેલો, પણ હું કાચી ન હતી । મારા હૃદયમાં પતિવિરહનું અનિવાર્ય દુ ખ ઉછળતું હતું, પણ એ દુ ખ દૂર કરવા હું કાંઈ મારો ધર્મ વેચો શકું તેમ નહોતી મારા સ્વામીનું પુણ્ય રમરણુ મારી વાસનાઓને દબા કરતું હતું અને મારા સ્વામીના રમણીય અભિલાષ મને સમાજસેવા કરવા પ્રેરતા હતા

મારો જોડ એ બનાવ બન્યા પછી મારા ઉપર ખૂબ ઉશ્કેરાઈ ગયા તેમણે તથા તેમની કુભાયાએ મારા સખધમાં પાયા વિનાની વાતો ચલાવવા માડી અને મારા માથે વિવિધ પ્રકારના આળ ઓઢાડવા માડ્યા એક દિવસ મારા સસરાએ એ સખધમાં મને બહુ જ ડબકો આપ્યો. મેં મારી નિર્દોષતા માટે તેમને ધણુ ધણુ કહ્યું, પણ તેઓના હૃદયનો વહેમ દૂર થયો નહિ. મને તેથી એ ઘર અકાર થઈ પડ્યું. મેં તેનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને બીજે દિવસ કોઈને

પણ કહ્યા વિના માત્ર એક જોડી કપડા લઇ હું ત્યાંથી ચાલી નીકળી
 મને આ સ્થાન બહુ અનુકૂળ જણાઈ આવ્યું, તેથી મેં અહીં
 નિવાસ કર્યો મેં માનડું કે માનવીપ્રાણીનું જે કોઈ સર્વથી શ્રેષ્ઠ
 કર્તવ્ય હોય તો તે અન્ય હું ખી જીવોને બનતી સહાય આપી,
 તેમના હું ખો દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ જ છે હું જેમ જેમ વધુ
 ને વધુ વિચારતી ગઇ, તેમ તેમ મારો નિશ્ચય દઢ બનવા લાગ્યો મેં
 નાના પાયા ઉપર સેવાની શરૂઆત કરી ગામના ગરામ, અપગ
 અનાથ માણસોને મેં બનતી મદદ આપવા માડી. મારી કાર્યદક્ષતા
 અને સેવાભાવના જેઠ શ્રીમંતોએ મને દ્રવ્ય આપવા માડ્યું કેટલાક
 ગરીબ સ્ત્રીપુરુષો ગરીબીને લીધે દુર્ગુણવશ બની દુષ્કૃત્યો કરતા હતા
 તેમને તેમના ખરા કર્તવ્ય સમજની હું સીધા માર્ગે દોરવા લાગી
 ધીમે ધીમે દેશપ્રેમી યુવકો તથા યુવતીઓ મારી આજ્ઞા ઉઠાવવા તૈયાર
 રહેવા માડ્યા મેં તેમને વિવિધ પ્રકારે પ્રોત્સાહન આપી સમાજ-
 સેવાના કામ સોંપ્યા જેતા જેતામા ગામની દશા એકદમ સુધરી ગઇ
 ઇર્થાખોર માણસોને ત્યારેજ સેવાની આવશ્યકતા સમજવા લાગી
 મેં તે પછી મારો કાર્યપ્રદેશ લખાવ્યો શ્રીમંતોની મદદ અને યુવ-
 કોની સેવાનો સહયોગ સાધી મેં એક ધમાદા ઔપધાલય અને જે
 શાળાઓ ઉઠાડી લોકોને મારા માટે સહભાવ વધવા લાગ્યો મેં
 અજ્ઞાન સ્ત્રીપુરુષોના ઘરોમા જઈને તેમને સ્વચ્છતા, સદાચાર અને
 નીતિના પાઠો આપવા માડ્યા કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓને કેળવવા તરફ
 મારું ખાસ લક્ષ્ય હતું, તેથી મેં એ કામ વધારે લાગણીથી ઉપાડ્યું
 શાળામા કન્યાકેળવણીનો પ્રમુખ થયા પછી બપોરના જે કલાક મોટી
 ઉમ્મરની સ્ત્રીઓ માટે મેં એક વર્ગ ઉઘાડ્યો શરૂઆતમા ત્યાં થોડી
 સ્ત્રીઓ આવતી, પણ ધીમે ધીમે તે સંખ્યા વધવા લાગી મેં તેમની
 આગળ બાળલગ્ન, વૃદ્ધલગ્ન, અને બાવનાના લગ્નના દુષ્પરિણામની
 વાતો મૂકી સુધારણાના ઉપાય સૂચવવા માડ્યા. રૂઢો એ કોઈ ધાર્મિક
 બંધન નથી, પણ રિવાજ માત્ર છે, એમ સમજની તે રૂઢીઓની

ભયકરતા જણાવવા માડી રડવા ફૂટવાના ખોટા રિવાજથી, હદ ઉપરાત વધારે મર્યાદા સાચવવાના દબથી, બાર વર્ષની બાળાઓ ઉપર માતૃપદ સ્થાપવાની રીઠીથી અને બાળ પણુ અનીચ્છનીય ચાલથી કેટલી ખરાબી થાય છે, તે દર્શાવી, વધારે ખરાબી થતી અટકાવવાના ઇલાજ સૂચવવા માડ્યા શુદ્ધ અને નિઃસ્વાર્થ ભાવનાથી કરેલી સેવાનુ રૂળ મને તરફાળ જણાવા લાગ્યું મેં મારા જીવિતને એ વખતે ધન્ય ગણ્યું, કારણ કે મારા પતિના સમાજસેવાના અભિલાષ આખરે મારે હાથે પાર પડ્યા ખરા મેં સતોષને એકદમ ખેંચ્યો અને સર્વ શક્તિમાન ઇશ્વરનો મહાન ઉપકાર માન્યો.

લોકોએ મને રહેવા માટે જે મકાન બાંધી આપ્યું, તેને મેં આશ્રમનું નામ આપ્યું રાત્રે કે દિવસે હરકોઈ વખતે ડુખી, નિરાધાર માણસોને આશ્રમમાં આવી મદદ માગવાનો હક મેં જાહેર કરી દીધો. સેવાશ્રમની પ્રવૃત્તિ આસપાસના ઘણા ગામોમાં જાણીતી થઈ ગઈ હતી, એટલે મધરાત વખતે પણ ડુખી માણસો અહીં દોડી આવવા લાગ્યા મેં સ્વયં સેવકોની ટુકડીઓ ઉભી કરી તેમને જીવનના કામ સોંપી દીધા હતા, એટલે જ્યારે મારે જરૂર પડે ત્યારે હું એક ટુકડી બોલાવી તેને કાર્ય પ્રદેશ સોંપી દઉં એવી વ્યવસ્થા થઈ ગઈ જેમ જેમ સેવાના કામો હું કરતી ગઈ, તેમ તેમ મને મારા જીવનની ઉપયોગિતા સમજવા માડી સાથે સાથે પ્રભુની અનુકંપા અને દયાનો પણ ખ્યાલ આવ્યો મેં આશ્રમમાં જે વખત ઇશ્વરસ્તવન કરાવવાનો રિવાજ એ દિવસથી શરૂ કર્યો, કારણ કે નિર્બળ માનવી પ્રભુની પ્રસન્નતા વિના કયું કાર્ય સિદ્ધ કરી શકે તેમ છે ? ગમે તેમ પણ હું એક રક સ્ત્રી જાત ! મારા હાથે સેવા કેવી ! અને સુધારા કેવા ! આ જે કંઈ થયું તે મારા પતિના અમર આત્માની ઇચ્છા અને પ્રભુની પ્રસન્નતા ! મને યરાની જરાય અપેક્ષા નથી કીર્તિ કમાવા માટે મેં આ કાર્ય ઉપાડ્યું નથી મને મારા વૈધવ્ય જીવનના કપરા સયોગોમાં જનસેવા એ મારો ખરો ધર્મ જણાયો અને મેં તેનો સ્વીકાર કર્યો. દેશનું અલેખે વહી જવું

વૈષ્ણવજીવન મારો ધડો લઈ આ રસ્તે વળવા પ્રેરશે તો મને આ પ્રવૃત્તિથી ઘણો સતોષ થશે

વિમળા આ આશ્રમમાં આવ્યા પછી મારા આશ્રમની પ્રતિજ્ઞામાં વધારો થયો છે. મને પણ ઘણી રાહત મળી છે તે મારો પાસથી જેમ નવું શિખવા પામી છે, તેમ હું તેની પાસેથી પણ ઘણું નવું જાણી શકી છું. મારા કરતાં તેણે આ યુગને વધારે ઓળખી લીધો છે તે કહે છે કે “હિન્દુ સ્ત્રીપુરુષો દિવસે દિવસે પોતાની ના-લાયકી વધારે સિદ્ધ કરતા જાય છે, જો તેઓ સમાજના સડાઓ ઉપર વિચાર કરી કોઈ યોગ્ય રસ્તાઓ નહિ નિર્માણ કરે, તો ભવિષ્ય અધકારમય થઈ જશે ”

મને આ નગ્નસત્ય બહુ ભય કર લાગે છે શું આ સમાજ તેની રૂઢીઓના પાપે પૃથ્વીપટ ઉપરથી ધસી જશે ? અરેરે, ઇશ્વરની અકૃપા શું તેના ઉપર વજ્રહાર કરશે ? ના, ના, એવો સમ-યતો નહિ આવે તેની દરેક પ્રવૃત્તિ નાશના માર્ગ તરફ ગતિ કરી રહી છે એ સાચું, પણ ભય કર નિરાશામાંથીજ સાચી આશા જન્મ પામે છે

પ્રિય વાચક !

આ કથાઓનો ભાગ ૧ અહીંજ અટકે છે આથી
વધુ રસિક, કંઈક અને આકર્ષક હિંદુ-
સંસારનાં ચિત્રો જોવાં હોય તો

માહિતાઓની મહાકથાઓ.

નામની નવલકથા તરફ તજર કરજો

અખળાની આત્મકથાઓ.

ત્રીજાતિ ઉપર હિન્દુસમાજ કેટલી હદ સુધી 'ડાયરીઝમ' ચલાવ છે ' ત્રાસ, જીલ્લમ અને આપખુદી સહન કરતી આર્ય-ખાળાઓના જીવન કેવા અધમ થઇ જાય છે તેનો હૃદયભેદક ચિતાર આ પુસ્તક વાચતા આખ સામે ખડો થાય છે ૧૬ સપ્તર્ણુ વાર્તાઓ છે તેમાં થોડીઝ જીઓ —

૧ લી વાર્તા કન્યાવિક્રય માખાપોના દુષ્ટસથી દીકરીઓનો સસાર કેવા સડોલો થઇ જાય છે, તે આ એક જૈન કુમારિકાની કંઠેણ કથની વાચના સમજારો

૨ જી વાર્તા સાસુ નણદના જીલ્લમથી ત્રાસેલી રડવા દ્રુતવાના દુષ્ટ ગિવાજે ગમગણ થનારી આ પ્તાત્માણ કુમારિકાની આત્મકથા તમારી આખમાં આસુઓ લાવશે

૩ જી વાર્તા પરદેસ ગયેના પતિની પત્ની યમુના પર કેવા કેવા કારમાં કેર વર્તાય છે તેનો ભગ્ગોટમાં ચાલેલો કસ, અને મેજસ્ટ્રેટ સમક્ષ તેણે કહેલી જીવનકથા વાચતા સડી ગયેલા હિન્દુસ-સારનું તમને ભાન થશે

૪ થી વાર્તા વ્યભિચારી પતિના પનારે પડેલી, સાસુ નણ-દના જીલ્લમ સહતી શોક્યના સાલથી દુ ખી થતી આ ઔદિય પ્તાત્માણ કન્યા ઉપાની આત્મકથા કઠીની ભીપણતા અને સ્ત્રીવર્ગની પગાધિ નતાનું ભાન ડરાવશે

૫ મી વાર્તા હિન્દુસ્થાનમાં વેશ્યાઓ કેમ વધે છે ' તે આ નાગર જાતિની મોઢે ચઢાવેલી કન્યા વિમળાકુમારીની જીવનકથાથી તમે જાણી શકશો

૬ ઠી વાર્તા કણજીની ન્યાતની આશાખાઇની આત્મકથા તમને કેળવણીખાતાના ઇન્સ્પેક્ટરો મહેતીજીઓને કેની રીતે શીશામાં ઉતારે છે તે સમજશે

૭ મી વાર્તા. શ્યામાની આ આત્મકથા હિન્દુસમારમાં કળેજાથી થતી પાયમાલીના દરોન ડરાવશે

૮ મી વાર્તા પુગેહિતની દોકરી ઇન્દિરા વેશ્યા બનવા જોડલી સ્થિતિએ કેવી રીતે પહોંચી તેનું જ્યાન તમાગ હૃદયને કમડમાવી નાખશે

૯ મી વાર્તા વિનોદિનીની આત્મકથા તમને આર્થ અબજાની અજબ સહનશક્તિ તથા ઉચ્ચ આત્મભોગનો જ્યાન આપશે

૧૦ મી વાર્તા નણુદના કુર્મે ભાભી ડપાળીને ભોગવવી પડેલી અસહ્ય યત્રણા તો તમે રૂપાળીનું વૃત્તાત વાચીને બાણી શકશે

૧૧ મી વાર્તા એક કચ્છી બાઈની આ આત્મકથા તમને હિન્દુ શિક્ષકઓમા, ધર્મ મંદિરો, ધર્મગુરુઓ, તથા સસ્થાઓમા ચાલતા ભવાડાઓનો ભેદ ખુલ્લો પાડશે

૧૨ મી વાર્તા લોહાણાની પુત્રી સુશીલા કેની રીતે દુ શીલા બને છે તેનો ઉત્લેખ શબ્દોમા કરી શકાય તેમ નથી

૧૩ મી વાર્તા કાકીલાની આ ડર્મકથા તમને હિન્દુ સમાજની નીચતા-નહોરતાનું અનુમાન કરાવશે

આથી પણ હિંદુ સંસારની નીળુરતાનું વધુ દર્શન તો તમને ૧૪-૧૫-૧૬ મી વાર્તા કરાવશે, આમાંની એકજ વાર્તા વાચવાથી તમારા ખરેચલા નાણા વસુલ થઈ જશે

વનિતાની વાતો તમે વાંચો તે પહેલાં પ્રગટ થયેલ આ રસિક વાર્તાઓ તો તમારે જરૂર વાંચવી જોઈએ.

સચિત્ર પાકુ પૂઠું, સોનેરી નામ કિમ્મત રૂ. ૨-૮-૦

ત્રણ આના સિરીઝ.

તમારા થાકેલા દીલને આરામ જોઈતો હોય, ગૃહજીવનની મીઠી મઝા અનુભવવી હોય તો મગાવી લો

સિરીઝ નં ૧ બાઈડીઓની વાતમા તમે શું જાણો ?
(એક પતિનો અનુભવ) રૂ. ૦-૩-૦

સિરીઝ નં ૨ હરામી હરિકથાવાળો ને બીજી વાતો
રૂ. ૦-૩-૦

બન્નેની છ આનાની ટીકાટો મોકલવાથી પોસ્ટેજ માફ થશે,

લખો **સેવાસમિતિ પુસ્તકાલય,**

૧૨૩, ગુલાલવાડી સુબધ ૪.

સેવાસમિતિ પુસ્તકાલય.

હિંદુસમાજના અનેક અટપટા પ્રશ્નોને ઉકેલતી, પ્રેમરસથી ઉભરાતી, રસિક લ્હાવા લેવરાવતી નવલકથાઓ વાંચો-વચાવો ને તમારા સસારમા સ્વર્ગ ઉતારો !

અધિકારપર પ્રકાશ.

આ નવલકથાના નાયક નાયિકા હિંદુસમાજની પુનર્રચના કરી પૃથ્વીપર સ્વર્ગ ઉતારવા મથે છે તેને તમે જાણો નહીં તો જીવનનો એક મોઘો લ્હાવો ગુમાવી દેશો સચિત્ર કિ ૩ ૨-૮-૦

લોહીના વેપાર.

હાલના હિંદુસમાજની ડાયરશાહી દેખાડનાર આ એકે અવાજે વખાણાયેલી નવલકથા વાચતા રસસરિતામા તમે સ્નાન કરશો જીવનમા તમને નવજન તત્વ જાણવાનું મળશે આઠ ચિત્રો કિ ૩ ૪-૮-૦

અખળાની આત્મકથાઓ.

આ સામાજિક નવલકથાકારની કસાયેલી કલમથી લખાયેલી જુદી જુદી જાતિઓની ૧૬ જહેનોએ કહેલી કંઈક કથાઓ વાચતા તમારા રોમાચ ખડા થશે સચિત્ર કિ ૩ ૨-૮-૦

મહિલાઓની મહાકથાઓ. (છપાય છે.)

હિંદુસમાજની અનિષ્ટ રૂઢિઓના સત્તાપમા સળગી રહેલી સુદરીઓની કંઈક જહાણીઓ વાચતા તમારા કાળજી કપી ઉડશે સચિત્ર કિ મત ૩ ૩-૦-૦

વિશ્વલીલા.

એક શ્રીમત કુટુંબમા ચાલતા ગોટાળાનો સત્ય ધટનાત્મક ચિતાર પ્રેમરસથી ઉભરાતી આ નવલકથા તમારે જરૂર વાચવી સચિત્ર કિ ૩ ૨-૦-૦

આદર્શ ચરિત્રાવલિ.

અડગધર્મ શ્રદ્ધાના અને અનુપમ સ્વદેશ સેવાના અણુમોલ દષ્ટાન્તોરૂપ પૃથ્વીપરના ૧૬ મહાનપુરુષોના જીવનચરિત્રોનો સંગ્રહ. કિ. ૩ ૧-૪-૦

સ્વર્ગમાં સેશન્સ થાને પાખ'ડી પુરોહિતાનું' પોકળ. (થોડીજ સીલકે છે)

કળજીગના ગુરૂઓ પોતાના અધમ સ્વાર્થને પોપવા યજમાનોના અધ વિશ્વાસનો લાભ લઈ કેટલી હદે તેના સતાનોના જીવનનું સત્યાનાશ વાળે છે તેનો વિષ્ણુ ભગવાનની કોર્ટમાં ચાલેલો કેમ, અને પોગળ પ્રજાશ અવશ્ય જાણવા જેવા છે કિમત રૂ ૩-૦-૦

સમાજજીવન

હિંદુ સમાજના દંભ પ્રપચોને નિરૂપણે ખુલા પાડી ગુર્જર સમાજના અનિષ્ટ રૂઢીચઢોને જડમળથી ઉખેડી નાખવાના ઉદ્દેશે નિયમિત ૭ વર્ષ થયા પ્રગટ થતા આ માસિકના ગ્રાહક તમે આવજોઈ જાઓ વાર્ષિક લવાજમ. રૂ ૪-૦-૦

સમાજજીવનની ફાઇલો.

અતિ રસિક સામાજિક વાર્તાઓ, સ્કેચો અને મનનીય સામાજિક લેખોથી ભરપૂર દરેક વર્ષની પાકી બાધેલી ફાઇલના રૂ ૬ પોસ્ટેજ જૂદું વર્ષ બીજા, ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા, અને છઠ્ઠા વર્ષની ફાઇલો એક સાથે ખરીદનારને રૂ ૨૫-૦-૦ માં મળે છે

લોહાણા રત્નમાળા

(લોહાણા જ્ઞાતિનો અપૂર્વ ઐતિહાસિક ગ્રન્થ)

લોહાણા-ક્ષત્રિય જાતિના ઇતિહાસ સાથે સ્વર્ગસ્થ અને વિદ્યમાન મહાપુરુષોના સચિત્ર જીવન વ્રત્તાંતો સાથેના આ ગ્રંથ દરેક લોહાણા લાઇઓએ પોતાના ધરમા ગાખવો જોઈએ કિ રૂ ૧૦-૦-૦

લોહાણા પ્રજાનો પ્રાચીન ઇતિહાસ રૂ ૦-૧૨-૦

સેવાસમિતિ ગ્રંથમાળાના ગ્રાહક થવાથી આ બધાં પુસ્તકો નિયમ મુજબ પોણી કિમ્મતે મળશે લખો

નારાયણજી ગોકળદાસ ડોસાણી.

બુકસેલર અને પબ્લીશર

૧૨૩, ગુલાલવાડી મુબઈ ૪

અંધકાર પર પ્રકાશ.

(સચિત્ર સામાજિક નવલકથા.)

લેખક

રા. મધુકર

તમારે વિશુદ્ધ પ્રેમ સલિલાના નિર્મળા જળમા સ્નાન કરી પૃથ્વીપર આ જીવનમા સ્વર્ગના લહાવા લેવા હોય, હિંદુસમાજની અટપટી ગુચો ઉકેલી સુદરીસઘનો ઉદ્ધાર કરી, આપણી સમાજને સર્વાંગ સુદર બનાવી, ભારતના ભવિષ્યને ભૂતકાળથી વધુ ઉજ્જવળ અને રમણિય બનાવવું હોય તો અંધકાર પર પ્રકાશ તમને એ દિવ્ય માર્ગ બતાવનાર લોભિયાનું કામ કરશે જીવન એટલે શું ? માનવજીવનના ધર્મો શા ? અનસ્ત ઉઘાની મનોહર રાતી સુરખીસમી રમણિય જ્યોતિ જીવન-આકાશ પર કેમ દ્રષ્ટિએ પડતી નથી ? એ બધાય પ્રશ્નોના જવાબ તમને અંધકાર પર પ્રકાશ આપશે

ચાર ચાર નયનરજક ચિત્રો તમારી આખો ઠારશે
મનોહર સોનેરી નામ પાકુ પુઠું કિ ૨-૮-૦

નારાયણજી ગોકળદાસ ડોસાણી

બુકસેલર અને પબ્લીશર

૧૨૩, શુલાલવાડી મુંબઈ ૪.

ગુજરાતી આલમ માટે અણુમોલ અવસર

લોહીનો વેપાર.

લેખક

રા. મધુકર.

ગુજરાતી સાહિત્યમા આ એક સુદર નવલકથા છે
હજી સુધી આવી સો ઉપયોગી નવલકથા પ્રગટ થઇ નથી.

આ અપૂર્વ નવલકથા હિંદુસમાજનું નવું સમાજ
મંદિર રચવાની નવીનકળા બતાવવા માથે હાલમા ચાલતા
દમ્ભી ધર્મ અને દમ્ભી સમાજસેવકોની પોલ ખુદલી કરે છે.

જે વાચકે તે પૃથ્વીપર સ્વર્ગ જોશે

તમારી લાયબ્રેરીના શણગારરૂપ આ પુસ્તક તમે
બલતી મગાવી લો

આઠ આઠ નયનરજક ચિત્રો અને અપ દુ-ડેટ
ખાઈન્ડીગના આ દળદાર પુસ્તકની કિંમત ફક્ત રૂ
સાડાચાર તરત લખો.

નારાયણજી ગોકળદાસ ડોસાણી

બુકસેલર અને પબ્લીશર

૧૨૩, ગુલાલવાડી મુંબઈ ૪.

સેવાસમિતિ ગ્રંથમાળા !!

[વક્રમ સં ૧૯૮૦ થી શરૂ થઈ છે, જેમાં પ્રતિવર્ષ સુન્દર, રોચક, નવજીવન પ્રેરક, રસભરેલાં ત્રણ ચાર સામાજિક પુસ્તકો પ્રકટ થાય છે અને તે કાયમના ગ્રાહકોને પોણી કિંમતે અપાય છે. ગ્રાહકો માટે નીચેના નિયમો ઠરાવ્યા છે.

૧ પ્રવેશ શ્રી એક રૂપિયો ભરવાથી ‘માળા’ ના ગ્રાહક થઈ શકાય છે અને વર્ષ પૂર થયે જો ગ્રાહક તરીકે ન રહેવું હોય તો તે પ્રવેશશીતા નાણા પાછા આપવામા આવે છે

૨ વર્ષમા ત્રણથી ચાર ઉચી પસંદગીના સારા પુસ્તકો પ્રગટ થયે અને તે ગ્રાહકોએ લેવા પડશે પણ તે સર્વ પુસ્તકોની મળીને કિંમત ૩ ૭) ૬ ૮) થી વધુ નહિ થાય લાયકાતરીતે શોભાવે તેવા સુન્દર ગાળગ ઉપર મારી ડપાઇથી સચળા પુસ્તકો તૈયાર કરવામા આવે છે

૩ પ્રવેશ પુસ્તક તેની પોણી કિંમતે વી પી રજીસ્ટરથી મોકલવામા આવશે અને રવાના કરતા પહેલા ગ્રાહકોને પોષ્ટકાર્ડથી ખબર આપવામા આવશે છતાં જેઓ વી પી પાછુ વાળશે તેનુ નામ લીસ્ટ માંથી ડમી કરી પ્રવેશશ્રી ઉપરતો તેમનો હક્ક ડાઠી નાખવામા આવશે

સંવત ૧૯૮૦ ની સાલમાં નીચેનાં પુસ્તકો અપાયાં છે.

અધિકારપર પ્રકાશ.	(સામાજિક)	૩ ૨-૮-૦
અબળાની આત્મકથાઓ	”	૨-૮-૦
વિશ્વલીલા.	”	૨-૦-૦
આદર્શ ચરિત્રાવલિ		૧-૪-૦

**સં. ૧૯૮૧માં નીચેની સામાજિક રસપૂર્ણ નવલકથા-
બહાર પડી છે.**

લોહીનો વેપાર	(સચિત્ર)	૩. ૪-૮-૦
વનિતાનીવાતો	”	૩-૦-૦
મહિલાઓની મહાકથાઓ	” છપાય છે	૩-૦-૦

જલદી આ માળાના ગ્રાહક થઈ આવો સસ્તો લાભ મેળવો.
વેપારીઓએ પોતાની જાહેરખબર આપવાનુ આ ઉત્તમ સાધન છે

વ્યવસ્થાપક સેવાસમિતિ ગ્રંથમાળા,
૧૨૩, ગુલાબવાડી મુખર્ધન. ૬

